

«ҒЫЛЫМ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕЛЕР – 2024»
халықаралық ғылыми конференцияның
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
28-29 наурыз 2024

PROCEEDINGS
of the international scientific conference
«SCIENCE: THEORY AND PRACTICE – 2024»
28-29 march 2024

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
международной научной конференции
«НАУКА: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА – 2024»
28-29 марта 2024

Түркістан, 2024

ӘОЖ 001
КБЖ 72
F96

Редакция алқасы:

А.А. Амангельдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:

А.А. Амангельдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:

A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

F96 Ғылым: теория және тәжірибелер – 2024: халықаралық ғылыми конф. мат. = Наука: теория и практика – 2024: Сб. материалов межд. науч. конф. = Proceedings international scientific conference: Science: theory and practice – 2024. – Түркістан: «Bilim Innovations Group» ғылыми-зерттеу орталығы, 2024. – 370 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-08-3933-5

Жинаққа білім алушылардың, ғалымдардың, зерттеушілердің және мектеп мұғалімдерінің қазіргі ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген. Мақаланың мазмұны мен жіберілген қателерге автор жауап береді.

В сборник включены доклады обучающихся, ученых, исследователей и учителей школ по актуальным проблемам современной науки и образования. Ответственность за содержание статьи и допущенные ошибки несет автор.

The proceedings includes reports of students, scientists, researchers and school teachers on topical issues of modern science and education. The author is responsible for the content of the article and mistakes.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-08-3933-5

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
HUMANITIES

SRSTI 16.01.45

INNOVATIVE METHODS OF USING PROVERBS WITH A COMPONENT OF COLOUR TERMS IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

D. Meirzhankyzy

Master's student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

This article examines the innovative integration of type and colour component proverbs in foreign language education. Proverbs, as a timeless expression of national wisdom, inform about the culture, history and thinking system of the people. The relevance of the research lies in the consideration of modern methods for effectively introducing type and colour component proverbs into the language curriculum, recognizing the difficulties and potential of cultural enrichment in language education. The relevance of the research lies in the consideration of modern methods for effectively introducing type and colour component proverbs into the language curriculum, recognizing the difficulties and potential of cultural enrichment in language education. The purpose of this study is to review the existing literature on the use of proverbs in language teaching, focusing on the practical use of proverbs and discussing innovative methods, including digital platforms and interactive tasks, as effective means of engaging language learners.

Key words: foreign language, linguoculture, proverbs, innovative methods, language teaching

Language is a gateway to culture, an intricate tapestry woven with nuances, expressions, and vivid imagery. Within this linguistic landscape, proverbs stand as timeless pillars of wisdom, encapsulating profound insights into the human experience. When colour intertwines with these linguistic treasures, a vivid and evocative dimension emerges, offering a unique and immersive path for foreign language learners to explore culture, expression, and deeper meanings. In this journey through the prism of language education, we delve into the compelling realm of using proverbs adorned with colour terms as a pedagogical tool. This exploration centers on harnessing the power of these vivid expressions to enhance the understanding, appreciation, and mastery of foreign languages.

Proverbs are the heartbeat of cultural heritage, reflecting societal values, beliefs, and collective experiences. When infused with colour, these idiomatic expressions become vivid canvases, painting cultural landscapes and evoking

emotions, beliefs, and perceptions unique to a society. From the vibrant and symbolic hues found in proverbs across diverse cultures to the nuanced interpretations of colour, this exploration aims to unravel the cultural significance embedded within these linguistic gems.

In the realm of foreign language education, proverbs serve as invaluable tools, providing a glimpse into the soul of a language and its cultural underpinnings. By integrating proverbs enriched with colour terms, educators create a dynamic learning environment, immersing students in the vivid tapestry of language and culture. These proverbs not only aid in vocabulary acquisition but also offer a deeper understanding of cultural connotations, metaphorical nuances, and contextual usage.

The incorporation of colour-infused proverbs into language teaching requires a thoughtful approach that goes beyond mere translation. Educators wield these linguistic gems strategically, employing diverse methodologies to engage learners effectively. Leveraging comparative analyses, interactive activities, and cultural contextualization, educators create immersive experiences that allow students to explore the depth and breadth of language through colourful expressions. Understanding and employing proverbs with colour terms in a foreign language not only nurture linguistic fluency but also cultivate cultural sensitivity. Learners navigate beyond literal translations, embracing the cultural nuances and symbolic meanings embedded in these expressions. This deeper comprehension fosters not just language proficiency but also a profound appreciation for the diversity and richness of global cultures.

Methodology.

Language instruction is a dynamic field that continually seeks innovative methods to engage learners and enhance proficiency. Proverbs, rooted in tradition and culture, have long been cherished for their ability to offer insights into the human condition. This literature review explores the innovative use of proverbs, particularly those with a colour component, in the teaching of foreign languages.

Proverbs have historically held a cherished place in language and culture, transcending linguistic boundaries. The enduring relevance and adaptability of proverbs in the ever-changing modern world is never out of the season. Their concise expressions, often rooted in tradition, offer invaluable insights into the human condition, making them a valuable resource in language education [1].

The practical use of proverbs enhances language skills and fosters cultural understanding. There are a range of classroom activities designed to improve language proficiency. By utilizing proverbs, educators can create engaging exercises that go beyond mere language instruction to provide students with a deeper understanding of cultural nuances [2].

In contrast, A. Belousova and N.K. Epritskaya's research explores the benefits of comparative analysis of images in English and Russian proverbs and sayings. Their work emphasizes the development of skills related to selecting figurative analogues and enhancing memory. This approach not only aids in language learning but also enriches cross-cultural understanding by revealing the common threads and

differences between proverbs in different languages [3]. It can also be applied to the native Kazakh speakers who are interested in learning English.

Z. Ibrayeva, K. Bulatbayeva, and D. Vesselinov's article focuses on the unique context of Kazakhstan's efforts to develop trilingualism. In this context, proverbs and sayings are used as tools to introduce figurative and expressive foreign language speech. This approach emphasizes the role of proverbs in intercultural communication and highlights their potential in language acquisition within multilingual environments [4].

A key trend emerging from the reviewed sources is the innovative integration of proverbs and sayings to enhance cultural understanding, language proficiency, and cognitive development in foreign language education. These sources collectively signify a growing interest in the practical application of proverbs with a specific focus on their socio-cultural and educational aspects.

While the innovative use of proverbs with a colour component in teaching foreign languages holds promise for enriching language education, challenges exist. The reviewed sources collectively point to the need for more systematic and standardized research on the use of proverbs, particularly those with a colour component, in language teaching. They offer valuable insights but do not present a comprehensive overview of specific methodologies and pedagogical approaches for incorporating colour-based proverbs and sayings into language curricula.

In the process of teaching a foreign language, educators strive to engage students and make the learning experience both enjoyable and effective. One approach that has gained popularity in recent years is the use of colourful proverbs. These pithy sayings are universally accepted in all cultures and languages, and they serve as a means to convey moral lessons, warnings, or advice in a creative and engaging way.

Proverbs and sayings can be used at different stages of the lesson and at all levels of instruction with different levels of language training for students, depending on what goals the teacher pursues and what skills the teacher wants to develop in his students at this stage of instruction. Proverbs and sayings are apt expressions created by the people and borrowed from literary works that express wise thoughts in short form. Proverbs and sayings are usually made up of two rhyming parts. They have direct and figurative meaning, which is morality. In foreign language lessons, proverbs and sayings can be used not only for their memorization and correct interpretation or use in speech, but also as a means of developing and controlling a whole complex of communicative skills and abilities: lexical and grammatical, speaking and writing, reading and listening [5].

Teaching proverbs and sayings at English lessons allows you to solve a number of didactic tasks, namely:

- teaching: improving pronunciation and pronunciation skills, activating grammatical skills, developing translation skills, enriching vocabulary of students.
- developing: broadening their horizons, developing skills to express their thoughts in a foreign language, activating thinking abilities.

– educational: formation of moral and ethical principles, fostering a tolerant attitude towards the culture and traditions of other peoples.

– motivating: developing interest in learning a foreign language through reading the original language, forming and increasing sustainable motivation, developing cognitive abilities of students.

Results and discussion.

Proverbs and sayings can hugely level up the level of critical thinking, however it is essential to choose appropriate techniques for teaching them. The meaning of proverbs and sayings does not lay just beneath the surface, which makes students think logically. In order to include proverbs into the English lesson it is beneficial to make posters with popular proverbs and sayings and hang them on the wall. Each lesson you may discuss one proverb with your pupils in order to reveal hidden meaning and relying on the experience of past generations to infuse children to distinguish bad from good. For instance, the proverb: «Measure twice and cut once» can teach pupils to take the time to make serious decisions and be responsible for their actions. The teacher may tell them the story from real life or from literature where injudicious actions lead to irreversible consequences and thereby consolidate the meaning of the proverb and develop the critical thinking of children. The teacher might also divide the class for several groups, give each group one proverb and ask them to role play the situation which will show the meaning of the proverb. It will develop not only the critical thinking of the learners but also their communicative and speaking skills [6].

Innovative methods of using colourful proverbs may include digital platforms, educational games and interactive activities to improve foreign language understanding through the lens of proverbs. By using digital platforms, interactive stories can be created that include proverbs. Language learners can explore the meanings of proverbs in context through engaging stories. The effectiveness of digital platforms is due to the fact that they include multimedia elements such as visuals, animations and audio recordings.

The gamification of language learning is indicated by the inclusion of proverbs in quizzes and learning games. Interactive tasks will help students study proverbs with colour terms through the prism of the cultural characteristics of the language they are learning.

Currently, innovative teaching technologies (Internet, software, hardware, slide presentations), the possibilities and advantages of their use in the process of teaching foreign languages, which arouse interest in the audience, increase the motivation for studying the subject, and this creates a special emotional perception of the educational material. All of the above justifies the feasibility of their practical application in the education system; reflects their impact on teaching methods and the learning process; examples of educational technologies and tools are given. Particular attention is paid to innovative teaching methods, including using Artificial Intelligence, ChatGPT, electronic dictionaries, providing new opportunities for effective language learning, making this process more informative and interesting. The relevance of this problem lies in the fact that innovative forms of learning are

characterized by a high communicative ability and the active inclusion of students in educational activities, activate the potential of knowledge and skills of speaking and listening skills, and effectively develop communicative competence skills in younger students. This helps to adapt to modern social conditions, as society needs people who are quickly oriented in the modern world, independent and initiative, who achieve success in their activities. At the heart of any innovation is creativity. Creative activity involves the development of the emotional and intellectual spheres of personality. This is one of the main tasks of the modern educational process. Learning activities at school require the use of specific technologies that provide a solution to this problem. These are innovative forms of training: roleplaying, project method, dramatization, elements of the Language Portfolio technology, ICT, techniques of critical thinking technology [7].

Conclusion.

In conclusion, the innovative integration of proverbs with a colour component into foreign language instruction is an exciting development in language education. There is a growing awareness of the need for standardized methodologies to effectively incorporate proverbs with colour components into language curricula. While challenges exist, the potential for cultural enrichment, engagement, and practical skills development is evident in these innovative approaches.

In conclusion, the innovative integration of proverbs adorned with color terms into foreign language instruction represents a significant advancement in language education. This exploration has underscored the profound impact of incorporating colorful proverbs as a pedagogical tool, enriching the learning experience and fostering cultural understanding.

The relevance of this endeavor lies in its ability to bridge language learning with cultural immersion. Proverbs, as timeless expressions of cultural wisdom, offer invaluable insights into the ethos and values of a society. When intertwined with color terms, these linguistic gems become vibrant canvases, painting cultural landscapes and evoking emotions unique to each culture. By harnessing the power of colorful proverbs, educators create dynamic learning environments that transcend mere language instruction to embrace the rich tapestry of culture.

The purpose of this article has been to explore modern methodologies for leveraging colorful proverbs in foreign language teaching, emphasizing the practical application of these linguistic treasures. Through a review of existing literature and examination of innovative methods, we have highlighted the potential for engaging learners, enhancing language proficiency, and promoting cross-cultural competence. From digital platforms to interactive activities, educators have a myriad of tools at their disposal to immerse students in the vivid world of language and culture.

While challenges exist, such as the need for standardized methodologies and further research, the benefits of integrating colorful proverbs into language education are evident. As educators continue to explore innovative approaches, they pave the way for a more enriching and immersive language learning experience. Ultimately, the integration of proverbs adorned with color terms not only nurtures linguistic fluency but also cultivates cultural sensitivity and appreciation.

In essence, by embracing the colorful wisdom of proverbs, foreign language learners embark on a transformative journey that transcends linguistic boundaries and fosters a deeper connection to the cultural tapestry of humanity. As we navigate the ever-evolving landscape of language education, let us continue to harness the power of colorful proverbs to inspire, educate, and unite learners across cultures and languages.

References

- 1 Mieder, W. (1993). *Proverbs Are Never Out of Season: Popular Wisdom in the Modern*. Oxford University Press.
- 2 Gözpinar, H. (2013). English teachers' interest in proverbs in language teaching. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, Volume (Cilt) Issue (Sayı)
- 3 Belousova, A., & Epritskaya, N.K. (2018). Improving the Teaching of Foreign Languages through Comparative Analysis of Images in Proverbs and Sayings. *Integration of Education*, 22 (4), 750-765.
- 4 Ibraeva, Z., Bulatbaeva, K., & Veselinov, D. (2022). Maqal-matelder Qazaqstan mektepterinde ushtildilikti damyту quraly retinde [Proverbs and sayings of developing trilingualism in Kazakhstan's schools] // *Iasauı universitetinin habarshysy*, 2022, №3 (125), 256-267.
- 5 Solovova E.N. *Method of teaching foreign languages: advanced course*. Moscow: AST: Astrel, 2010. P. 272-275.
- 6 Abbasova, N. (2019). «Using effective techniques for developing critical thinking of the learners while teaching english proverbs and sayings», *Scientific journal of the Fergana State University: Vol. 2, Article 19*.
- 7 Oripova, K. (2022). Innovative Methods of Teaching Foreign Languages. *International Journal on Integrated Education*, 5 (5).

ҒТАМР 15.01.09

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ БАР ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ШАРАЛАРЫ

Ә.Б. Файзулла, А.М. Еспенбетова

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе

Мақала Ақтөбе облысындағы республикалық маңызы бар ескерткіштердің зерттелуі және қалпына келтіру шараларына арналған. «Мәдени мұра» бағдарламасы тәуелсіздік алғаннан кейінгі республикамыздың рухани мәдениет саласын дамытуда маңызды шара болғаны белгілі. Республика бойынша көптеген тарихи және мәдени ескерткіштер реставрацияланды, ұлттық ауыз әдебиеті мен салт-дәстүрлер мен әдет ғұрыптарының біртұтас жүйесі жасалып, археологиялық зерттеулер жүргізілді. Мақалада автор «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының мақсатын, міндетін, бағытын айқындай отырып, кезеңдеріне назар аударады. Тақырыпты ашу барысында мәселе бойынша зерттеулерге шолу жасалған. Облыс бойынша республикалық маңызы бар ескерткіштердің қалыптасу тарихын қарастырады сонымен қатар тарихи-мәдени объектілерге бағдарлама аясында жүргізілген қайта жаңғырту жұмыстары талданады. Ескерткіштердің қалыптасуы мен дамуы тарихи мәліметтер және аңыз деректер негізінде баяндалады. Ақтөбе облысының тарих, этнография және археология орталығының статистикалық есептері негізінде облыс бойынша жұмсалған қаржы көлеміне назар аударылып қорғау және сақтау шараларына арналған жұмыстар баяндалады. Сонымен бірге, статистикалық есеп мәліметі негізінде өлкедегі мәдени мұра бағдарламасы бойынша қорғауға алынған жергілікті ескерткіштердің саны және ескерткіштердің тарихы туралы ақпарат берілген.

Түйін сөздер: «мәдени мұра», қорым, кесене, археологиялық зерттеу, рухани мәдениет, ескерткіш.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы тәуелсіз Қазақстан тарихындағы ұлттық мәдени құндылықтарымызды жаңғыртатын бірден бір жоба. Жобаның бастау алуы тұңғыш президент Н. Назарбаевтың 2003 жылы жолдауымен байланысты. Жолдауда тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеу мен қалпына келтіру, сонымен қатар сәулет өнерімен әдеби мұраларымызды зерттеуге бағытталған бағдарлама екені айтылды. Алғашқыда бағдарламаның

жүзеге асыру мерзімі 2004 жылы басталып екі жылға есептелген еді. Содан соң тағы 2 кезеңге созылды. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы рухани және тарих саласындағы негізгі стратегиялық жоба болып табылады. Мәдени мұра секілді бірегей бағдарлама ТМД елдерінде алғаш болып Қазақстанда жасалған еді. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының мақсаты – тарихи-мәдени зерттелмеген ескерткіштерін зерттеу, тарих пен мәдени ескерткіштерді реставрациялау, ұлттық ауыз әдебиеті, салт-дәстүрлер мен әдет ғұрыптарының біртұтас жүйесі жасалды. Бағдарлама ерекше маңызы ие. Атап айтар болсақ, тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қалпына келтіру, археологиялық зерттеулер, қазақ халқының мәдени мұрасы саласындағы ғылыми жұмыстар, ұлттық әдебиет пен жазулар тәжірибесін ортақтастыру, кеңейтілген бейне және жұмыс қатарларын құру бағыттарында жүзеге асырылды.

Зерттеу әдістемесі.

Ақтөбе облысындағы республикалық маңызы бар ескерткіштердің зерттелу және қалпына келтірілуі негізінде тарих ғылымының жүйелілік, объективтілік, принциптері басшылыққа алынды. Мақаланы жазу барысында ел арасындағы аңыздар мен тарихи деректер пайдаланылды. Сонымен қатар мақаланы жазу барысында мемлекеттік бағдарламаның құқықтық заңнамалық негіздері мен қаулылардан мәліметтері сарапталды. алынды. Тарихи деректерді саралау, іріктеу деректанулық сын, логикалық жүйелеу, талдау әдістері негізінде жүзеге асты.

Нәтижелер және оны талқылау.

Мәселе бойынша күні бүгінге дейін арнаулы ғылыми зерттеулер болған жоқ. Қазан төңкерісіне дейінгі еңбектер қатарында Ақтөбе облысындағы ескерткіштер туралы жазған И.А. Кастаньені атап өтуге болады. Кастанье өз еңбегінде Хан моласы және Абат Байтақ кесенелерінің орналасқан жері туралы дерек келтіріп кімге тиесілі екендігін жазып қалдырады [1]. Кеңестік тарихнамада ескерткіштерді зерттеу қарқын алмағандықтан тарихнамалық еңбектер сирек кездеседі. Тәуелсіздігімізге қол жеткізгеннен кейін Ақтөбе облысын кешенді зерттеген ғалым Серік Әжіғали еңбектерінен көре аламыз. Археологтың Ақтөбе облысындағы ескерткіштеріне арналған бірнеше кітабы жарық көрді осы көлемдік еңбектердің ішінде Абат-Байтақ кесенесі, Сүндет кесенесі, Тоқпан тамы, Хан моласы кесенелерін және басқа да ескерткіштерді зерттеп сипаттама береді [2]. Мәдени мұра жылдары Р.А. Бекназаровтың еңбектері мол ақпарат береді. Р.А. Бекназаров еңбегінде солтүстік Арал маңы мен Ақтөбе облысының ескерткіштеріне сипаттама береді және ескерткіш кесенелердегі тас қашау өнерін сипаттайды [3].

Мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы бойынша тарих, археология және әдебиет саласында көптеген жұмыстар атқарылды. Бағдарлама 2004-2011 жылдар аралығын қамтып, үш кезеңнен тұрды: алғашқы 2004-2006 жылдар болса, екінші кезеңі 2006-2009 жылдар, ал соңғы кезеңі 2009-2011 жылдарыға жатады. Мәдени мұра бағдарламасының қаржыландыруына келер болсақ, 2004-2005 жылдары 1391 млн теңге бөлінді. Оның ішінде тарихи ескерткіштерді реставрациялауға 1381,1 млн. теңге бөлінді. Ал археологиялық зерттеулер үшін

ұлттық қордан 106,0 млн теңге қарастырылды. 123,3 млн. теңге қолданбалы зерттеулерге, 262,9 млн. теңгесі кітап сериясын шығаруға жұмсалды.

Мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы бойынша Ақтөбе облысында кешенді зерттеу жұмыстары жүргізілді. Мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы негізінде қазіргі таңда облыс көлемінде 9 республикалық маңызы бар ескерткіш зерттеліп, қалпына келтіріліп және жергілікті маңызы бар ескерткіштердің тізімі жасалды. Қазақстанның республикалық маңызы бар тарихи және мәдени ескерткіштері жеке құрылыстар, мемориалдық үйлер, кварталдар, қорымдар (ескілікті қалалардағы мазарлар) кесенелер мен жекелеген қабірлер, монументалды өнер туындылары, тас мүсіндер, жартастағы бейнелер Мемлекеттік тізіміне енгізілген және тарихи, ғылыми, сәулет, көркем мемориалдық құндылықтар болып табылатын еліміздің тарихы мен мәдениеті үшін маңызы айрықша. 1982 жылғы 26 қаңтарда Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Қаулысымен Республикалық маңызы бар Қазақ КСР-нің Тарихи және мәдени ескерткіштерінің Мемлекеттік тізімі бекітілді. Қаулыға 6 рет өзгерістер енгізілді. Бұл тізім 2008 жылғы 21 наурызда Қазақстан Үкіметінің Қаулысымен қайта қабылданды. Тізімге қазіргі күні 800-ден аса жергілікті тарихи объектілер енгізілді. Мәдени мұра нысандарын сақтау, қорғау және пайдалану үшін Қазақстан Республикасының 1992 жылы 2 шілдеде № 1488 – XII Заңы шықты. Бұл заң бойынша тарихи және мәдени ескерткіштер Қазақстан халқы үшін бірегей құндылыққа ие деп танылып, әлемдік мәдени мұраның бір бөлігі болып табылатыны расталды. Заң құндылығы сай ұлттың қазіргі және келешек ұрпақтарының мүдделері мәдени мұра нысандары негізінде сақталуға кепілдік береді [4, 68 б.].

Ақтөбе облысының керемет ескерткішінің бірі – Талдысай кентінен оңтүстікке қарай 12 шақырым жерде жатқан Қобда ауданындағы Абат-Байтақ қорымы. Диаметрі 600 м-ге дейінгі аумақтағы үлкен қорым, оның қалыптасуы орта ғасырларға дейін жетеді. Абат-Байтақ кесенесі – көрнекті сәулет ескерткіші, конустық күмбезі бар күйдірілген кірпіштен жасалған аймақта сақталған бірнеше кесенелердің бірі. Қазақстан Сәулет тарихының мамандары бұл кесенені ұзақ уақыт бойы жоғалған деп санап келді. Шын мәнінде бұл ерекше ескерткіш 1979 жылы археолог Серік Әжіғали басшылығымен жүргізілген экспедицияның арқасында қайта ашылды. Аңыздарға сүйенсек, кесене XV ғасырдағы белгілі қазақ утопист-философы Асан қайғының ұлы Абат батырға тиесілі. Батыр әкесінің тапсырмасы бойынша көшіп-қону үшін жақсы, бос орындар іздеп жүргенінде қайғылы түрде Бесқопа шатқалында қайтыс болады. Кейін бұл кесенені халық болып жиылып қысқа мерзімде салған. Кесене атауының екінші бөлігіндегі – «байтақ» (кең) сөзінің қосылуы Абат-Байтақ жалпыхалықтық кесенесі болғандығының дәлелі. Абат-Байтақ кесенесі XVIII-XX ғасырдың басында оңтүстікте, батыста және солтүстік-батыстағы қорымдардың қалыптасуына негіз болды. Оған дәлел XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басындағы сыр кесенелері және керемет оюланған құлпытас стелаларының ансамблі кіреді. Әдетте, олар қабір үйінділерінің немесе балшық қоршауларының батыс жағына орнатылады.

Абат-Байтақтың қорымындағы құлпытастар әр түрлі түрлерімен, композициялық және сәндік шешімдерімен, ою-өрнектерімен таң қалдырады. Олардың ішінде архаикалық және ерте стела түрлері ерекшеленеді. Бұл ескерткіш қазақ құлпытастарының генезисінде ретроспекциясы шамамен 1785-1786 жылдардағы құлпытасқа жатады. Стеланың жазықтықтары діни мазмұндағы Араб эпиграфиясымен толтырылған, ол бір уақытта сәндік рөл атқарған және таңбалармен бірге кездеседі. Қазақ тілінде араб алфавитімен ойылған оюлардағы таңба белгілердің тарихи-этнографиялық маңызы зор. Таңбаға қарағанда, қорымда Кіші жүздің әр түрлі руларының өкілдері жерленген: табын, кете, алшын, байбақты және т.б. Осы тұрғыда XIX ғасырдың ортасындағы талғампаз тас қашау өнерінің жоғары үлгілерін көруімізге болады. Көбінесе көлемді және сәнді ағаш ою түрінде кездеседі. Өсімдік тәрізді гүл сабағы түріндегі, ашылмаған бүршік түріндегі және т.б. оюларды көре аламыз [5, 175 б.].

Жалпы, Абат-Байтақ қорымындағы құлпытастар Батыс Қазақстан үшін көркем құлпытастарды дамытуда үлкен рөл атқарды. Ескерткіштердің үлкен тобы композициялық элементтері геометриялық нақыштағы құлпытастарға жатады. Алайда, осылардың ішінде жергілікті тас қашау өнерінің дәстүрлері ерекше назар аударады. Абат-Байтақ кесенесінің көркем құлпытастарының артықшылығы – өндіріс материалы-әктас құмтасы. Бұл дәстүр Ұлы Қобда өзенінің аңғарында орналасқан XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы шағын рулық зираттарда байқалады.

Республикалық маңызы бар қорымдардың қатарына Дәуімшар қорымын жатқызуымызға болады. Қорымның кезеңделуі XVIII ғ. аяғы – XX ғ. басы. Ескерткіш Жарқамыс аулының оңтүстік-батысында, Ембі өзені алқабының таулы бөлігінде орналасқан. Қорымның шығу тарихына тоқталар болсақ, адайдың қырықмылтық руынан шыққан Дәуімшар батыр (1750-1810 ж.) туралы. Әкесі 1705-1798 жылдарда өмір сүрген, қалмақтарға қарсы шайқастарға қатысқан батыр Құттықадам Тікенекұлы. Дәуімшардың өмірі мен қызметі адай руының маусымдық қонысы болған Үстірт, Ембі және Сағыз өзендерінің алқаптарымен тығыз байланысты. Ол туралы құжаттық мәліметтер аз, бірақ батырды кіші жүз қазақтарының тәуелсіздігі үшін күрескен батыр, ержүрек адам ретінде халық аузында қалған. Халел Досмұхамедұлы Дәуімшар батырдың ерлігін жоғары бағалап, оны Атағозы, Сүйінғара, Өтен, Нарымбай, Құлбарак, Жапарберді, Мыңбай, Көктеубай секілді батырлардың қатарына жатқызған. Аңызға сүйенсек, қазақ жерін отарлауға жол бермеген Дәуімшар батыр XIX ғ. басында Ембінің сол жағалауында зерттеу жүргізген экспедициялық жасақпен болған ұрыста қаза тапқан. Батырмен бірге қаза тапқандар және қарсыластарының басым күшінен сескеніп, шайқасқа қатысудан бас тартқаны үшін Дәуімшар батырдың қолынан қаза болған Құдабай батыр сол жерге жерленген. Содан соң, ол жер «Дәуімшар қорымы» деп аталып кеткен. Батырдың бейітіне еркін қазақ нысаны ретінде қару мен жылқы бейнеленген құлпытас орнатылған. Дәуімшар батыр тектінің ұрпағы әкесі Құттықадам батыр Үстіртте, Білеулі керуен сарайынан оңтүстік-шығысқа

қарай 25 км жерде жерленген. Мемориалдық кешен Ембі өзенінің жағалауында орналасқан және бұл кешенде 200-ден астам шағын қорым бар. Алғашқыда Дәуімшар мазары жартылай кесене, әрі жартылай қоршау түрінде шикі және ішінара күйдірілген кірпіштен қаланған. Қорымның батыс қабырғасында екі құлыптас орнатылған: біріншісі қызыл қатты құмтастан ескі, ежелгі кескінде болса, екінші бетоннан құйылған жаңа құлыптас бетінде батырдың өмір сүрген жылдары жазылған. Дәуімшар қорымындағы дулыға тәрізді күмбездері бар кесілген тас блоктардан салынған, Мырза Мұрын мазары бар үш мазар ерекше көзге түседі. Ескерткішті 1881-1982 ж. халық сәулетшісі Дәулетнияз орнатқан болса керек. Бөліктері ашық түсті ою-өрнектермен безендірілген. Қорымдағы көзге түсетін тағы бір нәрсе ХІХ ғ. екінші жартысына жататын шикі кірпіштен салынған төрт кесене, олар «үйтам» деп аталады [6, 70 б.]. Дәуімшардағы мүсінделіп қашалған «аяқтары» бар ескерткіштерден «қойтас» түріндегі құлыптастарды көре аламыз. Ескерткіштердің эпиграфикасы мен таңбаларына қарап, бұл негізінен адай руының соның ішінде қырықмылтық ру тармағының зираты екендігін және шөмішті – табын руының құлыптастары да бар екендігі да байқалады. Дәуімшар қорымы – Байғанин ауданы мен оған іргелес аумақтардағы қазақ халқының ұзақ уақыт бойы дәріптеп келген киелі орны, халықтық сәулет ескерткіштерінің және монументалды тас қашау өнерінің айрықша ансамблі ретінде белгілі. Ол мемлекеттік маңызы бар сәулет ескерткіші және қазақ халқының тәуелсіздік үшін күресі тарихымен байланысты маңызды нысан қатарына жатады. Соңғы жылдары кешен аумағында бірқатар ескерткіштерді жөндеу, қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді.

Асан-Қожа кешені. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Оймауыт ауылының оңтүстік-батысына қарай 43 км. жерде орналасқан. Кешен туралы зерттеулер М.М.Мендикулов «К характеристике архитектуры Казахстана ХІХ и начала ХХ вв» [7, 90 б.] сонымен қатар С.Е. Әжіғалидің 1980 жылы Батыс Қазақстан аумағында жүргізген кешенді ғылыми зерттеу экспедициясының есебінде кездеседі [8, 55 б.]. Асан Қожа қорымының аумағы 200 метр жерді алып жатқан кешен. Асан-Қожа қорымы Жем өзені бойындағы ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасыр басындағы қазақтардың тас қашау өнерінің жаңа түрлерін сипаттайды. Олардың ішінде әсем өрнектелген сағанатамдар және құлыптастар мен қойтастар қойылған сандықтастардың оң жақ қабырғаларына садақ ұшы тәрізді ойық терезелер бар. Тастан немесе саздан жасалған қоршауларға орнатылған құлыптас – қойтастар тобы, сонымен қатар бейіт үстіндегі архаикалық түрдегі, нәзік және шебер қашалып, нақты әшекейлі бөліктерге бөлінген стеллалар тобы таңқалдырады. Соңғы ескерткіштерге қарай отырып, ХХ ғ. басында тас қашау өнеріндегі жаңа кезең, бейіттерді әшекейлеуге сұраныстың өскендігін көрсетеді. Сақталған ескерткіштің бірі ХХ ғ. басындағы Дүйсенбай Қаражүсіпұлы шебердің қолымен салынған Нұрмағанбет сағанатамы. Асан-Қожа кешеніндегі ескерткіштерге қарай отырып, тас қашау шеберлері ХІХ ғасырдың ортасы мен ХХ ғасырдың басында екі мектепке бөлінгендігін көре аламыз. Халық арасындағы аңыз бойынша

Асан-Қожа жетіру, табын руларының дінбасы, пірі деседі. XVIII ғасырда Жем бойына қону үшін шектілер мен табындар арасында жер дауы туындап, табын руынан шыққан 9 жасар Досым: «Табындардың төрт тірегі түгел. Бірінші тірегі дінбасы, пірі – Асан Қожа, екіншісі – Асау-Барақ батырлар, үшіншісі – жомарт, сақи Құдайсүгір, төртінші тірегі – дауды әділ шешер би де осы маңнан табылып қалар», – дейді. Кейін Досым талай даулы мәселелерді әділ шешіп, Досым би атанады. Асан-Қожаның арғы тегі Бақшайыш әулие шамамен 1320-1380 жылдары дешті-қыпшақ даласында дінбасы болған деген дерек бар. Бақшайыш деген сөз араб-парсы тілдерінен аударғанда қайырымды, мейрімді, ізгі, Алла ризалығы үшін қызметтен тартынбайтын жан деген ұғымды береді. Асан-Қожаның ұрпақтары бүгінде Ақтөбе облысында Байғанин, Мұғалжар, Темір, Шалқар аудандарына қарасты ауылдарда өмір сүріп жатыр.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша республикалық маңызы бар ескерткіш деп танылған кесененің бірі Сүндет кесенесі. Кесене Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Жарқамыс ауылының оңтүстік батысындағы 68 шақырым жерде орналасқан. Кесенені кеңес заманында зерттеген ғалымдар Т.К. Басенов [8, 60 б.] кесенеге алғаш болып сипаттап жазған және С.Е.Әжіғали кесенеді археологиялық жұмысы жүргізген [9, 110 б.]. Сүндет кесенесі – көп қырлы қабырғаға батырдың дулығасы тәрізді шошақ ұшы бар күмбез орнатылған кесене. Сүндет кесенесіне Батыс Қазақстанда Ерғали, Сисем ата, Алып ана, Қараман ата кесенелері ұқсас келеді. Құрылыс салу барысында шебер қабырғаны қалаудың және күмбез астындағы конструкцияны орнатудың дәстүрлі әдістерін сақтаған. Кесене сыртқы құрлымының тұтастығы және алдыңғы беттегі ою-әшекейлердің геометриялық дәлдігімен ерекшеленеді. Ескерткіштің аумағында кесенеден басқа 1 сандықтас, 20 дан аса тас қабірүсті қоршаулар және 6 құлпытас бар. XIX ғасырда өмір сүрген батыр туралы тарихи деректер өте аз кездеседі. Сүндет кесенесінің салыну тарихына келер болсақ, XX ғасырдың басында Меккеге қажылыққа барып келген Ағысбай шебердің туындысы болып келеді. Ағысбай шебер бес баласына аман-есен қауышып, кесенені балаларымен бірге тұрғызған деседі.

XIX ғасырдың сәулет өнерінің керемет туындыларының бірі – Тоқпан тамы. Тоқпан батыр Есет батырдың тумасы. Кеңес заманында дәулеті үшін тарих беттерінен есімі жойылған тұлға. Кесененің күмбезі сақталған. «Қазақ совет энциклопедиясының» 8-томының 416-шы бетінде И.Степанованың «Тоқпан күмбезі» атты мақаласында: «Сәулет өнері ескерткіші, Жаңақоныс кентінен солтүстік-батысқа қарай 25 шақырым жерде орналасқан. Күмбез XIX ғасыр басында тұрғызылған. Порталды күмбез бір камералық тіктөртбұрышты. Ол күйдірілген кірпіштен қаланған, маңдайшасын шикі кірпіш араластырып өрген. Күмбездің мүрде жататын батыс іргесіне құлпытас қойылып, оның үстіне өмірбаяндық бағыштау сөздер жазылған. Мазардың қирамай сақталған бөлігінің биіктігі 3, 5 метр. Ескерткіш ұлттық сәулет өнерінің дәстүрі негізінде салынған. Ол композициялық тұрғыдан шешімін тапқан құрылыс тобына жатады», – делінген [9, 35 б.]. Тоқпан батырдың ерлігі Есет батырды патша өкіметіне қарсы әрекеттері үшін 1810 жылы Орынбор генерал губернаторы

Г.С.Волконский тұтқындауға жарлық берілгенде көрінеді. 1810 жылы 10 мамырда Орынбор әскери күшінің гвардия майоры С.М.Татарский Есет батырды тұтқындауға екі бөлімнен тұратын үлкен әскермен келеді. Мұны білген батыр 500-ге тарта жасақ жинап, оны төртке бөліп, Жаман тау, Жақсы тау арасындағы таса жерлерге орналастырады. Бір бөлігін өзі басқарып, қалған үшеуін Арыстан батыр, Тоқпан батыр, Көрпебай батырларға басқартады. С.М.Татарский мен кездесіп қалған Есет батыр кері шегінеді. Бұларды қуған С.М.Татарский тосқауылға түседі. Төрт жақтан қыспаққа алынған генерал қолынан 370 ат олжаланып, 42 солдат тұтқындалады [10, 130 б.]. Осы ұрыста Тоқпан батыр бастаған топ айрықша көзге түседі. Тоқпан батыр туралы ел аузындағы аңыздардың бірі оның Тортөбел тұлпары туралы. Аңыз бойынша Тоқпан батырдың тұлпарын Әзберген батыр бозбала шағында Тоқпанға қолқа салып алғандығы айтылады [11, 10 б.]. Ақтөбе қаласының шығыс бөлігінде «Тоқпансай» деп аталатын елді мекен бар, ол Тоқпанның жаз жайлауы және сол жерде «Тоқпансай» деп аталатын теміржол станциясы да бар. Кеңес тұсында бай-бағылан деп жала жабылған Тоқпан батырдың есімін атау мүмкін болмағандықтан ресми қағаздарда «Тоқмансай» деп таңбаланған жер су атаулары кездеседі. Шалқарда «Тоқпан көлі» деп аталатын көл бар. «Тоқпанның тұзы» дейтін тұзды су да кездеседі. Қазақ ССР Мелекеттік Құрылыс комитетінің, Архитектуралар одағының төрағасы, СССР сәулет Академиясының мүшесі Төлеу Бәсенов, Зырянновскі қорғасын-мырыш комбинатының негізін қалаушы, Социалистік Еңбек Ері, кезінде СОКП Орталық Комитетінің мүшесі болған Нәби Жақсыбаев – Тоқпанның туған немерелері. Нәби алғашында Ақтөбе облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары болып та жұмыс істеген. Осылайша тектінің ұрпақтары елге қызмет атқарып келеді

Тұжырым.

Қорытындылай келе, мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы еліміздің тарихын зерттеуде рухани мәдени мұраларымызды қалыпына келтірудегі бірден бір жоба. Мәдени мұра бағдарламасының ұтымды тұстарының бірі шет елдегі архив, кітапхана, қорларынан деректерді зерттеу үшін ғалымдарға қолдау көрсетті. «Мәдени мұра» бағдарламасы арқылы Ақтөбе облысынан республикалық маңызы бар 9 ескерткіш мемлекеттік қорғауға алынды, сонымен қатар жергілікті маңызы бар ескерткіштердің де тізімдемесі жасалып зерттеу мен қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. Қазіргі таңда «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша «Мәдени мұра» мемлекеттік ұлт рухын ояту мен өшіп бара жатқан тарихымызды қайта жандандыруда бастама болды. Аты аталған Абат-Байтақ, Тоқпан, Сүндет, Асан-Қожаға арналған кешенді кесенелер келешек ұрпаққа берері мол тағылымдық мұра болып қалыптасты. Тарихын тереңге жайған бұл кесенелердің ерлік әрекеттері көпке үлгі. Көп көзінен таса да қалған кейбір кесене, ескерткіш, құлпытас бейнелері бүгінді беймәлім қалпында қалды. Осыған байланысты ұмытылып бара жатқан ұлы тұлғаларымызды ұлықтау-біздің борышымыз болып қала бермек.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края / Труды Оренбургской учёной архивной комиссии. Вып. 22. – Оренбург, 1910. – 150 с.
- 2 Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: НИЦ «ҒЫЛЫМ», 2002. – 654 с.
- 3 Бекназаров Р.А. Қазақтың дәстүрлі тас кашау өнері;. – Алматы: Типография ОП, 2005. – 160 б.
- 4 Ажигали С.Е. Абат-Байтак – выдающийся комплекс памятников народного зодчества // Изв. АН КазССР. Сер. филол. – 1983. – № 2. – С. 56-63.
- 5 Ескерткіш – ел тарихы. Ақтөбе [Ақтөбе обл. тарихи өлкетану музейі], 1992. – 142 б.
- 6 Маргулан А.Х., Басенов Т.К., Мендикулов М.М. Архитектура Казахстана. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1959. – 170 с.
- 7 Ажигали С.Е. Отчет о работе архитектурно – искусствоведческой экспедиций 1980 г. в Западном Казахстане.
- 8 Бәсенов Т.К. Архитектурные памятники в районе Сам. – Алматы, 1947 г.
- 9 Әжіғали С.Е. Ескерткіштер – ел тарихы. – Ақтөбе, 1992 ж.
- 10 Казахская советская энциклопедия. – Алматы: Қазақ Совет энцикл. бас ред., 1975 Т. 6. Көз-Қосұйтас: энциклопедия / ред. М. Қ. Қаратаев. – Алматы: Қазақ Совет энцикл. бас ред., 1975. – 640 б.
- 11 Асанов Ж. Әзберген // Жұлдыз журналы, №7, 2004.

ҒТАМР 03.20

АҚТӨБЕ ӨҢІРІНДЕГІ ХХ ҒАСЫРДЫҢ 20 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ПЕН ОНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ САЛДАРЫ

М.С. Есқуатов

Магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

А.М. Еспенбетова

*Ғылыми жетекші, т.ғ.к., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ.*

Мақалада ХХ ғасырдың 20 жылдардағы Ақтөбе губерниясындағы ашаршылық, оның себептері мен салдары, ашаршылықпен күрес мәселелері қарастырылады. Азық-түліктің жетіспеушілігі, аграрлық шаруашылықтың арта қалуы, ауыл шаруашылық мамандарының жетіспеуі, Азамат соғысы мен Бірінші дүниежүзілік соғыс салдары талданады.

Архив құжаттары мен тарихшы-демографтардың зерттеу еңбектеріне сүйеніп отырып, аштыққа ұшырағандар, көмекке мұқтаж жандар мен қаза тапқандар санын салыстырмалы түрде көрсетіп, халықтың әлеуметтік жағдайын сипаттайды.

Түйін сөздер: ашаршылық, демография, қуаңшылық, жұт.

Қазақ халқына ауыр зардаптарын тигізген, қазақ қоғамының дамуына орны толмас қайғы-қасірет әкелген – ашаршылық, ол туралы шындық тарихымызды ұлттық тұрғыдан баяндаудағы өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Ашаршылық туралы әңгіме қозғалғанда, біз көп жағдайда 1931-1933 жылдардағы зұлматпен шектеліп қаламыз. Ал 1920 жылдардағы ашаршылық пен оның ащы сабақтарын әлі де толық біле бермейміз. Сондықтан бүгінгі ұсынылып отырған мақалада сол олқылықтардың орнын кішкене де болсын толықтыруға тырыстық.

Аталған себептермен қатар, елді жайлаған ашаршылық, халық тұрмысы мен ауылшаруашылығына үлкен соққы тигізген «әскери коммунизм» саясатының нәтижесіндегі төтенше экономикалық жағдайларға, жаңа экономикалық саясатына да байланысты туындады.

Елімізде 1921 жылғы X съезде қабылданған жаңа экономикалық саясатқа өту кезеңі өте ауыр болды, партияның шешімдерін іс жүзінде іске асыру күрделі жағдайда өтіп жатты. Осы жылдары Қазақстанның бүкіл аймағының

көпшілік бөлігін қуаңшылық жайлап, егістік, жайылым жерлер қысқарып, мал басы күрт кеміді. Бұл жағдайлар елді жоқшылыққа, ашаршылыққа, жұттың басталуына әкелді. Оның салдарынан эпидемиялық аурулар тарап, ел басына ауыр күн туды.

XX ғасырдың 20-жылдарындағы ашаршылық және оның себептері мен салдары туралы негізгі дереккөздер архив құжаттары, оның ішінде өз уақытында баспасөз беттерінде жарық көрген мақалалар, аталмыш мәселемен жергілікті жерлерден материалдар жинақтаумен айналысатын мемлекеттік қызметшілердің жазбалары, кеңестік кезеңде жүргізілген статистикалық материалдар, сондай-ақ осы тақырыпты зерттеген тарихшы-демограф ғалымдардың еңбектері болып табылады.

Ашаршылық салдарынан бүкіл Қазақстанның Ақтөбе, Орал, Орынбор, Бөкей, Қостанай губерниялары мен Адай уезін қамтыды. Ашыққан жұрт шет аймаққа қарай босты, халықтың үштен бір бөлігі қырғынға ұшырады.

Қазақ республикасы 1920 жылғы жоспар 12 экономикалық ауданға алдын-ала бөлуді көздеді. Қазіргі Ақтөбе облысының аумағында екі ірі округ құрылды. Бірі-Ақтөбе, екіншісі – Шалқар округтері. Ақтөбе округінің құрамына Ақбұлақ, Ақтөбе, Темір, Ойыл уездері мен Шалқар уезінің Құланды уезі, Алмазная, Киндиктин, қолдаудағы, өлтірілген, Қарағаш, Лубен, Елек уезінің Есқарашы болысы және Адай – Табын уезі кірді. Осылайша, орталығы Ақтөбе қаласы болған Ақтөбе губерниясының құрамына 1921 жылдың аяғында Ақбұлақ, Ақтөбе, Можар, Темір, ргыз, Ойыл, Қарабұтақ және Шалқар аудандары кірді. 1928 жылдан бастап Ақтөбе округі, ал 1932 жылы Ақтөбе облысы құрылды. Сонымен бірге Ақтөбе губерниясының халық саны 536 445 адамды құрады [1].

Қазақстандағы ашаршылықты бастапқы зерттеушілердің бірі Н.И.Мардаровский болды. Автордың айтуынша аштықтың себептері патшаның отарлық саясаты, халықтың сауатсыздығы, бірінші дүниежүзілік соғыс және азамат соғысы болды. Сонымен бірге аштықтың көлемін, оның салдарымен күресу жолдарын және болашақтағы осындай оқиғалардың алдын-алу шараларын да көрсетті. 1921-1922 жылдың қыс айларында орталықпен байланыстың қиындауына байланысты ашыққандар саны ұлғая түскенін жазады. Н.И.Мардаровский дерегі бойынша, 1922 жылы 1 қаңтарда жалпы Батыс Қазақстан жерінде барлығы 2 052 070 адам аштыққа ұшырады. Бұл 2 645 400 адамдық жалпы санның 77, 6%-ын құраған еді. Оның ішінде бір ғана Ақтөбе губерниясында ашыққандардың саны 331 050 адамды құрады. Автордың мәліметтерінен тек қана Ақтөбе губерниясын алатын болсақ, 1922 жылы ақпан-наурыз айларында аштыққа ұшырағандар саны 252 514 адам болса, сәуір-мамыр айларында ашыққандар саны ұлғайып, олардың саны 354 350 адамға жетті [2].

1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың салдары, ашаршылықтан кейінгі ахуал туралы Н.Личкус былай жазды: «Жекелеген губерниялар бойынша ашыққандар саны барлық тұрғынға шаққанда Ақтөбе губерниясында жоғары – 86, 5%-ті көрсеткенін көреміз. Архив мәліметтері бойынша 1922 жылы 1

қаңтардағы ашыққандар саны Ақтөбеде 437 776 адам болды. Алайда 1922 жылы 19-27 ақпанда өткен қазақ облыстарының ІІ партконференциясында жасаған Қазақ ОАК төрағасы С.Мендешевтің баяндамасында 1922 жылы 1 қаңтарда аштыққа ұшырағандардың саны Ақтөбеде ересектер – 171 389 балалар – 134 000. Алайда баяндамада ашыққандар санының дәл еместігі айтылады» [3, 19 б.]. Сондай-ақ бұл деректе автор ашыққандар санын республика көлемінде жазады. Егерде, 1922 жылғы 1 қаңтардағы ашыққандар санын жазған, жоғарыда көрсетілген, Н.Мардаровский мен Н.Личкустың деректерін салыстырып қарасақ, екі зерттеушіде де Ақтөбе губерниясындағы аштыққа ұшыраған адамдар саны әр түрлі. Демек, пайдаланған дереккөздерінде мәлімет нақты, дәл көрсетілмеген. Дегенменде, бұл ақпараттардан өңіріміздегі ашаршылық пен оның салдары кеңкөлемде болғанын біле аламыз.

Ақтөбе губерниясындағы ең алғаш жаңа форматтағы ауылшаруашылық коммунасы «Степь» деген атаумен Мәртөк ауданында құрылған болатын. Осындай коммуналардың жалпы саны 1921 жылы 13-ке жетті. Одан кейінгі 1923 жылдары «Товарищество по обработке земли» серіктестіктері құрылып, жалпы саны 90-ға жетті. Кейінгі жылдары осындай құрылған серіктестіктердің басым көпшілігі тарап, оның орнына өз Уставтарына сәйкес қызмет атқарған ауылшаруашылық артелі болып құрылды. Осындай қиын кездерден кейін келген ашаршылық жылдар нәубеті – ел тарихындағы ең қасіретті оқиғалардың бірі. Ақтөбе өңірі де аса ауыр қуаңшылықты басынан кешіріп, ашаршылыққа ұшырады. Жалпы ХХ ғасырдың алғашқы жартысы қазақ халқының тарихында қасіретке толы болды. Қазақстан ашаршылықтың бірнеше кезеңін басынан өткерді.

Қазақ жерінде 1921-1922, 1925 және 1931-1933 жылдары аралығында болған ашаршылық зардаптары қазақ қоғамының демографиялық жағдайына кері әсерін тигізді. Қазақ халқы ұлт ретінде жойылып кетуге аз-ақ қалды. Кейбір сандық мәліметтерге көз жүгіртіп көрейік. 1897 жылы Қазақстан халқы 3 млн 745 мың болса, 1916 жылы 5 млн 980 мың, 1926 жылы 3 млн 392 мың адам болды. Өкінішке орай, Кеңес дәуірінің алғашқы кезеңінде орын алған 1919-1922 жылдардағы ашаршылық құрбандарының саны нақты қанша екені белгісіз. Аштық Орынбор, Орал, Ақтөбе, Бөкей, Қостанай губерниялары мен Адай уезін жайлап, салдарынан халықтың үштен бір бөлігі қырғынға ұшырады, ал ашыққандардың бір бөлігі тамақ іздеп шет аймақтарға босып кетіп жатты. Қуаңшылық пен астықтың шықпай қалуына байланысты Кеңес өкіметі 1919 жылы азық-түлік салғыртын қайта енгізеді. Ол бойынша алғашқы кезеңде азық-түлік салғырты тек егіннен алынса, 1920 жылдан бастап бүкіл ауылшаруашылық өнімдерінен алына бастады.

1920 жылдың күзінде губернияның статистикалық бюросының ауылшаруашылығы санағының толық емес қорытындысы бойынша Ақтөбе губерниясында 46849 шаруашылық болып, ондағы 237446 адамның 120655-ін ерлер, 116791-ін әйелдер құрады [4]. Алайда 1920 жылы басталған жұт мал басының кемуіне, қазақ шаруашылығының күйреуіне алып келді. Ал

қуаңшылықтың әсерінен, шегірткенің жеп қоюынан бірнеше мың десятина жерлер жарамсыз болып қалды.

Губерния комиссиясының орталыққа жіберген бір баяндамасында «Ақтөбе губерниясы астық пен шөптің шықпауынан 2 жыл қатарынан зардап шегіп келеді. 1920 жылдары Темір, Ойыл аудандарында, жалпы Ақтөбе губерниясының оңтүстік аудандарында жәндіктердің зиянынан астық пен шөп түгелдей жойылды. Сондықтан малдар жаппай шығынға ұшырап, тұрғылықты халық нан өнімдерін мемлекет тарапынан көмек ретінде алып отырды. 1921 жылы тағы да егін егілді, бірақ олда нәтиже бермеді, сол жылдың шілде айында елде тіпті нан өнімдері қалмағандықтан, болашақта қуаңшылықтың салдарынан ашаршылықтың болатынын білген жергілікті тұрғындардың кейбірі көшуге мәжбүр болды. Қазақтар (құжатта қырғыздар деп көрсетілген) Өзбекстанға (сол кездегі Хорезм республикасына), Түркістанға, орыстар Украинаға қоныс аударды. Губернияның 23% тұрғыны көшіп кетсе, бір ғана Қарабұтақ ауданының 75% халқы көшіп кеткен. 1921 жылы Ақтөбе губерниясында ашаршылыққа душар болған, көмекке мұқтаж адамдардың нақты санын білу қиын болғанымен, губкомиссияның есептік мәліметі бойынша Ақтөбе губерниясының адам саны 15-27 қазан айы аралығында 116 679-ға жеткен. Олардың ішінде 26661 ересек адам, 89991 бала ашыққан. Оның 22077-сі қазақ ұлтынан, 94602 адам орыс ұлтынан. Олардың барлығы көмекке зәру жандар» делінген.

Республика бойынша қанша адамның ашықандығын анықтау мақсатында Қазақ Орталық Статистикалық Басқармасы халық арасында сауалнама жүргізіп, губерниялардың барлық уездеріне қарасты болыстарда халықтың жалпы саны мен шаруашылығындағы өзгерістерді анықтады. Сауалнама бойынша Ақтөбе губерниясының қалаларында 244 866, ал уездерде 477 606 адам мекендегені айқындалды. Ашаршылыққа ұшыраған бес уездің ішінде 222 405 адамы бар Шалқар мен Ырғыз қатты зардап шеккені нақтыланды. Мысалы, Ырғыз уезінің Аманкөл болысындағы сауалнама нәтижесінде 10 ауыл шаруашылығындағы 6454 адамның 169-ы тамақ іздеп босып кетсе, 448-і аштан өлген. Кенжеғара болысындағы 9 ауыл шаруашылығындағы 4610 адамның 620-ы босып, 87-і аштан өлген [5].

Губерния бойынша балалар үйінен тыс дала мен қала кезіп жүрген 24000 қаңғыбас балалар анықталған. Сонымен қатар шетелдік ұйымдар 584 656 баланы, 600 270 ересектерді, 24 400 босқындар мен ауруханадағы 6000 адамды құрғақ тамақпен қамтамасыз еткендігі де белгілі болды [6].

1921 жылдың 1 тамызынан бастап Орынбор, Ақтөбе, Бөкей, Қостанай губерниялары ресми түрде аштыққа ұшыраған аудандардың қатарына жатқызылды. Ақтөбе губерниясынан Ақтөбе, Темір, Ырғыз, Ақбұлақ, Можар, Шалқар, Ойыл, Қарабұтақ уездері аштыққа ұрынды [7]. Ал осы жылы 20 қазанынан бастап Ақтөбе губерниялық атқару комитеті ашыққандарға көмек апталығын жариялады [8].

Мәліметтер бойынша 1 қарашаға дейін губернияда 12 жасқа дейінгі 125 322 бала мен 44 733 оқушылардың 87 725-і тамаққа зәру болса, 350 682 ересек

жұмыскерлер мен жұмысқа жарамсыз 50 019 қариялардың 286 490-ы ашыққан. Жалпы губернияда ашыққан 374 215 адамның 178 226-ын ерлер, 195 989-ын әйелдер құраған. Ұлттық құрамын қарастырсақ, 280 946 қазақтар, 93269 орыс, украиндар ашыққан [9]. Ал 12 қарашада БОАК-нің Аштарға көмек Орталық комиссиясына Ақтөбе губерниялық комитетінің төрағасы М.Ряховтан түскен ақпаратта да губернияның 536 445 адамның 374 215-і ашығып (олардың 87 725-і балалар, 286 490-ы ересектер), көпшілігі өсімдік тамырлары, аққу етін азық қылғандығы айтылды. Оның көрсетуінше, аштыққа әсіресе қолдарындағы күнкөріс болып отырған малдарынан айырылған қазақтар ұшыраған [10].

Ашаршылық салдарынан елде эпидемиялық аурулар шарпыды. Әсіресе жаз айында сүзек, тырысқақ, оба, іш ауруы сияқты жұқпалы аурулармен ауырғандардың қатары көбейіп, өлгендердің саны арта түсті. 1921 жылдың шілдесі мен желтоқсаны аралығында Ақтөбе губерниясы бойынша түрлі аурулармен ауырғандардың қатары 31 222 адамға жеткен. Мәселен, оның ішінде шешекпен (қорасан) –170, қызамықпен – 157, күл ауруымен (дифтерия) – 106 адам ауырған. Уездер мен уездік қалаларға бөлсек, жұпалы аурулармен Ақтөбе қаласында – 6436, Ақтөбе уезінде – 7745, Ақбұлақ уезінде – 4623, Темір уезінде –2870, Ырғызда – 1990, Шалқарда – 1960, Ойылда – 2710, барлығы губерния бойынша – 28138 адам ауырған [11]. Жергілікті тұрғындардың ішінде өлім мен науқастанудың басты мәселесі ашаршылық болды. Ақтөбе губерниясы бойынша 1922 жылы халықтың 50 пайызы өлімге, 28 пайызы ауруға ұшыраған.

Аштықпен күресу мақсатында аштарға көмек көрсету комиссиясы, азық-түлікпен тамақтандыру пункттері мен асханалар ашылып, Денсаулық сақтау халық комиссариаты, Американдық балаларға көмек көрсету администрациясы (АРА) жан-жақтан көмектесті. Аштықты ауыздықтауда 1921 жылдың қыркүйегінен бастап губерниялық ашком жергілікті тұрғындардан қаражат іздестіру негізінде саудагерлерге салық салу және сахналық қойылымнан түскен пайданың 20 %-ін алу, халықтан жылу жинау, сонымен бірге етке салықты жою қолға алды. Аштықтың әртүрлі себептерінен ата-анасыз қалған балалар саны өсті. Оларға арнайы губкомиссия балалар үйі мен асханаларды ашуды ұйғарды. Сонымен қатар балаларды егінді өлкелерге көшіру мәселесі қаралды. 1921 жылдың қараша айынан бастап АРА-ның көмегі сұралып, қызметін Ақтөбе губерниясына ұсынды. 1921 жылдың 26 желтоқсанынан бастап Америкалық ұйым балаларды құрғақ азықпен тамақтандырды [12].

Республикада жалпы ашаршылық 1919/1921-1922, 1925 және 1931-1933 жылдары болды. Алайда 1925 жылғы аштық туралы деректер өте аз. Осы жылғы ашаршылық туралымәліметтерді архив құжаттарында сақталған ОГПУ (БМСБ) Ақтөбе губерниясы бөлімінен Ақтөбе губисполкомына, РКП (б) губкомитетіне «құпия және жылдам» жіберілген хаттарынан таба аламыз. Құпия түрде хат жазғандардың қатарында бөлім бастығы Альшинский, орынбасары Портянов, Муляков, аштықпен күресу комиссиясының төрағасы Лекеров бар. Олардың деректері бойынша, 1925 жылы қаңтарда Мәртөк болысы, Рыбаков ауылында 22 отбасы аштыққа ұшырап, салдарынан екі адам

(60 жастағы ер адам мен 14 жастағы қыз бала)қаза тапса, наурыз айында 120 отбасы ашығып, оның ішінде 15 отбасы әлсіздікпен ауырды. Қаратоғай ауылында 18 адам аштықтан ауырып, ісініп кетті. Бұл мәселеге тиісті органдар салғырт қарап, жұмыстарын атқармады. Тек хат жазып, көмек сұрағаннан кейін ғана аштықпен күресу шаралары жүргізіле бастады. Аштыққа көмек ретінде Мәртөк болысы 5 қаңтардан 7 сәуірге дейін 750 рубль көлемінде қаржы жіберілді. Партия мүшелері де аштыққа ұшырап жатты. Рыков болысы, Хлебодар ауылында 1924 жылы 25 желтоқсанда РКП (б) мүшесі Новейко Константин аштықтан қаза болды [13].

1925 жылы Ақтөбе губерниясында аштыққа ұшырағандар мен көмекке мұқтаж жандардың саны төмендегі кестедей:

№	Уезд атауы	Аштыққа ұшырғандар	
		Барлық саны	Мұқтаж жандар саны
1	Ақтөбе уезі	98 209	55 308
2	Шалқар уезі	64 824	25 921
3	Темір уезі	33 659	11 983
4	Торғай уезі	10 813	7 605
Барлығы		207 505	100 817

Ауылшаруашылық несие беру қоғамының Ақтөбе бөлімі ЦСХБ (ауылшаруашылық орталық банк) қорынан 1924 жылдың қазан айы мен 1925 жылдың маусым айы аралығында губернияға ашаршылық салдарына көмек ретінде ұзақ және қысқа мерзімге жеңілдікпен 101 748 рубль 12 тиын сомасында несие берді [14].

1925 жылы 18 ақпанда «16 ақпаннан бастап ашыққандарға жәрдемдесу үшін қалалық комиссия жиналысында» аштыққа ұшыраған адамдардың тізімі аудан бойынша жазылды. Ашыққан халыққа арналған ашық асхананы табыстың қымбатқа түсуінен, сонымен қатар ашықпаған адамдардың келуіне байланысты жабылып, оның орнына жәрдемақы төленетін болды. Балаларға айына 2 рубль, ересектерге 1 рубль, баласы жоқ қарттарға және мүгедектерге 3 рубль, зейнеткерлерге айырмашылықты ғана төлесе, еңбекке жарамдылар қоғамдық жұмысқа қатысқаны үшін аванстық төлем ретінде алып отырды.

1925 жылы 31 қаңтарда губерния жанында аштықпен күресу төтенше комиссиясының жұмыс жоспары бойынша бірқатар жұмыстарды жүзеге асыру көзделді. Барлық уездер мен болыстарда халықты мұқтаждық дәрежесіне қарай тексеріс жүргізілді. 5 ақпаннан бастап қайырымдылық үшін барлық кеңестік партиялар мен кәсіби ұйымдардан қаржы жинау, лотарейя ойнату, спектакль, концерт және таға басқа қолдан келетін шараларды ұйымдастыру, сондай-ақ әр билет құнын 5 тиынға өсіру міндеті жүктелді. Қызметкерлерден кәсіподақ арқылы аштыққа көмек ретінде айлықтарынан ұстап отырды. Мануфактура құнын жарты пайызға көтерді. Қалада аштыққан халыққа 500 адамдық ашық асхана ашты, бірақ кейіннен 300 адамға қысқарып және де тек қана қала халқы тамақтана алатын болды. Жұмыстың жүруін қадағалау үшін комиссия арнайы

кұрды. Сәуір айында ауыл шаруашылығын дамыту жөніндегі губерния комитеті Ақтөбе мен Темір уездерінің болыстарына аштыққа ұшынғандарға көмек ретінде 10 000 рубль, егін шықпауымен күреске 200 000 рубль, оның ішінде мелиорацияға 140 000 рубль, зиян келтіргіштерге 30 000 рубль, егістің шықпағанынан зардап шеккендерге 30 000 рубль берді [15]. Бірақ қанша ақшалай көмек көрсеткенімен, халықтың жағдайы жақсармай, өлім-бітім, ауруға шалдыққандар мен аштардың саны күннен-күнге көбейе берді.

Ашаршылық жылдары – ел тарихындағы ең қасіретті оқиғалардың бірі. Патша үкіметінің жүргізген саясатының нәтижесі мен ауыл шаруашылығының шығынға ұшырауынан болған ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы ашаршылық өңірімізге ғана емес, еліміздің барлық аймақтарына үлкен зардабын тигізді.

Демографиялық дамуға қолайлы жағдайлар 1920 жылдардың екінші жартысына таман қалыптасты. Бұған шаруашылықтың қалпына келтірілуі, мал басы мен егін шығымының өсімі ықпал етті. Жұт жылдары басқа жаққа көшіп кеткендер өз жерлеріне орала бастады. Халықтың қайта оралуы есебінен халық саны, табиғи өсім көрсеткіштері қалпына келіп, демографиялық дамуға қолайлы жағдайлар қалыптаса бастады.

Халық саны кеміп, қазақтардың үлесі азайды, керісінше босқындар саны мен балалар үйі көбейді. Аштықпен күресу үшін қанша шара ұйымдастырылса да, халықтың жағдайы оңала қоймады. Тек индустрияландыру жылдарында ғана енді есін жиып келе жатқан халыққа күштеп ұжымдастыру саясатын жүргізіп, ақыр соңы 1931-1933 жылдардағы ашаршылыққа апарып соқты. Одан кейінгі репрессияны айтпаған өзінде, біздің халық кеңес үкіметі саясатының құрбаны болды.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Асылбек Ғ. Қазақ Республикасындағы аштықтың ауданы // Қызыл Қазақстан. – 1922. – № 4.
- 2 Мардаровский Н.И. Голод в Киргизи и борьба с недородами. – Оренбург: Типо-литография, 1922. – 29 б.
- 3 Жұмағұлова А.О. Батыс Қазақстан тарихи демографиясының тарихнамасы (ХХ ғ. 20-90 жылдары). – Ақтөбе, 2017. – 106 б.
- 4 Ақтөбе облысы мемлекеттік архиві (АОМА), 3-қор, 1-тізбе, 7-іс. 5-п.
- 5 АОМА, 3-қор, 1-тізбе, 603-іс, 12-п.
- 6 АОМА, 3-қор, 1-тізбе, 603-іс, 177-п.
- 7 Смағұлова О.С. Ақтөбе губерниясындағы ашаршылық (1921-1922 ж.) // Отан тарихы. – 2014. – №1. – 161-170 б.
- 8 АОМА, 3-қор, 1-тізбе, 1-іс, 2-п.
- 9 АОМА, 69 қор, 9-тізбе, 109-іс. 19-п.
- 10 АОМА, 3-қор, 1-тізбе, 602-іс, 11-п.
- 11 АОМА, 3-қор, 1-тізбе, 600-іс. 61-п.
- 12 АОМА, 3-қор, 1-тізбе, 612-іс, 4-п.
- 13 АОМА, 516-қор, 1-тізбе, 844-іс, 3-7-п.

- 14 АОМА, 155-қор, 1-тізбе, 13-іс.
- 15 АОМА, 516-қор, 1-тізбе, 844-іс, 6-п.

ҒТАМР 16.21.07

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ «ӘКЕ» ЛЕКСЕМАСЫНЫҢ ЖАҒЫМСЫЗ БЕЙНЕСІ

А.А. АҚЫЛ

Магистрант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Әке – адам өміріндегі ең маңызды әрі ардақты құдірет. Қазақ халқы қашан да әкені құрметтеп, қадір тұтқан. Қазіргі қоғам әке бейнесі негативті сипатқа ие болды. Әкелердің бала, отбасы алдында жауапкершілігінің төмендеуі түрлі негативті пікір тудырып келеді. Мақалада әке лексемасына қатысты жағымсыз ассоциациялар мен сөз қолданыстары талданған.

Түйін сөздер: әке, тасжүрек, өгей, қатыгез, көкек, лексема.

«Әке» – қоғамда қалыптасқан өзіндік салмағы бар, қазақы танымда ерекше құрметке ие сөз. Алайда қазіргі қазақ қоғамында «әке» лексемасымен қатар қолданылып, жағымсыз коннотациялық мағына беретін сөз тіркестері көптеп кездеседі. Ең алдымен, әке жақсылық пен жамандығы жарыса жүретін қарапайым пенде екенін естен шығармағанымыз абзал. Әке де жаман, нашар не қатал болуы мүмкін. Мұның барлығы біздің тіліміз арқылы дүниенің «сүзгіштен» өткен мәдени бейнесі ретінде санамызға сіңеді. Ал тіліміз күнделікті ауызша дискурста, бұқаралық ақпарат құралдарында, әлеуметтік желілерде, түрлі кинофильм материалдары мен бейнежазбалар арқылы берілетіндіктен оның үлесі де арта түседі.

Қазіргі таңда ғылым мен техниканың дамыған ХХІ ғасырында әкенің отбасындағы ғана емес, қоғамдағы рөлі де төмендеген. Себебі қазіргі қазақ отбасындағы әке өзіне тиесілі, отбасы алдындағы міндеті мен борышын толық атқармайды. Оның барлығы тек белгілі бір отбасындағы баланың психологиясына ғана емес, барша қоғамның «әке» жайлы теріс пікір қалыптасуына әсерін тигізеді. Ерте кезден жадымызда орныққан әкенің ардақты образы осылайша санамызда көмескіленіп, мүлде басқа әкенің көз алдымызға елестеуіне жағдай жасайды.

Қазіргі қазақ қоғамында әке беделінің төмендеуін мына жағымсыз коннотациялық мағына үстейтін сөздер мен «әке» лексемасының бірігіп қолданылуы арқылы көруімізге болады. Мысалы: «Көкек әке» ата-ана құқығынан айырылды. «Борышкер әке, тастанды бала». «Көгершіндей бола алмаған «көкек әке». «Көкек әкелер көп, алименті жоқ», «Көкек ана, көкек әке, ұяң қайда?», «Көкек әкелер көбейіп барады». «Әке» лексемасына қатысты газет

беттерінде жарияланған мақала тақырыптарын саралай келе, мынадай тақырыптардың түрлері анықталды:

1. *«Ішкіш, маскүнем, араққұмар, алқаш әке»*. Ащы судың соңына түскен, ішімдікке салынған адамды ішкіш, маскүнем, араққұмар, алқаш деп айтып жатамыз. Алайда қазіргі уақытта бұл сөз «әке» лексемасымен қатар жұмсалып, әкенің жағымсыз образын ой-санамызда қалыптастырып жүр. Бұл сындық белгілер әкенің жағымсыз әрі орынсыз іс-әрекетінен туған. Арақтың артынан ерген ер адамның одан кейінгі қылығы да оң болмайтындығы анық. БАҚ тіліндегі газет тақырыптарына назар аударсақ:

«Қыз туа бересің: Шымкентте *ішкіш әке* 5 баланың анасын 1 күнде тастап кетті. Шымкенттік келіншекті күйеуі қыз туа бергені үшін тастап кеткен. Жығылғанға жұдырық демекші, әкесі тастап кеткен қыздары қатты науқастанып, аурухана төсегіне таңылған».

«Бойжеткен *маскүнем әкесінен* көрген қорлығы туралы айтып жылады. Әкесінің қатал мінезіне шыдамаған жалғыз бауыры 11-сынып оқып жүргенінде асылып өлмек болған. Осыдан кейін әкесі сабасына түскенімен, үнемі қыздарын ренжіткен күйеу балаларының сөзін сөйлейді екен» [1].

– Е-е-е, *алқаш әкесі* ішсе шошқа ғой. Ішкен жерінде аунап жатып қалады. Байқұс қыз әкесін іздеп мешітке барып қалған шығар. Әжем екеуіміздің арамыздағы әңгіме осымен тәмамдалған [2].

«Алматы телеарнасындағы «Өмір иірімі» деп аталатын бағдарламаның «Отбасының берекесін кетірген алқаш әке», «Маскүнемдікке салынған әке», «Маскүнем әкесін өлтірмек болған бала» шығарылымдары жарияланған. Бұл бейнежазбаларда ішімдікке салынған әкенің отбасында береке мен бірліктің болмайтындығын, баласы қамқорлықты сырттан іздеп, бала тәрбиесіне назар аударылмай, біршама жаман жағдайлардың салдары көрсетілген.

2. *«Қатыгез, қатал, залым, жауыз, мейірімсіз, рақымсыз, опасыз, безбүйрек, тасжүрек, тасбауыр әке»*. «Әке» лексемасымен қатар қолданылатын бұл белгілер де негізінен адамның жаман қасиеттерінің көрсеткіші. Жүрегі мейірімсіз, ешкімге жібімейтін, жаны ашымайтын адамды жоғарыда берілген жағымсыз реңк үстейтін синонимдік қатардағы сөздермен атаймыз. Бүгінгі таңда әкенің ұнамсыз әрі керексіз мінез-құлқының әсерінен тілімізде осындай сөз тіркестері қалыптасып кеткен. Олардың әрқайсысының мағынасын ашу мақсатында тілдік мысалдарымызға назар аударайық:

«*Қатыгез әке* – қоғамға қатер. Жақында әлеуметтік желіні шарлап кеткен *жауыз әкенің* баласын аяусыз ұрып-соққан видеосы көпшілікті шошытты. Бұл – көз көріп, жұртқа жария болған, бұлтартпас айғақ ретінде таралған жағдай. Ал көпшілік біле бермейтін, отбасының ойранын шығарып, құтын қашырып отырған зорлық-зомбылықтар қаншама?! Аталған оқиға Түркістан облысы Қазығұрт ауданына қарасты Қызылқия ауылында болған. Әлеуметтік желіде тараған видеода отағасы баласын аяусыз ұрып жатқаны түсірілген. Тағы бір видеода екінші баласы да *опасыз әкесінен* оңбай таяқ жепті» [3].

«Осы оқиғадан кейін жұмыссыз *залым әке* Ақтолқынның атынан 6 несие рәсімдеген. Ұрып-соғуын жалғастырып, үйден шығармай қойған. Ал қызына

өгей әкесі ұдайы қол көтерген. Әйел полицияға хабарласуға тырысқанымен бәрі нәтиже бермегенін айтады. Қолайлы сәт туғанда Ақтолқын қызымен бірге туыстарына қашып кетеді» [1].

«Гүлнұрдың отбасында болған сұмдық оқиға өзі жалдап тұратын үйдің сыртқы бейнекамерасына жазылып қалған. Сол күні ол күйеуіне балаларымен серуендеп келуге рұқсат берген екен. Бейнежазбада *безбүйрек әкенің* қара «Джиппен» келгені көрінеді. Бірақ неге екені белгісіз кішкентай бауырларын күтіп алуға келген 10 жастағы Анельді көкірегінен итеріп жібереді. Әкесінен мұндайды күтпеген қыз үйіне қарай қашып бара жатқанда, ер адам оның соңынан қуып соққының астына алыпты. Кейін қарындасының дауысын естіп сыртқа шыққан 16 жастағы үлкен ұлын да тепкілеп тастайды» [4].

«*Тасжүрек әке* 4 жасар қызын ұрып-соғып, зорлап тастаған. Алғаш рет қыздың анасы 4 жасар қызының денесінде соққының іздерін көргеніне таң қалыпты. Содан сәуір айында құқық қорғаушыларға жүгінген. Қазір психологтар анасы және қызымен жұмыс істеп жатыр. Оның үстіне, отбасы мардымсыз жәрдемақыға өмір сүреді екен. Қазір қаскүнем қамауға алынып, тергеу амалдары басталып кетті» [5].

Қаншама жас отбасылар үшін бала сүю тек арман болып қалуда. Оның артынша ажырасу мәселелері туындап жатады. Ал осындай отбасылар бала асырап алуға ұмтылса да, ұзақ жылдар кезекке тұрып, ақыр аяғында бала асырап алу бақыты да бұйырмайды. Көкек ана, *тасбауыр әке*, тумысынан тірі жетім атанған бейбақ сәби мәселесі қазіргі қоғамның ең өзекті мәселесіне айналып барады. Шыр етіп жарық дүние есігін ашқан шақалақтар қараусыз қалып, балалар үйін шарласа, қаншама бейкүнә бүлдіршіндер туыла салып, қоқыс жәшіктеріне тасталып жатқаны жүректі ауыртпай қоймайды [6].

2018 жылы 8 тамызда Хабар 24 телеарнасындағы «Өзекті» бағдарламасының «Баласының басын жарған *мейірімсіз әке*» шығарылымы жарық көрген. Бұл жерде әкенің мейірімін көрмеген, олардың көңіліне зәру бүлдіршіндердің саны артып келе жатқандығын, әрі туған әкесінен әлімжеттік көру мәселесін көтерген.

3. «*Өгей әке*». Қазақ халқының танымында «өгей» деген атау бұрыннан таныс. Тілдік деректерге жүгінсек, өгей деп өзінен туылмаған, асырап алынған, бөтен, жат адамды атайды екен. Әйелінің алдыңғы некеде туылған балалары жаңа әкеге өгей ұл немесе өгей қыз болып табылады. Бұл сөз әке лексемасына да қатысты болғандықтан, қазіргі уақытта өгей әке тіркесі жағымсыз коннотациялық мағынаға ие:

Алматыда *өгей әкеден* оңбай таяқ жеген сәби қайтыс болды. Небәрі екі жасар бала аппараттың көмегімен тыныстап жатқан. Оның өмірі үшін 10 күннен бері алысқан ақ халаттылар таңғы сегізде суыт хабарды жеткізді. Айтуларынша, апталдай еркектің салған ауыр жарақаттарынан нәресте жүрегі шыдамапты. Титтей баланы тепкінің астына алған әкенің жазасы да осыған байланысты өзгерді [7].

Қарағандыда кәмелеттік жасқа толмаған екі ұлын ұрып-соғып, 19 жастағы қызын зорлаған *өгей әке* 9 жылға сотталды. Ол балаларды бірнеше ай

бойы діни жоралғы жасауға күшпен үйретпек болған. *Өгей әкенің* қаһарынан қорыққан балалар шешелеріне тіс жармапты. Үйдің үлкені бойжеткен қыз зорланған соң ғана анасы полицияның көмегіне жүгінген.

Әрине, өгей әкелерді толығымен ұнамсыз адам ретінде қарастыру дұрыс емес, дегенмен «өгей әке» тіркесін естіген кез келген адамның танымында эмоционалды жылулық сезілмейді. Сондықтан да біздің тілдік қолданысымызда «өгей әке өгейлігін көрсетті, өгейсіну, бөтенсіну» түсініктері қалыптасқан.

«Әке» сөзінің семантикалық құрамындағы жағымды бағалауыштық компоненті «көкек әке» қолданысының құрамында біртіндеп көмескіленіп, тасаланып, біржолата жоғалады. Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарында жиі қолданысқа түсіп жүрген тілдік бірлік – көкек әке. Негативті мәнде қолданысқа түскен бұл тілдік бірлік қоғамның ащы шындығын таңбалау үшін қолданылады. Қ. Есенова «көкек әке» туралы мынадай пікір білдіреді: «Осылайша Ана деген ардақты есімге толығымен қарама-қарсы мәндес көкек атауының қосарлануы арқылы жасалған «көкек ана» қолданысы қалыптасып, сөзжасамда да, ұлттық санада да орнығып, қоғам өміріндегі үлкен келеңсіздіктің тілдік маркері ретінде танылды. Арада 5-6 жыл өткенде тағы да сол халықтың құлағы, көзі, һәм тілі болатын газет бетінде «көкек ана» моделімен жасалған тағы бір тосын тіркес «көкек әке» қолданыстық сипат ала бастады. Сөйтіп, енді бұрын-соңды көз көріп, құлақ естімеген «көкек әкелер» пайда болды [8].

«Әке» лексемасының астарындағы тілдік ақпарат пен мәдени ақпарат қазіргі қазақ халқының тілдік санасында өзгеріске ұшырағанын бір ғана «көкек әке» тілдік бірлігінің қалыптасқандығынан көруге болады. «Көкек әке» тілдік бірлігінің жағымсыз бағалауыштық мағынасының эмоционалды әсері күшті болады. Жағымды бағалауыштық мағынаны иеленген «әке» сөзі қоғамда орын алып жатқан әлеуметтік факторлардың әсерінен қоғамдық сананың өзгеріске түсуіне негіз болды. Қоғамның белгілі бір тарихи кезеңде орын алған әлеуметтік құбылыс тілімізде «көкек әке», «адасқан әке», «алқаш әке», жауапсыз әке», «шарасыз әке», «жалғызбасты әке», «безбүйрек әке» бірліктерінің қалыптасуына әсер етті. Қ. Есенованың айтуынша, құндылық компоненті антиқұндылықпен алмастырылды.

Көкек – тұмсығы мен қанаты ұзын, тікше біткен айдары бар сарала түсті құс, «көкек-көкек» деп дауыс шығаратын құс. Қазақ халқының күнтізбесінде наурыздан кейінгі келетін айы. Қазақ халқының дүниетанымында көкек құсы, ең алдымен, көктемнің хабаршысы, көктемнің белгісі ретінде танылады. Мысалы: Сәскеде сансыз көкек сұңқылдаған, Неткен кез дүние балқып күй тындаған! (Аманжолов Қ. Сәскеде сансыз көкек сұңқылдаған). Сылдыр-сылдыр су сылдырар бұлақтан, Тәңірі ме екен тау мен тасты жылатқан. Анда-санда көңіл айтып «Көк!», «Көк!» деп, Шығар даусы көкектің де жұбатқан (Жансүгіров І. Бұлақтың бойында). Дегенмен, қазақ халқы көкек құсының өз жұмыртқасын әрбір құстың ұясына бір тасап кете беретін қасиетін білген. Осы қасиетін білген қазақ халқы ассоциация ретінде баласын тастап кететін анаға қатысты айтатын болған. Тілімізде «көкек ана» ұғымы осылай қалыптасқан.

Қазіргі БАҚ құралдары тілінде көкек сөзі әке сөзімен тіркеске түсіп, қолданысқа түсе бастады. Алимент төлемейтін, отбасы алдындағы жауапкершілікті өз мойнына алғысы келмейтін әкеге қатысты айтылып жүр.

Сөз – тілдің негізгі вербалды құралы. Тілдік коммуникацияда номинативті бірліктердің көмегімен қоршаған ортадағы зат, құбылыс, әрекетті атап көрсету, оны сипаттау дағдыға айналған. Номинативті үдерісте төрт фактор бір-бірімен тығыз байланыста болады: адам (тілік ұжым), заттық әлем (болмыс), таңба (тілдік жүйе) және мағына (алғашқы үш фактордың тілдік бейнесі). Мәселен, түр-түс атауларына назар аударайық. Берілген кестедегі тілдік фактілер Ш. Жарқынбекованың еңбегінен алынды [9].

Сөздің астарында тілдік және мәдени ақпарат жатады. Көкек сөзінің астарындағы тілдік ақпарат: көкек – тұмсығы мен қанаты ұзын, тікше біткен айдары бар сарала түсті құс, «көкек-көкек» деп дауыс шығаратын құс. Қазақ халқының күнтізбесінде наурыздан кейінгі келетін айы. Көкек сөзінің мәдени ақпараты: өз жұмыртқасын әр құстың ұясына тастап кететіндігі, осылайша бұл құстың тиянақсыз, тұрақсыз екендігі айқындалған. Көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ халқы жазда жайлауға, қыста қыстауға көшіп-қонып жүріп, қоршаған ортадағы әрбір құстың, әрбір жан-жануардың, әрбір жәндіктің тіршілігін байқап, оны тілдік бірліктердің көмегімен таңбалап отырған. Мәдени ақпарат халықтың дүниетанымымен, салт-дәстүрімен, материалдық және рухани мәдениетімен тікелей байланысып жатады.

Әке және көкек сөздерінің бір-бірімен тіркесуі тілдің табиғатына қайшы келеді. Өйткені көкек қазақ танымында көкек құсы өзінің тұрақсыздығымен, тиянақсыздығымен, өз жұмыртқасын әр құстың ұясына тастап кетуімен ерекшеленеді. Осылайша халықтың дәстүрлі тілдік санасында позитив мәнді иеленген әке сөзі заман ағымына негатив мәнді үстеп алады.

Соңғы кезде «көкек әке» тіркесінің тырнақшасыз жазылып жүргенін және халықтың сөйлеу тілінде жиі қолданысқа түскендігін ескерсек, мұның әдеби нормаға айналып бара жатқанын байқауға болады. Өйткені бауыр еті баласынан безген, жауапкершілікті сезінбейтін, адамгершіліктен алыстаған қазақ ер-азаматтарының мұндай әрекеттері стереотипке айналып бара жатқандай. Қазақы танымдағы «Әке – асқар тау, ана – бауырындағы бұлақ, бала – жағасындағы құрақ» деген стереотиптің бұзылуына себеп болатын мұндай теріс әрекеттерді БАҚ-тан күнделікті кездестіруге болады.

«Әке» лексемасына қатысты қазіргі стереотиптердің қалыптасуына, оның халықтың санасында тұрақталуына бұқаралық ақпарат құралдарының қосатын үлесі өте үлкен. Бұл туралы Қ.Есенова былай деп жазады: «Демек, медиа кеңістік қоғам мүшелерін күнделікті жаңалықтардан құлағдар ететін ақпарат таратушы ғана емес, сонымен бірге ұжымдық тілдік санада жаңа қолданыстардың пайда болуына, орнығуына, тіпті әдеби норманың бейәдеби нұсқасы ретінде орнығуына ықпал ететін орта деуге негіз бар» [8].

Әке – қамқор, қатал. Әкенің ер баланы тәрбиелеуде рөлі үлкен. Әкенің сөйлеген сөзі, өзін өзі ұстауы, оның мінезі, өнері мен білімі – үйде өсіп келе жатқан ұлдарға өнеге. «Әке көрген оқ жонар» деген сөз соны меңзейді. Сегіз

қырлы, бір сырлы, намысшыл ер, парасатты азамат тәрбиелеу – әрбір әкенің арманы.

Семантика теориясында мағынаның дамуы мен күрделенуі (абстрактіленуі) адамның ассоциативті ойлау жүйесімен тікелей байланысты. Ассоциация – жеке субъективті тәжірибеге негізделген белгілі объект пен құбылыс арасындағы байланыс. Кең мағынада алғанда, ассоциация – айнала қоршаған дүние үзiгiн таныту үшiн қолданылатын психикалық әрекеттер негiзiнде жүзеге асатын бiлiм алудың көзi [10]. Олай болса, сөз мағынасындағы алуан түрлi өзгерiстердi, сөздiң келтiрiндi, ауыс мағыналар да, концептiлiк жүйеде қолданылуын семантика мен психолнгвистиканың ассоциативтiк байланыс заңы негiзiнде түсiндiруге болады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Бойжеткен маскүнем әкесінен көрген қорлығын айтып берді // «Stan.kz», 2017.
- 2 Тілеухан Қ. Құдайдың үйі // https://adebiportal.kz/kz/news/view/qanat-tileuxan-prozasyndagy-dinamika__19308.
- 3 Өтемұрат О. Қатыгез әке-қоғамға қатер // «Егемен Қазақстан», 2020.
- 4 Лабихан Н. Астанада безбүйрек әке өз балаларын тепкілеп, қызының миын шайқалтқан // «qamshy.kz», 2018.
- 5 Ахметов А. Тасжүрек әке 4 жасар қызын ұрып-соғып, зорлап тастаған // «paryz.kz», 2020.
- 6 Ерқараева Ә. Тастанды балалар тағдыры толғандырады // «Жас Алаш», 2022.
- 7 Ортай А. Өгей әкесінің тепкісін көрген бүлдіршіннің жүрегі тоқтады // https://www.youtube.com/watch?v=MFCEpoReMeQ&ab_channel=%D0%96%D0%B0%D2%A3%D0%B0%D0%BB%D1%8B%D2%9B%D1%82%D0%B0%D1%80-%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%2F%2F%D0%9A%D0%A2%D0%9A.
- 8 Есенова Қ. Әлеуметтік-семантикалық концептінің медиа кеңістіктегі репрезенттелуі // Еуразия университетінің хабаршысы, Филология сериясы. № 3 (167), 2017.
- 9 Жарқынбекова Ш. Концепты цвета в казахской и русской культурах. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.
- 10 Словарь ассоциативных норм русского языка. – Москва, 1997.

ҒТАМР 15.81.21

ПОЛИГЛОТТАРДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ж.К. Жумабаева

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Г.М. Карибаева

Ғылыми жетекші, п.э.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Соңғы онжылдықтарда біздің әлемнің жаһандануы мен ұтқырлығына байланысты тілдерді үйренуге және полиглотизм деп аталатын көп қырлы тілдік құзыреттілікке деген қызығушылық айтарлықтай өсті. Полиглоттар – жоғары деңгейде бірнеше тілді меңгерген тілдік қабілеттер мен психология саласындағы зерттеулер контекстіндегі бірегей топ болып табылады. Бұл мақалада полиглоттардың лингвистикалық қабілеттерінің негізінде жатқан психологиялық ерекшеліктерге назар аударылады. Когнитивті процестер, ұзақ мерзімді есте сақтау қабілеті сияқты факторларды қарастыра отырып, полиглоттардың бірнеше тілді меңгеру мен қолдануда айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізуінің алғышарттары қарастырылады. Академиялық зерттеулер мен практикалық бақылаулар талданып, полиглоттардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыратын факторлар туралы тұжырымдамалар келтіріледі.

Түйін сөздер: полиглот, тіл үйрену, психологиялық ерекшелік, лингвистикалық қабілет.

Қарқынды дамып келе жатқан заман талабына сай бәріміз жұмыс бабымен болса да, оқу мақсатында да, жеке даму аясында болса да, белгілі бір дәрежеде шет тілдерін үйренуге, қолдануға мәжбүрміз. Шет тілдерін үйрену біреуге өте қиын болса, ал біреуге бірнеше тілді оқып, қолданысқа алып кету тіптен оңай. Осыдан полиглоттар бұл қабілетті қалай меңгерді? Бұл шынымен де туа біткен қабілет пе, әлде қажырлы еңбек пен күш-жігердің нәтижесі ме? Деген сұрақтар туындайды. Тақырыпты ашпас бұрын «полиглот» терминімен танысу маңызды. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде полиглот (гр. *polyglottos* – көп тілдік) – көп тіл білетін адам деп түсіндіріледі [1]. Ожегов С. Орыс тілді түсіндірме сөздігінде де полиглоттар көп тіл білетін адам ретінде түсіндіріледі [2]. Терминнің тарихына үңілсек, полиглот деп Ежелгі Грекияда қолданыста болған диалектілерді еркін меңгерген адамдар аталған. Уақыт өте

полиглотизм басқа да тілдерге қатысты болып, оның маңыздылығы тек арта түсті.

Полиглоттардың ерекшелігі – жаңа тілдерді тез әрі оңай үйрену қабілетінің болуында. Бірнеше тілді үйрену мидың дамуына және танымдық процестерді арттыруға көмектеседі. Полиглоттардың жетістігінің бірден-бір құпиясы – тілді оқу, сөйлеу, жазу және тыңдау, түсіну деңгейлерінде үздіксіз тәжірибе арқасында меңгеруінде. Әр түрлі полиглоттарда аталмыш тілді меңгерудің әр түрлі деңгейлері болуы мүмкін. Мысалы, полиглот кейбір тілдерде кез келген тақырыпта еркін сөйлесе алса, кейбір тілдердегі білімі күнделікті қолданыс аясындағы сөздік қордан тұруы мүмкін. Яғни, кейбір тілдерде ана тілінде сөйлегендей қабілеті болса, ал басқаларында тұрмыстық қарым – қатынас деңгейінде сөйлей алады. Сондай-ақ, полиглоттар еркін сөйлеу деңгейінде білмейтін көптеген тілдерді түсінуі әбден мүмкін. «Полиглот» термині адамның өзін «мен полиглотпын» деп атайтындай белгілі бір тілдер саны түрінде нақты біліктілік деңгейіне ие емес [3]. Полиглот мәртебесі әртүрлі мәдени және лингвистикалық контексттердегі факторларға байланысты субъективті түрде беріледі. Әдетте үш тілден артық еркін сөйлейтін адам полиглот болып саналады. Тілді меңгерушінің дағдыларына, икеміне, психологиялық ерекшеліктеріне қарай берілген полиглот мәртебесінің сапасы да айтарлықтай өзгеріске ұшырай алады. Мысалы, халықаралық іс-шараларда, әр түрлі әлемдік телешоуларда өзінің шеберлігін көрсететін ливандық полиглот және Гиннестің ең көп тілді меңгерген адам ретіндегі рекордының иегері Зиад Фазах 60 тілде меңгерген, бірақ олардың көпшілігі базалық деңгейдегі білім [4]. Яғни полиглот атағы 3 тілден жоғары меңгерген адамға да қатысты болса, сондай-ақ 60 тілді де меңгерген адамға да тиесілі бола алады.

Кез келген қабілеттің ойдағыдай дамуы адамда тиісті білім жүйесінің, икемділік пен дағдының болуына байланысты. Лингвистикалық қабілеттер дегеніміз – есте сақтау, есту және логика сияқты үш компонентке негізделген адамның шет тілдерін үйрену қабілеті. Лингвистикалық қабілеттер мәселесі қазіргі заманғы психология үшін күрделі, өте белсенді дамыған және сонымен бірге жеткілікті зерттелмеген даулы мәселелердің бірі болып табылады. Бүгінгі таңда қабілеттердің жоғары деңгейінің болуы адамның тиісті қызмет түрін сәтті орындауын едәуір дәрежеде анықтайды деген аксиоматикалық тезис болып табылады, сондықтан бірнеше онжылдықтар ішінде отандық ғалымдар шет тілін меңгеру қабілеттерінің табиғатын түсінуге, олардың дамуына қолайлы жағдайлар мен факторларды анықтауға және сипаттауға тырысады. Тілдік қабілеттер бір жағынан генетикалық сипатқа ие: туа біткен факторлар тобы тілді жеткілікті деңгейде меңгеруге әсер етеді. Тіпті егер табиғатынан адамға шет тілдерін үйрену берілмеген болса, полиглот болу мүмкіндігі жоқ, сондықтан кейбір адамдар басқаларға қарағанда тіл үйренуге қабілеті жоғарырақ бола алады деген миф те бар. Лингвистикалық қабілеттер туралы идеялардың генезисін талдай бастағанда, бастапқыда адамның өз ана тілін қарастырмағанда, шет тіліне тән қабілеттердің болуы белгіленбегенін атап

өткен жөн. Отандық психологиядағы ана тілінен жат шет тіліндегі қабілеттерді зерттеудің негізін Л.С. Выготский және оның аңызға айналған «ойлау және сөйлеу» монографиясы қалаған. Онда автор ана тілін, сөйлеу, жазу, ойлау қабілеттерін дамытуға ыңғайлы бейсаналық және табиғи тілдік ортада өзіне жақын ересектермен сөйлесу арқылы ертерек онтогенезде меңгереді дейді. Алайда, шет тілін меңгеру үдерісі мүлдем басқаша. Бірінші айырмашылық оқу іс-әрекеті процесінде білім алушы өзінде негізделген ана тілінің түсініктер жүйесінде қалыптасқан тілдік фундаментке сүйене отырып шет тілін меңгереді. Екінші айырмашылығы: адам шет тілін табиғи емес, оқыту аясында қарастырып меңгеруінен тұрады (жасанды қос тілділік). Л.С. Выготский бұны «сана және ниет» деп атады [5]. Осылайша, Л.С. Выготскийдың тұжырымдамасымен лингвистикалық қабілеттердің адамға туа біткен қабілет емес, арнайы қабілет екенін айтып, оны адамға табиғитынан біткен қабілеттерге теңестірудің негізсіздігін көрсетеді. Кей жағдайларда адамның лингвистикалық қабілеттері өмір барысында ашылмаған күйінде қалады, өйткені адам өзінің мүмкіндіктері туралы білмеуі мүмкін, олардың дамуына тиісті назар аудармауы мүмкін. Жалпы «тілдік қабілеттер» жаңа тілді үйренуге ынталы және нақты мақсаттары, мысалы: мансаптық өсу, әдебиеттерді оқуға, фильмдерді түпнұсқада көруге, саяхаттауға және т.б. мақсаттары бар адамдарда қарқынды дамиды. Адамның кез келген қабілеттері сияқты, лингвистикалық қабілеттер де тұрақты мән емес, біз оларды пайдалану жиілігіне байланысты жақсы және жаман жағына өзгерте аламыз. Лингвистикалық қабілеттердің даму деңгейі адамның эрудициясы мен білім деңгейіне, оның жалпы мәдениетіне, мақсатына тікелей байланысты [6]. XX ғасырдың 80-ші жылдарында лингвистикалық қабілеттердің жекелеген компоненттері туралы сұрақ зерттеушілердің ерекше қызығушылығын туғызды. Сол кезден бастап қазіргі уақытқа дейін кеңестік психологияда, ең алдымен когнитивті (перцептивті, мнемикалық, ойлау-сөйлеу), сондай-ақ тұлғалық (коммуникативті, эмоционалды, ерік-жігер, мотивациялық) компоненттер туралы егжей-тегжейлі мәліметтер бар өте кең эмпирикалық материал жинақталған. Осыған байланысты зерттеушілер ауызша сөйлеудің қасиеттерін, есте сақтау, есту қабілетінің ерекшеліктері – сөйлеу есту және оның компоненттері, фонематикалық және интонациялық есту, ауызша интеллект, лингвистикалық ойлау қасиеттерін қарастырады. Шет тілдік қабілеттердің құрылымына қатысты танымдық салаға үлкен назар аудару С.Л.Рубинштейннің кез келген қабілеттің «өзегі» жеке тұлғаның психикалық (ең алдымен когнитивті) процестердің қасиеттері екендігі туралы ұстанымымен түсіндіріледі.

Сондай-ақ полиглоттардың көп тілде еркін сөйлей алуының бірден-бір құпиясы – олардың есте сақтау қабілеттерінің мықтылығында. Шет тілін оқыту процесінде ұзақ мерзімді жадтың жұмысын оңтайландыру мәселесі өте өзекті. Қазіргі таңда ғалымдардың қызығушылығы полиглоттардың танымдық қабілеттеріне ғана емес, ақпаратты есте сақтау, және ақпаратты жадтан әр түрлі мақсаттарды қолдануға байланысты, сонымен қатар ұзақ мерзімді есте сақтау параметрлерінің шет тілін меңгерудегі сәттілігіне әсер ету ерекшеліктерін

зерттеуге байланысты. Бұл мәселенің жеткілікті тар бағытты мәселелерін қарастырудан басқа, ұзақ мерзімді жадтың жұмыс істеуінің психологиялық механизмдерін, оның дамуының қозғаушы күштерін, ондағы ақпаратты орналастыру ерекшеліктерін бөліп көрсетуге және сипаттауға, адамның танымдық саласының компоненттері арасында ұзақ мерзімді жадтың орны анықталып жатыр. Жақсы есте сақтау қабілеті бар адам шет тілді сөздердің қажетті қорын тез жинайды, дамыған есту аппараты сөйлеу ағымынан дыбыстар мен олардың реңктерін бөліп, оларға еліктеу арқылы сөйлеп, тілге дағдылануға көмектеседі. Логикалық ойлау қабілеті ассоциациялар мен эмоцияларды қолдану арқылы есте сақтау қабілетін кеңейтеді. Жалпы, адамның жады біртұтас құбылыс емес деген идеялар XIX ғасырда пайда болды. Қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді жады арасындағы өзара әрекеттесудің нақты теориясы XX ғасырдың ортасында Аткинсон-Шифриннің үшкомпонентті моделінде пайда болды. Осы модельге сәйкес біздің жадымыз үш құрылымнан тұрады:

1. *Сенсорлық жады.* Бұл сезім мүшелерінен жадты аз уақыт бойы сақтайтын құрылым (визуалды үшін – 0,5 секунд, ал дыбыстық үшін – 2 секунд);

2. *Қысқа мерзімді жад.* Жоғарыда айтылғандай, бұл құрылымға назар аудару арқылы сенсорлық жадтан алынған ақпарат кіреді.

3. *Ұзақ мерзімді жады.* Бұл ақпаратты өлімге дейін сақтай алатын шексіз көлемді құрылым [7].

Полиглоттардың шет тілдерін меңгеруде ұзақ мерзімді жадының маңызы ерекше екені айқын. Себебі, бірнеше тілде оның мәдени, әлеуметтік, тілдік ерекшелігіне қарамастан еркін сөйлеу және өзара қолданыста ауыстыру жадының ұзақ мерзімді блогының арқасында орын алады. Ұзақ мерзімді жадтың 2 түрін ажыратылады – имплицитті және эксплицитті. Біріншісі бейсаналық есте сақтауға жауап береді, екіншісі – адам бұрын алған білімнен қалыптасады. Ұзақ мерзімді жад – бірнеше рет қайталанғаннан және қайталанғаннан кейін материалдың ұзақ сақталуымен сипатталатын жад түрі. Жадтың бұл түрі материалды азды-көпті күрделі және әр түрлі жолмен қайта өңдеу үшін қажет. Ұзақ мерзімді жадтың көлемі біраз уақыттан кейін (30 минуттан астам) жадта сақталған таңбалар санының есте сақтау үшін қажет қайталанулар санына қатынасымен бағаланады [8].

Қорытындылай келе, полиглоттардағы лингвистикалық қабілеттерді қалыптастырудағы психологиялық аспектілердің маңыздылығы айқын деуге болады. Бірнеше тілді меңгерудегі табысқа әсер ететін негізгі факторлардың ішінде когнитивті процестер, ұзақ мерзімді жадының әр полиглотта әр түрлі дәрежеде және туа біткен емес, жүре пайда болған қабілет бола алатынына нақты ғылыми негіздемелер бар. Қолданыстағы зерттеулерге шолу негізінде когнитивті процестердің икемділігі полиглоттарда зейін мен есте сақтау қабілеті сияқты дамыған когнитивті механизмдер бар, бұл олардың тілдік ақпаратты жақсы меңгеру және сақтау қабілетіне ықпал етеді деген тұжырым жасауға болады.

Тұтастай алғанда, бұл нәтижелер полиглотизмнің жан-жақты сипатын көрсетеді, ол тек тілдік дағдыларды ғана емес, сонымен қатар психологиялық факторлардың кең ауқымын қамтиды. Полиглоттардың лингвистикалық қабілеттерінің осы психологиялық ерекшеліктерін түсіну тілдерді оқытудың тиімді әдістерін дамыту және әлемдегі тілдік әртүрлілікті қолдау үшін өте маңызды. Осы саладағы қосымша зерттеулер полиглотизм механизмдері туралы түсінігімізді кеңейтуге және полиглоттардың психологиялық ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере отырып, тілді оқытудың жекелендірілген тәсілдерін жасауға көмектеседі.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005.
- 2 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь. – Москва: РАН, 1949-1992. – 907 с.
- 3 Ушаков Д.Н. Толковый словарь современного русского языка. – М.: Аделант, 2015. – 799 с.
- 4 https://www.peoples.ru/champions/ziad_fazah/.
- 5 Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. – М: Просвещение, 1965. – 227 с.
- 6 <https://nsportal.ru/shkola/raznoe/library/2020/03/25/nauchnaya-publikatsiya-lingvisticheskie-sposobnosti-cheloveka>.
- 7 <https://habr.com/ru/companies/macloud/articles/561526/>.
- 8 Зинченко Т.П. Память в экспериментальной и когнитивной психологии. – СПб.: Питер, 2001. – 320 с.

ҒТАМР 02.11.21

XX-ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ КИНОМАТОГРАФЫНДАҒЫ БАЛА БЕЙНЕСІ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Н.М. Төремұратова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

Философияның әртүрлі түрлері мен формалары бар. Философиялық ойлаудың рационалды-ғылыми стилімен қатар, Ф.Ницше, С. Кьеркегор, экзистенциалистер философиясынан бастау алатын және әсіресе постмодерндік философиялық дискурста тән философияның көркемдік-эстетикалық стилі де бар. Философиялық идеяларды кәсіби философтар ғана емес, сонымен қатар өнер туындыларында да ашуға болады. Қазіргі философия әдебиет, кинематография, өнер философияның айналма жолына айналған кезде көркемдік дискурста көбірек тартылуда. Жалпы өнер және әсіресе концептуалды кино философиялық рефлексияны қажет ететін философиялаудың көркемдік тәсілдерінің бірі болып табылады. Тұжырымдамалық фильмді философияның бір түрі ретінде зерттеу философия мен өнердің ұқсастығы мен айырмашылығын анықтауға көмектеседі, оның педагогикалық маңызы да бар, өйткені ол студенттерге философия тек қана мәселе емес екенін көрсетуге мүмкіндік береді. Осы тұста көрнекі бейнелермен көмкерілген философиялық мәселелер қазіргі адамға түсінікті бола бастайды. Қазақстандық кинематография толыққанды құбылыс ретінде 50-60 жылдары түпкілікті қалыптасты. Сонымен қатар, біздің республикамыздағы балалар киносы туралы да айтуға болады. Сол жылдары жалпы балалар киносы керемет түстермен гүлдеді. Сол кезде Қазақстанда «Менің атым Қожа» деген аңыз туынды дүниеге келді. Аты аңызға айналған режиссер Абдулла Қарсақбаевтың күш-жігерімен өзіне дейін ешкім жасауға тырыспаған қазақ киносының бірегей әлемі өзінше көрсетілді. Бұл ұлы адамның бүкіл өмірі балаларға арналды. Шын мәнінде, ол барлық қазақстандық балалар мен жасөспірімдер фильмдерінің режиссерлеріне жолақ қойды. 1967 жылы бұл фильм Канн кинофестивалінің арнайы жүлдесінің иегері болды.

Түйін сөздер: кеңестік кинематография, идеология, трансформация, балалар әдебиеті, киносценарий, Б. Сокпакбаев, «Менің атым Қожа».

Бердібек Сокпакбаев «балалық шақ елінен шыққан адам» деп аталды [1]. Оның шығармашылығы туралы Қазақ әдебиеті мен мәдениетінің үздік өкілдері: академиктер С. Қирабаев [2] және Р. Нұрғали [3, 4, 5], профессор және

абайтанушы Т. Жұртбай [6] және халық ақыны М. Әлімбаев [7], белгілі прозашылар – С.Мұратбеков [8], Т. Ахтанов [9], С. Шаймерденов [10], Т.Нұрмағанбетов [11], А.Тарази [12, 13], Д. Досжан [14], Т. Мәмесейіт [15, 16] және т.б. ауыз толтыра айтып өткен.

С.Шаймерденов өз мақаласын «ақиқаттан айнымаған қалам» деп атағаны кездейсоқ емес [10], бұл аудармада: «ақиқатты өзгертпеген қауырсын» дегенді білдіреді.

Б. Соқпақбаев балалар әдебиетінің ғана емес, жалпы қазақ әдебиетінің классигі болған және болып қала береді. Оның шығармашылығын А.Гайдар, ал әдеби кейіпкері Қожаны Том Сойермен салыстырды. Балалар жазушысы кітаптарының табысының құпиясы-шынайылықта, жас баланың психологиясын білуде, зейінділік пен дидактизмнің болмауында, философиялық мәннің ащылуына негіздейтін. XX-ғасырдағы қазақ кинематографындағы бала бейнесінің қалыптасуына да осы Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» шығармасы үлкен әсерін тигізді.

Негізгі бөлім.

Балалық шақ пен жастық шақтың идеалына қарай мәдениеттің «орамының» шешен мысалы – кеңес мәдениеті үшін ата-аналарының балаларын қайта тәрбиелеудің маңызды мотивінің пайда болуы еді.

Қазақ кинематографиясы мен әдебиет-бұл мүлдем бөлек тақырыптар болып табылады: балалық шақ пен жастық шақ идеологиясыз мүлдем басқа жолмен қайта түсіндіріледі.

Әңгіменің бірінші тарауы оқырманды оқиғаның басты кейіпкерімен таныстыруға арналған. Әңгімедегі баяндау бірінші адамнан, Н. Тамарченко мен В. Тупаның тұжырымдамасы бойынша, «мен – баяндау» категориясы бойынша құрылған. Кейіпкердің әдеби автопортреті айна көмегімен жасалған.

Қожа екі өлшемде өмір сүреді – нақты мектеп өмірінде және өзінің қиял әлемінде. Әңгіме мәтінінде кейіпкердің Арман әлемі үш фрагментпен ұсынылған: Қожа-шопан, Қожа-шекарашы және қарақшы Қожа. Оның барлық армандары Жанарға байланысты, ол Козы-Көрпеш пен Баян-Сұлудың қарым-қатынасы сияқты қарым-қатынас орнатқысы келеді. Қиял әлемінде ол әлемдегі ең батыл адам, өзін батыр санайды. Біріншісінде ол Жанарды, екіншісінде шекарашы бола отырып, елді құтқарады. Кейіпкер әртүрлі рөлдерді жоғалтады, белгілі бір мамандықтарды сынап көреді. Бұл сипатталар бала рөлінің, бала бейнесінің қалыптасуының негізі сынды. Себебі, философиялық талдау кейіпкердің, яғни, алынып отырған бала бейнесі Қожаның бастапқы өзін елестету натурасынан басталады.

Сонымен, «Менің атым – Қожа» фильмінде бала Қожаның мектеп кезеңінде бастан кешірген көптеген қызықты әрі шытырман оқиғалары көрсетілген. Қожа қанша жерден бұзықтық жасаса да әрбір орын алған жағдайдан кейін өзінің кінәсін түсініп, жақсы әрі тәртіпті адам болуға қадам жасайды. Яғни, фильмдегі бала Қожа мінезі мен тәртібін қатар түзеп, барынша өзгеруді қалайды. Біз мұны мына диалогтан байқай аламыз: « – Мама, мама мен енді қоямын. Осы ауылдағы ең жуас, ең үлгілі баланың бірі боламын! Ант

етемін!». Бұл мысалдардан біріншіден біз отбасылық дискурс орын алғанын аңғаруымызға болады және бұл анасы мен баласының арасындағы дискурс болып табылады, ал екіншіден дәл осы отбасылық дискурстың макроконтексті–баласының қандай да бір дұрыс емес іс-әрекет жасағанын немесе анасының алдында кінәлі іс жасағанын айқындап кешірім сұрап тұрғандығын көрсетеді. Бұл іс-әрекет философиялық талдауды негіздейді. Яғни, Қожа өзін-өзі бағалау мен іс-әрекеттің қай бағытта жасалынып жатқанына баға бере алатын бала. Яғни, бала бейнесінің түбірі баланың рационалды өзіне баға беруінен қалыптасады. Фильмде Қожа бүкіл ауылға аты шулы, өте тентек оқушы ретінде қарастырылады. Алайда, оның дәл осындай тентектігі мен сотқарлығының себебі өзгелер тұрмақ, өзіне де белгісіз жағдай. Қожа күн сайын сол қызықты әрі шым-шытырық оқиғалардың ортасында болып қана қоймайды, тіпті дәл осындай жағдайларға қалайша басты себепкер болып қалғандығын да түсінбей қалады. Осы уақытқа дейін жүргізілген бірқатар зерттеулер мен олардың нәтижелерінде «Менің атым – Қожа» фильміндегі бала Қожаның «ақымақ емес, артын ойлайтын ақылды тентек» екендігі сансыз мәрте айтылып та, дәлелденіп те жатыр. Алайда, шын мәніндегі бала Қожа бейнесіне толықтай назар аударып, философиялық призмадан қарап көрейік.

Фильмнің тақырыбына мән беріп, тереңінен зерделеп қарайтын болсақ, бала Қожа ешкімге бағынғысы келмейтін, қоғамда тәуелсіз әрі еркін болуды, өз іс-әрекеті мен санасына өзі қожа болуды дұрыс деп санайтын субъект екендігін көруге болады. Сондықтан да фильмнің атауы бүкіл әлемге «Менің атым – Қожа» деп жариялап тұрған секілді.

Б. Соқпақбаевтың әңгімесінің орталық тарауы-жайылаудағы еркін өмірдің сұлулығын білуді ұсынатын айлакер жігіт Сұлтан Сугуровпен болған оқиға. Қожа онымен бірге жайлауды аралап, бөтен қымыз ішеді және қой терісін ұрлауға қатысады.

Б. Соқпақбаевтың әңгімесіндегі Қожаны түрлі шытырман оқиғаларға итермелейтін Сұлтан-теріс кейіпкер. Рахмановтың оны «өз уақытында түзетуге болатын қарақшы» деп атауы кездейсоқ емес. Осы тұрғыдан біз философиялық көзқараспен қарайтын болсақ, бала бейнесінің қалыптасуына ортасы, яғни айналасындағы балалардыңәсер ететіндігін байқай аламыз. Енді Қожаны объект ретінде алып философиялық диагностикасын жасайық. Қожа кейіпкеріне осы күнге дейін көптеген жазушылар, режиссерлар баға беріп зерделеген. Алайда біз философиялық тұрғыдан қарағанда Қожа бейнесі идеалданбаған, таза ашық, тарихтың ауыр кезеңдерінен өткен, өзіндік травмалары мен түбірі бар баланы көре аламыз. Бала бейнесінің осы заманда ауыр бейнелетіні сондықтан. Яғни, соғыс жылдары, ашаршылық заманы, тоқырау жылдары кезеңдері бала бейнесінің қалыптасуына үлкен соққы берді. Философияда балалық кезең адам дүниеге келгеннен бастап 15 жасқа дейінгі кезең болып табылады. Осы тұрғыда баланың биологиялық дамуы мен социалды дамуы қатар жүргендіктен, өтіп жатқан кезеңге байланысты бала бейнесінің, бала үлгісінің қабылдануы тарихи уақыттың мерзіміне байланысты екенін ескереміз. Диагностикалық сараптама жүргізсекте, авторлардың сипаттамалары бір жерге түйіседі.

Гесселдің тым ерте балалық кезеңімен жасөспірімдік кезеңнің үш түрлі анализін көрсетіп, соның ішінде кинематографиялық анализды атап көрсетеді және ойлау қабілеттің баланы талдаудағы басты фактор екенін атап айтады. Қожаның ойлау қабілетіне назар аударсақ концептуалды түрде елестете алу, қиялдау секілді дүниелерді айқын қолдана біледі. Бал балалық шақтың әдемі сипаттамасы Қожаның бейнесінде анық бар. Сотқарлығы, ақымақтығы, ақылсыз бола тұра ақылды тірліктер жасап, ойлана алуы философиялық түсіндірмеде пәктікті, тазалықты білдіреді.

Абдолла Қарсақбаевтың «Менің атым Қожа» фильмінің тағдыры кітаптың тағдыры сияқты қиын болған. Бастапқыда оның қойылымына автордың өзі қарсылық білдірген, оны сол кезде ВГИК-ті аяқтаған жас режиссер сендіргенге көнуі қиындыққа соққан. Б. Соқпақбаев А. Қарсақбаевтың талантына сеніп, онымен бірге сценарий жазды. Кейінірек жазушы бұл фактіні оқырманнан кино көрушіге «кішкентай Том Бойдың оралуы» деп санады.

Кинотанушы Г. Гурьева фильм туралы жазғанда: «Бәлкім, дәл осы лентамен қазақ балалар кинематографиясының бастауы қаланған шығар, ол өзінің ең үздік шығармаларында балалардың мінездерін, жасөспірімнің дүниетанымын ашуға, жастардың сезімдерін тәрбиелеуге баса назар аударатын болады» – деген. Режиссердің тақырыптық диапазоны әлемнің көзқарасын көрсететін бала бейнесінің жарқын әлемін көрсетті. Осы орайда белгілі актер Қ.Қожабеков былай деді: «осындай қиын өмір сүріп, балалық шақ туралы жарқын суреттер жасағаны әлі күнге дейін таңқаларлық. Мен балаларға арналған бұл таспаларды жақсы көремін: олар оның жанының ең жақсы және жарқын бөлігін түсірді. Маған оның режиссерлік стилі ұнады, онда декорация, сұлулық, өтірік жоқ».

Оқиға кейіпкердің өзімен «жасырын кездесуімен», ал фильм «пионерлер жиналысымен» аяқталады. «Құпия жиналыс «сахнасы шартты түрде» педагогикалық кеңес» деп аталатын фильмнің төртінші бөлігінің құрылымдық бөлігі бар. Сонымен қатар, фильмнің мәні сақталып – бұл басты кейіпкер ұмтылатын жаңа өмірдің сипаттамасы, оның қайта туылуы, қайта тәрбиесі секілді. Суретке жаңа эпизод енгізілді, ол әңгіме мәтінде жоқ-кейіпкер анасының қой терісін ұрлауға қатысқаны үшін жазаланғаннан кейін осылай өмір сүргеннен гөрі өлгені жақсы деп шешеді. Қожа өзінің «Шартты өліміне» кінәлі барлық адамдар – Майқанова, Жантас, Жұмағұл, Сұлтан онымен қоштасуға келгенде өзінің жерлеу рәсімінің суретін ұсынады. «Өлгендер сөйлеспейді», – дейді. Бірақ Сұлтанның пайда болуы оны шынайы өмірге қайтарады. Осы бөлімде баланың өзін-өзі қатты критикаға беруі, критикалық ойлауы, өзін кінәлі сезінуі, ойының жасықтығы, өзін-өзі басқа қырынан тануы Қожаны есеңгіреткенін байқааймыз. Бала бейнесінің сол замандағы белгілері дәл осындай еді.

С. Герасимов рөлді орындаушы – образдың тең авторы деп есептеді. Н.Сегізбаевтың интерпретациясында Қожа – тоқтаусыз қиялшыл, басы мен бұзық, оның шытырман оқиғалары әртүрлі күлкілі бұрылыстарға толы. Ол көбінесе өзінің ақылдылығымен және тапқырлығымен абыроймен таңдалатын

ең керемет жағдайларға тап болады. Ол өзінің іс-әрекетінде тікелей, біреудің қайғысына жауап береді, әділдік, адалдық және зұлымдыққа төзбеушілік сезіміне ие. Осы қасиеттердің барлығы оқырмандардың жүрегіне жылы лебізін, кішкентай батырға, алыс қазақ ауылының баласына деген сенім мен үлкен жанашырлықты тудырды. Яғни бала бейнесі 20-ғасырда адамдардың ойында осылай қалыптасты. А. Қарсақбаевтың фильмі шыққаннан кейін Қожа танымал кейіпкерге айналды.

Қорытынды.

Абдолла Қарсақбаевтың фильміндегі Қожа бейнесін философиялық-семиотикалық талдауын қорытындылай келе, тұжырымдамалық фильм философияның көрнекі формаларының бірі болып табылады деп қорытынды жасауға болады. Абдолла Қарсақбаевтың жағдайында баланың шекті жағдайлары туралы экзистенциалды философия: кінә, сотқарлық, күту, махаббат, сәйкестікті іздеу секілді сезімдер қалыптасты, бала бойында сезілген бейнелер көрсетілді. Абдолла Қарсақбаевтың тұжырымдамалық балаларға арналған фильмдері көрерменде интеллектуалды жұмысты ынталандырады, өйткені олардағы баяндау эмоционалды компонент әр жағдайда айтарлықтай әлсіреген талдау болып табылады, өйткені Вендерстің шығармашылығы біртұтас, біртұтас мәтін болып табылады, оның генезисі философиялық ақиқат пен болмыс ұғымдары ретінде түсіндіріледі. Фильмнің сюжетінде онтологиялық проблемалар тұрғысынан сәйкестікті іздеу және идеалды гносеологиялық модельді іздеу бастапқы формасын алады. Абдолла Қарсақбаевтың философиялық тақырыпталған және философиялық тұрғыдан ұйымдастырылған «Менің атым – Қожа фильмі» бала көрерменнің өзімен қарым-қатынас жасау функциясын ынталандырады, адресаттың жеке басының эмоционалды – экспрессивті, интеллектуалды және экзистенциалды жақтарын өзектендіреді, адресаттың жеке басын қайта құруға, оның құрылымдық өзін-өзі бағдарлауын өзгертуге, оның күнделікті санасын метамәдени құрылымдармен байланыстыруға көмектесетін орта ретінде әрекет етеді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Кешин К. Человек из страны детства: к 70-летию со дня рождения Бердибека Соқпақбаева // Казахстанская правда. – 1994. – 4 авг.
- 2 Қирабаев С. Бердібек Соқпақбаев // АНА ТІЛІ (Ана тілі). – Алматы: 2019. – 24-30 қазан (№ 43).
- 3 Нұрғали Р. Өлгендер қайтып келмейді // Жеті томдық шығармалар жинағы. – Астана: Фолиант, 2005. Т.6. – Б. 394-398.
- 4 Нұрғали Р. Таудан түскен адам // Егемен Қазақстан. – Алматы: 2009. – 7 қараша (№ 368).
- 5 Нұрғали Р. Суреткер мінезі // Мұқағали. – Алматы: 2014. – № 9/10. – Б. 20-31.
- 6 Жұртбай Т. Лебіз күткен шығарма // Қазақ әдебиеті. – Алматы: 2015. – 30 қазан – 5 қараша (№42).

- 7 Әлімбаев М. Берен талант Бердібек // Жалын. – Алматы: 2009. – № 3. – Б. 26-29.
- 8 Мұратбеков С. Шындықты ғана жазған: Бердібек Соқпақбаевтың шығармашылығы туралы // Жұлдыз. – Алматы: 2004. – N 11. – Б. 150-156.
- 9 Ахтанов Т. Бердібек бийігі // Ауыл. – Алматы: – 1994. – 21-27 қаңтар.
- 10 Шәймерденов С. Ақиқаттан айнымаған қалам // Жас Алаш. – Алматы: 1994. – 2 маусым.
- 11 Нұрмағанбетов Т. Қамқор кісі еді // Жалын. – Алматы: 2009. – № 3. – Б. 30-31.
- 12 Тарази Ә. Шын таланттың алдында заман да әлсіз. // Қазақ үні. – Алматы: 2019. (№15).
- 13 Тарази Ә. Өлгендер қайтып келеді: Бердібек Соқпақбаев туралы эссе // Парасат. – Алматы, 2002. – N 9. – Б. 26-28.
- 14 Досжан Д. Соқпақбаевтың өнер соқпағы: эссе // Мұқағали. – Алматы: 2012, № 1/2. – Б. 60-67.
- 15 Мәмесейіт Т. Өзін жазып өзгені ойландырған // Астана ақшамы. – Алматы: 2014. – 2 қазан (№111).
- 16 Күмісбайұлы Ш. Ақиық // Дала мен қала. – Алматы: 2009. – 30 наурыз (№ 12). – Б. 8-9.
17. Тәшенов Т. Аспантаудың ақ сұңқары // Айқын. – Алматы: 2014. – 10 қазан (№183). – Б. 5.

**ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКА**

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

ГРНТИ 06.56.02

ОБЩАЯ АНАЛИТИКА ПЛАТЕЖНОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ

М.Н. Ахылбеков

Руководитель ТОО МФО «КМФ», г. Шымкент

Платежные системы помогают потребителям переводить средства друг другу. Платежные системы включают в себя инструменты, с помощью которых могут осуществляться платежи, правила, нормативные акты и процедуры, которыми руководствуются эти платежи, учреждения, которые облегчают платежные механизмы и правовые системы и т.д., которые созданы для облегчения перевода средств.

Рынок платежных услуг продолжает расти, поддерживаемый стабильно высоким спросом, усиленной конкуренцией между банковскими и небанковскими провайдерами, быстрым развитием инновационных технологий и постепенным улучшением финансовой грамотности казахстанцев.

Ключевые слова: онлайн-транзакций, механизм транзакции, онлайн-платформы, кредитные карты, интернет-магазины, платежные услуги.

Платежная система – это механизм, облегчающий передачу стоимости между плательщиком и бенефициаром, с помощью которого плательщик выполняет платежные обязательства перед бенефициаром. Платежные системы – это средство перевода средств от одного лица к другому, способствующее развитию бизнеса и экономики. Платежная система обеспечивает двусторонний поток платежей в обмен на товары и услуги в экономике.

В коммерческих сделках в Казахстане в качестве основных платежных инструментов обычно используются наличные, кредитные карты и т.д. В последние годы, с ростом популярности онлайн-транзакций, спрос на онлайн-платежи также увеличился. Чтобы преодолеть недостаток доверия к онлайн-транзакциям, появились сторонние платежные посредники.

Служба сбора и оплаты онлайн-транзакций не зависит от обеих сторон транзакции и назначается обеими сторонами для принятия оплаты покупателем суммы транзакции стороннему платежному оператору после завершения онлайн-транзакции. После того как покупатель получит товар, получит услугу, истечет определенный период времени или выполнит определенные условия, сумма транзакции передается продавцу для завершения процесса оплаты.

По сравнению с Европой и Китаем, сторонние платежные услуги Казахстана развиваются медленнее. В настоящее время банковская отрасль моей страны также стремится войти в эту сферу, надеясь, что с ростом бизнеса онлайн-покупок она также сможет разработать еще один источник прибыли.

В настоящее время существует три модели сторонних платежных операций, над разработкой которых банки и операторы онлайн-платформ в Казахстане планируют сотрудничать:

Чистая модель сбора и оплаты: оператор онлайн-платформы просто предоставляет услуги по сбору и оплате, и после подписания договора с банком собранные деньги будут переведены на счет оператора онлайн-платформы банка; потребители будут использовать онлайн-платформу. Осуществляется через виртуальные счета, онлайн-банкоматы, физические банкоматы и кредитные карты, предоставленные отраслью. После завершения онлайн-транзакции с продавцом оператор онлайн-платформы выделяет средства продавцу.

Обеспечить механизм гарантии транзакции: оператор онлайн-платформы играет роль нейтральной третьей стороны. Платеж, который потребители должны платить при совершении покупок, сначала доставляется оператору механизма гарантии выполнения транзакции, а полученные товары подтверждается правильность или колеблется. По истечении периода (обычно семь дней) оператор онлайн-платформы уведомляет оператора механизма гарантии выполнения транзакции о доставке платежа в интернет-магазин.

Модель гарантии исполнения (кредитная карта): если платеж по транзакции по кредитной карте получил полную гарантию исполнения от банка или был полностью доставлен в траст, эквайер может распределить платеж оператору онлайн-платформы в соответствии с инструкциями. из специально контрактного магазина. Чтобы дать возможность небольшим магазинам или индивидуальным продавцам принимать платежи по кредитным картам от покупателей при онлайн-транзакциях. Все транзакции подписываются эквайерами кредитных карт. Оператор онлайн-платформы сбора и оплаты для специальных магазинов, он может предоставлять услуги по сбору и оплате транзакций по кредитным картам продавцам в неспециализированных магазинах.

Кроме того, что касается трансграничного сотрудничества в области сторонних платежей, Комиссия по финансовому надзору рекомендует Национальному банку Казахстана сотрудничать с разными платежными учреждениями в целях предоставления услуг по управлению денежными потоками, необходимых потребителям Казахстана для покупки товаров в отечественных интернет-магазинах. Есть также отечественные операторы. Этот метод сотрудничества принят, но в настоящее время он предоставляет только платежные услуги для потребителей при покупке в интернет-магазинах Казахстана.

Глядя на развитие сторонних платежных услуг в различных странах, это в основном связано с обширной территорией и недостаточным охватом

финансовых учреждений. С точки зрения рыночной среды моей страны, существуют финансовые информационные компании, ответственные за планирование и разработку межбанковских информационных систем для финансовых учреждений, а также за эксплуатацию и управление межбанковскими информационными сетями, поэтому затраты на финансовые транзакции и комиссии за обработку являются относительно низкими. В настоящее время платежи третьим лицам в моей стране в основном призваны компенсировать проблему доверия С2С и неспособность частных лиц или небольших магазинов использовать кредитные карты в качестве платежных инструментов. Банкам рекомендуется сотрудничать с операторами онлайн-платформ, при этом банки должны гарантировать платежные возможности операторов онлайн-платформ и предоставлять услуги по оплате денежных потоков, что позволит создать безопасную и удобную платежную среду.

В настоящее время внутренние онлайн-услуги по сбору и оплате транзакций включают в себя «Плати сейчас» (например, денежные депозиты и переводы) и «Оплату после» (кредитная карта).

В настоящее время Комиссия по финансовому надзору одобрила шесть финансовых учреждений для предоставления услуг по сбору и оплате онлайн-транзакций, в том числе Kaspi Bank, Home Bank, Forte Bank, т.д. Банки пополняют ряды. Что касается модели работы, банки в настоящее время могут не только выступать в качестве сторонних поставщиков платежных услуг самостоятельно, но и сотрудничать с поставщиками онлайн-платформ.

Ожидается, что после того, как механизм и правила управления сторонними платежными услугами будут завершены в будущем, это, как ожидается, придаст больший импульс росту индустрии электронной коммерции и Интернета и в то же время откроет новые бизнес-возможности для межотраслевых отношений. сотрудничество между отраслями финансовых услуг и информационных услуг.

Новые возможности для мобильной коммерции.

С бурным развитием смартфонов и растущей диверсификацией финансовых услуг игроки финансовой отрасли также переходят к использованию мобильных технологий в качестве основной оси финансовых услуг. «Электронная коммерция» преобразована в «Мобильную коммерцию». Потребители больше не ограничены временем и пространством и могут пользоваться финансовыми услугами в любое время и в любом месте.

Мобильная коммерция включает мобильный банкинг и мобильные платежи. Мобильный банкинг использует портативные устройства мобильной связи для предоставления потребителям запросов о финансовых транзакциях, уведомлений о сообщениях и платежных услуг. Мобильные платежи являются основой мобильной коммерции, объединяя традиционные электронные кошельки, кредитные карты, купоны, устройства для считывания карт. и другие сопутствующие финансовые платежные услуги интегрированы в портативные мобильные устройства для выполнения различных транзакций.

Быстрые изменения в технологиях привели к появлению различных решений для мобильных платежей. Различные технологии платежного поведения через мобильные устройства растут с каждым днем. Отечественные банки, рассмотрев примеры применения и тенденции развития международных мобильных платежей, также начали расширить свой бизнес по выпуску кредитных карт, предоставлять продуктовые услуги с использованием QR-кода и эквайрингового бизнеса. В настоящее время существует несколько основных бизнес-моделей мобильных платежей, включая бизнес-модели, связанные с бизнесом по выпуску кредитных карт, бизнес-модель с QR-кодом и связанные с ними бизнес-возможности, связанные с бизнесом по эквайрингу кредитных карт.

В целях реагирования на диверсифицированную среду платежной индустрии, защиты прав и интересов держателей карт и улучшения развития бизнеса кредитных карт Ассоциация банков сформулировала «Стандарты контроля безопасности для бизнеса мобильных кредитных карт, осуществляемого учреждениями бизнеса кредитных карт». в соответствии с требованиями соответствующих органов. Мы также организуем образовательные и учебные курсы для предоставления учреждения-члены с пониманием тенденций развития мобильных платежей. Кроме того, учитывая персонализированную передачу и обработку данных, проект рекомендует соответствующим финансовым учреждениям планировать и создавать TSM, соответствующие стандартам безопасности финансовой отрасли, чтобы помочь финансовым коллегам и операторам связи установить последовательные интерфейсы TSM и активно участвовать в цепочке индустрии мобильных платежей. Достичь взаимовыгодных результатов посредством межотраслевого сотрудничества для развития тайваньского рынка мобильных платежей.

Культурная и креативная индустрия является звездной индустрией, активно развиваемой в различных странах. Однако, поскольку это инновационное предприятие, внешнему миру трудно оценить возможную будущую инновационную ценность инновационных продуктов до того, как они станут успешными, поэтому операции обычно крайне неопределенная и асимметричная информация. Кроме того, если инновационные продукты компании потерпят неудачу, они почти не будут иметь остаточной стоимости, и риск будет высоким. Таким образом, культурные и творческие индустрии в большинстве стран сталкиваются со значительными проблемами в получении финансирования и вынуждены полагаться на меры государственной поддержки.

Хотя в Казахстане в настоящее время существуют механизмы инвестиционной и финансовой помощи, связанные с культурной и творческой индустрией, по сравнению с другими отраслями, получить средства для культурной и творческой индустрии по-прежнему сложнее. Поэтому соответствующие механизмы помощи все еще необходимо укреплять. Министерство культуры выделило специальное пожертвование в Фонд страхования кредитов. Создать гарантийный проект по финансированию

проектов в сфере культуры и творчества и увеличить гарантийную ставку до 90%, чтобы уменьшить проблемы с кредитами в банковской сфере. Фонд национального развития создаст фонд культурных и творческих проектов для инвестирования в культурную и творческую индустрию совместно с частными венчурными инвесторами и увеличения национального Доля инвестиционных фондов должна быть выделена для повышения инвестиционной готовности частного венчурного капитала, отделы банковского кредитования должны укрепить выделение исследовательских ресурсов для культурной и творческой индустрии, а также улучшение понимания культурной и творческой индустрии персоналом банковского кредитования, чтобы способствовать пониманию культурной и творческой индустрии.

Заключение.

Хотя банковская отрасль моей страны в последние годы столкнулась со многими проблемами, она также увидела несколько новых возможностей для развития. Прежде всего, в ответ на насыщение и чрезмерную конкуренцию на внутреннем финансовом рынке правительство и банковский сектор работали вместе с одной и той же целью, чтобы ускорить размещение зарубежных рынков, особенно в Азии, и активно выходить на их развитие надеясь расширить источники прибыли и повысить международную известность, а также сохранить конкурентоспособность, необходимую для будущего развития, это один из основных моментов. Банки также надеются эффективно использовать новую бизнес-тенденцию и создать уникальную систему сторонних платежей.

В 2023 году через платежные системы Национального Банка проведено платежей на общую сумму 980,3 трлн тенге.

В среднем за день через национальные платежные системы Межбанковская система переводов денег (МСПД) и Система межбанковского клиринга (СМК) в операционные дни проводятся платежи на сумму 4,0 трлн тенге. Отметим, что наибольшее количество операций обрабатывается с 16:00 до 17:00 часов.

Коэффициент работоспособности платежных систем Национального Банка за 2023 год составил 99,95%. Это превышает установленные целевые показатели и свидетельствует о высокой эффективности национальных платежных систем.

Заглядывая в будущее, благодаря удобству и доступности Интернета развитие мобильной коммерции станет новым рубежом для банковского бизнеса. Банковские ассоциации и игроки отрасли смогли идти в ногу с возможными тенденциями развития и разрабатывать новые модели финансовых услуг в своевременно, создавая удобство для потребителей и повышая ценность банковской отрасли. Это третий важный момент. Кроме того, ввиду того, что культурная и творческая индустрия Китая стабильно развивается, правительство и банки в последнее время активизировали обсуждение соответствующих мер по поддержке культурной и творческой индустрии с целью ускорения развития культурной и творческой индустрии. Ожидается, что

он станет новым голубым океаном для бизнеса банковского финансирования, который является четвертым по величине показателем.

Литература

1 Вавилов А.В. Банковские пластиковые карточки: причины построения платежных систем. – Москва: Эвпопеум-Пресс, 2013. – 126 с.

2 Звонова Е.А. Деньги, кредит, банки: учебник и практикум для бакалавров. – Москва: Юрайт, 2014. – 132 с.

3 Криворучко С.В. Национальная платежная система: структура, технология, регулирование международный опыт, российская практика: учебное пособие. – Москва: ЦИПСИР, IPR Медиа, 2019. – 456 с.

**ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ
ҚАУІПСІЗДІК САЛАЛАРЫ**

**ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ ДЕЛО И
БЕЗОПАСНОСТЬ**

**LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND
SECURITY**

FTAMP 10.77.01

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (азаматтық-құқықтық тұрғыда саралау)

Р.А. Орсоева, Л.Қ. Садуақасова

С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

Мақалада жалпы балалар құқығы, балалар құқықтарын қорғау, азаматтық заңдылықтар негізінде кәмелетке толмағандардың әрекет қабілеттілігі, құқықтық қабілеттілігі, кәмелетке толмағандарға қатысты азаматтық-құқықтық жауапкершілік ерекшеліктері азаматтық заң шеңберінде қарастырылған.

Түйін сөздер: балалар құқығы, әрекет қабілеттілік, құқықтық қабілеттілік, азаматтық-құқықтық жауапкершілік.

Бала құқықтарын қамтамасыз ету қазіргі кезде жаһандық мәселелерінің бірі болып табылатындықтан, оны шешу мәселесінде бүкіл әлем қауымдастығы мүдделі екені белгілі. Бұл өскелең ұрпақтың қоғамның өміршеңдігіне кепілдік берудегі және оның болашақ дамуын болжаудағы ерекше рөлімен түсіндіріледі.

Әлемдегі бірде-бір мемлекет бала құқықтарын сақтау саласында үлгі болуға үміткер бола алмайтынын мойындау керек. Демократиялық және экономикалық дамыған елдердің өзінде кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың өсуі, тұрмыс деңгейі төмен отбасылардың болуы, медициналық көмектің жеткіліксіздігінен балалар өлімі, көшедегі балалардың көбеюі тән.

Бұл фактілердің барлығы балалар мәселесін тек ұлттық құралдармен шешудің мүмкін еместігін дәлелдейді.

Бала құқықтарын қорғау толыққанды және үйлесімді дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру мақсатында баланың құқықтарын дамытуға және қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттің, қоғамның және халықаралық үкіметтік емес ұйымдардың өзара келісілген іс-әрекеттерінің жүйесін білдіреді, олардың заңнамада бекітілуіне ықпал етеді.

«Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заңының 3-ші бабының 1-тармағына сәйкес, Қазақстан Республикасының баланың құқықтары туралы заңдары Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және осы Заң мен Қазақстан Республикасының бала құқықтарын қорғау саласындағы өзге де нормативтік құқықтық актілерінен тұрады [1].

Заңға сәйкес, Қазақстан Республикасы бекіткен халықаралық шартта осы Заңдағыдан өзгеше ережелер белгіленсе, халықаралық шарттағы оны қолдану үшін Қазақстан Республикасының заңын шығару талап етілетін жағдайларды қоспағанда, халықаралық шарттың ережелері қолданылады.

Тегіне, нәсіліне және қай ұлтқа жататындығына, әлеуметтік және мүліктік жағдайына, жынысына, тіліне, біліміне, дінге көзқарасына, тұрғылықты жеріне, денсаулық жағдайына, балаға және ата-анасына немесе басқа заңды өкілдеріне қатысты өзге де мән-жайларға қарамастан, барлық бала тең құқыққа ие (4 бап).

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі [2] азаматтардың құқық қабілеттілігі (17-бап) мен әрекет қабілеттілігін (18-бап) айқындап берген. Азаматтық кодекс:

– он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың әрекет қабілеттілігі (22-бап);

– кәмелетке толмаған адамды толығымен әрекетке қабілетті деп жариялау (эмансипация) (22-1-бап);

– он төрт жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың (жас балалардың) әрекет қабілеттілігі (23-бап);

– қорғаншылық және қамқоршылық органдарының кәмелетке толмағандардың мәміле жасауына және кәмелетке толмағандар үшін мәміле жасауға келісімі (24-бап);

– кәмелетке толмағандардың банкілерге салымдар салу және салымдарға билік ету құқығы (25-бап) жайлы нақты азаматтық-құқықтық баға берген.

Жоғарыда атап өткеніміздей, он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың әрекет қабілеттілігі 22-бапта қарастырылса, 22 баптың 1-тармағы «он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар мәмілелерді олардың заңды өкілдерінің келісімімен жасайды.

Мұндай келісімнің нысаны заңдарда кәмелетке толмағандар жасайтын мәміле үшін белгіленген нысанға сай келуге тиіс [2].

Он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар өздерінің табысына, стипендиясына, өзге де кірістеріне және өздері жасаған интеллектуалдық меншік құқығы объектілеріне өз бетінше билік етуге, сондай-ақ тұрмыстық ұсақ мәмілелер жасасуға құқылы.

Жеткілікті негіздер болған жағдайда сот кәмелетке толмаған адамның өз табысына, стипендиясына, өзге де кірістеріне және өзі жасаған интеллектуалдық меншік құқығы объектілеріне өз бетінше билік ету құқығын шектеуі немесе ол құқықтан айыруы мүмкін.

Он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар осы баптың ережелеріне сәйкес өздері жасаған мәмілелер бойынша дербес жауапты болады және өздерінің әрекеттерінен келтірілген зиян үшін осы Кодекстің ережелері бойынша жауап береді

Кәмелетке толмаған адамды толығымен әрекетке қабілетті деп жариялау (эмансипация) 22-1-бап бойынша, жасы он алтыға жеткен кәмелетке толмаған адам, егер ол еңбек шарты бойынша жұмыс істейтін болса немесе оның заңды

өкілдерінің келісімімен кәсіпкерлік қызметпен айналысатын болса, толығымен әрекетке қабілетті деп жариялануы мүмкін.

Кәмелетке толмаған адамды толығымен әрекетке қабілетті деп жариялау (эмансипация) оның заңды өкілдерінің келісімімен қорғаншы және қамқоршы органның шешімі бойынша не ондай келісім болмаған жағдайда соттың шешімі бойынша жүргізіледі.

Эмансипацияланған кәмелетке толмаған адам, Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес ие болу үшін жас шектеуі белгіленген құқықтар мен міндеттерді қоспағанда, азаматтық құқықтарға ие болады және міндеттерді (оның ішінде өзінің зиян келтіруі салдарынан туындаған міндеттемелер бойынша) мойнына алады.

Заңды өкілдер эмансипацияланған кәмелетке толмаған адамның міндеттемелері бойынша жауапты болмайды.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі 23-бабы атап кеткеніміздей, он төрт жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар (жас балалар) үшін мәмілелерді, егер заң құжаттарында өзгеше көзделмесе, олардың атынан заңды өкілдері жасайды деп қарастырған.

Он төрт жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар (жас балалар) өздерінің жасына лайықты, жасай салып орындалатын тұрмыстық ұсақ мәмілелерді өз бетінше жасауға құқылы.

Заң құжаттарында кәмелетке толмағандардың мәміле жасауына және кәмелетке толмағандар үшін мәміле жасауға қорғаншылық және қамқоршылық органының алдын ала келісімі талап етілетін жағдайлар белгіленуі мүмкін.

Кәмелетке толмағандар банкілерге салымдар салуға және өздері салған салымдарға дербес билік етуге құқылы.

Он төрт жасқа толмаған кәмелетке толмағандардың (жас балалардың) атына басқа біреудің салған салымдарына олардың ата-анасы немесе өзге де заңды өкілдері билік етеді, ал он төрт жасқа толған кәмелетке толмағандар өздерінің атына басқа біреу салған салымдарға өз бетінше билік етеді.

Жалпы кез келген жағдайдағы азаматтық процессуалдық құқықтық қатынастардың туындауы, әрбір азамат туғаннан ие болатын азаматтық процессуалдық құқықтық қабілеттің болуына, сондай-ақ азаматтық процессуалдық әрекетке қабілеттілікке ие болу, яғни азаматтық процессуалдық құқықты және жауапкершілікті жеке өзі сезіне білуі басты алғышарттардың бірі болып табылады.

Азаматтық процессуалдық құқықтық қабілет – азаматтық процессуалдық нормалармен қарастырылған белгілі бір субъектінің азаматтық процессуалдық құқықтары мен азаматтық процессуалдық жауапкершіліктерге ие болу қабілетінің болуы деп түсініледі. Мұндай қабілеттің болмауы істерді қарау мен шешімін шығаруға тұлғаның қатысу мүмкіндігін шектейді. Сондықтан, азаматтық процессуалдық құқықтық қабілет – бұл заңмен белгіленген сот өндірісіне қатысушы болу мүмкіндігі болып табылады [3].

Кәмелетке толмағандарға қатысты азаматтық-құқықтық жауапкершілігі жайлы сөз болғанда олардың жауаптылығы ересектерге қарағанда

ерекшеленетіні белгілі. Кәмелетке толмағандарға қатысты азаматтық-құқықтық жауапкершілікті атпас бұрын жалпы азаматтық-құқықтық жауапкершілік, пзаматтық-құқықтық қатынас жайлы айта кеткен артық етпейді.

Заң ғылымдарының докторы А.С.Ибраева «...азаматтық-құқықтық жауапкершілік – шартта немесе заңда көрсетілген ретте жүктелген міндеттемені бұзған субъектіге қолданылатын мүлікті өндіру немесе мүліктік салмақ салу нысанында болып келетін жауап кершіліктің түрі болып табылатынын...» [4, 98 б.] көрсеткен. Дәл осындай пікірді отандық ғалымдар Б.Қуандықов, Ш.Маликова, С.Есетовалар да қолдаған.

Азаматтық-құқықтық қатынастың көпшілік бөлігі міндеттеменің бұзылуынан пайда болады. Азаматтық-құқықтық жауапкершілік мүліктік қатынастармен байланыста болғандықтан ол төмендегідей қасиеттерімен ерекшеленеді:

- а) борышқордың міндеттемені бұзуынан туындаған мүліктік шығындарды несие берушіге өндіріп беру;
- ә) борышқордың міндеттемені тиісті дәрежеде орындауын қадағалау;
- б) борышқордың міндеттемені орындамағаны немесе тиісті дәрежеде орындамағаны үшін жазалау;
- в) белгілі бір дәрежеде несие берушінің міндеттемеге қатысуына түрткі болу;
- г) борышқордың тәртіпсіздік фактілерін басқа тұлғалардың көзінше дәлелдеу болып табылады.

Азаматтық-құқықтық жауапкершілік мынандай негізгі қызметтерді атқарады: жазалау, қалпына келтіру, тәрбиелік.

Жазалау қызметі – міндеттемені бұзған немесе шығып келтірген тұлғаның мүлкінің азаюы.

Тәрбиелік қызметі – құқық бұзушы болашақта мұндай әрекеттер жасауға жол бергізбейді.

Қалпына келтіру қызметі– шығын келген тұлғаның мүліктік жағдайын қалпына келтіру.

Еске сала кетсек, заңда 18 жасқа дейінгілерді кәмелеттік жасқа толмағандар деп атайды. 14-18 жас аралығындағылар жартылай немесе ішінара әрекетке қабілетті болып табылады. Осыған орай бұл жас аралығындағыларды азаматтық-құқықтық жауапкершілікке тартудың да ерекшелігі болатындығы өзінен-өзі түсінікті. Осы жас аралығындағылар белгілі зиян келтіретін болса, онда өздерінің жас шамаларына қарай әр түрі азаматтық-құқықтық жауапкершілікке тартылады. 14 жасқа дейінгілер біреудің мүлкіне зиян келтіретін болса егер келтірген зиян өздерінің кінәсінен болмағандығы дәлелдемесе, (өздерінің кінәлі еместігін дәлелдей алмаса, онда келтірген зиян үшін ата-анасы, асырап алушылар немесе қамқоршылары жауап береді. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі ата-аналар мен т.б, адамдардың кінәсі ретінде баланы тиісті дәрежеде, тәрбиелемеу және бақыламау қарастырылған.

Ғалым О.М. Здроктың пікірінше, құқық қабілеттілік кәмелетке толмағандардың барлық субъективті құқықтарының пайда болуында қажетті алғышарт болып табылмайды, себебі, субъектінің әрекет қабілеттілігіне тәуелсіз құқықтар бар да бпр екенін ұмытпаған жөн дегенді айтады. Одан әрі ғалым субъектінің әрекет қабілеттілігіне тәуелсіз құқықтар ретінде өмір сүру, өмір сүру деңгейі, азаматтығы, аты-жөні, жеке тұлғалық келбеті (т.б.) сияқты құқықтардың бар екенін ашып көрсетеді.

Дәлірек айтқанда, бұл ерекше әлеуметтік мәні, тұрақтылығы, ажырамастығы, жалпыға бірдей сипаты бар құқықтар болып табылады. Яғни туған кезде кәмелетке толмаған бала осы құқықтарға ие болады, сонымен бірге белгілі жаста әрекет қабілеттілігі туындайды, бұл болашақта оның заңда көзделген басқа да құқықтардың субъектісі болу мүмкіндігі дегенді білдіреді.

Азаматтық-құқықтық норма кәмелетке толмағандар банкілерге салымдар салуға және өздері салған салымдарға дербес билік етуге құқылы екендігін айқындап берген. Он төрт жасқа толмаған кәмелетке толмағандардың (жас балалардың) атына басқа біреудің салған салымдарына олардың ата-анасы немесе өзге де заңды өкілдері билік етеді, ал он төрт жасқа толған кәмелетке толмағандар өздерінің атына басқа біреу салған салымдарға өз бетінше билік етеді.

Елімізде балалар құқығының қорғалуы, кәмелетке толмағандардың құқықтық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі, қорғаншылық және қамқоршылық органдарының кәмелетке толмағандардың мәміле жасауына және кәмелетке толмағандар үшін мәміле жасауға келісімі, кәмелетке толмағандардың банкілерге салымдар салу және салымдарға билік ету құқығы – бәрі азаматтық заң шеңберінде реттелгеніне көз жеткіземіз.

Қолданылған әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заңы (2002 жылғы 8 тамыздағы N 345). URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345_.

2 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (қолданыстағы редакциясы).

3 Әбікенов А.Ә. Азаматтық сот өндірісіндегі кәмелетке толмаған тұлғалардың құқықтық мәртебесі // ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы. №2 (78). 2016. – 109 б.

4 Ибраева А. Құқықтану: оқулық – Алматы, 2007. – 192 б.

5 Здрок О.М. П правоспособности несовершеннолетних и ее содержание в законодательстве Республики Беларусь. URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/>.

ГРНТИ 10.79.41

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ОЦЕНКИ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ

К.У. Байжанова

*К.ю.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г. Алматы*

Б.Р. Рыскулбекова

*Магистр, старший преподаватель, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г. Алматы*

Орган, ведущий уголовный процесс, при оценке доказательств по уголовным делам обязан строго соблюдать принципы, установленные Конституцией Республики Казахстан и нормами Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (далее – УПК).

Нарушения принципов уголовного процесса, в зависимости от их характера и существенности, влекут последствия, указанные в статье 9 УПК.

В этих случаях, суд в приговоре (постановлении) должен мотивировать характер и существенность нарушенного принципа.

Ключевые слова: досудебное производство, Единый реестр досудебных расследований, принципы уголовного процесса, судебная защита, права человека, свободы человека, уголовное судопроизводство.

В соответствии с частью первой статьи 111 УПК, доказательствами по делу являются законно полученные фактические данные, на основе которых в определенном уголовно-процессуальном законом порядке орган, ведущий уголовный процесс, устанавливает наличие или отсутствие преступного деяния подозреваемым, совершение или несвершение этого деяния подозреваемым, обвиняемым или подсудимым, их виновность либо невиновность, а также иные обстоятельства, имеющие значение для правильного разрешения дела.

Правильное разрешение дела должно быть основано только на фактических данных, устанавливаемых показаниями подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, потерпевшего, свидетеля, свидетеля, имеющего право на защиту, заключением эксперта, вещественными доказательствами, протоколами процессуальных действий и иными документами.

Они могут быть получены в ходе оперативно-розыскной деятельности, проверки материалов до регистрации заявления, сообщения об уголовном

правонарушении в Едином реестре досудебных расследований, досудебного производства по делу и главного судебного разбирательства.

Фактические данные, полученные из источников, не предусмотренных законом, не могут признаваться в качестве доказательств.

Доказательства оцениваются судьей по своему внутреннему убеждению, основанному на их совокупности, руководствуясь при этом законом и совестью.

Оценка доказательств по внутреннему убеждению означает, что только судья непосредственно решает вопросы о достоверности доказательства, истинности или ложности содержащихся сведений, достаточности их в совокупности для окончательного, правильного вывода и обоснования решения.

Судья оценивает доказательства, руководствуясь законом, то есть, проверяя соблюдение норм права, устанавливающих порядок собирания и закрепления доказательств, допустимость и относимость их к делу.

При рассмотрении уголовного дела, суд в соответствии со статьей 125 УПК оценивает каждое доказательство с точки зрения относимости, допустимости, достоверности, а все собранные доказательства в совокупности – достаточности для разрешения дела.

Орган, ведущий уголовный процесс, не вправе приобщать к материалам уголовного дела фактические данные, не имеющие значение для его разрешения.

Суд должен признавать в качестве относимых доказательств те фактические данные, которые подтверждают, опровергают или ставят под сомнение обстоятельства, имеющие значение для дела.

Доказательство признается недопустимым, при нарушениях прав человека и гражданина, гарантированных Конституцией Республики Казахстан, установлении обстоятельств, указанных в статье 112 УПК.

Решая вопрос о недопустимости доказательств по делу, суд должен в каждом случае выяснить, в чем конкретно выразилось допущенное нарушение. При этом суд не должен допускать случаев необоснованного исключения допустимых доказательств из материалов дела, а также исследования в судебном заседании фактических данных, недопустимых в качестве доказательств.

Достоверность доказательства определяется путем проверки, сопоставления одних доказательств с другими, с учетом всех обстоятельств по делу.

Если собранные доказательства устанавливают указанные в статье 113 УПК обстоятельства, подлежащие доказыванию по уголовному делу, то они считаются достаточными для правильного разрешения дела.

Суд вправе признать доказательство недопустимым по собственной инициативе или по ходатайству сторон.

Ходатайство участника процесса о признании доказательства недопустимым и его исключении должно быть мотивированным и может быть

заявлено на любой стадии судебного разбирательства в письменной или в устной форме.

Ходатайство, заявленное в письменной форме, приобщается к делу, а устное – заносится в протокол судебного разбирательства.

Решение суда по ходатайству о признании доказательства недопустимым, заявленному в стадии предварительного слушания дела или судебного следствия, после исследования и оценки оспариваемых доказательств, должно быть мотивировано в приговоре или постановлении суда.

Если ходатайство заявлено в ходе судебного следствия и нет необходимости дополнительной проверки оспариваемого доказательства, то суд в совещательной комнате вправе вынести по этому вопросу постановление.

Если ходатайство об исключении доказательства как недопустимого, заявлено подсудимым, его законным представителем, защитником, по мотиву получения его с нарушением требований закона, то эти доводы опровергаются государственным обвинителем.

Если ходатайство по указанным основаниям заявлено государственным обвинителем, частным обвинителем, потерпевшим, гражданским истцом и ответчиком (кроме подсудимого, его законного представителя и защитника) и их представителями, то доказывать свои доводы должен заявивший их участник процесса.

При рассмотрении дела суду необходимо соблюдать принцип состязательности и равноправия сторон. В соответствии со статьей 23 УПК суд не является органом уголовного преследования, не выступает на стороне обвинения или защиты, а создает необходимые условия для исполнения сторонами их процессуальных обязанностей и осуществления ими своих прав. Лишение сторон возможности представлять материалы и исследовать их в судебном заседании в результате незаконного признания их судом недопустимыми либо не относящимися к делу доказательствами, является существенным нарушением уголовно-процессуального закона, влекущего в соответствии с частью второй статьи 436 УПК отмену приговора.

Обязанность представлять доказательства, подтверждающие предъявленное подсудимому обвинение, возлагается на обвинителя.

Защитник должен использовать все предусмотренные законом средства и способы для надлежащего осуществления защиты подсудимого.

Суд не может расширить пределы обвинения и ухудшить положение подсудимого без ходатайства сторон.

Суд обязан всесторонне, полно и объективно исследовать представленные сторонами доказательства и оценить их в соответствии с законом. Для правильного разрешения дела, суд правомочен возложить на сторону обвинения обязанность по представлению данных, необходимых для правильной квалификации уголовного правонарушения и назначения наказания (справки о стоимости похищенного, о судимостях, о составе семьи, копию приговора и т.п.), в том числе, характеризующих личность подсудимого.

Возложение обязанности на участников процесса по представлению необходимых данных по делу оформляется постановлением суда с указанием срока исполнения.

Если стороны заявили ходатайство суду об оказании содействия в получении необходимых документов в связи с невозможностью представить самим, то суд вправе удовлетворить ходатайство либо отказать в его удовлетворении. Решение суда по заявленному ходатайству отдельному обжалованию не подлежит. О несогласии с отказом в удовлетворении ходатайства может быть указано в апелляционной жалобе или ходатайстве прокурора в суд апелляционной инстанции.

Суд проверяет доказательства по делу в тех пределах, которые ему представлены сторонами в рамках предъявленного обвинения.

При этом суд не должен собирать дополнительные доказательства виновности или невиновности подсудимого, устранять пробелы досудебного расследования.

При возбуждении уголовного дела по частному обвинению, потерпевший или иное лицо, подавшее жалобу о совершенном преступлении, должны указать, какими доказательствами могут быть подтверждены в суде обстоятельства преступления, виновность лица, подозреваемого в его совершении.

В судебном разбирательстве дела частный обвинитель представляет указанные доказательства, которые подлежат оценке судом в соответствии с требованиями уголовно-процессуального закона.

По делам частного обвинения фактические данные, полученные потерпевшим (частным обвинителем) либо обвиняемым путем производства аудио и (или) видеозаписи, могут быть признаны доказательствами по делу после их оценки судом с точки зрения их относимости, допустимости и достоверности.

Судам при оценке представленных доказательств по делу необходимо тщательно проверять, были ли соблюдены требования закона, обеспечивающие право подозреваемого и обвиняемого на защиту при их собирании и исследовании.

Фактические данные, полученные в ходе проведения процессуальных действий с участием защитника, который на основании статьи 94 УПК подлежал устранению от участия в производстве по делу, в соответствии со статьей 9 УПК признаются недопустимыми в качестве доказательств.

Если показания подозреваемого, который не был ознакомлен с правом пригласить адвоката и не давать показания против самого себя, в ходе досудебного производства были даны в отсутствие адвоката, то эти показания признаются недопустимыми в качестве доказательств.

Доказательства, полученные после отзыва прокурором уголовного дела из суда в порядке части шестой статьи 35 УПК для его прекращения, но не прекращенного и направленного для дальнейшего расследования, должны

признаваться недопустимыми или состоявшееся производство по делу в этой части недействительным.

Приговор суда нельзя признать законным, если он вынесен только на основании показаний подсудимого или потерпевшего, которые не проанализированы, не сопоставлены на достоверность и не подтверждены другими доказательствами: показаниями свидетелей, протоколами процессуальных действий, заключениями экспертов, вещественными доказательствами и иными документами, кроме случаев рассмотрения дела в сокращенном порядке, предусмотренном статьей 382 УПК.

Оценка показаний свидетеля представляет собой их анализ с целью выявления достоверных сведений о фактах, правильно отражающих обстоятельства дела.

Оценивая противоречивые показания различных свидетелей об одних и тех же фактических обстоятельствах, суд должен с помощью других доказательств, анализа противоречий, содержащихся в самих показаниях, разрешить их, указав в судебном акте мотивы, по которым приняты одни и отвергнуты другие показания, как не соответствующие действительности.

При отказе свидетеля от дачи показаний в суде в силу части третьей статьи 78 УПК показания, данные им в ходе досудебного расследования, не могут быть оглашены и признаны в качестве доказательств.

Оглашение показаний потерпевшего или свидетеля, а также воспроизведение видеозаписи и киносъемки их допроса, ранее данных при производстве досудебного расследования или судебного разбирательства, допускается по ходатайству сторон или инициативе суда в случаях, когда между ними и показаниями, данными в суде, имеются существенные противоречия, а также при отсутствии этих лиц в судебном заседании по причине, исключающей возможность явки в суд (если показания были непротиворечивыми, не опровергаются доказательствами и т.д.) при депонировании показаний следственным судьей.

Обстоятельствами, исключающими возможность явки лица в судебное заседание, помимо смерти, могут признаваться тяжелое заболевание, продолжительная командировка, выбытие с места жительства и невозможность установления местонахождения лица и т.п. Эти обстоятельства должны быть достоверно подтверждены.

Решение о признании обстоятельства, действительно исключающего возможность явки лица в судебное заседание, в каждом случае должно приниматься судом после обсуждения этого вопроса с участниками процесса.

Если после предпринятых сторонами и судом мер, невозможно установить местонахождение потерпевшего или свидетеля, показания которых необходимо непосредственно исследовать в судебном разбирательстве (были противоречивы в ходе дознания и предварительного следствия, либо опровергаются другими доказательствами, не соответствуют фактическим обстоятельствам дела и т.д.), то показания, данные этими лицами в досудебном производстве по делу, не могут быть признаны судом в качестве доказательств.

Показания потерпевшего, свидетеля не могут быть признаны допустимым доказательством, если они основаны на догадке, предположении, слухе, а также в случаях, когда свидетель не может указать источник своей осведомленности; допрос произведен лицом, не имеющим полномочий на совершение процессуального действия по данному делу, либо в неустановленном законом месте и времени (на улице, в кафе, в посторонней квартире, с необоснованным вывозом в другой населенный пункт, в ночное время, непрерывно свыше четырех часов и т.д.), кроме случаев, не терпящих отлагательства.

Под случаями, не терпящими отлагательства, следует понимать внезапное возникновение таких обстоятельств, при которых промедление с допросом может повлечь утрату следов преступления, скрывание лиц, его совершивших, невозможность возмещения ущерба, причиненного преступлением.

Литература

- 1 Уголовно-процессуальный Кодекс РК. – Алматы, 2024 г.
- 2 Уголовный Кодекс РК. – Алматы, 2024 г.

ГРНТИ 10.79.41

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ СУДЕБНОЙ ЗАЩИТЫ ПРАВ, СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

К.У. Байжанова

*К.ю.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г. Алматы*

Б.Р. Рыскулбекова

*Магистр, старший преподаватель, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г. Алматы*

Вопрос судебной защите прав, свобод человека и гражданина в уголовном судопроизводстве урегулирован Конституцией РК, УПК РК, а также есть Нормативное Постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 25 июня 2010 года № 4. «О судебной защите прав, свобод человека и гражданина в уголовном судопроизводстве».

Ключевые слова: судебная защита, права человека, свободы человека, уголовное судопроизводство, орган дознания, следователь, меры пресечения.

В целях правильного и единообразного применения судами в уголовном судопроизводстве конституционных норм и законов, обеспечивающих личную свободу, неприкосновенность частной жизни, личную и семейную тайну, тайну переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений, а также повышения эффективности их судебной защиты, пленарное заседание Верховного Суда Республики Казахстан приняло Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 25 июня 2010 года № 4. «О судебной защите прав, свобод человека и гражданина в уголовном судопроизводстве».

Обратить внимание судов, что наряду с непосредственным разрешением судебных дел, необходимо реализовывать функции судебной власти по защите от незаконного, необоснованного ограничения прав и свобод лиц, участвующих в уголовном процессе, своевременному принятию предусмотренных законом мер, направленных на их восстановление, а также компенсацию причиненного вреда.

На досудебной стадии уголовного процесса судебная защита осуществляется при санкционировании мер пресечения в виде содержания под стражей, домашнего ареста, залога, мер процессуального принуждения в виде

временного отстранения от должности и запрета на приближение, а также при рассмотрении жалоб на действия (бездействие) и решения органов уголовного преследования, предусмотренных статьей 106, частью второй статьи 109 Уголовно-процессуального Кодекса Республики Казахстан (далее – УПК).

В ходе подготовки дела к судебному разбирательству и главного судебного разбирательства дела судебная защита осуществляется путем проверки законности производства, проведенного органами уголовного преследования, соблюдения ими требований закона, гарантирующих процессуальные права участвующих в деле лиц.

На стадии исполнения приговоров, постановлений суда судебный контроль осуществляется в соответствии со статьей 27 Уголовно-исполнительного кодекса Республики Казахстан.

Судам следует иметь в виду, что в силу части первой статьи 106 УПК судебному обжалованию подлежат действия (бездействие) и решения прокурора, органов следствия и дознания: об отказе в приеме заявления об уголовном правонарушении, а также о нарушении закона при начале досудебного расследования, прерывании сроков расследования, прекращении уголовного дела, принудительном помещении в медицинскую организацию для производства судебно-медицинской экспертизы, производстве обыска и (или) выемки, совершении иных действий (бездействия) и принятии решений.

К иным действиям (бездействию) и решениям, отложение проверки, законности которых до стадии подготовки дела к судебному разбирательству или главного судебного разбирательства делает восстановление ущемленных прав и свобод человека и гражданина затруднительным или невозможным, следует отнести, например, постановление органов уголовного преследования об отказе в назначении защитника, об отказе в допуске законного представителя, об избрании и применении к подозреваемому, обвиняемому мер процессуального принуждения (за исключением санкционированных следственным судьей), отказ в признании лица потерпевшим, бездействие при проверке сообщений о совершенном уголовном правонарушении и другие.

Действия и решения, связанные с осуществлением оперативно-розыскной деятельности, могут быть обжалованы непосредственно в суд в порядке статьи 106 УПК и пункта 2 статьи 5 Закона Республики Казахстан от 15 сентября 1994 года № 154-ХІІІ «Об оперативно-розыскной деятельности» (далее – Закон «Об оперативно-розыскной деятельности»), если они имеют отношение к производству по уголовному делу.

Жалобу на процессуальные решения и действия (бездействие) дознавателя, органа дознания, начальника органа дознания, следователя, начальника следственного отдела, прокурора, согласно статьям 100 и 106 УПК, вправе подать участники уголовного судопроизводства либо иные лица или организации в той части, в которой производимые процессуальные действия и принимаемые процессуальные решения затрагивают их законные интересы, а также действующие в интересах заявителя защитник, законный представитель или представитель.

Представителем заявителя может быть и лицо, не принимавшее участие в досудебном производстве, в связи с которым подана жалоба, но уполномоченное заявителем на подачу жалобы и (или) участие в ее рассмотрении.

Ограничение права на судебное обжалование решений и действий (бездействия), затрагивающих права и законные интересы граждан лишь на том основании, что они не были признаны в установленном законом порядке участниками процесса, недопустимо. Обеспечение гарантируемых Конституцией Республики Казахстан (далее – Конституция) прав и свобод человека и гражданина должно вытекать из фактического положения этого лица, как нуждающегося в обеспечении соответствующего права (например, лицо, которому отказано в регистрации заявления об уголовном правонарушении; лицо, чье имущество изъято или повреждено в ходе обыска (выемки); пострадавшее от совершенного преступления лицо, необоснованно непризнанное потерпевшим и др.).

По смыслу статьи 106 УПК при проверке законности и обоснованности решений и действий (бездействия) прокурора, органов следствия, дознания следственный судья не должен предрешать вопросы, которые впоследствии могут быть предметом главного судебного разбирательства. В частности, следственный судья не вправе делать выводы о фактических обстоятельствах дела, об оценке доказательств и квалификации деяния.

Уголовно-процессуальным законодательством установлен единый порядок производства по уголовным делам, в то же время судам необходимо учитывать, что содержащиеся в Конституционном Законе Республики Казахстан от 25 декабря 2000 года № 132 «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан», Конституционном законе Республики Казахстан от 16 октября 1995 года № 2529 «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов», Конституционном законе Республики Казахстан от 29 декабря 1995 года № 2737 «О Конституционном Совете Республики Казахстан», Законе Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 81-VI «О прокуратуре» положения предусматривают некоторые особенности, соблюдение которых при проведении следственных, процессуальных действий в отношении судей, депутатов Парламента, кандидатов в депутаты Парламента, кандидатов в Президенты, Председателя и членов Конституционного Совета, Генерального Прокурора обязательно.

При решении вопроса о привлечении к уголовной ответственности лица, обладающего привилегиями, за совершение преступлений небольшой или средней тяжести, если это лицо не было задержано на месте совершения преступления, необходимо получить согласие для привлечения его к уголовной ответственности.

Судам следует обратить внимание на то, что в соответствии с постановлением Конституционного Совета Республики Казахстан от 30 января 2003 года № 10 «Об официальном толковании пункта 4 статьи 52, пункта 5 статьи 71, пункта 2 статьи 79, пункта 3 статьи 83 и пункта 2 статьи 15

Конституции Республики Казахстан» при изменении квалификации деяния с тяжкого или особо тяжкого на преступление меньшей тяжести, совершенного лицом, чья неприкосновенность закреплена в Конституции и в отношении которого ранее не истребовалось согласие соответствующих государственных организаций органами уголовного преследования, соблюдение правил о порядке лишения неприкосновенности в случае ареста и привлечения к уголовной ответственности обязательно.

В связи с этим, орган уголовного преследования, установив, что лицо привлечено к уголовной ответственности за совершение преступления небольшой или средней тяжести без согласия государственных органов в результате ошибочной квалификации совершенного им деяния по статьям Уголовного Кодекса Республики Казахстан, предусматривающим ответственность за совершение тяжких и (или) особо тяжких преступлений, либо без учета правил конкуренции норм уголовного закона, обязан внести соответствующее представление Генеральному Прокурору Республики Казахстан о необходимости получения согласия на привлечение его к уголовной ответственности. Если эти обстоятельства выявлены в ходе подготовки дела к судебному разбирательству или главного судебного разбирательства, то суд возвращает дело прокурору.

Обыск жилого, служебного помещения судей, используемых ими личных и служебных транспортных средств, их корреспонденции, банковских счетов, багажа и иного имущества, выемка документов и предметов, арест на имущество и почтово-телеграфные отправления, перехват сообщений, прослушивание и запись переговоров могут быть произведены лишь в рамках досудебного расследования, производимого с согласия Генерального Прокурора Республики Казахстан.

Специальные оперативно-розыскные мероприятия, перечисленные в пункте 3 статьи 11 Закона «Об оперативно-розыскной деятельности», могут быть проведены только с санкции прокурора области (города) и вышестоящих прокуроров. Применение положений пункта 7 статьи 12 Закона «Об оперативно-розыскной деятельности» о возможности проведения без санкции прокурора специальных оперативно-розыскных мероприятий в отношении судей не допускается.

При решении вопроса о назначении главного судебного разбирательства судам, исходя из норм, содержащихся в главе 41 УПК, надлежит проверять, не допущены ли в ходе досудебного расследования, ускоренного досудебного расследования, заключения процессуального соглашения, соглашения о достижении примирения в порядке медиации существенные нарушения уголовно-процессуального закона, препятствующие назначению главного судебного разбирательства, и при обнаружении таковых в соответствии со статьей 323 УПК и в порядке, предусмотренном статьей 321 УПК, возвращать дело для их устранения прокурору.

В ходе подготовки к главному судебному разбирательству судье при изучении материалов дела следует выяснить, имелись ли заявления либо

ходатайства сторон о незаконном ограничении их прав в ходе досудебного производства, были ли они надлежащим образом разрешены, имеются ли в деле соответствующие материалы, при их отсутствии следует обязать прокурора предоставить их в суд.

Судья по поступившему уголовному делу должен проверить, приняты ли органом уголовного преследования меры, направленные на обеспечение присмотра, ухода и средств к существованию несовершеннолетних детей, иных нетрудоспособных лиц, находившихся на иждивении подсудимого, а также на обеспечение присмотра за имуществом и принадлежащими ему животными, которые остались без попечения и присмотра в результате его содержания под стражей.

Если такие меры не приняты, суд при наличии ходатайства подсудимого или защитника на основании статьи 154 УПК в ходе предварительного слушания дела должен вынести постановление о возложении на соответствующих лиц или органы обязанности по принятию необходимых мер.

Судам при оценке доказательств необходимо учитывать, что в ходе освидетельствования и личного обыска затрагиваются установленные статьями 16 и 17 Конституции права каждого на свободу и личную неприкосновенность, поэтому в каждом конкретном случае следует проверять наличие предусмотренных статьями 223 и 252 УПК оснований для проведения указанных действий, мотивированного постановления об их проведении, санкционированного в необходимых случаях следственным судьей, соблюдение при их проведении требований закона.

Судам необходимо отграничивать личный обыск, производство которого допустимо с санкции следственного судьи, за исключением случаев, предусмотренных частью третьей статьи 255 УПК, от осмотра живых лиц, который может быть проведен без санкции следственного судьи в форме визуального осмотра.

При этом необходимо иметь в виду, что в соответствии с подпунктом 2) части третьей статьи 255 и статьей 132 УПК при задержании лица, подозреваемого в совершении уголовного правонарушения, в порядке, предусмотренном статьями 128 и 131 УПК, органы уголовного преследования вправе произвести его личный обыск без санкции следственного судьи.

Также в соответствии с подпунктом 16) пункта 2 статьи 11 Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» в рамках проводимого общего оперативно-розыскного мероприятия орган, осуществляющий оперативно-розыскную деятельность в пределах своей компетенции, без санкции следственного судьи, но с обязательным участием понятых вправе осуществить досмотр задержанного лица, осмотр и изъятие, находящихся при нем вещей и документов, а также досмотр жилых помещений, рабочих и иных мест, досмотр транспортных средств, могущих относиться к преступной деятельности.

При оценке законности проникновения в жилище, производства в нем осмотра и обыска, суды должны руководствоваться нормами статей 25

Конституции и 17 УПК о неприкосновенности жилища, поэтому производство вышеуказанных действий может иметь место лишь в случаях и в порядке, установленных законом. Необходимость неукоснительного соблюдения, предусмотренного статьями 197, 198, 199, 219, 220, 224, 252, 254 и 256 УПК процессуального порядка проведения таких действий должно рассматриваться не только как выполнение требований закона, но и как гарантированный законом механизм защиты неприкосновенности жилища и охраны частной жизни, личной и семейной тайны.

Осмотр и обыск в жилище при отсутствии согласия на их проведение проживающих в нем лиц производится по мотивированному постановлению следователя, санкционированному следственным судьей.

Осмотр жилого помещения при наличии согласия проживающих в нем совершеннолетних лиц может быть произведен в соответствии со статьями 219 и 220 УПК.

В соответствии с частью четырнадцатой статьи 220 УПК, если жилое помещение является местом происшествия и его осмотр не терпит отлагательства, то осмотр жилого помещения может быть произведен по постановлению лица, осуществляющего досудебное расследование, но с последующим направлением материалов следственному судье в суточный срок.

Копия постановления одновременно направляется прокурору.

Следственный судья проверяет законность произведенного осмотра и выносит постановление о его законности или незаконности, которое приобщается к материалам уголовного дела.

В случае, если принято решение о незаконности произведенного осмотра, его результаты не могут быть допущены в качестве доказательств по делу.

Поскольку ограничение права гражданина на неприкосновенность частной жизни, жилища, переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений допускается только в случаях и в порядке, прямо установленных законом (пункты 1 и 2 статьи 18, пункт 1 статьи 25 и статья 39 Конституции), судам следует исходить из того, что оперативно-розыскные мероприятия, ограничивающие указанные конституционные права граждан, могут проводиться лишь при соблюдении условий, указанных в статье 12 Закона «Об оперативно-розыскной деятельности». Перечень органов, которым предоставлено право осуществлять оперативно-розыскную деятельность, содержится в статье 6 названного Закона.

Результаты этих оперативно-розыскных мероприятий могут быть использованы в качестве доказательств по делам в порядке, предусмотренном главой 30 УПК «Негласные следственные действия».

Проведение следственных действий по негласному прослушиванию и записи переговоров и разговоров осуществляется на основании и в порядке, предусмотренных главой 30 УПК.

Если оперативно-розыскные мероприятия проведены с нарушением правил, установленных законом либо органами, не наделенными правом их

проведения, все полученные в результате этого материалы подлежат признанию не имеющими силы доказательств.

Судам надлежит проверять, приняты ли на досудебной стадии уголовного процесса меры к обеспечению сохранности в тайне и неразглашению обстоятельств частной жизни лиц при осуществлении осмотра, обыска, выемки, проведении оперативно-розыскных и иных мероприятий, связанных с производством по делу. При выявлении нарушений, связанных с невыполнением требований Конституции по охране вышеуказанных прав, судам, наряду с принятием предусмотренных законом мер по их защите, необходимо выносить частные постановления для принятия соответствующих мер.

Вышестоящим судебным инстанциям при рассмотрении жалоб, ходатайств на судебные акты, помимо проверки доводов, приведенных в них, необходимо уделять должное внимание соблюдению на досудебной и судебной стадиях уголовного процесса требований закона, запрещающих произвольное ограничение прав и свобод граждан.

Согласно статье 4 Конституции нормативные постановления ВС РК включается в состав действующего права, а также является общеобязательным и вводится в действие со дня официального опубликования.

Литература

- 1 Уголовно-процессуальный Кодекс РК. – Алматы, 2024 г.
- 2 Уголовный Кодекс РК. – Алматы, 2024 г.

FTAMP 10.71.35

ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ БОЙЫНША ПРОКУРАТУРА ҚЫЗМЕТІНІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ж.Х. Тайшықов

Докторант, Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы, Қосшы қ.

Бұл мақала Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету субъектісі ретіндегі прокуратура органдарының конституциялық және құқықтық негіздеріне арналады. Прокуратура органдары жөніндегі конституциялық нормаларға талдау жасалады. Қазақстан Республикасының мемлекеттік билік жүйесіндегі прокуратураның рөлі оның негізгі функциялары және елдің құқықтық тәртібін қамтамасыз етудегі қызметі қарастырылады. Мақалада ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі прокуратура органдарының рөлін анықтауға және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің өзге де субъектілерімен байланысы айқындалады.

Түйін сөздер: ұлттық қауіпсіздік, прокуратура органдары, конституциялық негіздер, ұлттық қауіпсіздік субъектілері, конституциялық құқық.

Кез келген мемлекет үшін өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету маңызды міндет болып қала береді. Бұл халықаралық қауіпсіздікпен де, неғұрлым тар аймақтық қауіпсіздікпен де тығыз байланысты. Қауіпсіздіктің әртүрлі деңгейлерінің өзара байланысы айқын сипатта болмауы мүмкін, бірақ оның болатындығы ешқандай күмән тудырмайды.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы №636 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарының 7-жалпыұлттық басымдығына сәйкес мемлекеттің ұлттық қауіпсіздік саласындағы саясаты Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін экономикалық, қоғамдық-саяси, әлеуметтік, ақпараттық, халықаралық, әскери және басқа салалардағы нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған [1].

Өз кезегінде, мемлекеттің сыртқы және ішкі саясаты, ең алдымен, мемлекеттік және қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында болып жатқан көптеген басқа процестерге қарамастан қалыптасатын өз ұлттық мүдделеріне

негізделеді. Бұл қатарда әртүрлі мемлекеттік институттар арасында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған прокуратура органдарының қызметі ерекшеленеді.

Атап айтқанда, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін әрбір бағыт немесе іс-шара, ең алдымен, алға мақсат қою мен қабылданған құқықтық актілермен реттеу арқылы жүзеге асырылады. Заңдардың орындалуын қадағалай отырып, прокуратура кез келген жағдайда осы қызметтің негізгі субъектілерінің біріне айналады.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасына сәйкес мемлекеттің қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы құқықтық саясаты прокуратураның елдің құқық қорғау жүйесінің өзегі ретінде оның барлық конституциялық функцияларын пайдалана отырып, тікелей үйлестіруі арқылы іске асырылатын болады [2].

Бұдан шығатыны прокуратура органдары функциялары арқылы қорғаныс, экономикалық, әлеуметтік сипаттағы міндеттердің барлық кешенін шешуге нақты және белсенді қатысуға мүмкіндік береді, оған қоғамдық қатынастардың әмбебап реттеушісі ретінде құқықты дәл, біркелкі қолданусыз қол жеткізу мүмкін емес.

Осы ретте Қазақстан Республикасы Конституциясының 83-бабының 1-тармағына сәйкес прокуратура мемлекет атынан Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықтың сақталуына заңда белгіленген шекте және нысандарда жоғары қадағалауды жүзеге асырады, сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді және мемлекет атынан қылмыстық қудалауды жүзеге асырады [3].

Прокуратура органдары конституциялық принциптерге негізделіп, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша өзекті мәселелерді, оның ішінде ішкі қатерлерді жою арқылы тиімді шешуге қауқары бар. Прокурорлық қадағалау мемлекеттегі заңдылықты қамтамасыз етудің негізгі жолы болып табылады.

Қазақстан Республикасының «Прокуратура туралы» 2022 жылғы 5 қарашадағы №155-VII Конституциялық Заңының 4-бабына сәйкес прокуратура адамды, оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттің ең жоғары құндылықтары ретінде қорғау, Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықты қамтамасыз ету мақсатында мынадай міндеттерді:

1) адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, заңды тұлғалардың, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қорғауды және бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіруді;

2) заңдылықтың бұзылуын, оларға ықпал ететін себептер мен жағдайларды, сондай-ақ олардың салдарларын анықтауды және жоюды;

3) құқық қорғау және өзге де мемлекеттік органдардың заңдылықты, құқықтық тәртіпті және қылмысқа қарсы күресті қамтамасыз ету жөніндегі қызметін үйлестіруді [4].

Өзінің әлеуметтік, саяси және құқықтық миссиясының ерекшеліктеріне байланысты Қазақстан Республикасының прокуратурасы көп функционалды прокуратура болып табылады. Өзара байланысты функциялардың кең ауқымы, қызмет сипатының айқын әмбебаптығы ұлттық мемлекеттік мүдделерін қорғауда туындаған мәселелерді шешімін табу мақсатында прокуратура органдарының құқықтық құралдары кеңінен қолданатындығын көрсетеді.

Үш тармақтан: заң шығарушы, атқарушы және сот тұратын Қазақстан Республикасының мемлекеттік билігінің әрбірімен қызметтік байланысты, бірақ тәуелсіз ретінде прокуратура органдары мемлекеттік құрылымда заңдардың сақталуын қадағалауға бағытталған белгілі бір орынды иеленетіні және мемлекеттік қызметтің ерекше түрі екендігі белгілі.

Қазақстан Республикасының Конституциясы мен «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңын талдау нәтижесінде өте маңызды бірқатар ережелер шығады.

Біріншіден, құқықтық тәртіп пен заңдылықты қадағалау – бұл мемлекеттік қызметтің ерекше түрі, оны қоғамдық немесе басқа бірлестіктер, мекемелер мен лауазымды алмастыра алмайды, олар осы мақсаттар үшін арнайы құрылған тәуелсіз мемлекеттік өкілеттілікке ие;

Екіншіден, прокурорлық қадағалау Қазақстан Республикасы мемлекетінің атынан жүзеге асырылады. Прокуратура органдары өз жұмысының барысында кез келген заңдылықты бұзушылықтарды анықтап, оларды жою бойынша нақты жұмысты жүргізеді және кінәлілерді тиісті жауапкершілікке тартуға қатысты шараларды атқаруды жергілікті атқарушы, өкілді не сот органдары атынан емес, мемлекеттік жүйемен біріктірілетін олардың барлығының жиынтығы бойынша шара қабылдайтындығы жоғарыда аталған қағиданың мәнін көрсетеді, сонымен жекелеген мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, мекемелердің және де лауазымды адамдардың мүдделері тұтас алғанда мемлекеттің мүдделерімен сәйкес келеді.

Үшіншіден, прокурорлық қадағалау – мемлекеттік қызметтің дербес түрі. Бұл мемлекеттік қызметтің басқа түрлерінен басты айырмашылығы осы қызмет мазмұнының ерекшелігімен анықталады, Қазақстан Республикасының Конституциясы талаптарының сақталуын, заң талаптарының орындалуын, басқа да құқықтық актілердің заң актілерінің сәйкестігін тексеруден және анықталған бұзушылықтарды прокуратура заңда көзделген құралдарды пайдалана отырып жою бойынша шаралар қабылдаудан тұрады [6].

Қазақстан Республикасының 1993 жылғы Конституциясында прокуратура органдарына тұтас 17-бөлім арналып, мынадай баптардан құралды:

«106-бап. Қазақстан Республикасының аумағында заңдардың дәлме-дәл және біркелкі орындалуын қадағалауды Қазақстан Республикасының прокуратурасы өз құзыреті шегінде жүзеге асырады. Прокуратура органдары заңда белгіленген тәртіп пен ретте қылмыстық қудалауды жүзеге асырады және соттың талқылауына қатысады».

107-бап. «Прокуратура органдары өз құзыретін басқа мемлекеттік органдардан, лауазымды адамдардан тәуелсіз жүзеге асырады және тек заңға

ғана бағынады. Прокурордың қызметі депутаттық мандатпен, басқа мемлекеттік органдарда лауазымдар атқарумен, саяси мақсаттарды көздейтін қоғамдық бірлестікке мүшелікпен және кәсіпкерлік қызметпен сәйкес келмейді».

108-бап. Жоғарғы Кеңес прокуратура органдарының бірыңғай орталықтандырылған жүйесін басқаратын Қазақстан Республикасының Бас Прокурорын бес жыл мерзімге тағайындайды. Бас Прокурор төменгі тұрған прокурорларды қызметке тағайындайды және одан босатады» [5].

Прокуратура органдарының өкілеттілігі, құрылымы, қызметінің тәртібі мен прокурорлардың құқықтық жағдайы заңмен анықталады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының қазіргі редакциясында 83-бабында былай көрсетілген:

1. Прокуратура мемлекет атынан Қазақстан Республикасының аумағында заңдылықтың сақталуына заңда белгіленген шекте және нысандарда жоғары қадағалауды жүзеге асырады, сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді және мемлекет атынан қылмыстық қудалауды жүзеге асырады.

2. Республика Прокуратурасы төменгі прокурорларды жоғары тұрған прокурорларға және Республика Бас Прокурорына бағындыра отырып, бірыңғай орталықтандырылған жүйе құрайды. Ол өз өкілеттігін басқа мемлекеттік органдардан, лауазымды адамдардан тәуелсіз жүзеге асырады және Республика Президентіне ғана есеп береді.

3. Республиканың Бас Прокурорын өз өкілеттігі мерзімі ішінде тұтқынға алуға, күштеп әкелуге, оған сот тәртібімен әкімшілік жазалау шараларын қолдануға, қылмыс үстінде ұсталған немесе ауыр қылмыстар жасаған реттерді қоспағанда, Сенаттың келісімінсіз қылмыстық жауапқа тартуға болмайды. Бас Прокурор өкілеттігінің мерзімі – бес жыл.

4. Республика прокуратурасының құзыреті, ұйымдастырылуы мен қызмет тәртібі конституциялық заңда белгіленеді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 83-бабы ғана тек прокуратураға арналғандығы белгілі. Бұл баптың өзіндік ерекшеліктері бар.

Біріншіден, конституциялық-құқықтық реттеу логикасына қайшы, ол прокуратура органдарының барлық функцияларын толық айқындамайды.

Екіншіден, прокуратура органдары басқа билік тармақтарынан тәуелсіз, тек заңға ғана бағынатындығының конституциялық нормада көрсетілмеуі өмір бұл кемшіліктің проблемалық сипатын көрсетті,

Үшіншіден, бұл баптың 7-бөлімге енгізілуінің заңдылығы күмән тудырады, себебі ол бөлімнің атауы «Соттар және сот төрелігі», оған сарапшылардың жалпы мойындауы бойынша аталған бөлімге прокуратураның еш қатысы жоқ.

Соған қарамастан, Қазақстан Республикасы Конституциясының 83-бабы Қазақстан прокуратурасы үшін және оның ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметінің шынымен де өмірлік маңызы бар.

Бұл норма прокуратураның барлық салаларына қолданылады. Прокуратура органдарының ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі

жұмысының тиімділігі осы мәселелердің заңнамалық шешілуіне тікелей байланысты екендігін дәлелдеудің бөлек қажеттілігі жоқ сияқты.

Әрине, прокуратура функцияларының конституциялық нормада айқындалуы прокуратура органдарының ұйымдастырылуы мен қызметінің негізгі мәселелері олардың қазіргі анықтамасынан гөрі басымырақ болар еді. Оларды Қазақстан Республикасы Конституциясымен емес, заңмен реттеу прокуратура органдарының құқықтық мәртебесінің тұрақтылығына кепілдіктер болмайды. Мысалы, 2017 жылдың 30 маусымында «Прокуратура туралы» жаңа заң қабылданып, прокуратура органдарының қызметі шектелді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 83-бабын қарағанда прокуратураның ұлттық қауіпсіздік жүйесіндегі қызметі прокуратура органдарының орыны және соған сәйкес мазмұны мен әдістерін анықтауда ескеретін ережелері конституциялық нормада қарастырылуы керек.

Қазақстан Республикасының Конституциясы – бұл елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі прокуратура органдарының рөлін түсінуде, оның қызметін, ұйымдастырушылық аспектілерін айқындау үшін шешуші, құқықтық нормалар иерархиясында ең жоғары заңдық күші бар нормативтік-құқықтық акт.

Прокуратура органдарының назары сөзсіз адамды, оның құқықтарын танудан бастап, мемлекеттік жүйенің, мемлекеттік билік пен жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастырудың, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының іргелі негіздерін шоғырландыратын конституциялық нормалар мен принциптерге аударуға лайық және алық пен оның бостандықтары ең жоғарғы құндылық ретінде, оны қорғау мемлекеттің міндеті болып табылады [6].

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету кешенінің барлық міндеттерін шешуге бағытталған мемлекеттік билік шектерінің конституциялық-құқықтық анықтамасын анықтау үшін негізгі ережелерді, жеке тұлға, азаматтық қоғам пен мемлекет арасындағы қатынастардың бастапқы өлшемдері өте маңызды.

Прокуратура органдарының ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі орыны мен рөлін анықтайтын конституциялық-құқықтық негіздер туралы айта отырып, ең алдымен қазіргі міндетті түрде Қазақстан Республикасының Конституциясынан туындайтын талаптарды есте ұстау және бағыну керек.

Бұл орайда, «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде» орнықтыратын конституциялық-құқықтық сипаттамасы маңызды болып табылады.

Онда тұтастай прокуратура қызметіне қойылатын жалпы талаптар бар. Алайда прокуратура ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету міндеттерін шешу барысында оның маңызы арта түседі, себебі бұл оның әлеуметтік базасын қалыптастырумен тікелей байланысты болып табылады.

Қазіргі уақытта прокуратура органдарының ұйымдастырылуы мен қызметіндегі тенденциялар әрдайым бірізді болмаса да, демократиялық, әлеуметтік құқықтық мемлекет өмірінің нормаларын белгілеу барысында мақсатты түрде жүретіндігін көрсетеді.

Сонымен қатар, қазіргі кезеңінің ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету міндеттерін қоса алғанда, мемлекет құрылысының күрделі және жауапты міндеттерін шешу үшін қажетті заңның сындарлы рөлін жүзеге асыруға, оның әлеуетін ашуға, заңдылық пен заңдылықты нығайтуға ерекше назар аударылады.

«Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңының 27-бабына сәйкес ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы заңдылықтың сақталуына жоғары қадағалауды Қазақстан Республикасының прокуратурасы жүзеге асырады [7].

Қорытындылай келе прокуратура органдары конституциялық қағидаттарға сүйене отырып, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша өзекті мәселелерді, оның ішінде ішкі қатерлерді жою арқылы тиімді шешуге қауқары бар. Прокурорлық қадағалау мемлекеттегі заңдылықты қамтамасыз етудің негізгі жолы болып табылады.

Қазақстан Республикасы құқықтық мемлекет ретінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен ұлттық мүдделерді қорғауда ең маңыздыларының бірі конституциялық нормаларды және өзге де нормативтік-құқықтық актілерді, сонымен бірге оларды дамытуға іргетас болатын саяси-құқықтық құжаттар (доктриналар, тұжырымдамалар, стратегиялар) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің сенімді құқықтық тетіктерін құруға бағытталған құқықтық құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан ұзақ мерзімді перспективада ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық мәселелерін барабар шешу елдің өмірін қолдау мен дамытудың стратегиялық мақсатына айналады.

Сондықтан прокуратура органдары мемлекеттік биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот билігі тармақтарына жатпайды, алайда өзара құқықтық байланыс орнату арқылы әрбір билік тармағының қалыпты қызмет етуін қамтамасыз ететіндіктен прокуратура органдарын Қазақстан Республикасы Конституциясының 7-бөлімі: «Соттар және сот төрелігі» бөлектеп, прокуратура органдарына арналған арнайы бөлім енгізуді ұсынамыз.

Қолданылған әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы №636 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспары – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1800000636#z35>.

2 Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674>.

3 Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>.

4 «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы 2022 жылғы 5 қарашадағы № 155-VII ҚРЗ. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000155>.

5 Қазақстан Республикасының Конституциясы 1993 жылы 28 қаңтарда қабылданды – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K930001000>.

6 Ашурбеков Т.А. Правовые и организационные основы надзорной и иной функциональной деятельности прокуратуры в сфере национальной безопасности: Автореферат. – М., 2009. – С. 17.

7 «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000527>.

ГРНТИ 10.79.41

О ПРАКТИКЕ ПРИМЕНЕНИЯ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА, РЕГУЛИРУЮЩЕГО ПРАВО НА ЗАЩИТУ

К.У. Байжанова

К.ю.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный аграрный исследовательский университет, г. Алматы

Б.Р. Рыскулбекова

Магистр, старший преподаватель, Казахский национальный аграрный исследовательский университет, г. Алматы

Реализация конституционного положения о праве каждого на получение квалифицированной юридической помощи, в том числе с участием адвоката (защитника), способствует осуществлению судопроизводства на основе состязательности и равноправия сторон, установлению истины по делу, постановлению законного, обоснованного судебного решения.

Ключевые слова: судебная защита, права человека, свободы человека, уголовное судопроизводство, уголовное преследование, обвинение, осуждение.

Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 6 декабря 2002 года №26 «О практике применения уголовно-процессуального законодательства, регулирующего право на защиту» один из основных нормативных актов регулирующих право на защиту.

На всех стадиях уголовного процесса свидетелю, имеющему право на защиту, подозреваемому, обвиняемому, подсудимому, осужденному, оправданному законом предоставлено и гарантировано право на защиту от уголовного преследования, обвинения и осуждения.

Изучение судебной практики показало, что в ходе досудебного расследования и при отправлении правосудия конституционные нормы и требования уголовно-процессуального закона о праве на защиту соблюдаются.

Вместе с тем имеют место случаи, когда органы, ведущие уголовный процесс, допускают нарушения норм, регулирующих право на защиту, а адвокаты не в полной мере используют предоставленные им возможности осуществления защиты.

Отстранение защитника от участия в производстве по делу по основаниям, указанным в части первой статьи 94 УПК, не освобождает орган,

ведущий уголовный процесс, от обязанности предоставить подозреваемому, обвиняемому, подсудимому, осужденному, оправданному другого защитника.

При отстранении защитника от участия в деле орган, ведущий уголовный процесс, выносит постановление, которое в досудебном производстве может быть обжаловано в порядке статьи 106 УПК, а в ходе судебного разбирательства, по правилам статьи 422 УПК.

Принуждение свидетеля, имеющего право на защиту подозреваемого, обвиняемого, подсудимого к даче показаний, к признанию предъявленного ему обвинения, к выдаче вещественных доказательств, к совершению иных действий, сопряженных с нарушением его права не свидетельствовать против самого себя, следует рассматривать как существенное нарушение права на защиту.

В связи с этим, заявление свидетеля, имеющего право на защиту, подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, осужденного о применении незаконных методов органами досудебного расследования подлежит тщательной проверке и в случае его подтверждения соответствующие материалы дела как полученные с нарушением требований процессуального закона должны быть признаны не имеющими силы доказательств.

Подозреваемому, обвиняемому, подсудимому, осужденному, оправданному в соответствии со статьей 31 УПК должны быть разъяснены право и порядок обжалования действий и решений органа, ведущего уголовный процесс, установленные уголовно-процессуальным законом.

Нарушение права на защиту подозреваемого, обвиняемого, подсудимого не является препятствием для назначения главного судебного разбирательства. Существенность такого нарушения должна учитываться в ходе главного судебного разбирательства при оценке допустимости и достоверности доказательств и их достаточности для решения вопроса о виновности или невиновности подсудимого.

В случаях, когда нарушение права на защиту, допущенное органами досудебного расследования, является основанием к признанию собранных по делу доказательств недопустимыми и стороной обвинения не представлены иные доказательства виновности подсудимого, суд обязан постановить оправдательный приговор.

Судам надлежит учитывать, что подсудимый участвует в судебных прениях независимо от наличия у него защитника. Лишение подсудимого этого права, а также непредоставление ему последнего слова, ограничение при изложении доводов по предъявленному обвинению являются нарушением права на защиту, влекущим в соответствии со статьей 436 УПК отмену приговора.

Судам следует иметь в виду, что лишение осужденного (оправданного) права получать копию приговора (постановления) на языке, которым он владеет, знакомиться с протоколом судебного заседания и приносить на него замечания, знакомиться с жалобами (ходатайством прокурора) других

участников процесса и приносить на них возражения, незаконный отказ в принятии жалоб и возражений является нарушением права на защиту.

Неразъяснение оправданному, обвиняемому (подозреваемому), подсудимому, в отношении которого вынесено постановление о прекращении уголовного преследования, права на возмещение вреда, причиненного в результате незаконных действий органов, ведущих уголовный процесс, также рассматривается как нарушение права на защиту.

Указанные нарушения не влекут отмену судебного приговора, если он постановлен по существу правильно.

Защитник в интересах осужденного, оправданного вправе по собственной инициативе обжаловать судебное решение по делу, при рассмотрении которого судом допущены существенные нарушения процессуальных прав, влекущие отмену незаконного решения. С указанной жалобой суд обязан ознакомить осужденного (оправданного) и разъяснить ему право отзыва этой жалобы.

Суд первой инстанции обязан разъяснить осужденному, содержащемуся под стражей, право участия в заседании апелляционной инстанции, если в жалобе или в ходатайстве стороны обвинения ставится вопрос об ухудшении его положения. Возражения осужденного и его мнение по поводу участия в заседании коллегии приобщаются к материалам дела.

Участие в заседании суда апелляционной инстанции осужденного, в отношении которого ставится вопрос об ухудшении его положения, при наличии его ходатайства, является дополнительной гарантией для всестороннего, полного исследования обстоятельств дела и объективного разрешения жалобы или ходатайства прокурора.

Судам апелляционной, кассационной инстанций необходимо тщательно проверять, были ли соблюдены судами первой инстанции требования закона, обеспечивающие реализацию указанного права осужденного (оправданного).

Участие защитника в апелляционной инстанции обеспечивается в случаях, указанных в статье 67 УПК, и в порядке, предусмотренном частью четвертой статьи 428 УПК.

Участие защитника в кассационной инстанции осуществляется в случаях, предусмотренных частью первой статьи 67 УПК. В тех случаях, когда дело рассматривается по ходатайству потерпевшего (гражданского истца), их представителей, ходатайству прокурора, в которых ставится вопрос об ухудшении положения осужденного, оправданного, участие защитника в кассационной инстанции обязательно.

В случае отказа осужденного, оправданного от защитника в апелляционной, кассационной инстанции и отзыве поданной им жалобы (ходатайства) производство, возбужденное по жалобе (ходатайству) защитника, прекращается, если нет других, предусмотренных законом оснований для рассмотрения дела. При непринятии отказа от защитника жалоба (ходатайство) вместе с делом рассматривается по существу. О принятых решениях выносятся постановления.

Если жалоба (ходатайство) подана защитником, участвовавшим в суде первой инстанции, а после вынесения приговора в деле участвует другой защитник, последний вправе представить дополнение к апелляционной жалобе (ходатайству) с приведением новых, либо изменением прежних доводов.

Судам следует иметь в виду, что при рассмотрении вопросов, связанных с исполнением приговоров в отношении осужденных, участие защитника обязательно в случаях, предусмотренных частью первой статьи 67 УПК. Невыполнение указанного требования закона является нарушением права на защиту, которое влечет отмену принятого судом постановления.

При рассмотрении уголовных дел суды апелляционной, кассационной инстанций должны тщательно проверять, обеспечивалось ли органом, ведущим уголовный процесс, право на защиту подозреваемому, обвиняемому, подсудимому, осужденному, оправданному, и не оставлять без реагирования такие нарушения закона.

При обнаружении фактов ненадлежащего осуществления адвокатами своих обязанностей (формальное участие, подписание чистых бланков процессуальных действий, оставление без реагирования допускаемых в ходе уголовного судопроизводства нарушений законности и др.) суды вправе реагировать вынесением частных постановлений.

Разъяснить судам, что при вынесении постановления об оплате юридической помощи адвоката за счет бюджетных средств, одновременно необходимо решить вопрос о возмещении государству процессуальных издержек, связанных с этой оплатой, путем взыскания их с осужденного в силу статьи 178 УПК, кроме случаев, указанных в части четвертой названной нормы.

Освобождение от возмещения расходов государству допускается в случаях, когда защитник участвовал в деле в соответствии с частью третьей статьи 67 и частью второй статьи 76 УПК.

Исчисление суммы, подлежащей выплате адвокату, должно осуществляться по часовой ставке, исчисляемой в процентном соотношении к минимальному размеру заработной платы, устанавливаемому законодательством Республики Казахстан.

Согласно статье 4 Конституции Республики Казахстан настоящее нормативное постановление включается в состав действующего права, а также является общеобязательным и вступает в силу со дня его официального опубликования.

Литература

- 1 Уголовно-процессуальный Кодекс РК. – Алматы, 2024 г.
- 2 Уголовный Кодекс РК. – Алматы, 2024 г.

ГРНТИ 10.79.37

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ МЕРЫ ПРЕСЕЧЕНИЯ ВВИДЕ ДОМАШНЕГО АРЕСТА

Д.Т. Куштаев

*Магистрант, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре
Республики Казахстан, г. Косшы*

Данная научная статья проводит анализ практического аспекта действующего законодательства Республики Казахстан, касающегося применения меры пресечения в виде домашнего ареста. Исследование направлено на выявление недостатков в правовом регулировании данной меры, а также на анализ проблем, связанных с обеспечением ее эффективности через использование технических средств контроля. Результаты анализа могут быть важным вкладом в дальнейшее совершенствование законодательства и практического применения домашнего ареста с целью обеспечения более эффективного контроля и защиты прав граждан.

Ключевые слова: мера пресечения, домашний арест, электронный мониторинг, ограничение прав, подозреваемое лицо.

Домашний арест, является мерой пресечения и выражен в содержании в определенном месте при ограничении в свободе передвижения и проживания в определенном месте, обычно в своем доме или квартире [1].

Домашний арест применяется к подозреваемому, обвиняемому при наличии условий, позволяющих избрать меру пресечения в виде ареста, но когда полная изоляция лица не вызывается необходимостью или нецелесообразна с учетом его возраста, состояния здоровья, семейного положения и других обстоятельств.

Как альтернативная мера пресечения, домашний арест демонстрирует признаки меры пресечения в виде содержания под стражей, и по степени тяжести ограничений стоит на втором месте. Данное обстоятельство обусловлено положениями уголовного законодательства, предусматривающего зачет времени содержания под домашним арестом, при условии его осуждения к реальному лишению свободы, аналогично содержанию под стражей [2].

Обязательным условием является отсутствие оснований полагать, что подозреваемый и обвиняемый не воспрепятствует объективному осуществлению предварительного следствия и судебного разбирательства, не

будет уклоняться от органов уголовного преследования и суда, не продолжит заниматься преступной деятельностью.

Следует согласиться с Ахминовой Ю.Ю., которая утверждает, что «любая профилактическая мера должна быть пропорциональна тяжести обвинения, выдвинутого против этого лица и должно быть необходимо для достижения цели, преследуемой уголовным запретом» [3].

Превентивная мера применения домашнего ареста в отношении лица обусловлена отсутствием необходимости полной изоляции, в условиях соблюдения установленных судом ограничений в соответствии со статьей 147 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан.

Частью 2 статьи 146 УПК предусмотрен перечень ограничений, назначаемых судьей при избрании меры пресечения в виде домашнего ареста, которые включают постоянное нахождение (или в определенное время) в пределах жилища; запрет на ведение переговоров и обмен информацией посредством технических средств связи, за исключением случаев, предусмотренных для обеспечения контроля; запрещение общения с определенными лицами и принятие кого бы то ни было у себя; применение средств и устройств электронного мониторинга и возложение обязанности носить при себе эти средства; и другие меры, обеспечивающие надлежащее поведение и изоляцию подозреваемого, обвиняемого от общества.

По сравнению с обязательствами, которые могут быть возложены на подозреваемого, подвергнутого домашнему аресту, некоторые ситуации могут остаться незамеченными законодателем, что может сделать данную меру неэффективной на практике.

Одной из основных проблем, связанных с применением домашнего ареста, является недостаточная эффективность контроля за лицом, к которому применена данная мера пресечения.

Возможность нарушить условия домашнего ареста и уклониться от контроля достаточно значительна. Отсутствие круглосуточного наблюдения со стороны уполномоченных органов создает возможность нарушить установленные ограничения, совершить новые преступления или сбежать.

Ограниченные ресурсы правоохранительных органов могут ослабить их способность эффективно наблюдать за каждым лицом под домашним арестом.

Вместе с тем, домашний арест не всегда эффективен в отношении определенных категорий преступников, с учетом устойчивых социальных связей и может граничить с нарушением конституционных прав третьих лиц, из числа членов семьи и иных лиц, проживающих совместно или на одной жилой площади.

Пунктом 3 части 2 статьи 146 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан установлен запрет на «принятие кого бы то ни было у себя», что предполагает возможность применения домашнего ареста только к лицам, единолично проживающим в конкретном жилом строении. Норма, не рассматривая вопрос реализации прав совместно проживающих лиц,

гипотетически допускает «принятие кого бы то ни было у себя» уже членами семьи, а не непосредственно лицом, подвергнутым домашнему аресту.

В аналогичном ключе стоит рассмотреть к запрету на ведение телефонных переговоров, отправлении корреспонденции и использование средств связи, совместно проживающими третьими лицами, не являющимися участниками уголовного процесса, чьи права не могут быть нарушены в рамках обеспечения контроля за соблюдением ограничений, установленных судом к подозреваемому или обвиняемому.

При необходимости за поведением подозреваемого, обвиняемого, в отношении которого применена мера пресечения в виде домашнего ареста, устанавливается надзор.

При осуществлении надзора за соблюдением арестованным установленных ограничений выхода из жилища орган, ведущий уголовный процесс, вправе в любое время суток проверять его нахождение по месту жительства.

Вместе с тем, установление кратности и ограниченности во времени проверки арестованного по месту жительства, предоставляет возможность нарушения установленных судом ограничений.

Так, частью 2 статьи 146 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан определен порядок проведения проверок: не более двух раз в дневное время и не более одного раза в ночное время, при этом допуск должностного лица в жилище возможен только с согласия этого лица и лиц, проживающих с ним совместно.

Тогда резонным встает вопрос способа и полноты проведения проверочных мероприятий, при условии отказа в обеспечении доступа в жилище, а также возможности беспрепятственного оставления места проживания после достижения трехкратного суточного предела проведения проверок по месту жительства.

Учитывая данную проблематику совместным приказом центральных ведомств органов уголовного преследования установлена возможность дополнительной проверки арестованного в ночное время при условии получения информации о допущении нарушения меры пресечения.[4] Вместе с тем, не определен характер, форма поступления информации о нарушении, необходимость и обоснованность проверки только в ночное время, при допущении нарушения в дневное время суток.

Данный вопрос может быть разрешен посредством применения электронных средств контроля и возложения судом обязанности носить при себе эти средства.

В странах Европы и США домашний арест рассматривается как мера пресечения, а также мера уголовного наказания. Использование электронных средств контроля за подозреваемыми и осужденными в данных странах имеет достаточно длительную и эффективную практику [5].

Изначально электронные средства контроля рассматривались как альтернатива тюремному заключению, в последующем практика продемонстрировала более широкий спектр положительных моментов:

Во-первых, он значительно снижает нагрузку на тюрьмы и увеличивает эффективность использования ресурсов правоохранительных органов.

Во-вторых, домашний арест позволяет лицу сохранить связи с семьей и близкими, вести относительно нормальную жизнь, что может положительно сказаться на его реабилитации, избежать психотравмирующей ситуации в условиях камеры изолятора и общения с «более опытными» преступниками.

В-третьих, домашний арест является более экономически выгодным вариантом, поскольку не требует дополнительных расходов на содержание арестованного.

В-четвертых, домашний арест с использованием электронных средств контроля стимулирует законопослушное поведение, без необходимости периодического контакта с должностным лицом. Является сдерживающим фактором рецидивизма среди правонарушителей умеренного риска.

Негативные условия использования электронных механизмов контроля рассматривались только с позиции степени неудобства и ограничений как напоминание о серьезности преступления, в контексте психологического воздействия-давления и эмоционально-волевой реакции [6].

В отечественных условиях вопрос использования электронного мониторинга для надзора за исполнением обязательств арестованных ограничен финансовыми и техническими возможностями (в части ношения GPS-трекера).

Использование радиочастотного мониторинга является самым дешевым и позволяет обеспечить наблюдение, когда преступник находится дома. Система генерируется компьютером и осуществляет случайные звонки на дом. Он требует от правонарушителя отвечать на звонки различными способами. Однако данный способ, с учетом развития искусственного интеллекта и возможностей изменения (подмены) внешности и голоса по видеосвязи, определяет риски объективности такой проверки.

В целом, хотя домашний арест имеет свои ограничения и проблемы, его применение может быть полезным в определенных ситуациях.

По мнению Трусовой Л.К. «для максимальной эффективности данной меры необходимо учитывать отдельные обстоятельства каждого случая, обеспечивать соответствующий контроль и поддержку лица, находящегося под домашним арестом, рассмотреть возможность предоставления дополнительных услуг, когда это необходимо, например, медицинское консультирование или психотерапию» [7]. Это поможет улучшить результаты профилактического воздействия и предотвратить рецидив преступлений.

Важно отметить, что обязательным условием применения домашнего ареста должна быть законность и объективность судебного решения, с учетом соблюдения интересов и прав человека, в том числе обеспечения конфиденциальности и защиты данных лиц, находящихся под домашним

арестом, чтобы избежать неправомерного использования или раскрытия информации.

С учетом результатов анализа проблем применения меры пресечения в виде домашнего ареста, следует выделить необходимость реформирования законодательства и принятия необходимых организационных мер, для активного и широкого его применения с учетом обеспечения баланса в защите общественного порядка и соблюдения прав арестованного.

Литература

1 Уголовно-процессуальный Кодекс Республики Казахстан в редакции 04.07.2014 г.

2 Нормативное Постановление Верховного Суда «О судебном приговоре» от 20 апреля 2018 года № 4.

3 Ахминова Ю.Ю. Домашний Арест как мера пресечения: проблемы избрания и реализации на стадии предварительного расследования. URL: <https://www.dissercat.com/content/domashnii-arest-kak-mera-presecheniya-problemy-izbraniya-i-realizatsii-na-stadii-predvaritel>.

4 Совместный приказ Министра внутренних дел Республики Казахстан от 29 августа 2014 года № 564, Генерального Прокурора Республики Казахстан от 2 сентября 2014 года № 86, Председателя Комитета национальной безопасности Республики Казахстан от 4 сентября 2014 года № 290, Министра финансов Республики Казахстан от 11 сентября 2014 года № 394 и Председателя Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции от 12 сентября 2014 года № 4 «Об утверждении Правил исполнения меры пресечения в виде домашнего ареста».

5 Jon'a F. Meyer. House arrest, court-ordered confinement in one's own home. URL: <https://www.britannica.com/topic/house-arrest>.

6 Туkenова Ж.С. Биочипирование в судебной медицине, как технология определения согласия на причинение вреда: научный обзор // Судебная медицина. – 2024. – Т. 10. – №1.

7 Трунова Л.К. Современные проблемы применения мер пресечения в уголовном процессе. URL: <https://www.dissercat.com/content/sovremennye-problemy-primeneniya-mer-presecheniya-v-ugolovnom-protssesse>.

ГРНТИ 10.79.41

ПРАВО НА ЗАЩИТУ – КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО ЧЕЛОВЕКА

К.У. Байжанова

*К.ю.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г. Алматы*

Б.Р. Рыскулбекова

*Магистр, старший преподаватель, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г. Алматы*

Реализация конституционного положения о праве каждого на получение квалифицированной юридической помощи, в том числе с участием адвоката (защитника), способствует осуществлению судопроизводства на основе состязательности и равноправия сторон, установлению истины по делу, постановлению законного, обоснованного судебного решения.

На всех стадиях уголовного процесса свидетелю, имеющему право на защиту, подозреваемому, обвиняемому, подсудимому, осужденному, оправданному законом предоставлено и гарантировано право на защиту от уголовного преследования, обвинения и осуждения.

Изучение судебной практики показало, что в ходе досудебного расследования и при отправлении правосудия конституционные нормы и требования уголовно-процессуального закона о праве на защиту соблюдаются.

Вместе с тем имеют место случаи, когда органы, ведущие уголовный процесс, допускают нарушения норм, регулирующих право на защиту, а адвокаты не в полной мере используют предоставленные им возможности осуществления защиты.

Ключевые слова: судебная защита, права человека, свободы человека, уголовное судопроизводство, уголовное преследование, обвинение, осуждение.

В целях устранения недостатков и нарушений уголовно-процессуального закона, правильного и единообразного разрешения вопросов, возникающих в судебной практике по обеспечению свидетелю, имеющему право на защиту, подозреваемому, обвиняемому, подсудимому, осужденному, оправданному права на защиту, пленарное заседание Верховного Суда Республики Казахстан приняло Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 6 декабря 2002 года N 26 «О практике применения уголовно-процессуального законодательства, регулирующего право на защиту».

Свидетель, имеющий право на защиту, подозреваемый, обвиняемый подсудимый, осужденный и оправданный имеют право на защиту, признанное и гарантированное статьей 13 и пунктом 3 статьи 16 Конституции Республики Казахстан (далее – Конституция) и являющееся одним из принципов уголовного процесса, предусмотренных статьей 26 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (далее – УПК).

Право свидетеля, имеющего право на защиту, подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, осужденного, оправданного на защиту – это совокупность всех предоставленных законом процессуальных возможностей для опровержения возникшего подозрения, или смягчения ответственности и наказания, а также право оправданного на возмещение вреда, причиненного незаконным задержанием, вынесением постановления о квалификации деяния подозреваемого, применением меры пресечения, преданием суду и осуждением.

Обеспечение органами, ведущими уголовный процесс, права свидетеля, имеющего право на защиту, подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, осужденного, оправданного на защиту в совокупности с другими принципами уголовного процесса является гарантией справедливого разбирательства и принятия правильного решения по делу. Поэтому нарушение права на защиту может повлечь последствия, предусмотренные статьей 9 УПК РК.

В качестве защитника участвует адвокат, а также могут быть допущены лица, указанные в части второй статьи 66 УПК, которые вправе участвовать в деле в качестве защитников только наряду с адвокатом.

Подозреваемый (свидетель, имеющий право на защиту, обвиняемый, подсудимый, осужденный, оправданный) вправе пригласить для защиты нескольких адвокатов в качестве защитников. Наряду с адвокатом (несколькими адвокатами) его защиту дополнительно может осуществлять только одно из лиц, перечисленных в части второй статьи 66 УПК. Если в качестве защитника желают выступить несколько лиц, то выбор защитника из их числа принадлежит самому подзащитному.

Адвокат вступает в дело в качестве защитника по предъявлении удостоверения адвоката и письменного уведомления о защите соответствующего лица. Истребование иных документов, подтверждающих полномочия адвоката на ведение конкретного дела, не допускается.

Другие лица, перечисленные в части второй статьи 66 УПК, представляют документы, подтверждающие их право на участие в уголовном процессе в качестве защитника (свидетельство о браке, документ, подтверждающий родственные отношения со свидетелем, имеющим право на защиту, подозреваемым, обвиняемым, осужденным, оправданным, решения органов, осуществляющих функции по опеке и попечительству).

Иностранные адвокаты могут участвовать в качестве защитников только на основании международного договора Республики Казахстан с соответствующим государством на взаимной основе.

Полномочия иностранного адвоката, осуществляющего свою деятельность, должны подтверждаться удостоверением личности, документом, устанавливающим статус адвоката, а также соглашением об оказании юридической помощи, заключенным между адвокатом и свидетелем, имеющим право на защиту, подозреваемым, обвиняемым, подсудимым, осужденным, оправданным.

Органам, ведущим уголовный процесс, необходимо строго выполнять требование закона об обязательном участии защитника в случаях, предусмотренных статьей 67 УПК. Несоблюдение положений указанной нормы надлежит рассматривать как существенное нарушение процессуального закона, а собранные материалы могут быть признаны не имеющими силы доказательств.

Следует иметь в виду, что нарушением права на защиту могут признаваться не только непредоставление свидетелю, имеющему право на защиту подозреваемому, обвиняемому, подсудимому, осужденному, оправданному, защитника, но и любые ограничения их процессуальных прав, в частности, пользоваться родным или другим языком, которым они владеют, давать показания, представлять доказательства, заявлять ходатайства, участвовать в исследовании доказательств и в судебных прениях, произносить последнее слово, приносить жалобы на действия и решения органов, ведущих уголовный процесс и другие.

Поскольку закон не указывает перечень физических и психических недостатков, служащих основанием к обязательному участию защитника, то в каждом конкретном случае следует исходить из того, имеет ли реальную возможность свидетель, имеющий право на защиту, подозреваемый, обвиняемый, подсудимый, осужденный и оправданный в силу своих недостатков сам в полной мере осуществлять право на защиту, либо степень его недостатков такова, что они в значительной мере затрудняют использование предоставленных ему законом прав.

К лицам, которые в силу физических или психических недостатков не могут сами осуществлять свое право на защиту, следует относить и тех, у кого имеется психическое расстройство, не исключающее вменяемости, а также страдающих существенным дефектом речи, зрения, слуха или другим тяжким недугом.

При возникновении сомнения в способности лица самостоятельно защищать свои права и законные интересы в связи с психическими или физическими недостатками, в соответствии с пунктом 4 части первой статьи 271 УПК обязательно назначение и производство экспертизы.

Следует неукоснительно соблюдать требование закона о предоставлении подозреваемому защитника с момента производства какого-либо действия, предусмотренного частью первой статьи 64 УПК, до объявления ему постановления о квалификации деяния подозреваемого.

Для исполнения этих требований органом, ведущим уголовный процесс, должно быть вынесено соответствующее постановление о допуске в качестве

защитника лица, указанного в части второй статьи 66 УПК, а в отношении адвоката – постановление о признании вступившего в дело адвоката в качестве защитника. К делу приобщается письменное уведомление о защите, документы иного лица, допущенного в качестве защитника.

С момента вступления адвоката в дело в качестве защитника орган, ведущий уголовный процесс, обязан обеспечить подозреваемому, реальную возможность иметь до первого допроса свидания с защитником наедине и конфиденциально, без ограничения их количества и продолжительности.

В целях обеспечения реализации права на защиту, а также создания защитнику условий для выполнения им функции защиты органы, ведущие уголовный процесс, обязаны выяснять у защитников и их подзащитных, в каких процессуальных действиях они считают необходимым участвовать совместно, и предоставлять им такую возможность.

Как правило, защитник должен участвовать при разьяснении прав подозреваемому и его допросе, производстве проверки и уточнения показаний на месте, следственном эксперименте, проведении опознания, очных ставок, допросе прокурором и избрании меры пресечения, формировании вопросов назначаемой экспертизы и при привлечении специалиста, на стадиях окончания досудебного расследования и судебного разбирательства.

Участие прокурора в процессуальном действии или совершение им самим процессуальных действий в ходе досудебного производства по делу не исключает участие защитника, если его присутствие прямо предусмотрено законом.

Защитник вправе участвовать во всех следственных и процессуальных действиях, проводимых с участием подзащитного лица, а также в других процессуальных действиях, совершаемых по ходатайству последнего, либо по ходатайству самого защитника.

Ходатайство защитника об участии в проводимых следственных и процессуальных действиях приобщается к делу.

За свидетелем, имеющим право на защиту, подозреваемым, обвиняемым, подсудимым, осужденным, оправданным сохраняются все принадлежащие им права на защиту независимо от участия в уголовном судопроизводстве их защитников, и их умаление является нарушением права на защиту.

Органом, ведущим уголовный процесс, должно быть разьяснено подозреваемому, обвиняемому, подсудимому право о возможности назначения ему защитника независимо от наличия у него средств на оплату.

Отказ от защитника может иметь место в любой стадии судопроизводства, но только по инициативе подозреваемого, обвиняемого, подсудимого в присутствии защитника и он не должен быть связан с отсутствием средств для оплаты юридической помощи. При фактическом отсутствии средств для оплаты труда адвоката отказ от защитника должен быть признан вынужденным и не приниматься.

Решение вопроса о принятии отказа от защитника является прерогативой органа, ведущего уголовный процесс.

Решение по ходатайству об отказе от защитника оформляется согласно части шестой статьи 99 УПК мотивированным постановлением, с которым сразу же подлежат ознакомлению защитник, подозреваемый, обвиняемый, подсудимый, удостоверяя это своими подписями. Присутствие защитника подтверждается приобщением к материалам уголовного дела письменного уведомления о защите либо копии соответствующего документа иного лица, допущенного в качестве защитника.

Отказ от защитника не принимается в случаях, указанных в части первой статьи 67 УПК.

Отказ от защитника может быть не принят также и в связи с определенными обстоятельствами дела (большой объем обвинения, значительное количество привлекаемых к ответственности лиц, наличие в деле материалов, исследование которых для подозреваемого, обвиняемого, подсудимого представляет сложность и т.п.).

Литература

- 1 Уголовно-процессуальный Кодекс РК. – Алматы, 2024 г.
- 2 Уголовный Кодекс РК. – Алматы, 2024 г.

ҒТАМР 10.85.01

ЦИФРЛЫҚ КРИМИНАЛИСТИКАДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ҚҰРАЛДАРДЫ ЗЕРТТЕУ

Қ.М. Қалдыбай

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

К.М. Сагиндыков

Ғылыми жетекші, т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Барған сайын цифрландырылған әлемде цифрлық криминалистика қылмыстық тергеулердің, киберқауіпсіздік операцияларының және сот процестерінің маңызды құрамдас бөлігі болды. Бұл сала әртүрлі электрондық құрылғылардан цифрлық дәлелдемелерді жинауды, сақтауды, талдауды және ұсынуды қамтиды. Цифрлық криминалистиканың негізінде сот сарапшылары осы дәлелдерді алу, түсіндіру және құжаттау үшін пайдаланатын құралдар мен әдістер жатыр. Бұл мақалада біз цифрлық криминалистикада қолданылатын құралдардың кең ауқымын, олардың функционалдық мүмкіндіктерін және тергеу процестеріндегі маңыздылығын зерттейміз.

Түйін сөздер: цифрлық криминалистика, криминалистика, сәйкестендіру, киберқылмыс.

Қазіргі цифрлық әлемде ақпарат электронды құрылғылар арқылы сақталатын, тасымалданатын және қол жеткізілетін болғандықтан, цифрлық дәлелдемелерді зерттеудің сенімді әдістеріне деген қажеттілік артып жатыр. Цифрлық криминалистика, сондай-ақ компьютерлік криминалистика ретінде белгілі, сот ісін жүргізуде қолдануға болатын дәлелдемелерді ашу үшін цифрлық деректерді алуға, зерттеуге және талдауға арналған криминалистиканың саласы.

Цифрлық криминалистиканың тамырын криминалистикалық талдау негізінен қатты дискілер мен иілгіш дискілер сияқты физикалық медиаға бағытталған кездегі компьютерлік ғылымның алғашқы күндерінен бастауға болады. Технологиялар дамыған сайын және есептеу құрылғылары көбейген сайын, цифрлық криминалистиканың ауқымы сандық құрылғылардың кең ауқымын, соның ішінде компьютерлерді, смартфондарды, планшеттерді, серверлерді және IoT құрылғыларын қамту үшін кеңейді. Бұл эволюция цифрлық дәлелдемелерді тиімді шығару, сақтау және талдау үшін арнайы құралдар мен әдістерді әзірлеуді қажет етті.

Цифрлық криминалистикалық зерттеулер, әдетте, мұқияттылық пен сенімділікті қамтамасыз ету үшін жүйелі әдіснаманы ұстанады. Арнайы әдістемелер тергеу сипатына және қатыстырылған дәлелдемелердің түріне байланысты өзгеруі мүмкін болса да, келесі қадамдар сандық криминалистикалық процестердің көпшілігінің негізін құрайды:

Сәйкестендіру. Цифрлық криминалистикалық тергеудің бірінші қадамы зерттелетін цифрлық дәлелдемелердің түрлерін және қол жеткізуге болатын мақсаттарды қоса алғанда, тергеу көлемін анықтау және идентификация жасау болып табылады. Бұл оқиға, қатысы бар құрылғылар және кез келген тиісті заң немесе нормативтік талаптар туралы ақпаратты жинауды қамтиды.

Жинау. Тергеу көлемі анықталғаннан кейін сот сарапшылары мамандандырылған құралдар мен әдістерді пайдалана отырып, цифрлық дәлелдемелердің сот-сараптамалық көшірмелерін алуға кіріседі. Бұл бүкіл сақтау құралын бейнелеуді, белгілі бір файлдарды алу немесе жұмыс істеп тұрған жүйелердегі энергиямен қамтамасыз етілетін жад деректерін алуды қамтуы мүмкін.

Талдау. Алынған цифрлық дәлелдермен сот сарапшылары тергеу жүргізіліп жатқан оқиғаға жарық түсіретін тиісті ақпаратты ашу үшін деректерді талдайды. Бұл файлдардың метадеректерін тексеруді, жойылған файлдарды қалпына келтіруді, шифрланған деректердің шифрын шешуді және оқиғалар тізбегін қайта құру үшін артефактілерді корреляциялауды қамтуы мүмкін.

Интерпретация. Интерпретация кезеңі оқиғаға дейін және одан кейінгі оқиғалардың үйлесімді баяндалуын қалыптастыру үшін талдау кезеңіндегі қорытындыларды синтездеуді қамтиды. Криминалистикалық сарапшылар дәлелдемелерді сыни тұрғыдан бағалап, логикалық қорытындылар жасап, өз тұжырымдарын нақты және нақты түрде құжаттауы керек.

Есеп беру. Соңында, сот сарапшылары өз тұжырымдарын, әдістемелерін және қорытындыларын құжаттайтын жан-жақты есептерді дайындайды. Бұл есептер тергеу нәтижелерін мүдделі тараптарға, соның ішінде құқық қорғау органдарына, заң кеңесшілеріне және сот органдарына жеткізудің негізгі құралы ретінде қызмет етеді.

Цифрлық криминалистика құқық қорғау, корпоративтік қауіпсіздік, инциденттерге жауап беру және сот ісін қолдауды қоса алғанда, әртүрлі салаларда шешуші рөл атқарады. Цифрлық криминалистика ерекше маңызды болатын кейбір негізгі салалар мыналарды қамтиды:

Қылмыстық тергеулер. Құқық қорғау органдары киберқылмыстар, қаржылық алаяқтық, балаларды пайдалану, зияткерлік меншік ұрлығы және басқа да цифрлық құқық бұзушылықтарға қатысты істер бойынша дәлелдемелерді жинау үшін цифрлық криминалистикаға сүйенеді. Цифрлық құрылғылардың криминалистикалық сараптамасы күдіктілердің әрекеттері, байланыстары және ниеттері туралы маңызды түсініктерді бере алады.

Оқиғаға қарсы әрекет. Қауіпсіздік бұзылған немесе кибершабуыл болған жағдайда, цифрлық криминалистика ұйымдарға шабуылдың көзін анықтауға,

залалдың көлемін бағалауға және одан әрі тәуекелдерді азайтуға мүмкіндік береді. Журнал файлдарын, желі трафигін және жүйелік артефактілерді талдау арқылы оқиғаға жауап берушілер шабуылдың уақыт кестесін қайта құрастырып, тиімді түзету стратегияларын әзірлей алады.

Корпоративтік тергеулер. Корпорациялар қызметкерлердің теріс қылықтарын, инсайдерлік қауіптерді, деректердің бұзылуын және зияткерлік меншік ұрлығын тергеу үшін цифрлық криминалистика пайдаланады. Цифрлық коммуникацияларды, кіру журналдарын және файл әрекетін зерттей отырып, сот сарапшылары ұйымдағы саясатты бұзу немесе рұқсат етілмеген әрекеттер туралы дәлелдерді таба алады.

Азаматтық сот ісі. Зияткерлік меншікке қатысты даулар, жұмысқа қатысты даулар және келісімшарт даулары сияқты азаматтық сот істерінде цифрлық дәлелдер барған сайын маңызды рөл атқарады. Электрондық құжаттарды, электрондық пошталарды және цифрлық коммуникацияларды криминалистикалық талдау заңды талаптарды немесе қорғауды қолдау үшін құнды дәлелдер бере алады.

Цифрлық криминалистика құралдары цифрлық дәлелдемелерді дәл және тиімді жинау, талдау және сақтау үшін өте маңызды. Олар дәлелдемелердің тұтастығы мен рұқсат етілгендігін қамтамасыз етеді. Бұл құралдарсыз тергеулер процесі көп уақытты қажет етеді және тиімділігі төмен болады. Цифрлық криминалистикада цифрлық дәлелдемелерді жинау, талдау және сақтау үшін қолданылатын әртүрлі құралдар бар.

Цифрлық криминалистика саласында цифрлық дәлелдемелерді алу және бейнелеу бүкіл тергеу процесі сүйенетін негізгі тіректер болып табылады. Бұл кезеңдер деректерді сақтау құрылғыларынан мұқият шығарып алуды және сақтауды, оның тұтастығын және сот процесінде рұқсат етілуін қамтамасыз етеді.

Арнайы құралдарды зерттемес бұрын, сандық криминалистикадағы алу мен бейнелеудің маңыздылығын түсіну өте маңызды. Бұл процестер дәлелдемелерді сақтау, тұтастықты тексеру, деректердің жоғалуын азайту сияқты бірнеше маңызды мақсаттарға қызмет етеді.

Дәлелдемелерді сақтау – сақтау құрылғыларының криминалистикалық кескіндерін жасау арқылы криминалистикалық сарапшылар бастапқы деректерді таза күйінде сақтайды, оны кездейсоқ өзгертулерден немесе бүлінуден сақтайды.

Тұтастықты тексеру – криминалистикалық бейнелеу құралдары алынған кескіндердің криптографиялық бақылау сомасын жасау үшін хэштеу алгоритмдерін пайдаланады. Бұл бақылау сомасы талдаушыларға алынған деректердің тұтастығын тексеруге және кез келген рұқсат етілмеген өзгертулерді анықтауға мүмкіндік беретін цифрлық саусақ ізі ретінде қызмет етеді.

Деректердің жоғалуын азайту – мұқият бейнелеу әдістері арқылы сот сарапшылары алу кезінде деректердің жоғалу қаупін барынша азайта алады,

бұл барлық сәйкес дәлелдемелердің талдау үшін алынуын және сақталуын қамтамасыз етеді.

Цифрлық криминалистика саласында жинау және бейнелеу мақсатында бірнеше құралдар кеңінен қолданылады. Ең танымал құралдарға AccessData FTK Imager, EnCase, Disk Dump жаталы.

AccessData әзірлеген FTK Imager – бүкіл әлем бойынша сот сарапшылары қолданатын жан-жақты бейнелеу құралы. Ол пайдаланушыларға қатты дискілерді, USB дискілерін және жад карталарын қоса, сақтау құрылғыларының криминалистикалық кескіндерін жасауға мүмкіндік береді. FTK Imager кескіндеу және талдау икемділігін қамтамасыз ететін raw (dd), E01 және AFF сияқты әртүрлі кескін пішімдерін қолдайды. Сонымен қатар, FTK Imager криминалистикалық кескіндерден файлдарды көруге және шығаруға арналған мүмкіндіктерді қамтиды, бұл оны сандық сот сараптамасы үшін жан-жақты құрал етеді.

Цифрлық дәлелдемелерді алу және бейнелеу криминалистикалық процестің бастапқы кезеңдерін құрайды, кейінгі талдау және түсіндіру үшін негіз қалайды. AccessData FTK Imager, EnCase Forensic және dd сияқты арнайы құралдарды пайдалану арқылы криминалистикалық сарапшылар сақтау құрылғыларының криминалистикалық кескіндерін дәлдікпен және сенімділікпен ала алады. Сонымен қатар, жазуды блоктайтын құрылғыларды пайдалану криминалистиканың ең жоғары стандарттарын сақтай отырып, цифрлық дәлелдемелердің тұтастығы мен рұқсат етілгендігін қамтамасыз етеді. Келесі біз криминалистикалық бейнелерді талдау мен сараптауды тереңірек қарастырамыз, сандық дәлелдемелерден құнды түсініктерді алу әдістерін зерттейміз.

Цифрлық құрылғылардың криминалистикалық кескіндерін алғаннан кейін сот сарапшылары осы кескіндердің мазмұнын ашу және түсіндіру үшін арнайы анализ жасау құралдарына жүгінеді. Мұндай құралдарға Autopsy, X-Ways Forensics және The Sleuth Kit сияқты құралдар жатады. Талдау құралдары бірнеше маңызды мақсаттарға қызмет етеді:

Файлдық жүйені тексеру. Талдау құралдары файлдық жүйелердің құрылымы мен мазмұнын зерттеу механизмдерін қамтамасыз етеді, бұл талдаушыларға каталогтарды шарлауға, файл атрибуттарын тексеруге және аномальды үлгілерді анықтауға мүмкіндік береді.

Деректерді қалпына келтіру. Жойылған файлдар мен фрагменттерде талдау құралдары қамтамасыз ететін кеңейтілген деректерді қалпына келтіру әдістерін пайдаланып қалпына келтіруге болатын құнды дәлелдер бар. Файлдық жүйе метадеректерін талдау және бөлінбеген кеңістікті кесу арқылы талдаушылар жойылған файлдарды қайта тірілтіп, деректер фрагменттерін біріктіре алады.

Артефакттарды талдау. Талдау құралдары интернет тарихы, тізілім жазбалары және жүйелік журналдар сияқты сандық құрылғыларға енгізілген әртүрлі артефактілерді талдау және интерпретациялау мүмкіндіктерін ұсынады.

Бұл артефактілер пайдаланушы әрекеттері, байланыстар және жүйе оқиғалары туралы құнды түсініктер бере алады.

Цифрлық криминалистикада мамандар анализ жасауға қолданылатын жетекші құралдарын қарастырайық.

Autopsy – криминалистикалық кескіндерді талдау және дәлелдемелерді алу үшін құралдардың жан-жақты жиынтығын ұсынатын ашық бастапқы сандық криминалистикалық платформа. Basis Technology әзірлеген Autopsy файлдық жүйені талдау, Түйін сөздерді іздеу және уақыт кестесін талдау үшін қуатты мүмкіндіктермен біріктірілген пайдаланушыға ыңғайлы интерфейсті ұсынады. Ол файлдық жүйелер мен кескін пішімдерінің кең ауқымын қолдайды, бұл оны әртүрлі сот сараптамалары үшін қолайлы етеді.

X-Ways Forensics – бұл жылдамдығы, тиімділігі және ауқымдылығымен танымал жан-жақты криминалистикалық талдау құралы. X-Ways Software Technology AG компаниясы әзірлеген X-Ways Forensics дискіні бейнелеу, файлдық жүйені талдау және деректерді кескіндеу үшін кеңейтілген мүмкіндіктерді ұсынады. Оның сенімді іздеу және сүзу мүмкіндіктері талдаушыларға тиісті дәлелдерді жылдам анықтауға мүмкіндік береді, ал оның хронологиясы мен метадеректерді талдау мүмкіндіктері жан-жақты сот сараптамасын жеңілдетеді.

Sleuth Kit (TSK) диск кескіндері мен файлдық жүйелерді талдауға арналған ашық бастапқы пәрмен жолы құралдары жинағы болып табылады. Брайан Карриер әзірлеген TSK файлдық жүйені талдау, деректерді кескіндеу және уақыт кестесін құру үшін бірқатар утилиталарды ұсынады. TSK-де графикалық пайдаланушы интерфейсі болмаса да, оның қуатты пәрмен жолы құралдары тәжірибелі сот сарапшылары үшін икемділік пен теңшеу опцияларын ұсынады.

Смартфондар мен планшеттер біздің күнделікті өмірімізде кең таралған серіктеске айналған цифрлық дәуірде мобильді құрылғылардың криминалистикасы цифрлық тергеулер аясында маңызды пән ретінде пайда болды.

Мобильді құрылғылар байланыс, әлеуметтік өзара әрекеттесу және өнімділікте төңкеріс жасап, жеке және құпия ақпараттың үлкен көлемінің репозиторийіне айналды. Қоңыраулар журналдары мен мәтіндік хабарлардан электрондық пошталарға, фотосуреттерге және қолданба деректеріне дейін мобильді құрылғылар қылмыстық тергеуде, азаматтық сот ісін жүргізуде және корпоративтік қауіпсіздік инциденттерінде маңызды болуы мүмкін сандық дәлелдердің қазынасын сақтайды. Мобильді құрылғының криминалистикалық сараптамасы сот сарапшыларына осы құрылғылардың ішінде енгізілген құпияларды ашуға, заңсыз әрекеттердің, байланыстардың және өзара әрекеттесулердің дәлелдерін ашуға мүмкіндік береді. Мобильді құрылғыларды криминалистикалық талдауды жеңілдету үшін мамандар көптеген құралдар әзірлеген.

Cellebrite әмбебап криминалистикалық экстракция құрылғысы (UFED) әмбебаптығы мен сенімділігімен танымал мобильді құрылғылар

криминалистикасының нарықтағы жетекші құралы болып табылады. UFED iOS, Android және BlackBerry сияқты әртүрлі операциялық жүйелерде смартфондар, функциялы телефондар және GPS құрылғыларын қоса алғанда, мобильді құрылғылардың кең ауқымын қолдайды. UFED көмегімен сот сарапшылары деректер түрлерінің кең ауқымын, соның ішінде қоңыраулар журналдарын, мәтіндік хабарларды, электрондық пошталарды, фотосуреттерді, бейнелерді және қолданба деректерін шығара алады. UFED-тің кеңейтілген декодтау мүмкіндіктері талдаушыларға тіпті шифрланған және жойылған деректерге қол жеткізуге мүмкіндік береді, бұл күдіктілердің әрекеттері мен байланыстары туралы баға жетпес түсініктер береді.

Magnet AXIOM – мобильді құрылғылардың криминалистикасына арналған сенімді мүмкіндіктерді қамтитын озық цифрлық криминалистикалық платформа. Мобильді құрылғылар мен операциялық жүйелердің кең ауқымына, соның ішінде iOS, Android және Windows Phone-ға қолдау көрсете отырып, Magnet AXIOM сот сарапшыларына смартфондардан, планшеттерден және басқа мобильді құрылғылардан цифрлық дәлелдемелерді алуға, талдауға және есеп беруге мүмкіндік береді. Magnet AXIOM біріктірілген жұмыс процесі деректерді жинаудан талдау мен есеп беруге дейінгі криминалистика процесін жеңілдетеді. Жетілдірілген талдау және декодтау мүмкіндіктері арқылы Magnet AXIOM мобильді құрылғылардан көптеген деректерді, соның ішінде қоңыраулар журналдарын, мәтіндік хабарларды, электрондық пошталарды, фотосуреттерді, бейнелерді, элеуметтік медиа белсенділігін, веб-шолғыштарды шолу журналын және қолданба деректерін шығара алады. Сонымен қатар, Magnet AXIOM цифрлық дәлелдемелерді терең зерттеуді жеңілдететін және оқиғаларды қайта құруға көмектесетін уақыт кестесін талдау, түйін сөздерді іздеу және сілтеме талдауы сияқты қуатты аналитикалық мүмкіндіктерді ұсынады.

Цифрлық криминалистика құралдары цифрлық дәуірде дәлелдемелерді ашуда және қылмыстарды ашуда шешуші рөл атқарады. Дискілерді бейнелеу мен деректерді жинаудан талдау мен тексеруге дейін бұл құралдар сот сарапшыларына цифрлық дәлелдемелерден іс-әрекеттік ақпаратты алу мүмкіндігін береді. Киберқылмыстарды, корпоративтік алаяқтықты немесе басқа цифрлық құқық бұзушылықтарды тергеу болсын, осы мақалада талқыланатын құралдар мұқият және тиімді сот сараптамасын жүргізу үшін қажетті мүмкіндіктерді қамтамасыз етеді. Технологиялар дамып келе жатқанда, цифрлық криминалистика құралдары да цифрлық тергеулердің үнемі өзгеретін ландшафтындағы жаңа қатерлер мен туындайтын қауіптерге бейімделе отырып, дамитыны сөзсіз.

Бұл мақалада цифрлық криминалистикада қолданылатын әртүрлі құралдарға жан-жақты шолу ұсынылды, олардың тергеу процесінің әртүрлі кезеңдеріндегі маңыздылығы мен функционалдығы көрсетілді. Сіз тәжірибелі криминалистика сарапшысы немесе осы салаға жаңадан келген адам болсаңыз да, бұл құралдардың мүмкіндіктері мен шектеулерін түсіну табысты цифрлық тергеулер жүргізу және құнды дәлелдерді табу үшін көмегі көп.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Suzanne Widup. Computer Forensics and Digital Investigation with EnCase // McGraw-Hill Education, 2014.
- 2 Marie-Helen Maras. Computer forensics: Cybercriminals, Laws, and Evidence // Jones & Bartlett Learning, 2015.
- 3 John Sammons. The Basics of Digital Forensics: The Primer for Getting Started in Digital Forensics // Syngress, 2012.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCE

ҒТАМР 27.17.23

АЛГЕБРА ЖӘНЕ АНАЛИЗ БАСТАМАЛАРЫ КУРСЫН ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ӨЗІНДІК ӘДІСТЕМЕСІ

А.Д. Сайлау

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Бұл ғылыми мақалада алгебра және анализ бастамалары курсының оқытудың ерекшеліктері мен өзіндік әдістемесі жөнінде жазылған. Жалпы математикалық білім беру мазмұнының блоктарына жеке жеке тоқталған. Оқушылардың қабілеттерін күнделікті өмірмен математикалық байланыстырып, логикалық тұрғыдан қарастырып, ақыл-ой қасиеттерін дамытуға ықпал ету жөнінде толық айтылған. Математикалық бағдарламалар мен оқулықтарды әзірлеу және жетілдіру кезінде туындайтын мәселелерге байланысты.

Түйін сөздер: сандар мен алгебралық өрнектер, функциялар, геометриялық фигуралар, стохастика, жиын, логика.

Жалпы математикалық білім мазмұны оқушыларға өзекті, көлемі жағынан қысқа, алға қойған мақсатты орындау принципіне негізделген практикалық маңызды материалды таңдау арқылы анықталады. Бұл жағдайда сабақтастық немесе интеллектуалды консерватизм принципін басшылыққа алу қажет. Бұл ең алдымен мектептегі математика курсының көп жылдар бойы жинақталған дәстүрлі мазмұны бір жағынан математикалық ғылымдардың негізі болса, екінші жағынан оқушыларға тиісті білім болып табылатындығы объективті фактіге негізделген. Математикалық білім беру мазмұны бірнеше үлкен блоктарда берілген: арифметика, алгебра, функциялар, геометрия, мәліметтерді талдау. Осы блоктардан басқа, жалпы әдістемелік тұжырымдамалар мен идеяларды дамыту тұрғысынан мазмұнды таңдауды ескере отырып, әдістемелік желі анықталды: математикалық пайымдау әдістері мен принциптері; математикалық тіл; математика және сыртқы әлем; математика тарихы. Төменде біз блоктардың мазмұнына шолу жасаймыз және материалдың оқыту кезеңдері бойынша қалай бөлінетініне түсініктеме береміз. Математикалық өрнектер мен ұсыныстарды жазуда әріптерді қолдану, арифметикалық амалдардың құрамдас бөліктері мен нәтижелері арасындағы тәуелділік қарастырылады. Бастауыш мектепте алгебралық мазмұн «рационал өрнектер» ұғымының төңірегінде топтастырылады. Оқушылар бүтін және бөлшек өрнектерді түрлендіру дағдысын игереді, түбір алу туралы мағлұмат

алады (шаршы және текше түбірлер мысалында), теңдеулер ұғымымен танысады, рационал теңдеулердің негізгі түрлерін, теңсіздіктерді және олардың шешу алгоритмін меңгереді. жүйелер. Жоғары сыныптарда иррационал, бағыныңқы, логарифмдік өрнектерге қатысты материалдар қарастырылады, функцияның жаңа түрлерін енгізу арқылы оқытылатын теңдеулер класы кеңейтіледі; теңдеулерді, теңсіздіктерді және олардың жүйелерін шешудің жалпы принциптері туралы мәліметтер әзірленеді [1].

Біздің математикалық бағдарламалар көптеген мектептердің бағдарламаларының маңызды ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктер:

- 1) элективті курстарды олардың тереңдігі мен байыптылығына қарай өзгерту мүмкіндігі;
- 2) бағдарламадағы жүйелі концентрлік;
- 3) бағдарламалардың көпшілігінде өткір тәжірибеге назар аударудан тұрады.

Американдық бағдарламалар өте алуан түрлі болғанымен, біздің математикалық бағдарламамызбен салыстырғанда ерекшелік аз. Геометрия планиметрия және стереометрия болып бөлінбейді, олар параллель оқытылады. Математикалық талдау жоғары сыныптардың барлық курстары сияқты міндетті емес және оған бір жыл ғана уақыт қажет. Алгебра геометриядан басымдыққа ие. VII-VIII сыныптарда геометриялық тақырыптар алгебра аясында оқытылады, ал жоғары сыныптарда геометрияда есептеулер көбірек. Геометрия курсы аксиоматикалық түрде құрылмаған. Қатаң дәлелдерге аз көңіл бөлінеді, практикалық есептерге қолдануға көбірек көңіл бөлінеді. Математикалық бағдарламалар бір жоспар бойынша құрылады:

- 1) жалпы сипаттамалар;
- 2) курстың мақсаты мен міндеттері;
- 3) мазмұны;
- 4) курста қалыптасқан негізгі білімдер мен дағдылар, оқытуда қолданылатын негізгі қағидалар;
- 5) әдебиеттер мен пайдаланылған құралдар.

Әрбір академиялық деңгей бойынша оқыту тереңдігін мектеп мұғалімдері әрбір сынып үшін курс мазмұнын көрсететін силлабус негізінде белгілейді. Бағдарлама мәтінінен кейін осы деңгейлер бойынша тақырыптарды бөлу кестесі беріледі. «Математикалық негіздер» деп аталатын қорытынды семестрлік курс, ең алдымен, математикалық емес салаларда білімін жалғастыратын оқушыларға арналған. Бұл курстың бағдарламасына логикалық қосылыстар, ықтималдықтар, реттіліктер мен шектер, матрицалар және бүтін сандарды салыстыру теориясы бойынша талқылаулар кіреді. Бағдарламаның түсіндірме парақшасында айтылғандай, курстарды таңдау оқушылардың қатысуымен жүргізіледі [2].

Абстракттілі есептерді шешуді жалпылау әлі де оқушылардың тәжірибесімен байланысты. Орта мектепте кәсіптік бағдарға көбірек көңіл бөлінеді. «0-деңгей» орта мектебінің түлектері емтиханның екі түрінің бірін тапсырады: салыстырмалы түрде дайындалғандар факультативтік пәндер

бойынша бірінші емтиханды, ал әлсіздер бейінді бойынша екінші емтиханды тапсырады. «A-level» орта мектеп түлектері де емтихан тапсыру арқылы жоғары оқу орнына түсу туралы куәлік алады. Бағдарламалар орталықтандырылған түрде әзірленеді. Мұғалім бағдарламаның осы немесе басқа нұсқасын таңдауда дербес және оқытуға жауапты. Алгебра бағдарламалары аз өзгереді. Оқушылардың дербестігін арттыру мақсатында оқыту әдістемесін жетілдіруге ерекше көңіл бөлінеді. Геометрияны оқытуды қайта құру мәселесі қазіргі уақытта толық шешілген жоқ. Бұл пәнді оқыту туралы әртүрлі қарама-қайшы пікірлер бар. Сонау өткен ғасырдың 70-80 жылдарында мектеп геометрия курсына үш бағытқа негізделген реформалар жүргізу жоспарланған болатын:

- 1) түрлендірулер;
- 2) векторлар;
- 3) Евклид геометриясы.

Дегенмен, бұл тенденциялардың ешқайсысын оқшауланған мектеп геометриясын құру үшін негіз ретінде қабылдауға болмайды. Осы үш бағытты біріктіріп, оңтайлы нұсқаны табу орынды деп саналады. Мектеп математикасының неғұрлым тиімді құрылысы, соның негізінде тиімді оқыту әдістерін іздеу бағдарламалардың көп нұсқалылығына әкелді. Мұғалімге сол немесе басқа нұсқаны таңдау құқығы берілді. «0-деңгей» және «A-деңгей» орта мектеп бағдарламаларының әрқайсысы үшін қосымша математика курстары да анықталған. Оқушылардың жалпылау дағдыларын дамыту үшін екі деңгейдегі қосымша математика курстары қолайлы. Емтихан кезінде оқушыларға әртүрлі кестелерді, формулаларды, логарифмдік сызғышты немесе компьютерді пайдалануға рұқсат етіледі [3]. Бұл уақытта жасанды қиын сұрақтар ұсынылмайды.

Оқушылардың қабілеттерін күнделікті өмірмен математикалық байланыстырып, логикалық тұрғыдан қарастырып, ақыл-ой қасиеттерін дамытуға ықпал ету. Мұнда мазмұнның өмірмен, табиғатпен байланысты болуы талап етіледі. Бұл кезеңде пайымдау әдістеріне сүйенбей ойлауды дамыту көзделеді. Курстың мазмұны 4 бөлімнен тұрады:

- 1) сандар және оларға амалдар;
- 2) шамалар және оларды өлшеу;
- 3) геометриялық фигуралар;
- 4) математикалық қатынастар.

Жалпы білім беретін мектептің төменгі сатысының бағдарламасында (VII-IX сыныптар) оқушылардың сол немесе басқа оқиға туралы логикалық ойлау қабілетін, оған үздіксіз даму позициясынан қарауды дамыту мәселесі жалғасын тапты. Орта мектеп бағдарламалары, бастауыш мектеп сияқты, концентрлі құрылымдалған. Негізгі бөлімдер бойынша концентрлік сандар, геометриялық фигуралар, алгебралық құрылымдар, функционалдық және статистикалық ойлау мәдениетін жаттықтыру анықталады. Мұнда мәселелердің мәнін интуитивті түсінуге үлкен мән беріледі. Логикалық ұйымдастыру кейінгі кезеңде, негізінен орта мектептің жоғары сыныптарында басталады. Бастауыш

сыныптарға негізделетін курстың мазмұны орта мектептің төменгі деңгейінде бес бөлімнен абстрактілі түрде құрылады:

- 1) сандар мен алгебралық өрнектер;
- 2) функциялар;
- 3) геометриялық фигуралар;
- 4) стохастика;
- 5) жиын және логика.

Сегізінші сынып алгебра оқулығында рационал бөлшектер, квадрат түбірлер, квадрат теңдеулер, теңсіздіктер, бүтін дәрежелер және жуықтап есептеулер жеке тарауларда оқытылады. Кейбір қосымша жұмыстар күрделілігі жоғары тапсырмаларды қамтиды. Бұлар математикаға бейім оқушылармен жеке жұмыс жасау мақсатында қарастырылған. Курс ұғымдарды қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын сол түрлендірулерді, теңдеулер мен теңсіздіктерді, функционалдық сызықтарды дамытуды жалғастырады. Бұл жерде жиындар теориясының элементтері нақты қолданылмағандықтан, оларды жинақтау арқылы бірқатар ұғымдарды түсіндіру қиын. VII сыныпқа сәйкес теориялық материалды қолдану бірнеше бағытта жүзеге асырылады [4]. Бұл сыныпқа арналған әдістемелік материалдарда әр бөлімде оқытылатын мәселелердің тізбесі, қарастырылатын материалдың ұғымдарды дамыту жүйесіндегі орны, оның бұрын оқылған тақырыптармен байланысы және келешекте пайдалану мүмкіндігі көрсетіледі. «Білім мен дағды» бөлімінде оқушылардың игеретін білімдері мен дағдыларының тізімі берілген. «Әдістемелік нұсқау» жүйесінде теориялық материалды меңгеруге есептер беріледі, кейде мұғалімге қосымша мәліметтер беріледі немесе басқа әдіспен теоремалар дәлелденеді. Зерттеулердің жалпы сипаты және тармақтар бойынша қосымшаларды қолдану туралы нұсқаулар бар. IX сынып алгебра курсы Квадраттық функцияларға, екі айнымалы теңдеулер мен олардың жүйесіне, сандық және геометриялық қатарларға, рационал үлкен күштерге, тригонометриялық өрнектерге негізделген теориялық және практикалық материалдар VI-VIII сынып алгебрасымен тығыз сабақтастықта салынған. Мұнда функционалдық теңдеулер мен теңсіздіктер, түрлендірулер сызығының одан әрі байланысты дамуы орын алып, дедуктивті, пайымдау элементтері күшейтіліп, материалды қайталауға ерекше көңіл бөлінеді. Түрлі процестерді сипаттау және зерттеу үшін математикалық түсініктерді пайдалану, есептеулер, графиктер мен кестелермен жұмыс істеу дағдысын дамыту, қазіргі заманғы есептеу техникасының тиімді әдістерімен танысу курсты практикада жалпы қолданудың бағыттарын анықтайды. 9-сыныптың алгебра курсы оқытуға байланысты материалдарда жеке тақырыптардың мазмұны, білім-білік дағдылары, әдістемелік нұсқаулар, оқу тапсырмаларын шешуге қатысты оқушылардың ойлау операцияларын дамыту қажеттілігі көрсетілген. «6-8 сыныптардағы алгебра» материалында V-VI сыныптардың математика курсы бойынша оқушылардың қорытынды білімдері мен дағдылары, алгебра оқытудың мақсаты мен міндеттері, осы курстың мазмұнының жалпы сипаттамасы, оны оқудың негізгі нәтижелері, оқыту үрдісінде ғылыми

көзқарасты қалыптастыру, ой-өрісін дамыту, жалпы еңбек дағдылары мен әдеттерін дамытуға көңіл бөлуді арттыру ұсынылады. Алгебраны оқыту процесінде курстың бақылау, заңдылықтарды анықтау, қорытындылау, аналогиялық пайымдаулар жасау сияқты мүмкіндіктерін пайдалану талап етіледі. Ол үшін функцияларды, бірдей түрлендірулерді, теңдеулерді және теңсіздіктерді зерттеуде белгілі бір өзгерістер енгізу ұсынылады [5].

«Алгебра және анализдің басы» оқулығының кіріспесінде оқушылардың назары алгебрадан осы уақытқа дейін алған білімдерін жалпылау және кеңейту, әртүрлі практикалық мәселелерді шешуде маңызды құрал болып табылатын математикалық талдау аппаратын меңгеру қажеттілігіне аударылады. проблемалар. Мұнда ерікті бұрыштың тригонометриялық функциялары, түрлендіру формулалары, функцияның негізгі қасиеттері мен графигі, оны зерттеу әдістері, синус пен косинус гармоникалық функцияның ерекше жағдайы болып табылады, нүктедегі үзіліс ұғымынан ұғымға ауысады. кесіндідегі үзіліс, жуықтап есептеу, жалпыланған интервалдар әдісі, интегралдың қосымшалары, дәреже ұғымын жалпылау және т.б. мәселелер біз қарастырып отырған мәселе тұрғысынан қызықты. Ең қарапайым тригонометриялық теңсіздіктердің жалпы шешімдерінің жоқтығын кітаптың негізгі кемшіліктерінің бірі деп санаймыз.

Мұғалімнің «9-10 сыныптардағы алгебра және талдаудың басы» атты көмекші құралындағы жекелеген тақырыптарға байланысты тандалған күрделі есептердің көпшілігін шешу арқылы оқушылардың жалпылама абстрактілі ойлауын дамытуға болады. Алгебра және элементар функциялар оқулығында «Математикалық индукция әдісі» тақырыбы аясында «Жалпы және арнайы тұжырымдар» берілген. «Дедукция және индукция» айдары бойынша барлық ұсыныстар жалпы және арнайы ұсыныстарға бөлінеді, олардың нақты мысалдары келтірілген. Мұнда математикалық индукция әдісінің негізін құрайтын қағидалар, оның дәлелдеу әдісі ретіндегі мәні және мектепте сирек қолданылатын басқа нұсқалар оқушылардың түсіну деңгейінде түсіндіріледі. Мұның бәрі оқушылардың жалпылау қабілетін дамыту үшін қажет. «Мектепте геометрияны оқытудың басты міндеті – оқушыларды логикалық ойлауға, пайымдауды негіздеуге, дәлелдей білуге үйрету. Түлектердің азы математик болады, ал геометрлер аз болады. Өмірлік іс-әрекетінде Пифагор теоремасын ешқашан қолданбайтындар болады. Алайда, үкім шығаруды, талдауды, дәлелдеуді қажет етпейтін бірде-бір адамды таба алмайсың» [6]. Осы талаптарды негізге ала отырып, аксиомалардың сәйкес жүйесіне негізделген жалпыланған дерексіз ойлауды дамыту арқылы геометрияның дәстүрлі және жаңа бөлімдерін түсіндіруге болады. Дегенмен байыптылық пен жалпылау жағынан кітапта кемшіліктер де бар. Көптеген дәстүрлі теоремалар есептер, толық аксиоматиканың жоқтығы, кейбір дәлелдемелердегі айқындық пен өзіндік фактілерге сүйену, анықтамалардағы бейнелер, қисынсыз ұсыныстар, «байыптылық» пен жалпылау талабы шындыққа сәйкес келмейді. Осы оқулыққа қатысты әдістемелік материалдарда оқушылардың білімдері мен дағдыларына қойылатын талаптар, теориялық материалды меңгеруге арналған

әдістемелік ұсыныстар, есептерді шығару нұсқаулары, «бір ғана», «кез келген екі» т.б. нақты айтылу формаларының мағынасын нақтылауға назар аудару, курстардың дедуктивті құрылымының бағдарламасын түсіну, керісінше қабылдау арқылы дәлелдеу әдісін қолдану, жалпы төртбұрыш ұғымын енгізу, одан кейін параллелограммды, оның ерекше жағдайларын және трапецияны зерттеу, т.б. оқушылардың жалпылау қабілетін дамытуға қолайлы [7].

Математикалық білім берудің мақсаты мен қоғамның әлеуметтік тәртібі ерекше маңызға ие. Оқыту пәні ретінде математиканың спецификалық сипаттамасы болып табылатын жүйелілік, жүйелілік, логикалық қатаңдық, жалпылық, абстрактілілік, қолдану аясының кеңдігі математиканы меңгерудің әдістемелік жүйесін құруда басты орын алатынын ұмытпау керек. курс.

Математиканың өзіндік ерекшеліктерін біле отырып, олардың мектептегі басқа пәндерді меңгерудегі және өмірлік маңызды мәселелерді шешудегі рөлін ескеру қажет.

Математикаға тән теория мен практиканың байланысына, қолайлы білім жүйесін, математикалық мәдениетін (есептеу, дәлелдеу, құрастыру, түрлендіру, өлшеу, графигін салу, т.б.) қалыптастыруға ерекше назар аудару қажет.

Жалпылама ұғымдар жүйесі негізінде оқытудың барлық кезеңдерінде оқушылардың дүниетанымы, танымдық және логикалық қабілеттері қалыптасуы қажет.

Оқушылардың логикалық ойлауы мен кеңістіктік қиялын дамыту тек геометрияны оқыту процесінде ғана емес, сонымен қатар бастауыш және төменгі сынып математикасында, алгебра, алгебра және талдаудың басында мектеп математикасының әдістемелік жүйесінде басты орын алуы керек. оқыту.

Оқытудың әртүрлі кезеңдерінде индуктивті және дедуктивті пайымдаулар, жалпылау, мамандандыру, абстракциялау деңгейлері дұрыс анықталуы керек [8].

Математикалық білім берудің әдістемелік жүйесін жетілдірудің жоғарыда аталған өлшемдері ғылыми-зерттеу жұмыстарында, әдістемелік әдебиеттерде, мектеп бағдарламалары мен оқулықтарды дайындауда қазіргі заман талабы деңгейінде пайдаланылмады.

Белгілі дидактикалық принциптерден алынған математикалық оқытудың әдістемелік жүйесін жетілдіру критерийлері біз қарастырып отырған жалпылама логикалық операцияларға байланысты критерийлердің өрнегіне жеткізіледі. Мұндай критерийлерге оқытудағы дидактикалық маңыздылық, толықтық, кеңдік, мотивация және интенсификация және т.б. қамтиды. Жалпылама критерийлерді математикалық бағдарламалар мен оқулықтарды әзірлеу және жетілдіру кезеңдерінде қолдану орынды.

Бағдарламалар мен оқулықтарды дайындау кезінде оқушы контингентіне байланысты (орта жалпы білім беретін, кәсіптік-техникалық, арнаулы орта, фг мектептері және т.б.) критерийлердің бір немесе басқа тобы басқалармен ауыстырылуы мүмкін. Жалпылауға байланысты оқу материалын таңдау критерийлерінің жүйесі негізгі (тұрақты) және динамикалық (жалпыланған) бөліктерден тұруы мүмкін. Соңғысы математикалық бағдарламалар мен

оқулықтарды әзірлеу және жетілдіру кезінде туындайтын мәселелерге байланысты. Сондықтан оқушылардың математикалық мәдениетін, оның ішінде жалпылау қабілетін дамытуда бағдарламалар мен оқулықтарды қандай критерийлер жүйесіне сүйене отырып құрып, бағалаудың маңызы зор. Біз талдаған әдебиеттердің көпшілігінде математиканы оқытуда жалпылаудың маңызы зор екендігі айтылады, бірақ бұл операцияны бағдарламалар мен оқулықтарды құрастыруда, жекелеген тақырыптар бойынша өткізілетін сабақтарда қолданудың нақты мысалдары өте аз және оның оқушыларға оқыту.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Жалпы орта білім берудің мемлекеттік білім беру стандарттары // «Білімді дамыту» журналы. – Алматы: Білім, 1999, №2.
- 2 Левенберг Л.Ш. Математиканы оқыту әдістемесі. – Алматы: Мұғалім.
- 3 Бикбаева Н.У. Алгебраны оқыту әдістемесі. – Алматы: Мұғалім, 1996.
- 4 Скаткина А.А. Методология преподавания математика в средней школе. – М.: Просвещение.
- 5 Ғайбуллаев Н., 8-сыныпқа арналған геометрия оқулығы. – Алматы: Мұғалім, 1999.
- 6 Галицкий М.А. Алгебра және математикалық талдау курсы тереңдетіп оқыту. – Алматы: Мұғалім, 1995.
- 7 Давидов В.В. Жасөспірім және педагогикалық психология. – М., Педагогика, 1992.

ГРНТИ 76.01

ВАЖНОСТЬ ВРОЖДЕННЫХ ПОРОКОВ РАЗВИТИЯ КАК ДИСЦИПЛИНА ДЛЯ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ ВУЗ-ОВ

Б. Мұрат, Ж. Абдурахмонов

Студенты, Медицинский университет Астана, г. Астана

А.Е. Кузенбаева

Ст.преп., Медицинский университет Астана, г. Астана

Э.Т. Нуркешова

Ст.преп., Медицинский университет Астана, г. Астана

В статье рассмотрены понимание врожденных пороков развития и значения для медицинского образования, а также важное значение в стоматологии. «Врожденные пороки развития» – это медицинское состояние, при котором у человека с рождения имеются аномалии в структуре органов или их функционировании. Этот термин обычно относится к аномалиям, которые формируются во время эмбрионального развития. Врожденные пороки развития могут быть вызваны генетическими факторами, воздействием окружающей среды во время беременности или комбинацией обоих.

Ключевое слово: врожденные пороки развития, врожденные аномалии, врожденные пороки, врожденные дефекты, врожденные заболевания, основа знаний, междисциплинарный подход.

Врождённые пороки развития (ВПР) являются одной из основных проблем современной медицины, ВПР являются врожденные и наследственные заболевания (ВНЗ) у детей, которые в течение последнего десятилетия удерживают лидирующие позиции в структуре причин перинатальной, неонатальной, младенческой заболеваемости, инвалидности и смертности [1].

Согласно оценкам ВОЗ, от врожденных заболеваний в течение первых 28 дней жизни ежегодно умирают 240 000 новорожденных детей. Врожденные заболевания являются причиной смерти также 170 000 детей в возрасте от одного месяца до пяти лет [2]. По данным авторов, частота врожденных пороков развития в Казахстане составила 22, 9 на 1000 рождений с вариацией от 13, 3 до 44, 4 на 1000 рождений [3]. Причиной перинатальной и младенческой смертности в 10-20% случаев являлись врожденные пороки развития [4].

Врожденные заболевания именуется также врожденными аномалиями, врожденными пороками развития или врожденными дефектами развития. Они могут быть определены как структурные или функциональные отклонения от нормы которые проявляются в период внутриутробного развития и могут быть выявлены до рождения, во время рождения, а иногда лишь на более поздних этапах жизни. В целом под термином «врожденный» понимается наличие при рождении или в дородовой период [2].

Причины и факторы риска.

Генетические факторы.

Небольшая часть врожденных заболеваний вызвана генетическими аномалиями, т.е. хромосомными aberrациями (например, синдром Дауна или трисомия 21) или дефектами одного гена (например, муковисцидоз).

Факторы окружающей среды (тератогенные факторы).

Врожденные заболевания могут также быть связаны с такими факторами окружающей среды, как инфекционные заболевания у матери (сифилис, краснуха, лихорадка Зика), воздействие радиации, некоторые загрязнители, недостаточность питания матери (например, йод, дефицит фолиевой кислоты), болезни (материнский диабет) или некоторые психоактивные вещества (алкоголь, фенитоин).

Врожденные пороки развития имеют решающее значение для медицинских университетов, потому что являются:

Основой знаний: Понимание врожденных пороков развития формирует основу знаний в области эмбриологии, генетики и биологии развития, которые имеют основополагающее значение для медицинского образования.

Клиническая значимость: Врожденные пороки развития часто встречаются в клинической практике различных специальностей, включая педиатрию, акушерство и генетику. Студентам-медикам необходимо распознавать, диагностировать и эффективно лечить эти состояния.

Имеют влияние на общественное здравоохранение: Врожденные пороки развития вносят значительный вклад в уровень детской заболеваемости и смертности, что делает их серьезной проблемой общественного здравоохранения. Студенты-медики узнают о профилактических мерах, программах скрининга и мерах по снижению их воздействия.

Междисциплинарный подход: изучение врожденных пороков развития требует междисциплинарного подхода, включающего генетику, анатомию, физиологию, патологию и клиническую медицину. Эти интегрированные знания улучшают понимание студентами-медиками сложных заболеваний.

Возможности для исследований: изучение этиологии, патогенеза и лечения врожденных пороков развития предоставляет ценные исследовательские возможности для студентов-медиков, способствуя научным исследованиям и инновациям.

Этические соображения: Медицинское образование по врожденным порокам развития включает дискуссии по этическим вопросам, связанным с пренатальной диагностикой, генетическим консультированием,

репродуктивным выбором и правами инвалидов, готовя студентов к решению сложных этических дилемм в клинической практике.

В целом, врожденные пороки развития необходимы медицинским университетам для обеспечения всестороннего образования, подготовки будущих специалистов здравоохранения и решения многогранных аспектов ухода за пациентами и общественного здравоохранения [7, 8].

Если говорить именно про специальность – Стоматология Врожденные пороки развития имеют также, важное значение в стоматологии по нескольким причинам:

Развитие полости рта. Понимание эмбрионального развития имеет решающее значение для понимания формирования структур полости рта, таких как зубы, челюсти и небо. Врожденные пороки развития дают представление об этих процессах развития, помогая в диагностике и лечении черепно-лицевых аномалий.

Ортодонтическое лечение. Многие врожденные пороки развития, такие как расщелина губы и неба, влияют на выравнивание и развитие зубов и челюстей. Стоматологи, особенно ортодонты, играют жизненно важную роль в управлении этими состояниями посредством ортодонтического лечения, направленного на улучшение эстетики, функций и речи.

Многопрофильная помощь: специалисты-стоматологи часто сотрудничают с другими специалистами здравоохранения, такими как педиатры, пластические хирурги и логопеды, чтобы обеспечить комплексную помощь пациентам с врожденными пороками развития, поражающими ротовую и черепно-лицевую область.

Профилактическая помощь: стоматологи способствуют предотвращению и раннему выявлению врожденных аномалий посредством дородового консультирования, оценки генетического риска и регулярных стоматологических осмотров. Раннее вмешательство может помочь смягчить влияние определенных пороков развития на здоровье полости рта и общее благополучие.

Протезирование. Пациентам с врожденными пороками развития может потребоваться протезирование для восстановления функции и эстетики полости рта. Стоматологи, специализирующиеся на протезировании, играют жизненно важную роль в разработке и установке индивидуальных протезов с учетом индивидуальных потребностей пациентов.

Исследования и инновации. Изучение врожденных пороков развития в стоматологии способствует исследованиям и инновациям в таких областях, как черепно-лицевая генетика, стоматологические материалы и хирургические методы. Это исследование способствует совершенствованию методов лечения и улучшению результатов лечения пациентов [6].

Таким образом, врожденные пороки развития важны в стоматологии, поскольку они влияют на развитие полости рта и черепно-лицевой области, подходы к лечению и междисциплинарное сотрудничество. Стоматологи играют решающую роль в диагностике, ведении и оказании комплексной

помощи пациентам с врожденными аномалиями, затрагивающими полость рта и структуры лица.

Литература

1 Абильдинова Г.Ж., Жанатаева Д.Ж., Нагимтаева А.А. Распространенность генетической патологии в популяции казахстана по данным информационно-аналитической системы «Umit» // Journal of Clinical Medicine of Kazakhstan. Volume 3, Number 45 (suppl 3), Issue 2017.

2 <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/birth-defects>

3 Куандыков Е.У. Генетико-демографические процессы и процессы и показатели нарушений репродуктивной функции в городских популяциях казахской ССР: автореф. Дис.... канд.мед.наук. – Алма-Ата, 1990. – 53 с.

4 Куандыков Е.У., Альмухамбетова С.К., Жумагул М.Ж. Врожденные пороки развития: классификация, причины, механизмы возникновения // Вестник КазНМУ, №1, 2018. – С. 469-473.

5 <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/birth-defects>

6 Козлова В.А. Стоматология. Учебник для медицинских ВУЗов и последипломной подготовки специалистов. – СПб.: СпецЛит., 2003.

7 <https://online.zakon.kz/m/amp/document/30952837>.

8 Справочник MSD. Общие сведения о врожденных пороках. Авторы: Nina N. Powell-Hamilton, MD, Sidney Kimmel Medical College at Thomas Jefferson University.

ГРНТИ 87.15.15

ВОЗДЕЙСТВИЕ ВЫБРОСОВ КИРПИЧНОГО ЗАВОДА НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ

А.О. Малинбаева

Магистрант, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

В наше время промышленные предприятия играют важную роль в обеспечении потребностей общества и содействии экономическому росту. Однако с ростом их значимости возрастает проблема негативного воздействия на окружающую среду. Кирпичные заводы, являясь важным звеном в строительной индустрии, часто подвергаются критическому анализу в связи с их возможным вкладом в загрязнение атмосферного воздуха.

Ключевые слова: выбросы, кирпичный завод, окружающая среда, экологическое воздействие, загрязнение.

Керамика, как один из древнейших строительных материалов, продолжает оставаться востребованной и актуальной в наше время. Это подтверждается тем, что она до сих пор является основным компонентом в строительстве стен, составляя до 70% общего объема застройки городов, используя кирпичи и керамические камни. Более того, производство керамических материалов занимает около 60% всех промышленных ресурсов в этой отрасли [1].

На протяжении всей своей истории человечество стремилось к улучшению качества жизни, что стимулировало использование всё более новых и передовых технологий.

На всех этапах своего развития человек был глубоко связан с окружающим миром. Однако с появлением высокоразвитого промышленного общества вмешательство человека в природу значительно увеличилось, его масштабы расширились, и это вмешательство стало более разнообразным. Теперь оно представляет собой глобальную угрозу для человечества [2].

С развитием промышленности, энергетики и транспорта возник новый источник загрязнения атмосферы, который называется техногенным загрязнением. Под загрязнением воздуха понимается попадание в атмосферу различных газов, жидких или твердых частиц, паров, которые превышают концентрацию естественных фоновых веществ и оказывают негативное влияние на живые организмы, ухудшая их условия обитания [3].

Промышленные предприятия выделяют в атмосферу значительное количество твердых несгоревших частиц, таких как зола, сажа, копоть и пыль, а также вредные газы, включая диоксид и оксид углерода, углеводороды, соединения серы и оксиды азота. Эти выбросы могут оказывать серьезное негативное воздействие на окружающую среду и здоровье человека, способствуя загрязнению воздуха и вызывая различные заболевания дыхательной системы и другие здоровые проблемы [4].

Производство керамических изделий обычно не рассматривается как одна из отраслей промышленности, оказывающих приоритетное негативное воздействие на окружающую среду. Основное использование природного сырья и высокотемпературная обработка, как правило, порождают отходы низкого уровня опасности. Однако высокотемпературные химико-технологические процессы часто сопровождаются выбросами диоксида углерода в атмосферу. Хотя диоксид углерода не регулируется как загрязняющее вещество, он является основным парниковым газом, и его выбросы могут способствовать усилению парникового эффекта. Также возникают проблемы с образованием значительного объема пыли при измельчении сырья и выброса относительно вредных газов во время обжига.

Эффективное использование воды в технологических процессах, с последующей очисткой сточных вод от твердых примесей, может способствовать снижению негативного воздействия производства керамических изделий на окружающую среду [5].

Материал и методика исследований.

Испытания глинистого сырья проводились по ГОСТ 21216-2014 «Сырье глинистое. Методы испытаний» [6], ГОСТ 25100-11 «Грунты. Классификация» [7], ГОСТ 530-2012 «Кирпич и камень керамические. Общие технические условия» [8], ГОСТ 9169-75 «Сырье глинистое для керамической промышленности» [9].

Методика расчета выбросов загрязняющих веществ в атмосферу от предприятий по производству строительных материалов [10], используется для определения выбросов загрязняющих веществ в атмосферный воздух от предприятий промышленности строительных материалов.

Методика позволяет производить расчеты выбросов (г/сек, т/год) вредных веществ в атмосферу от хранилищ пылящих материалов, на узлах их пересыпки, при перевалочных работах на складах, при бурении шурфов и скважин, взрывных и погрузочно-разгрузочных и других работах.

Для определения количественных и качественных характеристик выделений и выбросов загрязняющих веществ в атмосферу используются инструментальные и расчетные (расчетно-аналитические) методы.

Методика расчета нормативов выбросов от неорганизованных источников [11] разработана для оценки количества вредных веществ, выбрасываемых в атмосферу неорганизованными источниками на промышленных предприятиях. Эти методы используются при проведении

инвентаризации выбросов для расчета количественных характеристик выбросов вредных веществ.

Неорганизованные выбросы представляют собой выбросы в виде ненаправленных потоков, обусловленные негерметичностью оборудования, отсутствием или неэффективной работой средств пылеподавления при загрузке, выгрузке или хранении пылящих материалов.

Основными вредными веществами, выделяющимися из неорганизованных источников загрязнения в промышленности, являются пылевые и газообразные выбросы (например, CO, SO_x, NO_x). Они образуются во время эксплуатации карьерного и другого внутреннего транспорта, буровых и взрывных работ на складах, при хранении пылящих материалов, при загрузке продукции в неспециализированный транспорт навалом, на хвостохранилищах, на дорогах с покрытием и без него, а также при погрузочно-разгрузочных работах.

Результаты и обсуждение.

Глина нашего участка, полуокислая, с высоким содержанием красящих оксидов, при низком содержании титана, низкодисперсные, умеренно-пластичные, монтмориллонит-каолиновые.

Выполненными спектральным и полукачественным анализом на 24 элемента (5 проб) определен низкий уровень загрязнения пород продуктивной толщи и пород вскрыши тяжелыми и токсичными элементами. Суммарные показатели пород продуктивной толщи 0.0378%.

Выбросы в атмосферу включают в себя пыль, оксиды углерода, азота, серы. Стоки вод, в свою очередь, в основном содержат неорганические взвешенные вещества. Технологические потери, такие как брак продукции, пыль, отходы упаковки, в основном возникают в процессе производства. Шум, сопровождающий операции, такие как измельчение, формования, сушка, обжиг, транспортировка материалов, является дополнительным аспектом [12].

Основные источники загрязнения атмосферного воздуха: пересыпка глины на дробилку, склад глины, газовые горелки, токарные цеха.

Анализ результатов рассеивания показывает, что максимальные приземные концентрации вредных веществ без учета фонового загрязнения не превышают предельно допустимые концентрации по санитарному разрыву и жилой зоны.

Заключение.

Применение современного оборудования для всех технологических процессов и предпринимаемые меры по минимизации воздействия шума и практическое отсутствие источников электромагнитного излучения, позволяют говорить о том, что на рабочих местах не превышает уровень установленных норм.

Интенсивность воздействия оценивается как незначительная.

Отходами производства является дефектный обожженный кирпич, не принятый отделом технического контроля качества.

Кирпичный бой, остающийся при выгрузке на склады готовой продукции. Отходы производства накапливают в специальных бункерах, а затем используют для подсыпки дорог в карьере.

Вторично используемыми отходами производства являются брак формования и сушки, которые отправляют на вторичное использование через глинохранилище.

Выбросы загрязняющих веществ осуществляется 9 неорганизованных источников выбросов: 0, 7507536085 г/с, 0, 5820291301 т/год.

Литература

- 1 Августиник А.И. Керамика. – М.: Промстройиздат, 1957.
2. Бурлаков Г.С. Основы технологии керамики и искусственных пористых заполнителей. Учебник для вузов. – М.: «Высш. школа», 1972.
- 3 Чомаева М.Н. Промышленный выброс и окружающая среда // Национальная безопасность и стратегическое планирование. – 2013. -№4 (4). – С. 120-124.
- 4 Чомаева М.Н. Экологические проблемы как следствие промышленной пыли на здоровье человека // Естественные и технические науки. – 2016. №2 (92). – С. 20-23.
- 5 Reference Document on Best Available Techniques in Ceramic Manufacturing Industry. The European IPPC Bureau, 2007. URL: http://eippcb.jrc.ec.europa.eu/reference/BREF/cer_bref_0807.pdf.
- 6 ГОСТ 21216-2014 «Сырье глинистое. Методы испытаний».
- 7 ГОСТ 25100-11 «Грунты. Классификация».
- 8 ГОСТ 530-2012 «Кирпич и камень керамические. Общие технические условия».
- 9 ГОСТ 9169-75 «Сырье глинистое для керамической промышленности».
- 10 Методика расчета выбросов загрязняющих веществ в атмосферу от предприятий по производству строительных материалов Приложение № 11 к Приказу Министра охраны окружающей среды Республики Казахстан от 18.04.2008 №100-п.
- 11 Методика расчета выбросов загрязняющих веществ от неорганизованных источников Приложение №8 к Приказу Министра охраны окружающей среды и водных ресурсов Республики Казахстан от 12.06.2014 г. №221-п.
- 12 Sectoral Environmental and Social Guidelines. Clay, Ceramic and Refractory Materials, URL: <http://www.ebrd.com/environment/e-manual/subsecs/ceramic.pdf>.

GTAMP 87.19.00

ЕРТІС ӨЗЕНІ САПАСЫНА КЕШЕНДІ БАҒА БЕРУ

С.М. Романова

Геог.ғ.д., Бас ғылыми қызметкер, «Зоология институты», Алматы қ.

Е.Г. Крупа

Б.ғ.д., «Зоология институты» гидробиология және экотоксикология зертханасының меңгерушісі, Алматы қ.

А.С. Серікова

«Зоология институты» гидробиология және экотоксикология зертханасының ғылыми қызметкері, Алматы қ.

Мақалада Ертіс өзені бассейінінің су сапасы бойынша 2023 жылдың шілде айында Қара Ертіс пен Ертіс өзенінің төменгі ағысы Павлодар облысы аймақтарында жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері көрсетілген. Су сапасын бағалау негізгі иондар, органикалық заттар, биогендік элементтер және ауыр металдар бойынша жүргізілді.

Ертіс өзені биогенді элементтер тобының ластану көрсеркіші бойынша Қара Ертіс пен Павлодар қаласының төменгі ағысы бойынша аз ластанған класына жатса, ауыр металдар бойынша ластану Қара Ертістен басқа Павлодар облысындағы Ертіс өзенінің ағыны бойынша барлық бөліктерінде байқалады. Негізгі иондар мен органикалық заттар бойынша ластануы байқалмады.

Түйін сөздер: су ластануының кешенді индексі, судың ластануы, шекті рұқсат етілген мөлшер, ауыр металл, биогенді элементтер, негізгі иондар, органикалық заттар.

Әлемдегі негізгі мәселелердің бірі шекаралық өзендердегі су сапасына баға беру.

Ертіс өзені шаруашылық маңызды, трансшекаралық өзен Қытайдан Моңғол Алтайының батыс беткейінен бастау алып, Қазақстан аумағын кесіп өтіп, Ресей арқылы ағып, Обь өзеніне барып құяды. Өзеннің жалпы ұзындығы 4280 км, оның 618 км Қытай, 1698 км Қазақстан және 1964 км Ресей аумағына тиесілі [1].

Көлемі үлкен болуы Ертіс өзені бассейніндегі су ресурстарына антропогендік жүктеменің деңгейі айтарлықтай жоғары болуына себепші. Қазақстан бөлігіндегі өзеннің жағдайы ерекше алаңдатады. Ертіс өзені Шығыс Қазақстан, Абай, Павлодар облыстары мен Орталық Қазақстанды сумен қамтамасыз етеді. Бұл аймақта 900-ден астам су пайдаланушылар – түсті металлургия, қара металлургия, химия өнеркәсібі, машина жасау, мұнай өңдеу,

тамақ, көмір және экономиканың басқа да салаларының кәсіпорындары шоғырланған [2]. Сонымен қатар ластану көздері ірі қалаларда көше қоқыстары, жол жабындары мен топырақтың бұзылуы, тазалау жүйелері, өнеркәсіптік өндіріс, тұрмыстық қалдықтар болып табылады. Қалалар мен елді мекендердің аумағынан жаңбыр және еріген сумен ластанған заттар су объектілеріне түседі, олардың мөлшері ұйымдасқан сарқынды сулармен тіркелген ластанудан асып түседі.

Өзен алабында Ертіс жыл сайын шамамен 0, 12 км³ «ластаушы» ағынды суларды ағызады, бұл елдегі жалпы төгінділердің 60%-дан астамын құрайды. Негізгі ластаушы заттарға мыс, мырыш, фенолдар және нитрит азоттары жатады [2].

Антропогендік әсерлердің Қазақстан бөлігінде көп шоғырлануына және ауыл шаруашылығы мақсатына пайдалануына байланысты Ертіс өзенінің гидрохимиялық сапасына баға беру өте маңызды.

Траншекаралық су объектілерін және олардың бассейндерін ластануы бойынша ішкі, аймақтық [3] және халықаралық [4] деңгейде көбірек көңіл бөлінуде. Тұщы су қоймалары ең қолайлы және арзан су көзі. Қалалар санының артуы, халық санының өсуі, ауыл шаруашылығы, энергетика салаларының дамуы су объектілеріне антропогендік жүктеме мен олардың ластануының негізгі себебі болып табылады [5].

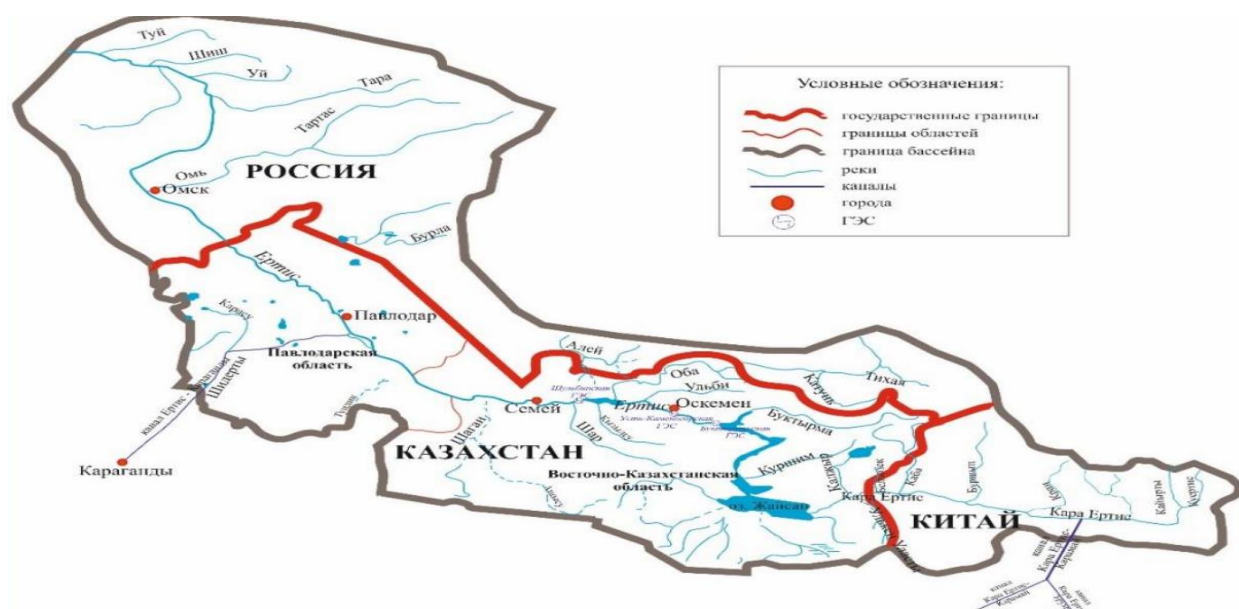
Қазіргі уақытта гидрохимиялық және гидробиологиялық көрсеткіштер бойынша табиғи сулардың сапасын бағалау үшін 20-ға жуық классификация белгілі [6].

Табиғи сулардың сапасына баға беру бойынша әдебиеттерге шолу [7-13] осы уақытқа дейінгі гидрохимиялық, гидробиологиялық, гидрологиялық, термодинамикалық және т.б. көрсеткіштері бойынша табиғи су сапасын объективті бағалаудың әмбебап әдісі әзірленбеген деген қорытындыға келдік. Қолданылатын әдістердің әрқайсысы жетілдіруді талап етеді және кешеді бағалауға қойылатын талаптарға сәйкес келмейді. 2007-2013 жылдары академик М.Ж. Бурлибаевтің жетекшілігімен «Қазгидромет» РМҚ ұлттық мониторинг қызметі республиканың жер үсті суларының сапасын гидрохимиялық көрсеткіштері бойынша кешенді баға берумен айналысты [14, 15]. Авторлар классификацияны химиялық элементтердің (негізгі иондар, биогендік элементтер, органикалық заттар, ауыр металдар, улы заттар, хлороорганикалық пестицидтер) қауіптілік деңгейлері бойынша 4 классқа бөлуді ұсынды табиғи сулардың ластану көрсеткіштері және кешенді ластану көрсеткіштері бойынша. Су объектісінің ластануының кешенді баға беру үшін кеңістікте де, уақытта да есептелуі мүмкін (айлық, маусымдық, жылдық, өзен ағысы, су айдынының акваториясы және т.б.). Автордар академик М.Ж. Бурлибаевтің ұсынған әдісін Ертіс өзені су сапасына кешенді баға беру үшін қолайлы әдіс деп тапты.

Материалдар мен әдістер.

Зерттеу материалдары Ертіс өзені бассейнінің Қытаймен шекаралық бөлігі Қара Ертіс өзені мен Павлодар облысы (сурет 1) бөліктерінен 27 станциядан пробалар 2023 жылдың шілде айында жиналды. Далалық жағдайда

судың химиялық тұрақсыз компоненттері (су температурасы, рН, еріген оттегі мөлшері, көмірқышқыл газы), ал басқа тұрақты химиялық компоненттері лабораториялық жағдайда анықталынды. Зерттеу материалдардың жиналуы, сақталуы, тасмалдануы мен талдауға дайындалуы Гидрохимия институтының ұсынысымен әзірленген және ГОСТ Р 51232-98 (СТ Р 51593 – 2003) [16, 17] мақұлдаған талаптар бойынша жүзеге асырылды. Тез тотығатын органикалық заттар, биогенді элементтер мен ауыр металдар үлгілер жиналғаннан кейін халықаралық стандарт ГОСТ Р 51232-98 (СТ Р 51232-2003) [16, 18] талаптарына сәйкес консервіленді. Станциялардың координатын анықтау GarminTrex GPS-навигаторымен орындалды. Барлық пробалар шығыс бойлық 47.620...51.825 және батыс ендік 84.936...77.185 -тен жиналды.

Сурет 1. Ертіс өзені бассейні [19].

Қазіргі уақытта 1300-ден астам заттар үшін шекті рұқсат етілген концентрациялар белгіленген [20]. Су объектілерінің ластану деңгейін бағалаудың жалпыланған көрсеткіштері гидрохимиялық зерттеулер тәжірибесінде кеңінен қолданылады.

Су қорғау практикасының негізгі қағидасы міндетті түрде бекітілген және кеңінен қолданылатын табиғи сулардың сапасын бағалауда зерттелетін судың құрамы мен қасиеттерінің мәнін ластаушы заттардың рұқсат етілген шектік көрсеткішін нормативтік мәнімен салыстыру болып табылады. КСРО Денсаулық сақтау министрлігі 04.16.1988 ж. бекіткен ШРК нормативтері ҚР аумағында ҚР Денсаулық сақтау министрлігі Санитарлық-эпидемиологиялық қызмет департаменті 18.08.1997 ж. № 408 бұйрығына сәйкес қолданылады. Сонымен қатар балық шаруашылығы су айдындарының суларына арналған № 3 ШРК қосымша тізбесі «балық шаруашылығы су айдындарының суларына зиянды заттардың әсер етуінің шекті рұқсат етілген шоғырланулары мен

бағдарланған қауіпсіз деңгейлерінің жалпыланған тізбесі» (27.12.1991 ж. № 12-04-11) қолданылады [21, 22].

Бірақ тек қана гидрохимиялық көрсеткіштердің шектік рұқсат етілген көрсеткіштерден ауытқуы бойынша нормативтерімен салыстыру әр түрлі ластанушы заттардың бірлескен әсерін жеткілікті дәрежеде жан-жақты бағалауға, сондай-ақ су объектісінің су жағдайына әртүрлі факторларға әсер етуін болжауға мүмкіндік бермейді. Жерүсті суларының сапасына кешенді баға беру әдісі әрқашан жетілдірілуде, түрлі дәрежеде нақтылаулар мен толықтырулар енгізіліп бірқатар нұсқалар ұсынылған. Біздегі гидрохимиялық және токсикологиялық көрсеткіштерге нақты баға беру үшін академик М.Ж.Бурлибаев әдісін [14], Ертіс өзені су сапасын кешенді бағалау үшін пайдаланамыз.

Су сапасының нақты қаншалықты дәрежеде ластанғандығын бағалау – кешенді көрсеткіштері бойынша баға беруді талап етіледі және төрт классқа бөлінеді:

- 1 – класс ($>1, 0$) – нормативті таза;
- 2 – класс ($1, 0-3, 0$) – аз мөлшерде ластанған;
- 3 – класс ($3, 0-10, 0$) – жоғары деңгейде ластанған;
- 4 – класс ($>10, 0$) – шамадан тыс ластанған.

Ертіс өзені суының ластану дәрежесіне баға беру үшін элементтерді топтарға бөлеміз:

- 1) негізгі иондар (Ca^{2+} , Mg^{2+} , Na^+ , K^+ , SO_4^{2-} , Cl^-);
- 2) биогенді элементтер (NH_4^+ , NO_2^- , NO_3^- , PO_4^{3-} , Si , Fe);
- 3) органикалық заттар;
- 4) ауыр металдар (Mn , Cd , Co , Cr , Cu , Pb , Zn , Hg).

Судың кешенді ластану индексі – келесі формулламен есептеледі [23]:

$$\text{СКЛИ} = \left(\sum_i^n \frac{C_i}{\text{ШРК}_i} \right) / n, \text{ қайда:}$$

C_i – элемент концентрациясы;

ШРК_i – шектік рұқсат етілген көрсеткіш;

n – кездесетін қосылыстар саны.

Судың ластануиндекісін анықтау (кесте 1) үшін әр элементтің ШРК көрсеткішінен асып кету мөлшері бойынша анықталады:

$$\text{СЛИ}_i = C_i / \text{ШРК}_i,$$

СЛИ_i – жеке СЛИ арнайы i – элемент үшін;

C_i – элемент концентрациясы, мг/дм

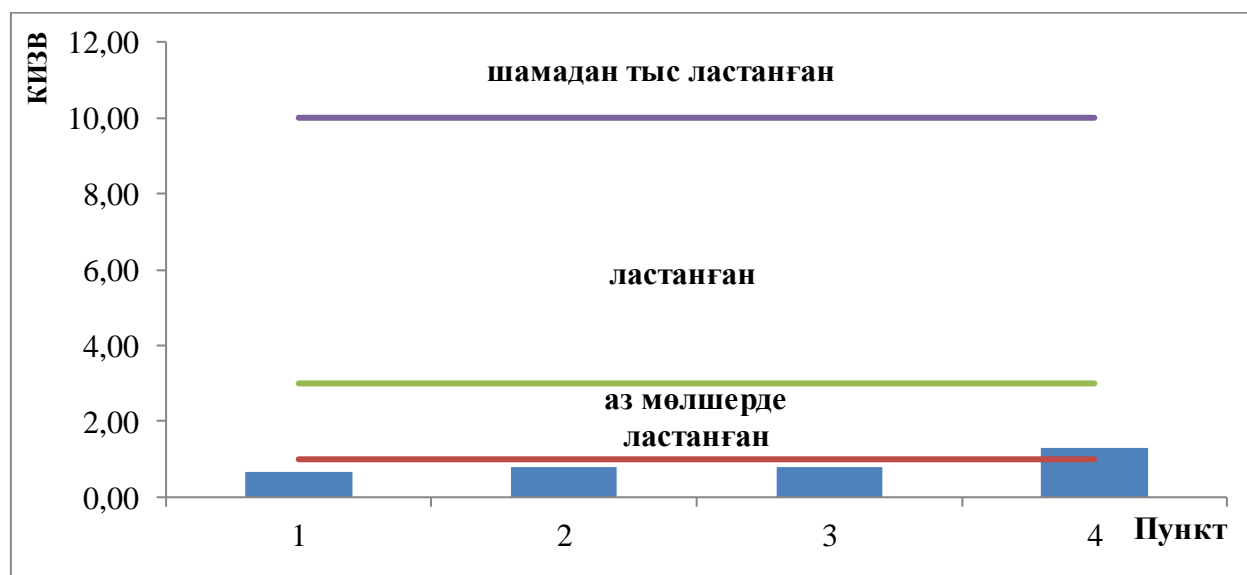
ШРК_i – элементтің шектік рұқсат етілген көрсеткіші [24, 25].

Кесте 1. Судың ластану көрсеткіштері бойынша деңгейдері.

Сапалық класы	Судың сапалық белгісі	Көрсеткіш
1	Өте таза	$\leq 0,3$
2	Таза	0,31-1,0
3	Аз ластанған	1,01-2,5
4	Ластанған	2,51-4,0
5	Лас	4,1-6,0
6	Өте ластанған	6,01-10,0
7	Шамадан тыс ластанған	$>10,0$

Нәтижелер мен талқылаулар.

Есептеулер мен алынған материалдардың талдау нәтижесінде шілде айында Ертіс өзені суының қаншалықты дәрежеде ластанғандығына баға беру үшін судағы негізгі иондар, органикалық заттар мөлшері, биогенді заттар мен ауыр металдар бойынша су сапасына баға берілді. Кешенді көрсеткіштері бойынша судың ластану дәрежесі су сапасының нормативті таза, тек Павлодар қаласының төменгі бөлігіндегі Ертіс өзені аз мөлшерде ластанған (сурет 2).

Сурет 2. Ертіс өзенінің кешенді көрсеткіштері бойынша орташа шектік ластану дәрежесі.

1 – Қара Ертіс; 2 – Ертіс өзені Павлодар қаласына жетпей; 3 – Ертіс өзені Павлодар қаласы; 4 – Ертіс өзені Павлодар қаласынан кейін.

Ертіс өзені суының ластануын топтар бойынша негізгі иондар мен органикалық заттардың ластану дәрежесі су объектілерінің жіктелуіне сәйкес «нормативтік таза» классына жатады, концентрациялары нормативті талаптардан ауытқулары байқалған жоқ. Рұқсат етілген шектік деңгейден асатын көрсеткіштер: биогендік элементтер мен ауыр металдар (кесте 2). СКЛИБЭ 1 ден аспауы Павлодар қаласының жоғарғы жағымен Павлодар қаласындағы Ертіс өзені ағысыстарында байқалса, ал Қара Ертіс пен Павлодар

қаласының төменгі ағысында СКЛИ_{БЭ} шектік мөлшерден 0,33-0,42 есеге артқан. Биогенді элементтерден шектік мөлшерден асқандары: темір, нитрит, аммони. СКЛИ_{АМ} көрсеткіштері Қара Ертісте шектік мөлшерден аспайды ағыс бойынша ауыр металдармен ластану көрсеткіші 1,41 ден 3,14 есеге дейін ластану байқалады. Ауыр металдардан рұқсат етілген шектік мөлшерден асып түсетіндері: марганец, мыс, мырыш, хром, кобальт (кесте 2, 3).

Кесте 2. Ертіс өзені суының кешенді ластану көрсеткіштері (СКЛК) бойынша ластану дәрежелері, шілде 2023 ж.

Ертіс өзені	Станция саны	Негізгі иондар	Органикалық заттар	Биогендік элементтер	Ауыр металл
Қара Ертіс	5	н/т	н/т	1, 42	н/т
Павлодар қаласына жетпей	7	н/т	н/т	н/т	1, 41
Павлодар қаласы бөлігі	5	н/т	н/т	н/т	1, 52
Павлодар қаласынан өтіп	10	н/т	н/т	1, 33	3, 14
Ескерту: н/т – нормативті таза					

Судың ластану дәрежесі нитрит (NO_2^-) пен аммони (NH_4^+) аз мөлшерде ластанған класқа жатады. Бірақ ескерте кету керек нитрит екінші дәрежелі қауіпті санитарлық-токсикалық класс балықтарда гемоглабин мөлшерінің төмендеуі, бұлшық еттерінің тартылуы, тепе-теңдіктерінің жойылуы мен жүйке жүйесі мен бүйрекке кері әсері болады [26]. Судағы темір аз мөлшерде қауіпті класына жатады және мөлшерінің жоғары болуыда су түсінің өзгеруіне себепші. Қара Ертіс бөлігінде темірдің мөлшері деректер 2016 жылға дейін шектік рұқсат етілген мөлшерден аспаса [23], біздің деректерде 5,8 есеге артқан, Павлодар обласы бөлігінде де шектік мөлшерден артуы байқалады.

Ауыр металдардан марганецтің ластануы Қара Ертіс пен Павлодар облысы су бөлігінде байқалады. Марганецтің Ертіс өзеніне түсуі тікелей металлургиялық заводтар мен химиялық өнеркәсіптерден, шахта сулары, темір-марганец кені мен кейбір минералдардың әсерінен суға тікелей түседі. Сонымен қатар белгілі мөлшері гидробионттардың әсіресе көк-жасыл балдырлар мен дитомды балдырлардың өлуі және ыдырауы кезінде болады. Су ағысында қауіптілік деңгейі 3 класқа жататын мөлшерінің табиғи су қоймаларында артуы йод тапшылығы ауруларына себепші болатын марганец ластану дәрежесі Қара Ертіс бөлігінде 3,0 болса Павлодар облысы бөлігінде 10,6 есеге артқан. Бұл тікелей Ертіс өзені суының органалевтикалық ластануына суының түсінің өзгеруі мен су мөлдірлігінің төмендеуіне тікелей әсер етеді. Ертіс өзені бассейніндегі мыс мөлшерінің шектік мөлшерден асуы Қара Ертістен басқа Павлодар обласы бөліктерінде байқалады. Мыс мөлшерінің суға түсуі антропогендік факторлардың әсерінен, нақтылап айтқанда түсті металлургия мен Павлодар Қарағанды өнірінде орналауқан көмір мен мұнайдын жағылуы нәтижесінде болуы мүмкін себебі жоғарғы Қара Ертіс өзенінде мыспен ластануы байқалмайды. Қауіптілік деңгейі төмен болғанымен, мыс

мөлшерінің артуы суға дәм береді. Ресей аумағында Ертіс өзеніндегі марганец пен мыс мөлшері ағыс бойынша арта түседі [27, 28]. Ертіс өзенінде ауыр металдар: кадмий, кобальт, хром, мырыш, ртуть шектік рұқсат етілген көрсеткіштен асуы байқалмайды тек, Павлодар облысының төменгі бөлігіндегі Ресеймен шераралық аймақта орналасқан Железинка ауылында кобальт (23), хром (56), мыс (20), мырыш (20,5) мөлшерінің артуы байқалады. Бірақ, Железинка ауылының кейінгі Ертіс өзенінің төменгі ағысында кобальт, хром, мыс, мырышпен ластану көрсеткіштері байқалған жоқ (кесте 3).

Кесте 3. Шілде айындағы Ертіс өзенінің суының жеке элементтер бойынша ластану дәрежесі (ШРК-тен ауытқуы). 2023 ж.

Станция	Биогенді элемент, ПДК						Ауыр металл, ПДК							
	Si	NO ₂	NO ₃	NH ₄	Fe,	PO ₄	Mn	Cd	Co	Cr	Cu	Pb	Zn	Hg
1	н/т	1,1	н/т	н/т	5,8	н/т	3,0	н/т	н/т	н/т	н/т	н/т	н/т	н/т
2	н/т	1,9	н/т	1,0	1,4	н/т	7,9	н/т	н/т	н/т	2,2	н/т	н/т	н/т
3	н/т	2,1	н/т	1,2	1,8	н/т	9,3	н/т	н/т	н/т	1,8	н/т	н/т	н/т
4	н/т	2,1	н/т	1,4	3,5	н/т	10,6	н/т	2,4	6,2	3,5	н/т	2,3	н/т

Ескерту: н/т – нормативті таза

1 – Қара Ертіс; 2 – Ертіс өзені Павлодар қаласына жетпей; 3 – Ертіс өзені Павлодар қаласы; 4 – Ертіс өзені Павлодар қаласынан кейін.

Қорытынды.

2023 жылдың шілде айында жүргізілген зерттеу нәтижесі Қазақстан бөлігіндегі Қара Ертіс өзенінің Қытаймен шекаралас бөлігі мен Павлодар облысы бөлігіндегі Ертіс өзенінің суының сапасына әсер ететін элементтердің шектік рұқсат етілген көрсеткіштен артуы анықталды. Биогенді элементтер мен ауыр металдармен ластануы өнеркәсіптік және ауыл шаруашылығының тікелей әсерінен. Бірақ, антропогендік әсерлерден басқа шектік мөлшерден асуы өзеннің физика-географиялық жағдайы мен орналасуына сонымен қатар судың ішіндегі әрекеттерге әсер етеді. Мыс пен марганецтің Ертіс өзені суларда кездесуі геологиялық факторлар мен гидробиологиялық әсерлерге де байланысты болуы ықтималдылығы бар.

Ертіс өзенінің су сапасына жүргізілген есептеулер негізгі иондар мен органикалық қосылыстар су сапасы нормативті таза деп баға берсек. Биогенді элементтермен Ертіс өзенінің кешенді ластануы Қара Ертіс пен Павлодар қаласының төменгі бөлігінде байқалса ал ауыр металдармен ластануы Қытайдан ағып келетін Қара Ертістен басқа Павлодар облысының барлық бөліктерінде байқалады. ШРК_{бш} талаптарынан: нитрит, аммоний, темір, марганец, мыс асып түседі. Бұл сайып келгенде судың органолептикалық ластануы: су түсінің өзгеруі мен тұнықтығының кемуіне сонымен қатар ішуге жарамсыздығына әсер етуі мүмкін. Ертіс өзенінің су сапасын бағалау бойынша зерттеу жұмыстарын жылдың басқа маусымдарында да жалғастырған жөн.

Қаржыландыру.

Жұмыс «Су ресурстарын трансшекаралық пайдалану және климаттық өзгерістер жағдайында Ертіс өзені бассейнінің Қазақстандық бөлігіндегі биоресурстардың жай-күйін бағалау» жобасы шеңберінде орындалды (ИРН: BR18574062-ОТ-23).

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Федорова Л.И. Влияние экологических факторов на особенности распределения пиявок в среднем течении реки Иртыш // Самарский научный вестник. – 2020. – Т. 9. – №. 4 (33). – С. 159-164.
- 2 Регионы Казахстана / Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Комитет по статистике. – URL: <https://stat.gov.kz/edition/publication/collection>.
- 3 Бейсембаева М.А., Дубровская Л.И., Земцов В.А. Антропогенные изменения водных ресурсов и максимальных уровней реки Иртыш в равнинной части бассейна в Республике Казахстан //Известия Томского политехнического университета. Инжиниринг георесурсов. 2018. – Т. 329. – №. 3. – С. 6-15.
- 4 Ho S. Introduction to «Transboundary River Cooperation: As tors, Strategies and Impact» // Water International. 2017. – V. 42. – № 2. – P. 97-104.
- 5 Бойко А.Е. Экологическая проблема Иртыша//ББК 20.1 Б40. – 2022. – С. 246.
- 6 Романова С.М. Бессточные водоемы Казахстана. Том 2 Качество воды»: электронное учебное пособие.-Алматы: Қазақ ун-ті, 2015. – 165 с.
- 7 Емельянова В.П., Данилова Г.Н., Колесникова Т.Х. Оценка качества поверхностных вод суши по гидрохимическим показателям // Гидрохим. материалы. – 1992. – Т.81. – С. 119-129.
- 8 Кудис С.П., Шпаловский Э.П. Классификация качества водных ресурсов в соответствии с видами водопользования в странах ЕЭК //В кн.: Водоотведение и оценка качества поверхностных вод. – Минск: Наука и техника, – 1983. – С. 35-48.
- 9 Контроль химических и биологических параметров окружающей среды. Энциклопедия «Экометрия» /Под ред. Л.К.Исаева. – СПб: «Крисмас+». – 1998. – 312 с.
- 10 Белогуров В.П., Лозанский В.Р., Песина С.П. Применение обобщенных показателей для оценки уровня загрязненности водных объектов // Комплексные оценки качества поверхностных вод. – Л.: Гидрометеиздат, – 1984. – С. 33-43.
- 11 Караушев А.В., Скакальский Б.Г., Швацман А.Я., Фаустова Л.И. Оценка загрязненности водных объектов по интегральным показателям. – Таллин. – 1975. – секция 4, ч.1. – С. 97-106.
- 12 Методика определения обобщенного показателя качества поверхностных вод //Материалы ВНИИВО к разделу охрана вод. «Схемы

комплексного использования и охраны водных ресурсов страны на период до 2005 года». – Харьков, – 1985. – С.22-38.

13 Гурарий В.И., Карташов А.Н., Чикина В.К. Упрощенные формулы для оценки качества воды //Комплексные оценки качества поверхностных вод. – Л.: Гидрометеиздат, – 1984. – С. 44-47.

14 Бурлибаев М.Ж. Комплексная оценка качества поверхностных вод по гидрохимическим показателям / Бурлибаев М.Ж., Байманов Ж.Н., Тажмагамбетов Е.А. – Алматы: Издательство «Гылым», – 2007. – 96 с.

15 Бурлибаев М.Ж., Бурлибаева Д.М. Об экологическом стоке трансграничных рек между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой //Гидрометеорология и экология. – 2015. – №. 1 (76). – С. 90-109.

16 Семенов А.Д. и др. Руководство по химическому анализу поверхностных вод суши //Л.: Гидрометеиздат. – 1977. – Т. 9.

17 Государственный стандарт Республики Казахстан. Вода питьевая. Отбор проб. СТ РК ГОСТ Р 51593– 2003. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30015917&pos=22;-46#pos=22;-467.

18 Государственный стандарт Республики Казахстан Вода питьевая Общие требования к организации и методам контроля качества СТ РК ГОСТ Р 51232 – 2003. <https://files.stroyinf.ru/Data2/1/4293739/4293739359.pdf>.

19 Баспакова Г.Р., Загидуллина А.Р., Сапарова А.А. Трансграничные водные проблемы экосистемы р. Ертис (Иртыш). – Брест: БрГТУ, – 2019. – С. 33–36.

20 Онищенко Г.Г. Предельно допустимые концентрации (ПДК) химических веществ в воде водных объектов хозяйственнопитьевого и культурно-бытового водопользования //Дополнения и изменения к ГН. – 2008. – Т. 2. – №. 5. – С. 1315.

21 Анисова С.Н. и др. Обобщенный перечень предельно допустимых концентраций (ПДК) и ориентировочно безопасных уровней воздействия (ОБУВ) вредных веществ для воды рыбохозяйственных водоемов //М.: ВниРО. – 1990.

22 Амиргалиев Н.А., Туралыкова Л.Т. К оценке качества вод Алакольской системы озер.// Некоторые аспекты гидроэкологических проблем Казахстана. – Алматы: Каганат, 2011. – С.166-175.

23 Бурлибаева Д.М., Бурлибаев М.Ж., Рыскельдиева А.М., Кайдарова Р.К., Опп К., Амиргалиев Н.А. Динамика изменения концентраций загрязняющих веществ группы тяжелых металлов в поверхностных водах трансграничной реки Ертис на территории Республики Казахстан //Вестник КазНУ. Серия географическая. – 2020. – Т. 57. – №. 2. – С. 54-68.

24 Бурлибаев М.Ж. и др. об изменении качества воды по гидрохимическим показателям поверхностного стока реки Ертис на приграничной с КНР территории // География и водные ресурсы. – 2020. – №. 1. – С. 3-10.

25 Информационный бюллетень о состоянии окружающей среды Республики Казахстан. – Алматы, Департамент экологического мониторинга РГП «Казгидромет», – 2017 г. – 97 с.

26 Черкесова Д.У., Шахназарва А.Б. Токсическое воздействие нитритов на организм рыб. Юг России: экология, развитие. 2009, 4 (4). – С. 148-152.

27 Дударева И.А., Алимova Г.С., Токарева А.Ю. Марганец в воде и донных отложениях нижнего течения реки Иртыш //Успехи современного естествознания. – 2017. – №. 8. – С. 70-74.

28 Бобренко Е.Г., Розбах Т.В., Бобренко М.И. Оценка трансграничного загрязнения реки Иртыш медью и марганцем //Россия молодая: передовые технологии–в промышленность. – 2013. – №. 3. – С. 96-99.

ҒТАМР 34.43.01

КАМПИЛОБАКТЕРИОЗ ҚОЗДЫРЫҒЫШЫ АНТИГЕНІМЕН ИММУНДЕЛГЕН ҚОЯН ҚАН САРЫСУЫНАН G ИММУНОГЛОБУЛИНДЕРДІ БӨЛІП АЛУ ЖӘНЕ ТАЗАРТУ

А.Ж. Әбүталипова

*Магистрант, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ.*

Г.М. Өтепова

*Аға оқытушы, магистр, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу
университеті, Астана қ.*

Ж.Ә. Сұраншиев

*В.э.к., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ.*

Жұмыста кампилобактериоз қоздырығышы антигенімен иммунделген қоян қан сарысуынан G-иммуноглобулиндерді бөліп алу және тазарту бойынша жүргізілген зерттеу нәтижелері ұсынылды. Иммунды қан сарысуы аммоний сульфатының қаныққан ерітіндісімен тұндырылды. Тазарту жұмыстары хроматография көмегі арқылы іске асырылып, алынған препараттың құрамындағы ақуыздың концентрациясы Брэдфорд әдісі бойынша анықталды. Бөлініп алынған ақуыздың тазалығына көз жеткізу үшін электрофорез жүргізілді.

Түйін сөздер: қан сарысуы, ақуыз, G иммуноглобулині, электрофорез, хроматография.

Иммуноглобулиндер – бұл қан плазмасындағы ақуыз қосылыстары-гликопротеидтер, олардың негізгі қызметі денені инфекциялардан қорғау болып табылады. Иммундық антиденелер бес класқа бөлінеді – IgA, IgG, IgM, IgD, IgE. Диагностикалық зерттеулерде IgG, IgA, IgM иммуноглобулиндеріне үлкен мән беріледі. Зерттеу барысында олардың сапалық және сандық мазмұны анықталады. Біріншісі қандағы инфекцияның болуын анықтайды, екіншісі зерттеу ауруға шалдыққан организмнің қанынының құрамындағы антиденелердің деңгейін анықтайды. Әрбір инфекция үшін қандағы M және G антиденелерінің белгілі бір деңгейі бар, кейбір инфекциялар иммуноглобулин деңгейінің жоғарылауымен бірге жүрмейді [1, 2].

IgG антиденелері-массасы шамамен 150 кДа болатын үлкен молекулалар. Бұл патогендердің – вирустық, бактериялық, саңырауқұлақтық және басқа да аурулардың қоздырғыштарының шабуылына жауап ретінде иммундық жүйенің жасушалары шығаратын арнайы антиденелер. G-класының иммуноглобулиндері (IgG) барлық басқа сарысулық иммуноглобулиндер арасында басым болып келеді. Олар қызылша, қызамық, желшешек сияқты бірқатар ауыр патологияларға қарсы ұзақ және тұрақты, кейбір жағдайларда өмірлік иммунитеттің қалыптасуын қамтамасыз етеді.

IgG қан сарысуының құрамындағы барлық иммуноглобулиндердің 80%-ын және оның жалпы ақуыздарының 20%-на дейін құрайды. Плазмоциттер (жетілген В лимфоциттері) IgG синтездейді [3].

G – иммуноглобулині (IgG). Бұл изотиптің иммуноглобулиндері классикалық мономерлі пішіндес және екінші иммундық жауап кезінде синтезделінетін антиденелердің негізгі бөлігін қамтамасыз етеді. Молекулалық массасының төмен болуына себепті IgG тіндерге кіруі оңай, сонымен қатар плацентарлық барьер арқылы еніп кету қабілетіне ие ең жақсы зерттелген иммуноглобулин. Плацента арқылы анадан ұрыққа өтеді де, нәрестені инфекция, көптеген түрлі вирустардан алғашқы (шамамен 4-6 айлыққа дейін) өзінің иммунитеті пайда болғанға дейін гуморальдық иммунитетпен қамтамасыз етіп қорғайды. Демек, өмірдің бастапқы бес-алты айында жаңа дүниеге келген сәбиде анасымен бірдей антиденелер болады да, сол арқылы нәресте ананың өмірінде кездесетін барлық қауіпті қоздырғыштардан, осы антиденелер ыдырап, жоқ болғанға дейін өзін қорғай алады. Иммуноглобулиндердің бұл жиынтығы инфекцияларға өте сезімтал жаңа туған нәресте үшін, әсіресе тыныс алу және асқорыту жүйелерінде өте маңызды, комплементарлық жүйені белсендіруге қабілетті [4].

G класының иммуноглобулиндері ағзаның инфекцияға қайталама гуморальды реакциясын қамтамасыз етеді. Яғни, алдымен M класының иммуноглобулиндері («дабыл антиденелері») организмдегі бөгде жасушаларға қарсы шығарылады және 5 тәуліктен кейін ғана G – иммуноглобулиндері пайда болады. Олардың жартылай шығарылу кезеңі 23-25 күнді құрайды. Бұл дегеніміз, осы уақыт ішінде дене аурумен белсенді түрде «күреседі», нәтижесінде оның ауруға төзімділігі артады.

G – иммуноглобулинінің негізгі рөлі – антиген-антидененің тұрақты байланыстарын қалыптастыру арқылы организмнің әртүрлі патогенді микроорганизмдерге төзімділігін арттыру. Сондай-ақ, IgG кейбір бактериялық токсиндерді залалсыздандырады, аллергиялық реакцияларды баяулатады, фагоцитозға қатысады (зиянды жасушаларды антиденелермен анықтау процесі, содан кейін оларды жою) [5].

Материалдар мен әдістері.

Зерттеу жұмыстарын орындау барысында келесі қондырғылар мен жабдықтар қолданылды: 2-класты биологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін ламинарлық бокстар, электрофорезге арналған вертикалді камералар, термостаттар, төменгі температуралы тоңазытқыш, спектрофотометр, вошер-

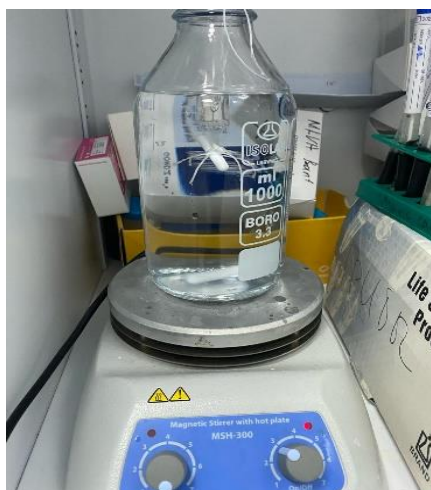
аппарат, кептіргіш шкафтар, рН-метр, магниттік араластырғыштар, су моншасы, центрифугалар, өлшемдік цилиндрлер, CO₂-инкубатор, дистиллятор, бидистиллятор, Петри табақшасы, 96-шұңқыршықты планшеттер, инвертирленген микроскоп, төменгі температуралы тоңазытқыш; мұздатуыш; спектрофотометр; аналитикалық және торсионды таразылар; кептіргіш шкафтар; рН-метр; магниттік араластырғыштар (MSH-300, Латвия, 2005ж); су моншасы; центрифугалар; өлшемдік цилиндрлер; ИФТ арналған планшеттер; Эппендорф және уленгут түтікшелері; әр түрлі өлшемдегі пробиркалар, автоматты пипетка-дозатор; Толымды және толымсыз Фрейд адьюванттары (Sigma, АҚШ); Кумасси G-250; этил спирті 96°; 70°, бұқа сарысу альбумині.

Зерханалық жануарлардан: қояндар және ешкі қолданылды. Жануарларды ұстау стандартты жағдайда (GLP) принциптерінің талаптарына сәйкес жүргізілді. Жануарлар тұрған бөлмелерде 12 сағат циклді жарықтандыру болды. Ауаның ылғалдылығы мен температурасы күнделікті қадағаланып отырды.

Жануарлармен жүргізілген барлық зерттеу жұмыстары биоқауіпсіздіктің жоғары стандарттарына сәйкес, жануарлардың әл-ауқатына қарай отыра жүргізілді. Барлық есептер жануарларға қатысты биомедициналық зерттеулер бойынша халықаралық принциптерге сәйкес жүзеге асырылады (*International Guiding Principles for Biomedical Research Involving Animals*).

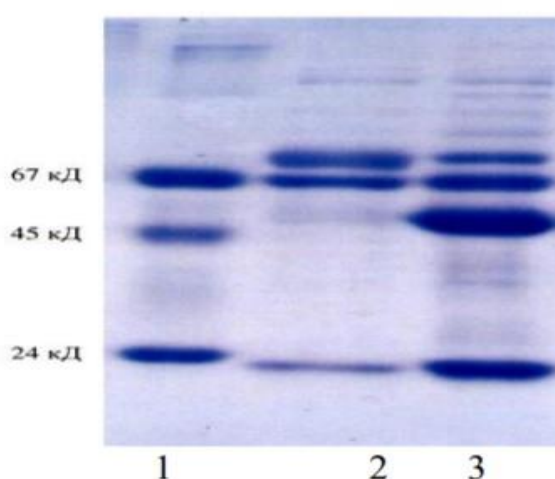
Иммунды қоянның қан сарысуынан G – иммуноглобулиндерін бөліп алу және тазарту.

Дайын кампилобактериоз қоздырығышы антигенімен иммунделген қоян қан сарысуы аммоний сульфатының қаныққан ерітіндісімен тұндырылды. Аммоний тұзы ионынан толық арылу үшін алдын-ала 0, 5%-ды ЭДТА-Na₂ ерітіндісінде қайнатылған диализ қапшығында фосфатты тұз ерітіндісіне қарсы диализ жүргізілді.

Сурет 1. Қан сарысуын фосфатты тұз ерітіндісіне қарсы диализдеу барысы.

Диализденген қан сарысуын тазарту үшін хроматографиядан өткіздік. NaCl градиентінің көмегімен элюцияланған жағдайда G – иммуноглобулиндері бар фракциялар бөлініп алынды. Келесі кезеңде хроматография арқылы бөлінген фракцияларының құрамындағы ақуыздардың концентрациясы Брэдфорд әдісі бойынша анықталды. Жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері бойынша алынған фракциялардың құрамындағы ақуыз мөлшері 2 мг/мл құрады. Осылайша, 1, 0 мл қалыпты иммунды қоян қан сарысуынан IgG шығыны 0, 1 мг құрады. IgG ерітіндісін диализдеу арқылы концентрацияланған IgG ерітіндісінің құрамындағы ақуыздың мөлшері 1 мг/мл шамасында болды. Бөлініп алынған ақуыз фракциялардың тазалығына көз жеткізу үшін полиакриламидті геледегі электрофорез қойылды.

Сурет 2. Қояннан бөлініп алынған G иммуноглобулиннің электрофореграммасы.
1 M – маркер; 2 – Қоянның қан сарысуы; 3 – Тазаланғаннан кейінгі үлгі

Кампилобактериоз қоздырғышы антигенімен иммунделген қоян қан сарысуын аммоний сульфатының қаныққан ерітіндісімен тұндыру және хроматография әдісінің көмегімен тазарту нәтижесінде жалпы мөлшері 30 мл-ді құрайтын және ақуыз концентрациясы 1 мг/мл шамасында болатын G – иммуноглобулин бөлініп алынды. Алынған G – иммуноглобулин кампилобактериоз қоздырғышына телімді пероксидазалық конъюгат дайындауда қолданылатын болады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Сова В.В., Кусайкин М.И. Выделение и очистка белков // Методическое пособие по курсу «Химия и биохимия белков и ферментов». – Владивосток, 2006. – С. 12-29.
- 2 Бұлашев А., Бияшев Қ.Б. Микробиология және иммунология. 2014. – 168 б.

3 Храмов В.А., Барсуков А.К. Выделение и очистка подклассов IgG быка // Журнал «Вятский медицинский вестник». вып. №4. – Ижевск, 2007. – С. 196-197.

4 Бочков Д.В., Толстикова Т.Г., Брызгалов А.О., Хвостов М.В. (2010), «Способ получения фермента пероксидазы из корней хрена», патент.

5 Вяткино О.В. Проблемы выделения и очистки растительных пероксидаз // Журнал «Биология, химия», вып. №3. 2012. – С. 271-276.

ҒТАМР 27.21.17

КООРДИНАТАЛЫҚ-ВЕКТОРЛЫҚ ӘДІСПЕН ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Ж.Қ. Байгиков

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

М.А. Муратбекова

Ғылыми жетекші, PhD, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада мектептің геометрия курсына координаталық-векторлық әдіспен есептерді тиімді шешу және геометриялық формулаларды дәлелдеу әдістемесі қарастырылған.

Түйін сөздер: геометрия, есептер, координаталық-векторлық әдіс, вектор, координаталар.

Геометрия – математиканың іргелі саласы, ол оқушылардың логикалық және кеңістіктік ойлауын және есептерді шешу дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Мектеп геометрия курсының міндетті тақырыптарының бірі – координаталық-векторлық әдіс болып табылады. Бұл әдіс нүктелерді, сызықтарды және басқа геометриялық фигураларды координаталар жүйесі мен векторларды пайдалана отырып есептеуді қамтиды. Бұл әдіс арқылы күрделі есептерді тиімді шешуге мүмкіндік туады, геометриялық формулаларды дәлелдеу қиындық тудырмайды.

Координаталық-векторлық әдісті пайдаланып геометрия есептерін шығару үшін ең алдымен геометриялық есептің шартын «координаталық-векторлық» тілге көшіру қажет. Мұндай көшіруден кейін координаталық-векторлық әдіс арқылы шығарылатын есептерге алгебралық есептеулер жүргізіледі, содан кейін нәтиже қайтадан геометриялық тілге аударылады. Бұл геометриялық есептерді координаталық-векторлық әдіс арқылы шешудің негізгі мәні. Координаталық-векторлық әдіс арқылы оқыту келесі қадамдардан тұрады:

1-қадам. Декарттық координаталар жүйесімен таныстыру. Координаталық-векторлық әдісті оқытудағы бірінші қадам декарттық координаталар жүйесімен таныстыру. Декарттық координаталар жүйесі деп Ox және Oy өстерін O нүктесінде қиылысатындай етіп, бір-біріне перпендикуляр орналастыру арқылы салынатын Oxy тік бұрышты координаталар жүйесін

айтамыз. Оқушылар декарттық координаталардағы нүктелерді салуды және нүктенің координаталарын анықтауды үйренуі керек.

2-қадам. Векторлармен таныстыру. Көптеген физикалық шамалар, мысалы жылдамдық, күш, үдеу және т.б. тек сандық мәнімен ғана емес бағытымен де сипатталады. Мұндай шамалар векторлар деп аталады. Оқушылар векторларды қосу және азайтуды және вектордың шамасы мен бағытын анықтауды үйренуі керек.

3-қадам. Геометриялық фигураларды векторлармен бейнелеу. Оқушылар векторларды жақсы түсінгеннен кейін геометриялық фигураларды векторлармен бейнелей бастайды. Мысалы, түзуді түзудің бағытын көрсететін вектормен, ал түзудегі нүктені басынан басталып, сол нүктеде аяқталатынын вектормен көрсетуге болады. Сол сияқты үшбұрыштың қабырғаларын үш вектормен көрсетуге болады.

4-қадам. Координаталық-векторлық әдісті қолдану. Оқушылар векторлардың көмегімен геометриялық фигураларды бейнелеуді үйренгеннен кейін, олар бұл білімдерін есептер шығаруға қолдана бастайды. Мысалы, оқушылар үшбұрыштың ауданын анықтау, түзудің теңдеуін табу немесе екі түзудің параллель немесе перпендикуляр екенін анықтау үшін координаталық-векторлық әдісті қолдана алады.

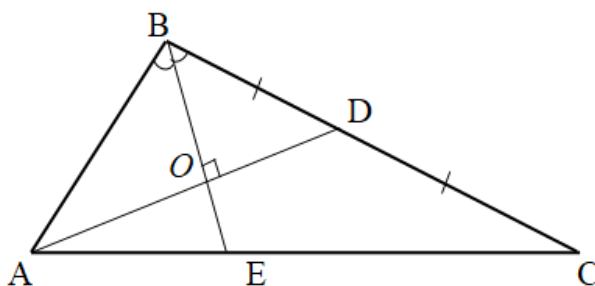
5-қадам. Тәжірибе және бағалау. Кез келген пән секілді, математикада да алған білімді практикалық тұрғыда қолдану өте маңызды. Оқушылардың есептерді жақсы меңгеріп, тиімді шығаруы үшін координаталық-векторлық әдісті қолданып есептерді шығару мүмкіндігі мол болуы керек. Мұғалімдер кері байланыс жасап, бақылаулар мен емтихандар арқылы оқушылардың қаншалықты меңгергенін бағалап отыруы керек [1].

Бұл әдісте есептерді шешу арнайы алгоритм негізінде жүзеге асады. Интуиция, жорамалдар, қосымша конструкцияларды көп қажет етпейді. Сондықтан осы әдіс негізінде күрделі есептерді тиімді шешуге болады.

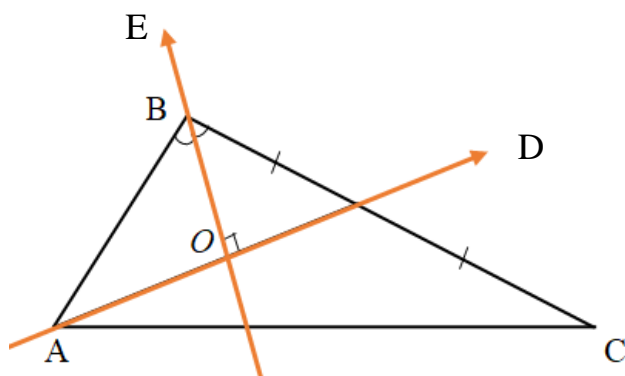
Мысалға үшбұрышқа байланысты күрделі есепті шығарайық.

1-мысал. ABC үшбұрышында BE биссектрисасы мен AD медианасы перпендикуляр және ұзындықтары 4-ке тең ($BE=AD$). Үшбұрыштың қабырғаларын табындар [2].

Шешуі: $\triangle ABC$ үшбұрышын салайық (1-сурет).

Сурет 1. ABC үшбұрышы.

Сурет 2.

Дәл осы $\triangle ABC$ үшбұрышына координаталық ось жүргіземіз (2-сурет). $OB=b$ деп алып, нүктенің координаталарын табайық.

BO түзуі – $\triangle ABD$ үшбұрышының биссектрисасы және биіктігі болады, онда O нүктесі – AD ортасы болады, ал $AD = 4$, сонда $A(-2;0)$, $D(2;0)$, $B(0;b)$, $E(0;y)$, D – BC кесіндісінің ортасы, онда $C(4;b)$.

AC түзуінің теңдеуін жазайық:

$$\frac{x - x_1}{x_2 - x_1} = \frac{y - y_1}{y_2 - y_1}$$

$$\frac{x+2}{1+2} = \frac{y-0}{-b-0} \rightarrow y = -\frac{b}{6}x - \frac{b}{3} - AC \text{ түзуінің теңдеуі.}$$

AC түзуі y осін E нүктесінде қиып өтеді, сонда $E(0; -\frac{b}{3})$ болады.

$$BE=4, \text{ онда } \sqrt{(0-0)^2 + (b-\frac{b}{3})^2} = 4 \rightarrow b=3$$

$$|AB| = \sqrt{(0+2)^2 + (3-0)^2} = \sqrt{13}$$

$$|BC| = \sqrt{(4-0)^2 + (-3-3)^2} = \sqrt{52} = 2\sqrt{13}$$

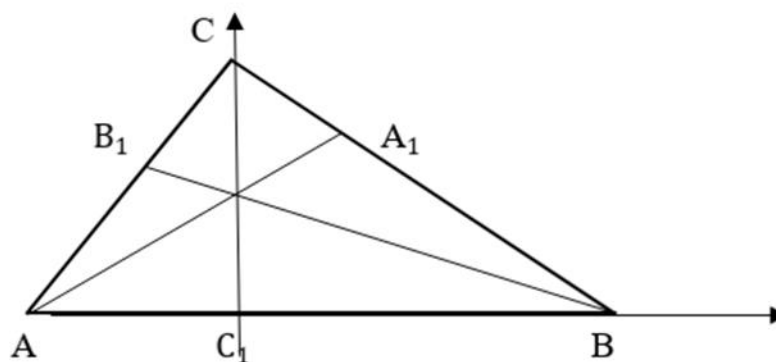
$$|AC| = \sqrt{(4+2)^2 + (-3-0)^2} = \sqrt{45} = 3\sqrt{5}$$

Жауабы: $\sqrt{13}; 2\sqrt{13}; 3\sqrt{13}$.

Координаталық-векторлық әдіс арқылы геометриялық формулаларды дәлелдеу қиындық тудырмайды.

2-мысал. Үшбұрыштың биіктіктері бір нүктеде қиылысатынын дәлелдейік.

Дәлелдеуі. $\triangle ABC$ үшбұрышын салайық (3-сурет). Тікбұрышты декарттық координаталар жүйесін енгізейік. AA_1, BB_1, CC_1 – $\triangle ABC$ үшбұрышының биіктіктері, ал C_1 координаталар басы делік.

Сурет 3.

Сонда ΔABC үшбұрышының биіктіктерінің координаталары [3]: $A(a; 0)$, $B(b; 0)$, $C(c; 0)$, мұнда $a \neq 0$, $b \neq 0$, $c \neq 0$.

$$\overrightarrow{BC} \{-b; c\}$$

$$AA_1: -b(x - a) + cy, bx - cy - ab = 0$$

$$\overrightarrow{CA} \{a; -c\}$$

$$BB_1: ax - cy - ab$$

$$\overrightarrow{AB} \{b - a; 0\}$$

$$CC_1: x = 0$$

$$\begin{cases} bx - cy - ab = 0 \\ x = 0 \end{cases}$$

$$\begin{cases} x = 0 \\ y = \frac{-ab}{c} \end{cases}$$

$$H \left(0; -\frac{ab}{c} \right)$$

H нүктесінің координаталары BB_1 теңдеуін қанағаттандырады:

$$a \cdot 0 - c \cdot \frac{-ab}{c} - ab = 0$$

Сәйкесінше, $AA_1 \cap BB_1 \cap CC_1 = H$.

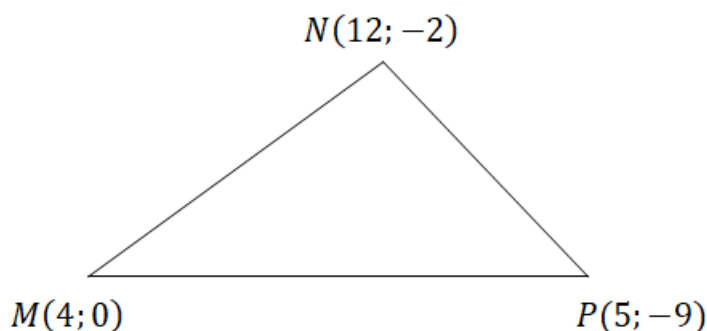
Координаталық-векторлық әдіс арқылы фигураларды теңдеулер арқылы қою және координаттардағы әртүрлі геометриялық қатынастарды өрнектеу арқылы геометриялық есепті алгебралық жолмен шешуге болады.

3-мысал. Координаталармен берілген үшбұрыштың периметрін табыңдар (4-сурет).

Берілгені: ΔMNP ; $M(4; 0)$; $N(12; -2)$; $P(5; -9)$.

Табу керек: ΔMNP үшбұрышының периметрі.

Шешуі:

Сурет 4.

Екі нүктенің арақашықтығын табу формуласын қолданамыз:

$$|AB| = \sqrt{(x_1 - x_2)^2 + (y_1 - y_2)^2}$$

MN ұзындығын табайық:

$$|MN| = \sqrt{(12 - 4)^2 + (-2 - 0)^2} = \sqrt{64 + 4} = \sqrt{68} = \sqrt{4 \cdot 17} = 2\sqrt{17}.$$

NP ұзындығын табайық:

$$|NP| = \sqrt{(5 - 12)^2 + (-9 - 2)^2} = \sqrt{49 + 49} = \sqrt{2 \cdot 49} = 7\sqrt{2}.$$

MP ұзындығын табайық:

$$|MP| = \sqrt{(5 - 4)^2 + (-9 - 0)^2} = \sqrt{1 + 81} = \sqrt{82}.$$

Периметрін табайық: $P_{MNP} = |AB| + |MN| + |MP|$.

$$P_{MNP} = 2\sqrt{17} + 7\sqrt{2} + \sqrt{82}.$$

$$\text{Жауабы: } P_{MNP} = 2\sqrt{17} + 7\sqrt{2} + \sqrt{82}.$$

Координаталық-векторлық әдіс негізгі мектеп геометрия курсының маңызды тақырыбы болып табылады. Оқушыларды декарттық координаталар жүйесімен, векторлармен таныстыру және координаталық-векторлық әдісін қолдану арқылы оқушылар геометрияны терең түсініп, есептер шығару дағдыларын дамытады. Мұғалімдер оқушыларды қызықтыру және оқуды жеңілдету үшін әртүрлі оқыту стратегияларын, соның ішінде практикалық әрекеттер мен өмірден алынған мысалдарды көбірек қолдануы керек.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Кагазбаева А.К. Методика использования идей векторно-координатного метода при изучении геометрии в 6-8 классах: диссертация... к.п.н. – Минск, 1987. – 192 с.
- 2 Смирнов В.А., Тұяқов Е.А. Геометрия. Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2018. – 160 б.
- 3 Смирнов В.А., Тұяқов Е.А. Геометрия: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2019. – 200 б.

ҒТАМР 27.01.45

МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИНКЛЮЗИВТІ ТӘЖІРИБЕЛЕР

А.М. Кунтуганова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университет, Семей қ.

Қазіргі уақытта қоғам білім беру мекемелерінің алдына білім беру қызметтерінің жоғары деңгейі мен кең ауқымы, сондай-ақ балалар халқының барлық санаттары үшін білім берудің қолжетімділігі сияқты жаһандық міндеттер қояды. Бұл міндеттерді орындау білім беру мекемелерінде оқу процестері оқушылар үшін ең қолайлы жағдайда өтетін жайлы білім беру ортасын құру шартымен мүмкін болады. Осыған байланысты инклюзивті білім ерекше өзекті болып отыр. Инклюзивті білім беруді дамыту – ең күрделі бағыттардың бірі болғандықтан математика сабақтарында бұл әдіске ерекше назар аудару керек.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, математикалық жетістіктер, білім беру процесі, математиканы оқыту, білім беру ортасы, ерекше оқушылар.

Инклюзия – бұл психофизикалық даму ерекшеліктері бар студенттерді сау құрдастарына қол жетімді білім беру мекемесінің барлық салаларына қосу. Инклюзия ұғымы қазіргі білім беру теориясы мен саясатына АҚШ білім департаментінің Мемлекеттік хатшысының бұрынғы көмекшісі Мадлен Уиллдің еңбектерінің арқасында енгізілді.

Инклюзивті білім беру – бұл барлық балалар физикалық, психикалық, мәдени, тілдік және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан, оны қажет ететін балаларға бейімделетін және арнайы қолдау көрсететін жалпы білім беретін мектептердегі қалған оқушылармен бірге оқитын оқу процесін ұйымдастыру.

Инклюзивті білім беру балалардың әртүрлі қажеттіліктерін ескере отырып әзірленеді және барлығына бірдей білім беру мүмкіндіктерін жасайды. Ол балаларды кемсітуді жоққа шығаратын және бәріне бірдей қарауды қамтамасыз ететін идеологияға негізделген, бірақ ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға қосымша жағдайлар мен қолдау көрсетеді.

Инклюзивті білім беру сегіз қағидаға негізделген:

- әр адамның қабілеттері мен жетістіктеріне қарамастан құндылығы;
- әр адам әр адамның қарым-қатынас жасау құқығын сезінуге және ойлауға қабілетті екенін мойындау және бір-бірін қолдау және қолдау қажеттілігін мойындау;

– нағыз білім тек нақты қарым-қатынас аясында мүмкін болатынына сенімділік;

– барлық оқушылар үшін достық пен құрдастарды қолдаудың маңыздылығын түсіну;

– әрбір оқушы үшін прогреске қол жеткізу олар жасай алмайтын нәрседе емес, не істей алатынында сәтті болуы мүмкін екенін мойындау;

– әртүрлілік адам өмірінің барлық аспектілерін күшейтетінін мойындау.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға арналған математиканы оқыту әдістемесінің келесі мақсаттары бар:

– күнделікті өмірге және болашақ кәсіби қызметке қажетті негізгі математикалық білім мен дағдыларды игеру

– логикалық ойлауды және ойлаудың басқа да қасиеттерін дамыту

– негізгі оқу дағдыларын қалыптастыру

– оқушылардың әлеуметтік бейімделуіне жағдай жасау.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқытуда мұғалімдердің алдында тұрған негізгі мәселелерге логикалық ойлаудың қалыптаспауы, есептеу дағдыларының әлсіздігі, оқу іс-әрекетіне қызығушылықтың болмауы және есептерді шешудің репродуктивті әдістеріне артықшылық беру жатады.

Сабақтарда жеке дозаланған көмек қолданылады [2], оған тапсырмаларды нақтылау, бағыттаушы сұрақтар мен түсініктемелер кіреді. Бақылаулар көрсеткендей, мұндай көмек көрсету кезінде балалар нұсқауларды механикалық түрде орындап қана қоймай, оларға берілген шешімдер мен жауаптарды белсенді түрде ойластырып, түсінеді.

Дегенмен, инклюзивті білім беруді пайдалану бір сыныпта әртүрлі даму деңгейлері бар балаларды оқыту мәселелерін толығымен шешпейтінін ескеру маңызды, өйткені мұндай балалар көбінесе мамандардан арнайы қолдауды қажет етеді [2].

Осылайша, барлық балаларды даму деңгейіне қарамастан оқыту және әр баланың ерекшеліктерін ескеру қажет. Инклюзивті білім беру баланың әлеуметтік бейімделуін жеңілдетеді және білім алуға тең мүмкіндіктер береді. Дәстүрлі жұмыс әдістерін ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар бар сыныптарда қолдану мүмкін емес.

Математика сабақтарында оқушылардың зейінін, есте сақтау қабілетін, ойлауын дамытуға мүмкіндік беретін әдістерді қолданған жөн. Оқушылардың назарын, мысалы, элементтерді өткізіп жіберетін тапсырмалар, артық элементті табу, қателерді түзету дамытады [2]. Оқушылардың жады тірек конспектілерін құрастыруды, шығармашылық тапсырмаларды орындауды дамытуға мүмкіндік береді.

Оқу материалын бекіту арқылы жүзеге асырылуы мүмкін:

– әр түрлі оқушылармен жұмыс істеуге арналған көп вариативті дидактикалық материал, бұл сізге зерттелген материалды бірнеше рет қайталауға мүмкіндік береді;

– курстың тақырыптары бойынша негізгі есептерді шешу алгоритмдерін егжей-тегжейлі баяндайтын кестелер, карталар. Стереотиптік негізгі міндеттерді шешу тәсілін жаңа жағдайларға ауыстыруға мүмкіндік беретін тірек карталар;

– оқушылардың ауызша жұмысын ұйымдастыруға арналған карточкалар, мысалы, қысқартылған көбейту формулаларын, дәреже қасиеттерін және т.б. қолдану дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Математика курсының маңызды түзету міндеттері – оқушылардың логикалық ойлауы мен сөйлеуін дамыту, олардың ақыл-ой жұмысының дағдыларын қалыптастыру – жұмысты жоспарлау, оны орындаудың ұтымды жолдарын іздеу, өзін-өзі бақылау. Оқушылар математикалық жазбаларды сауатты және ұқыпты жазуды үйреніп, оларды түсіндіре білуі керек. ЗПР-мен ауыратын балалар өздерінің психикалық даму ерекшеліктеріне байланысты математика бағдарламасын игеру қиынға соғады. Осыған байланысты жалпы білім беретін мектептің бағдарламасына кейбір өзгерістер енгізу қажет: өткен материалды қайталауға байланысты бөлімдерді күшейту, оқушылардың практикалық іс-әрекетіне байланысты жаттығулар мен тапсырмалардың санын көбейту кейбір тақырыптарды таныстыру ретінде беру, кейбір қиын дәлелдерді алып тастау, визуалды және практикалық сипаттағы тапсырмаларды орындау ұсынылады.

Математиканы меңгеруде қиындықтары бар балалармен арнайы жұмыс келесі негізгі ережелерге сәйкес құрылуы керек [1].

– балаларға сараланған көзқарас-білімнің, дағдылардың қалыптасуын ескере отырып, жұмыстың келесі кезеңдерін бөліп көрсету кезінде жүзеге асырылады: іс-әрекеттерді материалдық түрде, сөйлеу тілінде, көрнекі қолдаусыз, ақыл-ой тұрғысынан орындау.

– жалпы интеллектуалды дағдылар дамыту-танымдық белсенділікті ұйымдастыру: көру және есту қабылдауын дамыту, ойлау операцияларын қалыптастыру.

– оң оқу мотивациясын дамыту, пәнге қызығушылықты қалыптастыру.

– оқу іс-әрекетінің дағдыларын қалыптастыру, өзін-өзі бақылау дағдыларын дамыту.

Инклюзивті математикалық білім берудің негізгі аспектісі барлық оқушыларға тән әртүрлілікті мойындау болып табылады. Зерттеу әдебиеттерінде кейбір жеке оқушылардың математикадағы жетістіктеріне әсер етуі мүмкін категорияларға топтастырылатындығы мойындалған.

Инклюзивті математика практикасындағы технологияның рөлі бірқатар соңғы зерттеулердің басты назарында болды. Кейси (2013) орта математикадағы әлеуметтік медиа контекстінде оқу бағдарламаларын жобалауды зерттеу үшін іс-әрекетті зерттеуді қолданды [3]. Математиканы оқыту тәсілі ретінде Кейси оқушылардың математиканы мектеп ішіндегі және одан тыс жерлердегі іс-әрекеттерімен байланыстыруына көмектесу үшін оқушылардың нақты өмірлік тәжірибесі мен күнделікті біліміне негізделген

онлайн жобаларды әзірледі. Студенттер бұл тәсілден көптеген жолдармен пайда көретіні анықталды, студенттер басқа сыныптардағыларға белгілі бір ұғымдарды түсінуге көмектесу үшін мультимедиялық ресурстар жасайды. Оқушылардың сабақтан тыс уақыттағы іс-әрекеттерін қосу олардың математика сабағына жайбарақат үнмен келуіне көмектесті; олардың қызығушылықтары айқынырақ болды және көрнекі белгілерді қолдану олардың түсінігі мен мағынасын нығайта түсті, бұл олардың сауаттылық тәжірибесін де қолдады. Студенттерге инклюзивті және қолдау көрсететін ортада өз мүдделерін пайдалану құралдарын ұсыну оларды өз білімдерін басқа студенттермен бөлісуге итермеледі.

Осыған ұқсас, Австралиялық зерттеуші Дэниел Шенк және оның Американдық әріптесі Шейла Коттен (2014) технологияның әртүрлі аспектілерін пайдалану мен иелену олардың өзін-өзі тиімділігін арттыру арқылы қала жастарының мүмкіндіктерін қалай кеңейте алатынын зерттеді. Өз компьютеріне иелік етумен салыстырғанда, компьютерге иелік етпеу де, компьютерді ортақ пайдалану да ғылым мен математика саласындағы өзіндік тиімділікпен оң байланысты екені анықталды. Шенк пен Коттон компьютерге иелік етпеу студенттерді көбірек ынтымақтастыққа және ноутбуктерін жиі пайдалануға итермелеуі мүмкін деп болжады. Шенк пен Коттеннің (2014) және Кейсидің (2013) жұмыстары ынтымақтастық пен инклюзивтілік студенттердің тиімділігімен байланысты екенін көрсетеді [4].

Математиканы үйренушілер – бірегей тұлғалар. Егер мұғалімдер әр оқушыны бөлек жоспарлап, оқытуы керек болса, математиканы оқытудың инклюзивті тәжірибесіне қол жеткізу мүмкін болмас еді. Инклюзивті математикалық білім берудің негізінде жатқан зерттеулер мен тәжірибелердің саны артып келеді. Алайда, арнайы және жалпы математикалық білім берудің екі саласы бір-біріне сәйкес келуі сирек кездеседі және екі салада да жазатын авторлар арасында бір-біріне сәйкес келмейді. Бұл әдістемелік тәжірибеге және кейінгі зерттеулерді табуға әсер етеді. Инклюзивті тәжірибесін дамытқысы келетін мұғалімдерге берілетін кеңестер әртүрлі теориялық негіздерден туындаған кезде шатастыруы мүмкін. Біз ортақ тіл табуға және одан әрі жұмыс істеуді қажет ететін салаларды анықтауға тырысып, математикалық білім беру және арнайы білім беру саласындағы зерттеулерді қарастырамыз.

Қазақстан Республикасында мүгедек балаларға сәтті қызмет көрсететін арнайы білім беру жүйесі бар. Бұл мекемелерде осындай балалармен сабақ өткізуге ерекше жағдайлар жасалған, дәрігерлер мен мамандандырылған педагогтар жұмыс істейді. Алайда, арнайы білім беру мекемелерінің бұл оқшаулануы көбінесе қоғамның дені сау және бала кезінен мүгедек болып бөлінуіне әкеледі. Сондықтан, осы арнайы мекемелердің түлектерінің білім беру нарығында бәсекелестік мүмкіндіктері шектеулі, ал білімін жалғастыруға деген ұмтылыс қарапайым мектептердің түлектерімен салыстырғанда шамалы. Мұндай жүйеге балама – физикалық кемістігі бар балалар мен мүгедектігі жоқ балаларды жалпы типтегі қарапайым мектептерде бірлесіп оқыту. Әлемдік қауымдастық бұл тәсілді (инклюзивті оқыту) ең адамгершілік және тиімді деп

таниды. Инклюзивті білім беруді дамыту Қазақстанның білім беру саясатындағы негізгі бағыттардың біріне айналуда.

Қолданылған әдебиеттер

1 Аввакумова И.А., Кудинова К.О. Использование элементов технологий инклюзивного образования для учёта индивидуальных образовательных потребностей обучающихся на уроках математики: материалы VIII Всероссийской студенческой научно-практической конференции с международным участием 25 ноября 2021 г. – Екатеринбург. – 71 с.

2 Алехина С.В. Золотое сечение: психологическая канва инклюзии // Инклюзивное образование. – М.: «Классное руководство и воспитание школьников», 2015. – 224 с.

3 Casey G. (2013). Interdisciplinary literacy through social media in the mathematics classroom: An action research study. *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, 57 (1), 60-71.

4 Shank D.B., Cotten S.R. (2014). Does technology empower urban youth? The relationship of technology use to self-efficacy. *Computers & Education*, 70, 184-193.

ҒТАМР 34.29.01

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ДӘРІЛІК ӨСІМДІКТЕРІНІҢ АДАМ АҒЗАСЫНА ПАЙДАСЫ

Н. Маратқызы

Ғылыми жетекші, магистр, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

Е.Ү. Кусаинова, А.Т. Айтышева

Студент, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

Мақалада Шығыс Қазақстан облысындағы дәрілік өсімдіктер мен олардың адам ағзасына тигізер оң әсері туралы мәлімет көздері берілген. Шығыс Қазақстанның бай өсімдік ресурстары зерттеушілерге жаңа биологиялық белсенді заттарды іздестіру және олардың негізінде жаңа практикалық құнды препараттар жасау тұрғысынан орасан зор перспективалар мен кең мүмкіндіктер ашады. Бұл жағдайда биологиялық белсенді қосылыстардың потенциалды көздерін анықтау, өсімдіктерді химиялық зерттеу, оқшаулау, өсімдік заттарының молекулаларының құрылымын белгілеу, олардың химиялық модификациясы, физика-химиялық және биологиялық қасиеттерін анықтау бірінші кезектегі міндеттер болып табылады. Бұл міндеттерді шешу болашақта қазақстандық өсімдік шикізаты негізінде дәрілік препараттарды өндірудің инновациялық технологияларын дамытуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: дәрілік өсімдік, адам ағзасы, иммунитет, денсаулық, витамин, технология, молекула, препарат, емдеу, зерттеу, медицина.

Шығыс Қазақстан облысы адам ағзасына пайдасы зор емдік өсімдіктердің алуан түріне бай. Шығыс Қазақстан облысы аумағында өсімдіктердің 6000-нан астам түрі өседі, оның ішінде эфир майларының әлеуетті көздерінің 1025 түрі, терпеноидтары бар 200-ден астам түрі, алкалоидтары бар 120 түрі, фенолдық қосылыстардың көзі болып табылатын 130 түрі және стероидті 42 түрі бар. Шығыс Қазақстан флорасын зерттеу 18 ғасырда басталды. Шығыс Қазақстан территориясында өсетін дәрілік өсімдіктер туралы алғашқы мәліметтер К.Ледебурдың «Алтай флорасы» еңбегінде тізімдейді. Зайсан ауданының өсімдіктер тізімінде дәрілік өсімдіктердің 6 түрін атап өтті. Мысалы: *Алтай раугашы* (лат. *Rheum altaicum*) – физикалық төзімділікті арттыру, стрессті азайту және иммунитетті арттыру үшін қолданылады. *Марал* (лат. *Cervus maral*) – иммундық жүйені нығайту, энергияны арттыру және физикалық стресстен қалпына келтіру үшін қолданылады. *Тимьян* (лат. *Thymus serpyllum*) –

антисептикалық және қабынуға қарсы қасиеттері бар, асқазан-ішек жолдарының проблемалары үшін қолданылады. *Бөріқарақат* (лат. *Berberis*) – құрамында иммундық жүйені нығайтуға және бауыр денсаулығын қолдауға көмектесетін антиоксиданттар, витаминдер мен минералдар бар.

Шығыс Қазақстан облысының дәрілік өсімдіктері қасиеттері мен құрамының алуан түрлілігіне байланысты адам ағзасына пайдалы болуы мүмкін. Мысалы, осы өңірден шыққан Алтай мумиясы иммундық жүйені нығайту, ас қорытуды жақсарту және жараларды емдеу үшін дәстүрлі медицинада қолданылады. Орман шайы, арша және марал сияқты басқа өсімдіктердің де көптеген пайдалы қасиеттері бар, соның ішінде қабынуға қарсы, антисептикалық және қалпына келтіретін. Дегенмен, кез келген өсімдіктерді емдік мақсатта қолданбас бұрын, білікті дәрігермен немесе шөп дәрігерімен кеңесу маңызды. Мысалы, итмұрын, түймедақ, кольцфут, алтай қыртысы және басқа да көптеген өсімдіктерді әртүрлі ауруларды емдеуге, иммундық жүйені нығайтуға, қабынуды жеңілдетуге және әртүрлі аурулардың белгілерін жеңілдетуге пайдалануға болады. Дегенмен, кез келген шөптік дәрі-дәрмекті қолданбас бұрын, әсіресе созылмалы ауруларыңыз болса немесе басқа дәрі-дәрмектерді қабылдасаңыз, дәрігермен кеңесу маңызды.

Кесте 1. Шығыс Қазақстан облысындағы «Қызыл кітапқа» енгізілген сирек кездесетін дәрілік өсімдіктер.

Алтай рауғашы
Ақ тұңғиық, аққугүл
Қар дәуаяғы
Қызғылт семізот, алтын тамыр
Сиверс алмасы
Павлов итмұрыны
Тарбағатай қандыгүлі
Резниченко рияны
Таңдамалы сушырмауық
Кладина, бұғы мүгі

Сурет 1. Итмұрын.

Итмұрын (лат. *Rōsa*) – раушангүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық бұта. Бүгінгі таңда итмұрынның бес жүзге дейін түрі бар. Ерте көктемнен бастап бұталар гүлдермен жабылған, олар қыркүйектің басында піскен жидектерге айналады.

Итмұрынның көптеген белсенді микроэлементтер мен заттар бар, олар аллергиялық реакция тудыруы мүмкін және шырышты қабатқа және басқа органдарға әсер етеді. Итмұрыннан жасалған сусын шырышты жұқартып, мұрынның ағуын, жөтелді емдейді, буындардағы ауырсынуды басады. Итмұрын тұқымының майы суық тиюге де пайдалы. Итмұрын құрамында қанттар, таниндер, органикалық қышқылдар, пектиндер және флавоноидтар бар. Дегенмен, итмұрынның басты артықшылығы – С, Р, А, В2, К, Е витаминдерінің көп мөлшерінің болуы. Жапырақшалары мен тұқымдары да көптеген пайдалы қасиеттерге ие. Инфузия, қайнатпа және тұнбалар түріндегі итмұрын тамыры бүйрек пен өт тастарын емдеуде, сондай-ақ жалпы күшейту және сергітетін әсер үшін қолданылады. Итмұрын тұқымының майы ауыз қуысының қабыну ауруларын емдеу үшін қолданылады.

Итмұрын құрамындағы заттар ауырсынуды басатын және қабынуға қарсы әсерге ие, тіндердің қалпына келуі мен регенерациясын жеделдетеді, тамырлардың өткізгіштігін төмендетеді, зат алмасуға оң әсер етеді, дененің әртүрлі инфекцияларға қарсы қорғанысын арттырады, сонымен қатар психикалық және физикалық мүмкіндіктерді белсендіреді, бұл әсіресе бала денесінің даму кезеңінде маңызды. Итмұрынның қайнатпалары мен тұнбалары емдік әсерге ие, әсіресе салқын мезгілде иммунитеттің деңгейі төмендейді. Дәрілік өсімдіктің жемістерін үнемі тұтыну суық тиюден аулақ болуға, емдеу процесін ынталандыруға және аурудан кейін қалпына келтіруді тездетуге көмектеседі.

Марал – жартылай мәңгі жасыл бұталы, қарапайым өсімдік. Ақпан айында өсімдіктің бұтақтарын суға қойса, онда екі-үш аптадан кейін оларда алғашқы гүлдер пайда болады. Күзде жылы ауа-райында марал қайтадан гүлдей алады.

Сурет 2. Марал.

Маралдың емдік қасиеті бар. Өсімдіктің гүлдену кезеңінде жапырақтары дәрілік жағынан пайдалы болып саналады. Олар мұқият кесіліп, жылы бөлмеде

немесе жылы пештерде өте тез кептіріледі. Халық маралды асқазан-ішек ауруларын, жоғары қан қысымын, ревматизмді, суық тиюді емдеуге, сондай-ақ күшті жараларды жазатын және қабынуға қарсы агент ретінде қолданылады.

Бөріқарақаттың құрамында витаминдер А, С, Е, В тобы, каротин, алкалоидтар, пектиндер, таниндер, көмірсулар фруктоза, глюкоза, сахароза, клетчатка, органикалық қышқылдар мен эфир майлары бар. Жидектерді құрайтын 22 алкалоидтардың ішіндегі ең құндылары холеретикалық әсерінің арқасында өт қабы мен бауырдың жұмысын жеңілдететін берберин мен бербамин болып табылады. Жаңа піскен жемістердің калория мөлшері төмен – 100 граммға 30 килокалория. Кептірілген кезде ол айтарлықтай артып, 150 килокалорияға жетеді. Бөріқарақат термиялық өңдеуден өткенде, жидектер пайдалы қасиеттерін жоғалтпайды. Олар жалпы күшейтетін, қабынуға қарсы, бактерицидтік, антисептикалық, седативті, нейропротекторлық, тұтқыр, гемостатикалық, диуретикалық және холеретикалық әсерге ие.

Сурет 3. Бөріқарақат.

Тұрақты пайдалану кезінде өнім жалпы денсаулықты жақсартады:

- дененің қорғаныс қабілетін арттырады;
- ауырсынуды және қабынуды басады;
- бас ауруын, асқазан мен жүрек ауруын басады;
- дене температурасын төмендетеді;
- асқазан сөлінің түзілуін ынталандырады;
- асқазанның түйілуін жояды;
- ас қорыту мүшелерінің жұмысын қалыпқа келтіреді;
- ішектерді токсиндерден тазартады;
- көкбауыр мен бауырдың жұмысын реттейді;
- интоксикацияны басады, жүрек айнуын және құсуды басады;
- суық тиюді емдейді;
- жүйкені тыныштандырады;
- сүйектерді нығайтады және олардың тығыздығын арттырады;
- артрит дамуын тежейді;
- тастарды ерітеді;
- ұйқыны қалыпқа келтіреді және ұйқысыздықты жояды.

Алтын тамыр (лат. *Rhodiola rosea*) – тамыры жуан, семізот туысына жатады. Бағалы дәрілік өсімдіктердің бірі саналады. Емдік қасиетіне келер болсам, Алтын тамыр 400 жылдан аса уақыт медицина саласында қолданылып келеді. Қазақстан ғалымдары 1930 жылдан бері Алтай маңын мекендеген халықтарға белгілі осы дәрілік маңызы бар бағалы өсімдікті іздеуге көңіл бөледі. Нәтижесінде Алтай тауларынан табады. Пайдасы – асқазан мен жүйке ауруларын емдеуге, шаршауды басып, еңбек өнімділігін арттырады. Құрамында крахмал мен эфир майы бар.

Шығыс Қазақстан облысындағы Солтүстік Катунь өзенінің жайылмасында жиналған акониттің жер асты мүшелерінен төрт алкалоидтың: лаппаконитин, месаконитин, лаппаконидин, сепаконитиннің құрылымы бөлініп, анықталды. Ақ ауызды акониттің құрамындағы негізгі қосылыс лаппаконитин болып табылады, ол жоғары антиаритмиялық белсенділікке ие. 2002-2006 ж. Қазақстан Алтайының аумағында тәжді серпуханың ресурстары бойынша зерттеулер жүргізілді. Бұл ретте өсімдікті Орталық Қазақстанда егіншілікке енгізу және оны өсірудің агротехнологиясын әзірлеу жұмыстары жүргізілді, алғашқы мәдени шикізат алынды және оның жоғары сапасы дәлелденді, тұқымдық материал мен тауарлық шикізатты өндіру аймақтары анықталды. материалдар белгіленді. Мұның барлығы сайып келгенде Шығыс Қазақстанның өсімдік шикізатын көп өлшемді, жан-жақты зерттеудің болашағын көрсетеді.

Алтай рауғашы (лат. *Rheum altaicum*) – рауғаш туысына жатады, шөптесін өсімдік саналады. Қыркүйекте жеміс беретін өсімдік Алтай мен Тарбағатайда кездеседі. Алайда санының күрт азаюына байланысты қорғауға алынып, Қызыл кітапқа енгізген. Адам денсаулығына пайдасы бар, көптеген ауруларға шипа өсімдік саналады.

Қазақ КСР-нің сирек кездесетін және жойылып бара жатқан өсімдіктерін қорғауды күшейту мақсатында Б.А.Винтерголлер «Қазақстанның сирек өсімдіктері» кітабын шығарды, онда 139 түр, Шығыс Қазақстандағы өсімдіктердің 4 түрі сипатталған және қорғауға ұсынылған. Шығыс Қазақстанның табиғи флорасының папоротниктерінің өсу және даму ерекшеліктері Ю.Котуховтың еңбектерінде сипатталған.

Шығыс Қазақстанның қалалары мен елді мекендерін абаттандыруда дәрілік өсімдіктерді қолданудың агротехникалық тәсілдері мен мәліметтері Ю.Котуховтың басылымдарында келтірілген.

Жалпы, қорыта келгенде Шығыс Қазақстандағы пайдалы әрі бағалы өсімдіктерді іздеу мен зерттеу жұмыстарын жүргізу ісін қолға алудың маңызы зор. Олардың құрамы мен пайдасын іріктеп, жаңа препарат әзірлеу, адам денсаулығына әсерін анықтау қажеттілігі туындайды. Болашақта аталған міндеттер мен мақсаттардың өз оң шешімін табатынына сенімдіміз.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Ресурсы лекарственных растений Восточного Казахстана / М.К. Кукенов, Ф.М. Аталыкова, 1984.
- 2 Арыстанғалиев С.А., Рамазанов Е.Р. Қазақстан өсімдіктері. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1997. – 288 б.
- 3 Мухитдинов Н.М, Мамурова А.Т. Дәрілік өсімдіктер: оқулық. – Алматы: 2013. – 400 б.
- 4 Иващенко А.А., Қазақстан өсімдіктер әлемінің асыл қазынасы: Қазақстан Қызыл кітап беттерінен. – Алматы: Алматы кітап, 2006. – 128 б.
- 5 Қалиұлы Б., Өсімдік атауларының орысша-қазақша сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 104 б.

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ
ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

**ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ
ТЕХНОЛОГИИ**

**TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES
OF THE INDUSTRY**

ГТАМР 67.11.03

ҒИМАРАТТАРДЫҢ СЫРТҚЫ ҚОРШАУ КОНСТРУКЦИЯЛАРЫНЫҢ ТЕРМИЯЛЫҚ ҚОРҒАНЫС ДЕҢГЕЙІН БЕКІТУ ӘДІСІ

Г.Р. Қарасаева

Аға оқытушы, С. Өтебаев ат. Атырау мұнай және газ университеті, Атырау қ.

Г.Р. Айманова

Аға оқытушы, С. Өтебаев ат. Атырау мұнай және газ университеті, Атырау қ.

Бұл мақалада толық ауқымды термофизикалық зерттеулердің нәтижелерін өңдеуде көп қабатты сыртқы қабырғалардың жылу қорғау қасиеттерінің төмендеу динамикасын анықтау мүмкіндітері қарастырылады. Ғимараттардың сыртқы қоршау конструкцияларының термиялық қорғаныс деңгейін бекіту әдістері мен мысалдары беріледі. Автоматтандырылған тәсілмен ғимараттардың сыртқы қабырғаларының жылулық бейнесін диагностикалау нәтижелері бойынша қорытындылар ұсынылады.

Түйін сөздер: термофизикалық зерттеулер, жылу беру, сыртқы қабырға, панельдер, темірбетон, климаттық жағдай, қоршау конструкциясы.

Кез келген ғимарат белгіленген қызмет мерзімінде уақтылы жөндеуден өтіп, құрылыста сапасын сақтап қалады. Мысалы, сыртқы қабырғалар, дыбыс өткізбейтін қасиеттердің қажетті күшімен қоса қызмет ету мерзімі ішінде жылулық есептелген әр шаршы метр көлемінен аспауы керек.

Жобада көзделген деңгейде уақытша сыртқы қабырғалардың қалпына келтірілуімен тегіс қорғаныш қасиеттерін сақтау үшін қажетті уақыт кезеңі ішінде олардың жылу сенімділігі болып есептеледі.

Толық ауқымды термофизикалық зерттеулердің нәтижелерін өңдеу көп қабатты сыртқы қабырғалардың жылу қорғау қасиеттерінің төмендеу динамикасын анықтауға мүмкіндік берді. Белгіленген динамика негізінде k_D ғимараттың жұмысы кезінде өзгертін сыртқы қабырғалардың $R_0^{pp}(T_H)$ жылу беруіне кедергісінің нақты мәнін көрсете отырып, түзету коэффициентін қолдану ұсынылды.

$$R_0^{pp}(T_H) = \frac{R_0^{pp}(\text{нәт.})}{k_D(T_H)} \quad (1)$$

мұндағы, $R_0^{pp}(T_H)$ – сыртқы қабырғаның жылу беру кедергісінің нақты мәні T_H , жыл, ғимарат жұмыстары, $(m^2 \cdot ^\circ C)/Вт$; $R_{0(нәт.)}^{pp}$ – сыртқы қабырғаның құрылысы кезінде төмендетілген жылу кедергісінің есептік мәні $(m^2 \cdot ^\circ C)/Вт$ [1].

Ғимараттардың сыртқы қабырғаларының жылу сақтау деңгейін бекітудің уақыт өте келе қоршау құрылым қасиеттерінің өзгеруіне жасақталған қолайлы әдістерінің бірі болуы мүмкін. Оның негізінде ғимараттардың санитарлық-гигиеналық жағдайларын қамтамасыз ету бойынша $R_0^{pp} = n \cdot (t_B - t_H) / \alpha_B \cdot \Delta t$ талаптар негізінде қалыпқа келтірілген, сыртқы қабырғалардың барлық қызмет ету мерзімі ішінде, қабырғадағы жылу $R_{0(нәт.)}^{pp}$ кедергісінің төмендеген мәні немесе оның жұмыс істеу мерзіміне байланысты k_D коэффициентінің шамасынан аз немесе тең болуы тиіс.

$$\frac{n \cdot (t_B - t_H)}{\alpha_B \cdot \Delta t} \leq \frac{R_{0(нәт.)}^{pp}}{k_D(T_H)} \quad (2)$$

Көп қабатты сыртқы қабырғалар үшін қабырға панельдерінің толық көлемді термофизикалық зерттеулерінің (Кесте 1) нәтижесі ретінде $k_D(T_H) = R_{0(нәт.)}^{pp} / R_{0(ср)}^{pp}(T_H)$ коэффициентінің мәні берілді.

Кесте 1. k_D коэффициентінің мәні T_H көп қабатты сыртқы қоршауларды пайдалану мерзіміне байланысты.

T_H , лет	0	2	4	6	8	10	16
k_D	1	1, 15	1, 33	1, 53	1, 76	2, 03	2, 10

Мысалы, үлкен панельдік ғимаратты 10 жыл бойы пайдалану кезінде $k_D(10) = R_{0(нәт.)}^{pp} / R_{0(ср)}^{pp}(10) = 2, 25 / 1, 11 = 2, 03 (m^2 \cdot ^\circ C) / Вт$.

1 кесте бойынша көп қабатты сыртқы қабырғаларға арналған теңдеулер жүйесіне сәйкес анықталады.

$$k_D(T_H) = \begin{cases} e^{0,0707 \cdot T_H}, & 0 \leq T_H \leq 10 \\ 11,67 \cdot 10^{-3} \cdot T_H + 1,913, & T_H > 10 \end{cases} \quad (3)$$

Дала зерттеулерінің нәтижелері бойынша бір қабатты сыртқы қабырға мәндері үшін $k_D = 1$ қоршау конструкцияларының стандартты қызмет ету мерзімі тұрақты болып белгіленеді [2].

(1) – (3) теңдеулерден санитарлық-гигиеналық жағдайларды қамтамасыз ету талаптарына негізделген күрделі жөндеуден (жылу оқшаулағыш материалдарды толық ауыстыру немесе қоршаудың қосымша оқшаулауы) бұрын көп қабатты ғимараттардың жұмыс істеу тұрақтылығының ұзақтығын белгілеуге болады. Төменде келтірілген есептеу бойынша:

1. $R_{0(\text{нәти})}^{\text{пр}}$ және $R_0^{\text{мп}}$ мәндерді теңдестіре отырып (2) – теңдеуге сәйкес оң және сол жақ бөліктері бірдей болғанда, k_D коэффициенті белгіленеді.

2. (1) теңдеуге және 1 кестеге сәйкес 10 жылдан кейін сыртқы қоршаулардың жылу беру кедергісінің $R_0^{\text{пр}}$ (10) шамасы анықталады. Егер $R_0^{\text{пр}}$ (10) $\leq R_0^{\text{мп}}$ болса, онда көп қабатты ғимараттар қабырғаларының қызмет ету ұзақтығы T_m , жыл, күрделі жөндеуден бұрын, теңдеудің (4) жоғарғы формуласынан анықталуы керек, теңдеудің (3) жүйесінен алынған $R_0^{\text{пр}}$ (10) $\leq R_0^{\text{мп}}$ болса, онда T_m шамасы теңдеудің (4) төменгі ретті формуласымен анықталады.

$$T_m = \begin{cases} k_D/e \cdot 0,0707, R_0^{\text{пр}}(10) \leq R_0^{\text{мп}} \\ (k_D - 1,913)/11,67 \cdot 10^{-3}, R_0^{\text{пр}}(10) > R_0^{\text{мп}} \end{cases} \quad (4)$$

Ғимараттардағы санитарлық-гигиеналық жағдайларды және олардың экономикалық тұрғыдан орындылығын қамтамасыз етуге негізделген. Көп қабатты сыртқы қабырғаларды жобалау кезінде оның толық ауыстырылуына немесе қоршаулардың қосымша оқшаулануына дейін белгіленген ұзақтығын есептеудің әдісі ұсынылған. Бұл әдісте климаттық жағдайларда көп қабатты тұрғын үйлердің сыртқы қабырғаларының қызмет ету мерзімі 39 жылға жуық алынады. Жылу берілу тозуының бастапқы мәнімен (ғимараттың құрылысы кезінде немесе оның қосымша оқшаулануы кезінде) ғана мүмкін болғандығын ескеру қажет [3].

T_m -нің нақты түрде анықталуы үшін, ғимараттың құрылысы аяқталғаннан кейін табиғи термофизикалық тексерулердің нәтижесінде сыртқы қабырғалардың жылу беру кедергісінің есептік мәніне түзетулер енгізуге болады.

Барлық сыртқы корпустың $R_{0(\text{ср})}^{\text{пр}}$ жылу берілуіне кедергісі аудандар бойынша орташа мән ретінде анықталады

$$R_{0(\text{ср})}^{\text{пр}} = \frac{R_{0(1)}^{\text{пр}} + R_{0(2)}^{\text{пр}} + \dots + R_{0(N)}^{\text{пр}}}{n} \quad (5)$$

мұндағы n – термографияға қолайлы аудандардың саны.

Мысалы, сыртқы қабырғаның оң жақ жартысының жылу берілу кедергісі орнатылған (есептелген аймақ жақтаумен белгіленген). Сыртқы корпустың термобайланыс диагностикасын жүргізген кезде ішкі ауаның орташа температурасы 15.6 °C болса, сыртқы ауа температурасы -23.3 °C болды, ішкі бетіндегі жылу сіңіру коэффициенті 8, 7 Вт/ (м² °C), сыртқы қабырға аумағы 8 м². T1 – T3 нүктелері сыртқы қоршаудың ішкі бетінің температурасын көрсетеді [4].

Қабаттар арасындағы жабындарды пайдалану кезінде олардың негізгі қабілетін қамтамасыз ету керек. Нормативтік талаптардан асатын сызаттар мен

майысуларға жол берілмейді. Темірбетондарды пайдалану кезінде туындайтын және жоюды талап ететін негізгі ақауларға:

– нормативтік белгіленгеннен тыс майысулар, қатып қалу, қабырғалармен қосылған жерлердегі сызаттар, панельдер мен жабындар арасындағы сызаттар жатады.

– шатыр астындағы жабында жылу изоляциясының қабатын есептікке дейін жеткізу керек. Сыртқы қабырғалар аймағында ені 1м полюсінде жылу изоляциясының қалыңдығын 15-20% арттыру керек.

– кірпіш қабырғаларды және керамикалық плиталармен (тастармен) қапталған немесе цемент ерітіндісімен сыланған қабырғалардың үстіңгі бетін гидроқұмшашқыш тәсілмен тазалауға жол беріледі.

– перхлорвинилді бояумен боялған ғимараттардың қасбеттерін 2-3 жылдан кейін кезең-кезеңімен сумен жуу ұсынылады.

Қасбеттердің металл элементтерін бояу әрбір 3-6 жылдан кейін жүргізілуі тиіс. Сыртқы қабырғаларға жанасу жерлерінде қабаттар арасындағы жабындарды жылытуды, еденді ашқаннан кейін жабын панельдерінің кесілген қоректендіру және жылу жүйесінен суды ағызып жіберу кезінде оларды пайдалану бойынша қағидалармен, сондай-ақ жарамды диспетчерлік байланыспен қамтамасыз етілуі тиіс.

Автоматтандырылған (байланыссыз) тәсілмен ғимараттардың сыртқы қабырғаларының жылулық бейнесін диагностикалау нәтижелері бойынша келесі қорытындылар жасалуы мүмкін:

1. 16 м^2 қашықтықтағы бір қабатты, ірі блокты, арболитты сыртқы қабырғасының $R_{0(\Phi)}^{\text{пр}}$ тозуға төзімділігінің төмендеуінің нақты мәні термиялық қорғауға қойылатын талаптарға сай емес (конструкциялық төмен жылу беру кедергісінің төмендеуінің нақты мәні 29%).

2. Тұжырымдама бойынша, мұндай айырмашылық жер деңгейінен төмен орналасқан разделкадағы суық көпірдің болуымен байланысты. Сонымен қатар, $R_{0(\Phi,ч)}^{\text{пр}}$ 3 м^2 сыртқы қабырғалық аумағында конструкцияның суық көпірінің әсерін есепке алмай, жобалық шамасынан 12, 5% жоғары, бұл ғимараттың жиырма жылдан астам уақыт бойы термофизикалық қасиеттерін жақсартуды көрсетеді [4].

Қорытындылай келе, сыртқы қоршау құрылымдарының жылулық бейнесін диагностикалау ғимараттың жылулық қорғанысының нақты деңгейін анықтайды, мұнда құрылыс конструкцияларының жылулық күйін бақылауға мүмкіндік береді, олардың құрылымдық біркелкілігінің әртүрлі бұзылуын анықтайды және олар ақаулық ретінде жіктелуі мүмкін.

Қолданылған әдебиеттер

1 Турашев А.С. Азаматтық ғимараттардың құрылыстық-сәулеттік конструкциялары. – Алматы: Оқулық, 2012. – 33 б.

2 Протасевич А.М. Строительная теплофизика ограждающих конструкций и микроклимат помещений. – Минск: БНТУ, 2016. – 452 с.

3 Береговой А.М. Строительные материалы и наружные ограждающие конструкции зданий повышенной тепловой эффективности. 2014. – 180 с.

4 Техническая эксплуатация зданий, сооружений и городских территорий: метод. указания по подготовке к зачёту для направления подготовки 08.03.01 «Строительство»/ Ю.М. Пучков. – Пенза: ПГУАС, 2016. – 20 с.

5 Бодров В.И., Бодров М.В., Бодрова В.Ф., Кузин В.Ю. Строительная теплофизика: учеб. Пособие. – Нижегород. гос. архитектур. – строит. ун-т, 2015. – 156 с.

ГРНТИ 50.47.02

К ВОПРОСУ ЭВОЛЮЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ЛОКОМОТИВАМИ: ОТ БУМАЖНЫХ НОСИТЕЛЕЙ К АВТОМАТИЗИРОВАННЫМ СИСТЕМАМ

А.Е. Аяпбеков

Магистрант MBA, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

А.В. Мухаметжанова

Научный руководитель, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

Статья рассматривает важность ведения постоянного учета наличия и состояния локомотивов на сети железной дороги для эффективного планирования перевозок. Описывается процесс сбора информации о локомотивах, осуществляемый локомотивными диспетчерами, а также подчеркивается использование бумажных носителей и телефонной связи в данной системе. В контексте решения задач планирования работы локомотивов рассматривается потенциальное применение автоматизированных систем оперативного управления перевозками (АСОУП). Особое внимание уделено локомотивной модели дороги (ЛМД) как элементу модели перевозочного процесса, а также важности оперативной передачи информации для обеспечения ее актуальности и своевременности. Данная статья также обсуждает содержание входной и выходной информации в рамках АСОУП и роль системы в управлении локомотивным парком для оптимизации железнодорожных перевозок.

Ключевые слова: локомотивные диспетчеры, центр управления перевозками, бумажные носители, автоматизированная система оперативного управления перевозками (АСОУП), локомотивная модель дороги (ЛМД), поездная модель дороги.

Железнодорожный транспорт является одним из крупнейших потребителей энергоресурсов в стране. Энергетическая эффективность в современных условиях является важнейшим фактором повышения конкурентоспособности казахстанских железных дорог на внутреннем и международном рынке транспортных услуг. Что обуславливает значимость современных технологий и систем управления для оптимизации ресурсов и повышения эффективности железнодорожных перевозок.

В мире железнодорожного транспорта происходят значительные изменения, касающиеся способов управления локомотивами. Если ранее основным инструментом были бумажные носители и телефонная связь, то сегодня мы наблюдаем переход к автоматизированным системам управления перевозками (АСОУП). Это является следствием стремительного развития технологий и потребности в более эффективном управлении ресурсами на железнодорожном транспорте.

В прошлом бумажные носители и телефонная связь были основными инструментами для сбора и передачи информации о локомотивах. Локомотивные диспетчеры регулярно собирали данные о состоянии локомотивов с каждого отделения дороги и передавали их в центр управления перевозками. Вся информация о действиях с локомотивами фиксировалась на бумаге, что требовало значительных усилий и времени.

С развитием информационных технологий появилась возможность создания автоматизированных систем управления перевозками. Эти системы, такие как АСОУП, предоставляют более быстрый, точный и эффективный способ управления локомотивами. Они позволяют собирать и анализировать информацию о локомотивах в реальном времени, что существенно повышает оперативность принятия решений.

Одним из ключевых элементов в АСОУП является локомотивная модель дороги (ЛМД). Она включает в себя информацию о локомотивах, приписанных к данной дороге, а также о локомотивах, работающих на чужой дороге. ЛМД взаимосвязана с поездной моделью дороги, что обеспечивает комплексный анализ и управление локомотивами на всей транспортной сети.

Переход к автоматизированным системам управления локомотивами приносит целый ряд преимуществ. Они включают в себя увеличение оперативности принятия решений, снижение вероятности человеческих ошибок, оптимизацию использования ресурсов и повышение общей эффективности железнодорожных перевозок [1, с. 9]. Что особенно важно в контексте современных требований к транспортной инфраструктуре и управлению ресурсами.

На железнодорожном транспорте для расчета технологических норм расхода топливно-энергетических ресурсов на обслуживаемых участках в пределах плеч обслуживания локомотивными бригадами эксплуатационных локомотивных депо по конкретной поездке действуют Методики анализа результата расхода топливно-энергетических ресурсов локомотивной бригадой за поездку.

Так норма расхода топлива и электрической энергии устанавливается на 10 тыс. ткм брутто (без учета веса локомотива): для тепловозов в килограммах натурального топлива, а для электроподвижного состава в кВт.ч.

Технические нормы расхода топлива и электроэнергии устанавливаются на следующие виды работы локомотивов:

а) на 10 тыс. ткм брутто выполненной работы при следовании во главе поезда, двойной тягой и при подталкивании. Работа исчисляется по весу

состава брутто, не включая вес локомотива. Работу моторвагонного подвижного состава и дизель-поездов определяют по расчетному весу поезда;

б) на 100 локомотиво-км одиночно следующих локомотивов или при возвращении толкачей;

в) на 1 ч маневровой работы, производимой: в парках и на горочных путях сортировочных станций, на промежуточных станциях на подъездных или тракционных путях депо;

г) на 1 ч простоя в депо или на станционных путях в ожидании работы. Расход топлива и электроэнергии на простой локомотива на промежуточных станциях, предусмотренный графиком движения, входит в поездную норму.

Нормы расхода электрической энергии для локомотивных бригад при наличии счетчиков на электроподвижном составе устанавливают без учета потерь в контактной сети и на тяговых подстанциях.

На основании технических норм по каждому типу локомотивов и видам работы устанавливают техническую норму по депо, определяющую расход топлива и электроэнергии локомотивным парком депо, отнесенный на 10 тыс. ткм брутто планируемой работы по перевозкам грузов и пассажиров.

Общедеповскую норму расхода топлива и электроэнергии определяют путем деления суммы всех расходов по каждому виду работы и серии локомотивов на величину запланированной работы, выраженной в 10 тыс. ткм брутто. При этом расходы топлива и электроэнергии по каждому виду работы и серии локомотивов получают в результате умножения установленных технических норм на запланированный объем работы данной серии в данном виде работы.

Для эффективного управления ресурсами на железнодорожном транспорте важно также разработать и внедрить нормы расхода топливно-энергетических ресурсов (ТЭР) с учетом современных технических и экономических требований. Задачи нормирования включают в себя разработку, утверждение и внедрение прогрессивных норм с целью экономии ресурсов, рационального их распределения и наиболее эффективного использования. Разработанные нормы следует доводить до сведения работающих и контролировать их выполнение.

В рамках эффективного управления ресурсами на железнодорожном транспорте особое внимание уделяется проектам по энергосбережению. Один из таких крупных проектов – автоматизированная система управления «Энергодиспетчерская тяги» (АСУ ЭДТ) в АО «НК «ҚТЖ». Основная цель данного проекта заключается в снижении расхода топливно-энергетических ресурсов на тягу. Помимо этого, второй важной задачей является комплексная автоматизация бизнес-процессов в локомотивном хозяйстве путем внедрения электронного маршрута машиниста. Такие проекты способствуют оптимизации использования ресурсов и повышению эффективности деятельности железнодорожного транспорта. Проект отражает не только технологический прогресс, но и стратегическое направление развития отрасли в целом, направленное на повышение его эффективности и конкурентоспособности.

В результате реализации проекта «под ключ» предоставляются услуги по доступу к информации для конечных пользователей – сотрудников ТОО «КТЖ-Грузовые перевозки».

Уникальная бизнес-схема проекта включает услуги, предоставляемые на основе SLA – соглашения об уровне качества. Это позволяет установить четкие стандарты качества и эффективности, что является ключевым аспектом в области управления ресурсами на железнодорожном транспорте.

В рамках создания автоматизированной системы управления «Энергодиспетчерская тяги» (АСУ ЭДТ) разработаны методики планирования, контроля и оценки всех аспектов топливно-энергетического снабжения. Эти методики включают в себя закупку топливно-энергетических ресурсов, контроль их потребления, а также оптимизацию процессов закупки и потребления ресурсов. Такой подход позволяет эффективно управлять ресурсами и обеспечивать их оптимальное использование в рамках проекта.

АСУ ЭДТ обеспечивает:

- измерение технологических параметров топливной аппаратуры и дизель – генератора;
- достоверное и точное (с заданной точностью) исчисление остатка и расхода дизельного топлива за определенные временные периоды (сменные и календарные);
- контроль и сравнение реального расхода дизельного топлива/электроэнергии с нормативными значениями при различных режимах работы тепловоза/электровоза;
- косвенную диагностику топливной аппаратуры тепловозов на основе данных расхода топлива при различных режимах работы;
- анализ работы тепловоза/электровоза за смену с выделением временных периодов:
  - 1) стоянки и движения;
  - 2) работы дизеля на холостом ходу, под нагрузкой и остановленного, характеристик движения тепловоза/электровоза в режиме тяги и выбега;
  - 3) пробега, средней технической скорости по участку;
  - 4) общего расхода топлива и электроэнергии за поездку, смену, период, по участку;
  - 5) местонахождения тепловоза/электровоза;
  - 6) визуализации информации о значениях некоторых технологических параметров топливной аппаратуры и дизель – генератора (на тепловозе);
  - 7) формирования электронного маршрута машиниста (форма ТУ-3 ВЦЕ, ТУ-3а ВЦЕ) в объеме снимаемых датчиками параметров работы локомотива, информации вводимой с блока визуализации машиниста и с удалённых терминалов;
  - 8) межремонтных пробегов локомотивов;
  - 9) формирования и предоставления данных смежным системам путем информационного обмена;

– автоматизированный инструмент оценки уровня мастерства и дисциплины локомотивных бригад;

– инструмент анализа режимов и реальной загруженности каждого локомотива для принятия мер для их рационального использования на участках работы и маршрутах.

АСУ ЭДТ содержит три основных уровня: Уровень Центрального сервера, Уровень локомотива и Уровень локомотивного депо.

Уровень Центрального сервера отвечает за накопление данных, обработку, подготовку отчетов, другой информации, необходимой для аналитической работы сотрудников.

Основной задачей этого уровня является контроль за расходом топливно-энергетических ресурсов и повышение эффективности использования локомотивного парка, а также внедрение электронного маршрута машиниста.

Информация с оборудованных тепловозов и электровозов поступает по каналам связи через систему информационной безопасности на Уровень центрального сервера. В качестве каналов передачи данных может использоваться GSM, в перспективе сеть TETRA. В случае отсутствия сетей передачи данных или их временной недоступности, предусмотрен резервный канал с помощью «Носимого модуля памяти (НМП)», который представляет собой флеш-накопитель и одновременно является электронным персональным ключом машиниста в системе АСУ ЭДТ [2, с. 13].

К уровню центрального сервера подключены пользователи системы – сотрудники депо и центрального аппарата ТОО «КТЖ-Грузовые перевозки».

На уровне локомотива устанавливается ряд приборов, таких как GPS-приемник; Tetra, GPRS – антенна, датчики по топливу; датчик температуры охлаждающей жидкости; температуры масла в маслопроводе; датчик оборотов дизель генератора; модуль ввода аналоговых и дискретных сигналов и осуществляется сбор технических параметров и передача их на Уровень Центрального сервера.

В целях исключения неточностей и отсутствия оперативности возможен оптимизированный бизнес-процесс накоплений сведений о рейсах локомотивных бригад в объеме маршрута машиниста.

При помощи проекта АСУ ЭДТ возможно поэтапное достижение экономии топливно-энергетических ресурсов расходуемых на тягу поездов в тепловозной тяге. Основным назначением АСУ ЭДТ является комплексная автоматизация и информационная поддержка бизнес-процессов по учёту, контролю и анализу потребления: электроэнергии (расходуемой на тягу поездов и электрообогрев пассажирских вагонов) и дизельного топлива (расходуемого тепловозом при экипировке и эксплуатации во всех режимах работы) в области работы менеджеров высшего и среднего звена топливно – теплотехнического отдела в режиме реального времени [3, с. 25].

Современные условия бизнеса, характеризующиеся сокращением времени выполнения производственных процессов и принятия управленческих решений, подчеркивают необходимость эффективного управления ресурсами и

оборудованием. В контексте железнодорожной отрасли, оснащение локомотивов системой автоматизированного управления «Энергодиспетчерская тяги» (АСУ ЭДТ) дает возможность снимать технические параметры локомотивов в режиме online. Это обеспечивает оперативный контроль и учет состояния локомотивов и моторвагонного подвижного состава, что является ключевым аспектом оперативного планирования поездной и грузовой работы.

Цель оперативного планирования поездной и грузовой работы – определение на планируемый период:

1) количества поездов, которые будут приняты и отправлены по сортировочным, участковым и крупным грузовым станциям, а также времени их отправления и приема;

2) размеров движения по всем поездо-участкам и количества поездов и вагонов, передаваемых между отделениями;

3) потребности в локомотивах и локомотивных бригадах для обеспечения установленных размеров движения;

4) потребности в пересылке локомотивов и локомотивных бригад в пределах плеч обслуживания;

5) потребности в общих объемах погрузки, а также объемах погрузки по роду грузов и роду подвижного состава;

6) потребности в общих объемах выгрузки, а также в объемах выгрузки по роду подвижного состава;

7) количества вагонов, подлежащих передаче согласно суточному плану поездной и грузовой работы и регулировочным заданиям, а также порядка их отправления и продвижения;

8) заданий по развозу и передаче местного груза, подаче порожних вагонов под погрузку;

9) показателей использования подвижного состава.

Для достижения нормального планирования необходимо вести постоянный учет наличия, состояния локомотивов и моторвагонного подвижного состава на сети железной дороги.

Локомотивными диспетчерами по установленному периоду осуществляется сбор информации о локомотивах с каждого отделения дороги и передается в центр управления перевозками. Все действия совершаются на бумажных носителях и при помощи телефонной связи [4, с. 5]. Этот процесс подчеркивает необходимость эффективной системы сбора и передачи информации для оперативного управления локомотивами и планирования перевозок.

Таким образом, для решения задач планирования локомотивов может быть использована автоматизированная система оперативного управления перевозками (АСОУП). Так как это система позволяет автоматизировать процессы сбора и анализа информации, обеспечивая более эффективное и оперативное принятие решений.

Одним из элементов модели перевозочного процесса АСОУП является локомотивная модель дороги (ЛМД), которая взаимосвязана с поездной

моделью дороги по локомотивам, следующими с поездами. ЛМД включает сведения о локомотивах своей дороги приписки и «чужих», заходящих на нашу дорогу.

В выходной информации ОКДЛ отображается оперативная информация: о дислокации локомотивов, о состоянии и перечне локомотивного парка по дороге, о ремонтах и пробегах, о подходе локомотива к станции, о простоях локомотива, сведения о локомотивах-кандидатах на ТО-2, о прикреплении локомотива к определенным видам движения и участкам обращения, о нахождении своих локомотивов на чужих администрациях и наоборот, показатели работы локомотивов грузового движения и т.д.

Для решения задач управления локомотивным парком в систему АСОУП должна своевременно (т. е. в реальном режиме времени, непосредственно после совершения операции с локомотивом) передаваться информация, обеспечивающая ведение локомотивной модели, что позволяет получение информации о состоянии локомотивного парка в режиме реального времени и за максимально короткий срок [5, с. 10]. Такой подход является важным элементом современного управления железнодорожными перевозками и позволяет оптимизировать работу локомотивного парка для повышения эффективности перевозки.

Эволюция управления локомотивами от бумажных носителей к автоматизированным системам является неизбежным шагом в развитии железнодорожного транспорта. Это позволяет современным железнодорожным компаниям быть более гибкими, конкурентоспособными и эффективными в условиях современного рынка транспортных услуг.

Литература

- 1 Smith, J. (2018). Modernizing Railroad Operations: Leveraging Technology for Efficiency. Transportation Research Board 97th Annual Meeting.
- 2 Brown, T. (2020). Evolution of Railroad Management: From Manual to Automated Systems. International Journal of Transportation Science and Technology, 39 (2), 145-162.
- 3 Railway Technical Research Institute. (2019). Advancements in Railway Control and Management Systems. RTRI Quarterly Reports, 40 (3), 211-225.
- 4 International Union of Railways. (2021). Digitalization Trends in Rail Transport: Enhancing Efficiency and Safety. UIC Technical Reports, 87, 33-47.
- 5 European Railway Agency. (2017). Shift to Automated Train Control Systems: Implications for Railway Operations. ERA White Papers, 12, 78-92.

ҒТАМР 20.01.45

НЕЙРОНДЫҚ ЖЕЛІ КӨМЕГІМЕН АЛМАТЫ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ТҰРҒЫН ҮЙ САТЫЛЫМЫН БОЛЖАУ

Д.Б. Сапархан

*Оқытушы, М.Өтебаев атындағы жоғары жаңа технологиялар колледжі,
Шымкент қ.*

Бұл мақалада нейронды желі көмегімен Алматы қаласындағы тұрғын үй сатылымын болжау бойынша ақпарат беріледі. Мұнда нейронды желі не екені туралы, қолдану аясы, Алматы қаласы бойынша деректер алынып, сол деректер бойынша зерттеу жұмыстары жүргізілгені жайлы қамтылған. Берілген деректер қорына нормализация және алгоритмдер қолданылғаны туралы ақпарат жазылған. Сонымен қатар, танымал болған екі оптималдау (Rmsprop, Adam) әдістері жайлы көрсетілген.

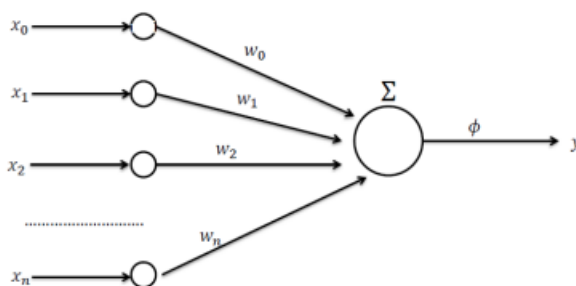
Түйін сөздер: нейрон, нейрондық желі, нормализация (MinMaxScaler), SGD, Linear Regression, Rmsprop, Adam.

Нейрондық желі – бұл компьютерлерді адамның миы сияқты деректерді өңдеуге үйрететін жасанды интеллект техникасы. Бұл адам миына ұқсайтын қабатты құрылымдағы өзара байланысты түйіндерді немесе нейрондарды пайдаланатын терең оқыту деп аталатын машиналық оқыту процесінің бір түрі. Ол адаптивті жүйені жасайды, оның көмегімен компьютерлер өз қателерінен сабақ алады және үнемі жетілдіреді. Осылайша, жасанды нейрондық желілер деректерге анализ жасау немесе беттерді тану сияқты күрделі тапсырмаларды жоғары дәлдікпен шешуге тырысады. Нейрондық желілер көптеген салаларда кең таралған. Олардың арасында:

- Медициналық кескін классификациясы арқылы диагностика;
- Мінез-құлық деректерін талдау арқылы мақсатты маркетинг;
- Қаржы құралдарының тарихи деректерін өңдеу арқылы қаржылық болжамдар.

Нейрон – ақпаратты қабылдайтын, олар бойынша қарапайым есептеулер жүргізетін және оны беретін есептеу бірлігі. Олар үш негізгі түрге бөлінеді: кіріс, жасырын және шығыс. Нейрондық желі көптеген нейрондардан тұратын жағдайда қабат термині енгізіледі. Сәйкесінше ақпаратты қабылдайтын кіріс деңгейі, оны өңдейтін n жасырын қабат (әдетте 3-тен көп емес) және нәтижені көрсететін шығыс қабаты бар. Нейрондардың әрқайсысында 2 негізгі параметр бар: кіріс деректері (input data) және шығыс деректері (output data).

нейрон (персептрон)

Сурет 1. Қарапайым нейронды желі.

Нейрондық желі дамыған елдерде акциялар бағасының қозғалысын және инвестициялық банкингі болжау үшін сәтті қолданылады, көптеген дамыған елдерде ақпарат теориясында, бизнесте, менеджментте, қаржыда және жылжымайтын мүлікті бағалауда іске асырылып жатыр. Сондай-ақ, бұл әдіс қазір дамыған елдердегі жылжымайтын мүлік саласындағы жылжымайтын мүлікті сатуды бағалау үшін қолданылады [1]. Әрбір кейінгі зерттеу тұрғын үйдің орналасқан жері, тұрғын үй сапасы, географиялық орналасуы және қоршаған орта сияқты жылжымайтын мүлік құнының атрибуттарына назар аудару арқылы модельдердің болжамды қабілетін арттыруға бейім болды. Кейінгі зерттеулер сыртқы орналасу факторларына, транзакциялық шығындарға және үй иесінің болашақ күтілетін құнына әсер ететін факторларға бағытталған [2].

Нейрондық желілерді пайдалана отырып, Алматыдағы тұрғын үй сатылымын болжау жылжымайтын мүлік және инвестиция саласындағы өте өзекті бағыт болып табылады.

	Number_of_rooms	Square	Number_of_floors_the_house	Number_of_storeys	Region	Building_type	Year_of_construction	Ceiling_height	Bathrooms	Cor
0	2	50.00	2.0	2.0	3	1.0	1957	3.0	2	
1	1	34.40	4.0	5.0	3	1.0	1989	2.8	2	
2	2	100.00	2.0	7.0	4	5.0	2018	3.0	2	
3	4	245.33	3.0	12.0	3	5.0	2021	3.1	2	
4	3	145.10	3.0	11.0	1	5.0	2022	3.0	2	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	
4491	5	110.00	1.0	1.0	8	1.0	2009	2.9	2	
4492	3	308.00	3.0	3.0	7	1.0	1999	2.9	2	
4493	6	60.00	1.0	1.0	8	1.0	2000	3.0	2	
4494	4	500.00	3.0	3.0	4	1.0	2008	3.0	2	
4495	6	130.00	2.0	2.0	4	1.0	2012	3.0	2	

4496 rows × 15 columns

Сурет 2. Датасеттегі мәліметтер жиыны.

Жалпы, нейрондық желілерді пайдалана отырып, Алматыдағы тұрғын үй сатылымын болжауда жүйелі шешімдер қабылдау үшін, сондай-ақ қаладағы

жылжымайтын мүлік нарығының тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін ұсынылады. Тұрғын үйлерді болжау үшін нейрондық желілердің бірнеше әдістері қолданылып, үйдің бағасын болжаудың тез әрі тиімді көрсеткіштеріне қол жеткізілді.

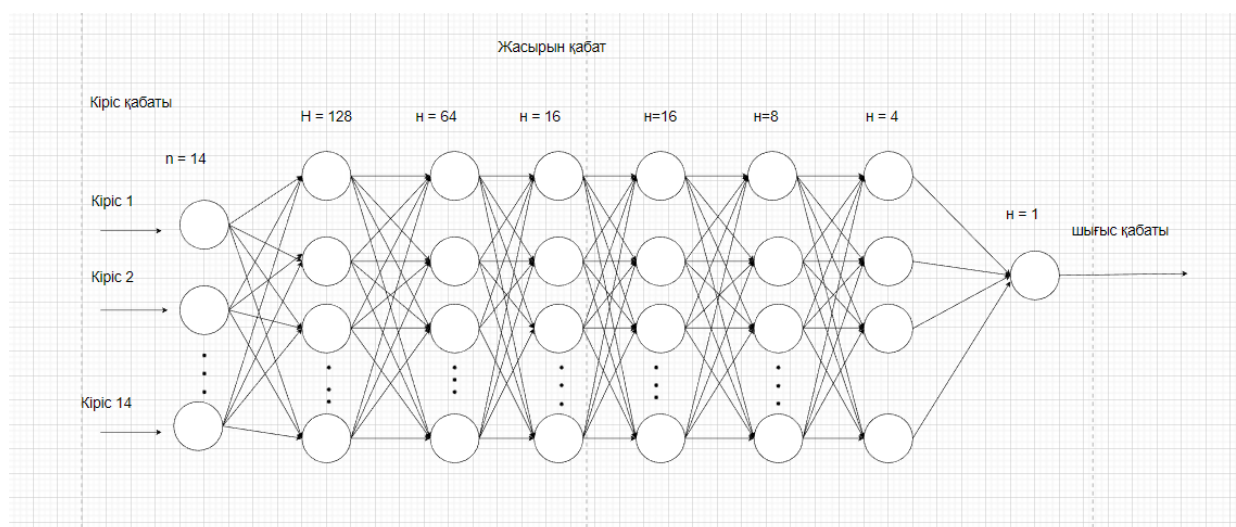
Негізгі деректер көздері, Тұрғын үйлердің сатылуы туралы ақпарат беретін krisha.kz жылжымайтын мүлік сайты болды. Қаладағы тұрғын үйді сату және жалға беру туралы ақпаратты қамтитын жылжымайтын мүлік агенттіктерінің деректер базасы. Жиналған деректердің көлемі 4 мыңнан астам жазбаны құрады, оның ішінде тұрғын үйдің құны, ауданы, бөлмелер саны, орналасқан жері және басқа да сипаттамалары туралы мәліметтермен қамтылды. Сатып алу барысында болашақ жылжымайтын мүлік иелеріне немесе инвесторларға алдын-ала болжанған бағаны негізге ала отырып шешім қабылдауға көмектеседі.

Алынған деректер жиынына Python бағдарламалау тілінде нейронды желі алгоритмдері қолданылды. Бағдарламалау барысында атап көрсететін болсақ, бірінші деректерге нормализация (MinMaxScaler) жасалды, одан кейін стохастикалық градиенттің түсуі (SGD), Linear Regression алгоритмдері қолданылды.

Нейрондық желілер синхронды және асинхронды болып бөлінеді. Синхронды нейрондық желілерде кез келген уақытта бір ғана нейрон өз күйін өзгертеді. Асинхрондыларда күй нейрондардың тұтас тобы үшін, әдетте, бүкіл қабат үшін бірден өзгереді. Екі негізгі архитектураны бөліп көрсетуге болады – деңгейлі және толық қосылған желілер деп. Перцептрон-шығыс айнымалысын қамтамасыз ету арқылы кіріс мәніне математикалық операцияны қолданатын нейрондық желі. Feed-Forward Networks-ақпарат солдан оңға немесе басқаша айтқанда тікелей бағытта қозғалатын көп қабатты нейрондық желі. Кіріс мәндері шығыс қабатына барар жолда жасырын қабаттар қатарынан өтеді.

Нейро желідегі салмақ мәндерін есептеу барысында Rmsprop, Adam оптималдау әдістері қолданылды. Алматы қаласындағы тұрғын үйлерді сату барысында жасалған алгоритмдердің нәтижелері жақсы нәтиже көрсетті.

Бұл жасалған жұмыстың нәтижелері болашақ жылжымайтын мүлік иелеріне сатып алу барысында өз көмегін тигізді. Үй сатуды болжау үшін қолданған оңтайландырғыштардың өнімділігін салыстыру кезінде нақты деректер жиынына, үлгі архитектурасына және гиперпараметріне реттеулер жасалды. Нейрондық желі арқылы үй сатуды болжау әзірлеушілерге, риэлторларға және сатып алушыларға арналған арнайы болжау архитектуралары. Бұл Алматыдағы жылжымайтын мүлікті сатып алу, сату немесе инвестициялау туралы неғұрлым дұрыс шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Жалпы, қаладағы үй сатуды болжау үшін нейрондық желілерді пайдалану мүдделі тараптарға жылжымайтын мүлік нарығында шешімдер табуға көмектесетін қуатты құрал болып табылады.

Сурет 3. Нейрондық желінің архитектурасы.

Кіріс деңгейі: нейрондық желінің кіріс деңгейінде деректер жиынындағы мүмкіндіктер санына сәйкес нейрондар болуы керек. Әрбір нейрон үйдің белгілі бір ерекшелігін білдіреді.

Жасырын қабаттар: желіге бір немесе бірнеше жасырын қабаттарды қосыңыз. Жасырын қабаттардың санын және әрбір қабаттағы нейрондардың санын тәжірибе арқылы анықтауға болады. Бұл тапсырма үшін толығымен қосылған қабаттарды (тығыз қабаттар) пайдалану әдеттегідей.

Белсендіру функциялары: желіге сызықты еместікті енгізу үшін жасырын қабаттардағы нейрондарға белсендіру функцияларын қолданыңыз. Жалпы таңдаулар ReLU (түзетілген сызықтық бірлік) немесе tanh (гиперболалық тангенс) белсендіру функцияларын қамтиды.

Шығару деңгейі: шығыс қабатында үйдің болжамды сату құнын білдіретін жалғыз нейрон болуы керек. Арнайы тапсырмаға байланысты қажетті шығыс пішіміне туралау үшін шығыс мәндерін масштабтау немесе қосымша түрлендірулерді қолдану қажет болуы мүмкін.

Жоғалту функциясы: орташа квадраттық қате (MSE) немесе орташа абсолютті қате (MAE) сияқты регрессия үшін қолайлы жоғалту функциясын анықтаңыз. Жоғалту функциясы оқу деректеріндегі болжанған сату мәндері мен нақты сату мәндері арасындағы айырмашылықты өлшейді.

Оңтайландыру: Жаттығу кезінде жоғалту функциясын азайту және желі салмағын жаңарту үшін стохастикалық градиенттің түсуі (SGD) немесе Адам сияқты оңтайландыру алгоритмін таңдаңыз.

Оқыту: Деректер жиынын оқыту және тексеру жиындарына бөліңіз. Жаттығу деректерін желі арқылы жіберіңіз, шығынды есептеңіз және салмақтарды жаңарту үшін кері таралуды пайдаланыңыз. Бұл процесті желі біріктірілгенше немесе қажетті өнімділікке жеткенше бірнеше дәуірге қайталаңыз.

Бағалау: оның өнімділігін бағалау үшін валидация жинағын пайдаланып оқытылған желіні бағалаңыз. Үлгінің дәлдігін өлшеу үшін орташа абсолютті

қате (MAE), орташа квадраттық қате (MSE) немесе Детерминация коэффициенті немесе R^2 көрсеткіштерді есептей аламыз.

Қолданылған әдебиеттер

1 Peter O. Eriki and Ralph I. Udegbumam, 2008. Application of Neural Network in Evaluating Prices of Housing Units in Nigeria: A Preliminary Investigation. Journal of Artificial Intelligence, 1: 21-27. <https://scialert.net/fulltext/?doi=jai.2008.21.27>

2 Tarik Turk, Murat Fatih Tuna The Use of Artificial Neural Networks (ANN) in Forecasting Housing Prices in Ankara, Turkey.

3 Elaine Worzala, Margarita Lenk & Ana Silva (1995) An Exploration of Neural Networks and Its Application to Real Estate Valuation, Journal of Real Estate Research, 10:2, 185-201.

ГРНТИ 81.93.29

ПОВЫШЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ СЕТЕВЫХ РЕСУРСОВ: МЕТОД АКТИВНОЙ ЗАЩИТЫ

Н.Б. Даукенов

Магистрант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы

В данной статье рассматривается метод активной защиты сетевых ресурсов как стратегический подход к повышению безопасности информационных систем. Метод активной защиты направлен на предотвращение атак путем раннего обнаружения и блокирования потенциальных угроз перед их реализацией. В статье обсуждаются основные принципы этого метода, его преимущества и реализация. Анализируются примеры применения активной защиты в сетевых средах, а также обсуждаются перспективы дальнейшего развития этого подхода к обеспечению информационной безопасности.

Ключевые слова: активная защита, сетевые ресурсы, безопасность информации, кибербезопасность, методы защиты, предотвращение атак, обнаружение угроз.

Современная цифровая среда предъявляет все более серьезные требования к обеспечению информационной безопасности, учитывая зависимость организаций и частных лиц от сетевых ресурсов для выполнения своих задач и обмена информацией. Вместе с тем эволюция киберугроз приобретает все более сложные формы, требуя разработки эффективных механизмов защиты сетевых систем.

Традиционные методы обеспечения безопасности, такие как использование брандмауэров, антивирусного программного обеспечения и систем обнаружения вторжений (IDS), хотя и успешно применяются в прошлом, однако они обладают своими ограничениями. Эти методы, как правило, ориентированы на реактивное реагирование на угрозы, что может привести к задержкам в выявлении и реагировании на новые формы атак [1].

В связи с этим возникает потребность в более передовых и активных подходах к обеспечению безопасности сетевых ресурсов. Один из таких подходов – это метод активной защиты, который направлен на предотвращение угроз путем активного обнаружения и блокирования их до того, как они станут угрожать безопасности.

В данном исследовании осуществляется обзор метода активной защиты сетевых ресурсов. В статье анализируются основные принципы и преимущества данного метода, приводятся примеры его реализации и обсуждаются перспективы его применения в современной сетевой безопасности.

Методы и материалы.

Для проведения обзора метода активной защиты сетевых ресурсов был осуществлен систематический анализ академических статей, журнальных публикаций и отчетов в области информационной безопасности. Поиск информации осуществлялся в электронных базах данных, таких как PubMed, IEEE Xplore, ACM Digital Library, Google Scholar и других. Ключевые слова для поиска включали «активная защита», «сетевая безопасность», «методы обеспечения безопасности» и связанные с ними термины [2].

После сбора соответствующей литературы была проведена ее аналитическая обработка с целью выделения основных принципов и преимуществ метода активной защиты. При этом особое внимание уделялось определению ключевых характеристик данного подхода, таких как раннее обнаружение угроз, активное вмешательство и предупреждение атак.

Кроме того, были проанализированы конкретные примеры применения метода активной защиты в реальных сетевых средах. Для этого использовались данные из публикаций, описывающих реальные случаи использования технологий активной защиты, а также отзывы и экспертные мнения специалистов в области информационной безопасности.

Полученные результаты были систематизированы и анализированы с целью выявления основных тенденций и преимуществ метода активной защиты, а также его перспектив в контексте современных вызовов в области кибербезопасности.

Результаты.

В результате анализа литературы и экспертных оценок были выделены основные характеристики метода активной защиты сетевых ресурсов. Основными результатами исследования являются:

1. *Принципы метода активной защиты:* было выявлено, что метод активной защиты ориентирован на активное предотвращение угроз путем раннего обнаружения и блокирования потенциальных атак. Этот подход отличается от традиционных методов защиты, которые сконцентрированы на пассивном реагировании на угрозы после их возникновения.

2. *Преимущества метода активной защиты:* было установлено, что метод активной защиты обладает рядом преимуществ, включая повышенную эффективность в предотвращении атак, снижение вероятности ложных срабатываний и оперативную реакцию на угрозы.

3. *Примеры реализации метода активной защиты:* были рассмотрены конкретные примеры применения метода активной защиты в сетевых средах, такие как системы предотвращения вторжений (IPS), технологии «медовых ловушек» (Honeypot) и системы аутентификации и авторизации. Эти примеры

демонстрируют успешное применение метода активной защиты для обеспечения безопасности сетевых ресурсов.

В целом, результаты исследования подтверждают эффективность и перспективность метода активной защиты сетевых ресурсов в контексте современных угроз кибербезопасности [3].

Обсуждение.

Анализ результатов исследования метода активной защиты сетевых ресурсов подчеркивает его значимость и потенциал в обеспечении информационной безопасности. В контексте современной киберугрозы обсуждаемый метод представляет собой перспективный инструмент для предотвращения атак и минимизации угроз для организаций и частных лиц.

Одним из основных выводов обсуждения является подтверждение того, что активная защита сетевых ресурсов обладает рядом преимуществ по сравнению с традиционными методами защиты. В частности, возможность предотвращения атак до их реализации позволяет значительно снизить вероятность ущерба для сетевых ресурсов. Также стоит отметить, что активная защита способствует оперативному реагированию на угрозы и минимизации ложных срабатываний, что повышает эффективность защиты [4].

Другим важным аспектом обсуждения является рассмотрение перспектив дальнейшего развития метода активной защиты. В условиях постоянно изменяющейся киберугрозы важно продолжать развивать и совершенствовать этот метод, интегрируя новые технологии и методики защиты. Это включает в себя разработку более точных и эффективных алгоритмов обнаружения угроз, а также интеграцию метода активной защиты в общие стратегии информационной безопасности.

Наконец, обсуждение подчеркивает важность практического применения метода активной защиты в реальных сетевых средах. Для успешной реализации этого метода необходимо учитывать специфику конкретной организации и ее информационных потребностей, а также интегрировать активную защиту в общую стратегию безопасности.

Таким образом, обсуждение подчеркивает важность и эффективность метода активной защиты сетевых ресурсов, а также указывает на необходимость его дальнейшего развития и практического применения в современной киберсреде [5].

Заключение.

Метод активной защиты сетевых ресурсов представляет собой эффективный и перспективный подход к обеспечению информационной безопасности в современной цифровой среде. В результате проведенного исследования и обсуждения можно сделать следующие выводы:

1. *Эффективность метода:* метод активной защиты демонстрирует высокую эффективность в предотвращении атак на сетевые ресурсы за счет раннего обнаружения и блокирования угроз до их реализации. Этот подход позволяет снизить вероятность ущерба для информационных систем и повысить общий уровень безопасности.

2. *Преимущества метода*: активная защита обладает рядом преимуществ, таких как оперативная реакция на угрозы, минимизация ложных срабатываний и предотвращение атак до их воздействия на сетевые ресурсы. Эти факторы делают метод активной защиты привлекательным выбором для организаций и частных лиц, стремящихся обеспечить безопасность своих данных и информационных систем.

3. *Перспективы развития*: несмотря на успехи, достигнутые в области активной защиты, ее развитие и совершенствование остаются актуальными задачами. Дальнейшее исследование и инновации в области методов обнаружения угроз и технологий защиты могут улучшить эффективность и применимость активной защиты в различных сетевых средах.

4. *Практическое применение*: одним из ключевых аспектов успешной реализации метода активной защиты является его практическое применение в реальных сетевых средах. Организации должны интегрировать активную защиту в свои общие стратегии безопасности и принимать меры для обучения персонала и обеспечения необходимых ресурсов для ее успешной реализации.

Таким образом, на основе проведенного исследования можно заключить, что метод активной защиты сетевых ресурсов является эффективным инструментом обеспечения информационной безопасности и имеет большой потенциал для применения в современных сетевых средах.

Литература

1 Smith, J. (2020). Active Defense: Enhancing Cybersecurity. *Journal of Cybersecurity*, 8 (2), 123-135.

2 Johnson, R. & Patel, S. (2019). Advantages of Active Defense Methods in Network Security. *International Conference on Cybersecurity Proceedings*, 45-56.

3 Brown, M., & Williams, A. (2018). Implementing Active Defense Strategies: Case Studies from Industry. *Security Management*, 15 (3), 78-89.

4 Garcia, E., & Nguyen, T. (2017). *Active Defense Techniques: A Comprehensive Guide*. New York: Springer.

5 Kim, Y., & Lee, H. (2016). Active Defense Technologies: Trends and Challenges. *IEEE Transactions on Information Forensics and Security*, 10 (4), 789-801.

GTAMP 20.23.25

ҰЙЫМДАРДАҒЫ КОМПЬЮТЕРЛІК ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ҮШІН TAKE-GRANT МОДЕЛІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Қ.К. Мугаз

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

К.М. Сагиндыков

Ғылыми жетекші, т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Бұл мақалада ұйымдардағы компьютерлік жүйелердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Take-Grant моделін пайдалану қарастырылады. Take-Grant моделі – компьютерлік желілердегі ресурстарға қол жеткізу ағындарын тиімді басқаруға мүмкіндік беретін қол жеткізу графиктеріне негізделген математикалық модель. Мақалада икемділік, қауіпсіздіктің жоғарылауы және нормативтік талаптарға сәйкестігі сияқты үлгінің негізгі принциптері және оны ұйымдарда қолданудың артықшылықтары сипатталған. Take-Grant үлгісінің практикалық мысалдары ұсынылған, оның ішінде файлға және дерекқорға қол жеткізуді басқару, бұлттық ресурстарға кіруді басқару, мобильді құрылғылардағы кіруді басқару және нысандарға физикалық қол жеткізу. Мақаланың нәтижесінде ұйымдар өздерінің компьютерлік жүйелерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Take-Grant моделінің маңыздылығы мен қолдану мүмкіндігін түсіне алады және оны өз қызметінде енгізу туралы шешім қабылдай алады.

Түйін сөздер: Take-Grant моделі, компьютерлік жүйелер, қауіпсіздік, мобильді құрылғы.

Деректер ең құнды активтердің бірі болып табылатын қазіргі ақпараттық әлемде компьютерлік жүйелердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету кез келген көлемдегі ұйымдар қызметінің ажырамас бөлігіне айналууда. Ресурстарға қол жеткізуді математикалық модельдеу құралдарының бірі болып табылатын Take-Grant моделі компьютерлік желілердегі қауіпсіздікті талдау мен басқарудың тиімді әдісін ұсынады. Бұл мақалада ұйымдарға Take-Grant үлгісін қолданудың әртүрлі аспектілері, соның ішінде негізгі принциптер, артықшылықтар және практикалық пайдалану жағдайлары қарастырылады.

Take-Grant моделінің негізгі принциптері.

Take-Grant моделі компьютерлік жүйені график ретінде көрсетуге негізделген, оның шындары субъектілерді (пайдаланушылар, процестер) және объектілерді (файлдар, каталогтар, ресурстар), ал жиектер олардың арасындағы қатынас ағындарын көрсетеді. Модельдің негізгі операцияларына «алу» (қолжетімділік құқығын алу), «беру» (қолжетімділік құқығын беру), «қайтару» (қолжетімділік құқығын қайтарып алу) және «жою» (объектіні немесе субъектіні жою) жатады.

Take-Grant моделін әлемдік компаниялардың пайдалануы.

Google: Google компаниясы Google Drive және Gmail сияқты бұлттық қызметтерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Take-Grant үлгісін белсенді пайдаланады. Бұл модель арқылы Google пайдаланушылар мен әкімшілерге кімнің қандай деректерге және қандай құқықтарға қол жеткізе алатынын анықтауға мүмкіндік беретін түйіршікті қатынасты басқаруды жүзеге асырады. Бұл рұқсатсыз кіруді болдырмай, құпиялылық пен деректердің тұтастығын қамтамасыз етуге көмектеседі.

Microsoft: Microsoft Azure және Office 365 сияқты Microsoft корпорациясының өнімдері бұлттық ресурстар мен қолданбаларға кіруді басқару үшін Take-Grant үлгісін пайдаланады. Microsoft компаниясы Take-Grant үлгісіне негізделген қауіпсіздік саясаттарын конфигурациялауға арналған құралдардың кең ауқымын ұсынады, бұл компанияларға деректері мен қолданбаларына қолжетімділікті тиімді басқаруға мүмкіндік береді.

Amazon: Amazon Web Services (AWS) бұлттық есептеу ресурстарына кіруді басқару үшін Take-Grant үлгісін пайдаланады. AWS әр тұтынушының қауіпсіздік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін әртүрлі қызметтер мен ресурстарға қол жеткізуді теңшеу мүмкіндігін береді. Бұл ұйымдарға бұлтта қауіпсіз, өнімділігі жоғары қолданбаларды құруға мүмкіндік береді.

Apple: Apple өзінің операциялық жүйелеріне, соның ішінде iOS және macOS жүйесіне Take-Grant үлгісін енгізуде. Take-Grant моделі Apple құрылғыларындағы қолданбалар мен деректерге қол жеткізуді басқару, пайдаланушы деректерінің қауіпсіздігі мен құпиялылығын қамтамасыз ету үшін пайдаланылады.

Банк секторы: Банктер мен қаржы институттары өз клиенттерінің құпия қаржылық ақпаратын қорғау үшін Take-Grant үлгісін пайдаланады. Take-Grant үлгісі қай қызметкерлердің қандай деректерге және қандай құқықтарға қол жеткізе алатынын анықтау арқылы банктерге деректерге қол жеткізуді басқаруға мүмкіндік береді. Бұл ақпараттың ағып кетуін және қаржылық ресурстарға рұқсатсыз кіруді болдырмауға көмектеседі.

Take-Grant үлгісін пайдалану ұйымдар үшін бірқатар маңызды артықшылықтар береді:

1. *Икемділік және бейімділік:* Take-Grant үлгісі ұйымдарға өзгермелі қауіпсіздік талаптарына оңай бейімделуге мүмкіндік береді. Ол жүйедегі қол жеткізу құқықтары мен ресурстарын икемді басқаруға ықпал етеді.

2. *Жақсартылған қауіпсіздік:* Қолжетімділік ағындарын алу-беру талдауы ықтимал осалдықтарды анықтауға көмектеседі және рұқсатсыз пайдаланушылардың алдын алады.

3. *Нормативтік талаптарға сәйкестік:* Take-Grant үлгісі ұйымдарға GDPR, HIPAA және т.б. сияқты заңды талаптар мен қауіпсіздік стандарттарын сақтауға көмектеседі.

4. *Аудит тиімділігі:* Take-Grant үлгісі аясындағы қауіпсіздік талдауы осалдықтарды жылдам анықтауға және жоюға көмектесетін жүйе аудиті процесін жеңілдетеді.

Take-Grant моделін қолданудың практикалық мысалдары.

Корпоративтік файлдар мен қалталарға кіруді басқару:

Әрқайсысының нақты рөлдері мен жауапкершілігі бар көптеген қызметкерлері бар ұйымда Take-Grant үлгісі корпоративтік файлдар мен қалталарға кіруді тиімді басқару үшін пайдаланылуы мүмкін. Мысалы, сату жөніндегі директордың сату есептері бар қалтаға толық қатынасы болуы мүмкін, ал маркетинг менеджері сол есептерге тек оқу рұқсатына ие болуы мүмкін. Take-Grant үлгісін пайдалана отырып, әкімшілер файл рұқсаттарын оңай басқара алады, оларды қызметкерлердің рөлдері мен міндеттері өзгерген кезде береді немесе жояды.

Деректер базасына қол жеткізуді басқару:

Ақпараттық технологиялар индустриясында дерекқорларға қол жеткізуді басқару үшін Take-Grant моделін қолдануға болады. Мысалы, пайдаланушы ақпаратын сақтау үшін дерекқорды пайдаланатын веб-бағдарлама дерекқор кестелеріндегі жол немесе баған деңгейінде бөлек қатынасты болуы мүмкін. Дерекқор әкімшісі тек белгілі бір пайдаланушыларға немесе Take-Grant үлгісін қолданатын пайдаланушылар топтарына деректердің белгілі бөліктеріне қатынасуға рұқсат бере алады.

Бұлттық ресурстарға қол жеткізуді басқару:

Деректерді сақтау және өңдеу үшін бұлттық қызметтерді пайдаланатын ұйым үшін Take-Grant үлгісі бұлттық ресурстарға қауіпсіз қолжетімділікті қамтамасыз ете алады. Мысалы, Google Docs сияқты құжатпен бірлесіп жұмыс істеу қызметі әкімшілерге Take-Grant үлгісі арқылы берілген рұқсат құқықтарына негізделген құжаттарға кіруді басқаруға мүмкіндік береді. Бұл белгілі бір қызметкерлерге немесе қызметкерлер тобына құпия құжаттарға қол жеткізуді шектеуге мүмкіндік береді.

Мобильді құрылғылардағы желі ресурстарына қол жеткізуді басқару:

Смартфондар мен планшеттер сияқты мобильді құрылғылары бар желілерде Take-Grant үлгісі корпоративтік ресурстарға қолжетімділікті басқару үшін пайдаланылуы мүмкін. Мысалы, компания OAuth рұқсаты бар мақұлданған мобильді қолданбалар арқылы ғана ішкі жүйелерге кіруге рұқсат бере алады. Сонымен бірге, Take-Grant үлгісі әкімшілерге қызметкерлердің рөлдері мен құқықтарына сәйкес осы қолданбалар мен ресурстарға қол жеткізуді бақылауға мүмкіндік береді.

Физикалық объектілерге қол жеткізуді басқару:

Take-Grant моделін тек сандық ресурстарға ғана емес, сонымен қатар үй-жайлар немесе жабдық сияқты физикалық нысандарға да қолдануға болады. Мысалы, жоғары қауіпсіздік талаптары бар ұйымда белгілі бір үй-жайларға кіру электрондық кілттер немесе рұқсат қағаздары арқылы белгілі бір қызметкерлерге ғана шектелуі мүмкін. Take-Grant үлгісі қызметкерлердің рөлдері мен жауапкершіліктеріне негізделген осы кілттерге немесе рұқсаттарға кіру құқықтарын басқара алады.

Бұл жағдайлық зерттеулер Take-Grant үлгісін ұйымдардағы әртүрлі салалардағы қауіпсіздікті басқаруға қолдануға болатын жолдардың кең ауқымын көрсетеді. Ол ресурстарға қолжетімділікті тиімді бақылауға, қауіпсіздік тәуекелдерін азайтуға және заң талаптары мен қауіпсіздік стандарттарын сақтауға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Harrison, M., & Ruzzo, W. (1976). Protection in Operating Systems. Communications of the ACM, 19 (8), 461-471.
- 2 Bishop, M. (2003). Computer Security: Art and Science. Addison-Wesley.
- 3 Saltzer, J.H., & Schroeder, M.D. (1975). The Protection of Information in Computer Systems. Proceedings of the IEEE, 63 (9), 1278-1308.
- 4 Lampson, B.W. (1971). Protection. Proceedings of the 5th Princeton Conference on Information Sciences and Systems.
- 5 Anderson, J.P. (1972). Computer Security Technology Planning Study. ESD-TR-73-51. Electronic Systems Division, Air Force Systems Command, United States Department of the Air Force.

ГРНТИ 73.01

ЦИФРОВЫЕ ТРАНСПОРТНЫЕ КОРИДОРЫ ЕАЭС (ЦТК ЕАЭС)

И.Ю. Савушкина

Магистрант, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

А.В. Мухаметжанова

Научный руководитель, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана

Статья рассматривает важность формирования и функционирования 5 международных железнодорожных транспортных коридоров (Северный коридор, Среднеазиатский коридора, юных коридор, Коридор «Север-юг», Транскаспийский международный транспортный маршрут (ТРАСЕКА). Фактически по коридорам в 2021 году перевезено порядка 155 млн тонн экспортных (131 млн тонн) и транзитных (24 млн тонн). Сегодня порядка 90% транзитных грузов через территорию Республики Казахстан перевозится железнодорожным транспортом (21 млн тонн). Компания продолжает работу в части реализации положений Меморандумов о сотрудничестве в области технического, эксплуатационного и коммерческого развития железнодорожных участков транспортных коридоров ОСЖД № 1, 2, 5, 8, 10, пролегающих по территории Республики Казахстан (далее – ЖТК). В этой связи актуализированы комплексные планы железнодорожных транспортных коридоров ОСЖД №1, 2, 5, 8, 10, на постоянной основе обновляются технико-эксплуатационные паспорта данных коридоров, создаются условия для развития и улучшения инфраструктуры, изучаются возможности присоединения новых линий к железнодорожным транспортным коридорам ОСЖД.

Ключевые слова: транспортный коридор, железнодорожные участки, транзит, экспорт, транзитные грузы.

В 2022 году грузооборот составил Компании составил 245 млрд. т-км, на 11% превысив уровень 2018 года. Вместе с тем сложилась положительная динамика роста объема грузооборота в 2019-2021 годах. В связи с интенсивным развитием западных и центральных регионов Китая и субсидированием этими провинциями контейнерных перевозок в страны Европейского союза (далее – ЕС), по сравнению с 2017 годом, в 2022 году объемы транзитных перевозок увеличились на 75%, при этом контейнерный 5 транзит вырос более чем в 3 раза. Для развития данного сегмента Компания предприняла следующие меры:

- выполнила строительство новых железнодорожных линий;
- сформировала транзитные трансказахстанские маршруты;
- улучшила процессы, направленные на увеличение скорости прохождения транзитных грузов;
- модернизировала и обновила основные активы.

Так, в целях развития транзитных коридоров реализованы следующие проекты: Узень – государственная граница с Туркменистаном (145,7 км); Жетыген – Алтынколь (293 км); Жезказган – Бейнеу (1038,4 км); Боржакты – Ерсай (14 км); Алматы – Шу (113,7 км).

Сегодня Казахстан имеет разветвленную систему транспортного сообщения и связи со всеми основными международными транспортными коридорами для выхода на мировые рынки.

В целях сокращения оборота вагонов, оптимизации перевозочного процесса, увеличения контейнерных грузопотоков по маршруту ТМТМ совместно с «Казмортрансфлот» запущена регулярная фидерная линия между портами Актау и Баку. Фидерная линия в корне меняет технологию осуществления перевозок по маршруту ТМТМ и значительно повышает эффективность перевозок за счет внедрения жесткого расписания курсирования как фидерного судна, так и подвода контейнерных поездов. Фидерные судна регулярно курсируют на еженедельной основе и консолидированные транзитные грузы из Китая в Европу наряду с казахстанскими экспортными грузами в контейнерах перевозятся в ускоренном режиме.

На данном маршруте установлены гибкие тарифные условия на перевозки зерновых-грузов, сахара-сырца, а также для групповых и одиночных контейнерных перевозок.

В текущем году из китайского города Урумчи в турецкий порт Мерсин, с задействованием железнодорожного и морского транспортов, в рекордно короткие сроки доставлена партия текстильных машин по маршруту ТМТМ.

Также в целях повышения конкурентоспособности ТМТМ рассматривается проект создания единого оператора на маршруте ТМТМ при участии железнодорожных администраций Азербайджанской Республики, Грузии и Республики Казахстан.

Осуществляется работа по сотрудничеству в области развития «мягкой инфраструктуры», путем создания цифрового трансконтинентального коридора, и участия PSA в масштабной инвестиционной программе национальных железных дорог с целью привлечения «большого транзита». В Глобальной торговой сети PSA участвуют 26 стран (61 терминал) Азии, Европы и всех континентов.

Среди ключевых стратегических направлений развития ж/д транспорта необходимо отметить цифровизацию. Ее вектор в Компании направлен на создание условий для перехода экономики Казахстана на принципиально новую траекторию развития, обеспечивающую создание цифровой экономики будущего в долгосрочной перспективе. Компания также следует

установленному ориентиру и реализует проекты по цифровизации бизнес-процессов.

В третьем десятилетии XXI века переход к цифровым мультимодальным транспортным коридорам становится ключом к созданию эффективной системы транспортно-экономических связей и интеграции в мировые рынки для стран, не имеющих выхода к морю, и стран транзита. Региональный подход позволяет реализовать преимущества цифровизации для транспорта и торговли, причем достаточно быстро, давая импульс развитию бизнеса и создавая предпосылки для привлечения транзитных контейнеропотоков на транспортные коммуникации стран региона [2, с. 5].

На сегодняшний день очевидна необходимость цифровой трансформации в работе мультимодальных транспортных коридоров, которая должна осуществляться на базе передовых технологических разработок и стандартов, в тесном сотрудничестве с деловым сообществом, представляющим торговлю, ИТ и транспортный сектор.

При дальнейшем развитии качественной, устойчивой и надежной инфраструктуры и мультимодальных транспортных коридоров необходимо предусматривать использование электронных объединенных документов на базе цифрового обмена данными – ввиду их способности минимизировать участие человека в процедурах пересечения границ и таким образом содействовать устойчивости транспортных и логистических цепей».

Внедрение цифровых сервисов должно носить скоординированный и системный характер. Вероятно, что был необходим четкий план, который и был разработан в рамках ЕАЭС и получил название План мероприятий по реализации экосистемы цифровых транспортных коридоров ЕАЭС (далее – План ЦТК). Указанный документ был утвержден Распоряжением Евразийского межправительственного совета от 31.01.2020 г. №4, а уполномоченным органом в Республике Казахстан определено Министерство транспорта РК.

Утвержден Перечень сервисов и цифровой инфраструктуры (далее – Перечень сервисов) от 23.11.2020 г. №29. В указанный перечень включен сервис по применению электронной международной транспортной накладной (для железнодорожного транспорта), который обеспечивает возможность применения электронной формы документов в целях перевозки грузов железнодорожным транспортом по территориям всех государств-членов.

Проект витрина ЦТК предполагает создание цифровой инфраструктуры и определение технических решений для реализации всех сервисов ЦТК. Проект витрина ЦТК финансируется за счет бюджета ЕАЭС. Проект реализуется на территории всех государств-членов ЕАЭС на выбранных для сервисов магистральных маршрутах международных транспортных коридоров с учетом рекомендации Коллегии Комиссии ЕЭК, включая железнодорожный маршрут от границы Республики Казахстан с КНР через территории Российской Федерации до западной границы Республики Беларусь с Польской Республикой.

На сегодняшний день по ж/д транспорту предусмотрен сервис – электронный обмен ж/д накладной.

АО «НК «КТЖ» в целях реализации обмена электронными данными по стандартам UN/EDIFACT в международном железнодорожном грузовом сообщении заключило Соглашения с ОАО «Российские железные дороги» (далее – ОАО «РЖД») и ГП «НК «Кыргыз темир жолу» в объеме накладной СМГС, ЦИМ/СМГС, информацией о составе поезда (поездная передаточная ведомость), и товаросопроводительных документов (инвойс, упаковочный лист), данными о грузополучателях в формате PARTIN; с ГК «Китайские железные дороги» в объеме накладной СМГС, ЦИМ/СМГС, информацией о составе поезда (поездная передаточная ведомость); с АО «Азербайджанские железные дороги» и АО «Узбекистон темир йуллари» в объеме накладной СМГС, и информацией о составе поезда (поездная передаточная ведомость).

В целях реализации безбумажной технологии ТОО «КТЖ – Грузовые перевозки» с ОАО «РЖД» заключено Соглашение об осуществлении перевозок частных порожних вагонов и грузов в вагонах и контейнерах по безбумажной технологии с использованием электронной накладной от 16.11.2016 г. и в 2023 г. дополнительное соглашение (далее – Соглашение). В рамках данного Соглашения АО «НК «КТЖ» осуществляет оформление перевозочных документов в экспортном и импортном сообщениях с применением безбумажной технологии на российские станции ОАО «РЖД» (Рисунок 1, 2).

Рисунок 1. Наличие безбумажной технологии оформления перевозочных документов в странах ОСЖД.

Рисунок 2. Преимущества безбумажной технологии.

Перевозочные документы в автоматизированной системе АО «НК «ҚТЖ» подписываются электронной цифровой подписью (далее – ЭЦП) грузоотправителей, грузополучателей, и легитимность электронных перевозочных документов, при перевозках с ОАО «РЖД» по безбумажной технологии, обеспечивается Доверенной третьей стороной, функции которой обеспечиваются АО «Национальные информационные технологии» на государственном уровне. За 10 месяцев т.г. процент безбумажных перевозок в направлении РЖД для экспортных перевозок составил более 60%. Во внутриреспубликанском сообщении процент оформления вагонов по безбумажной технологии составил 99,6% (Рисунок 3).

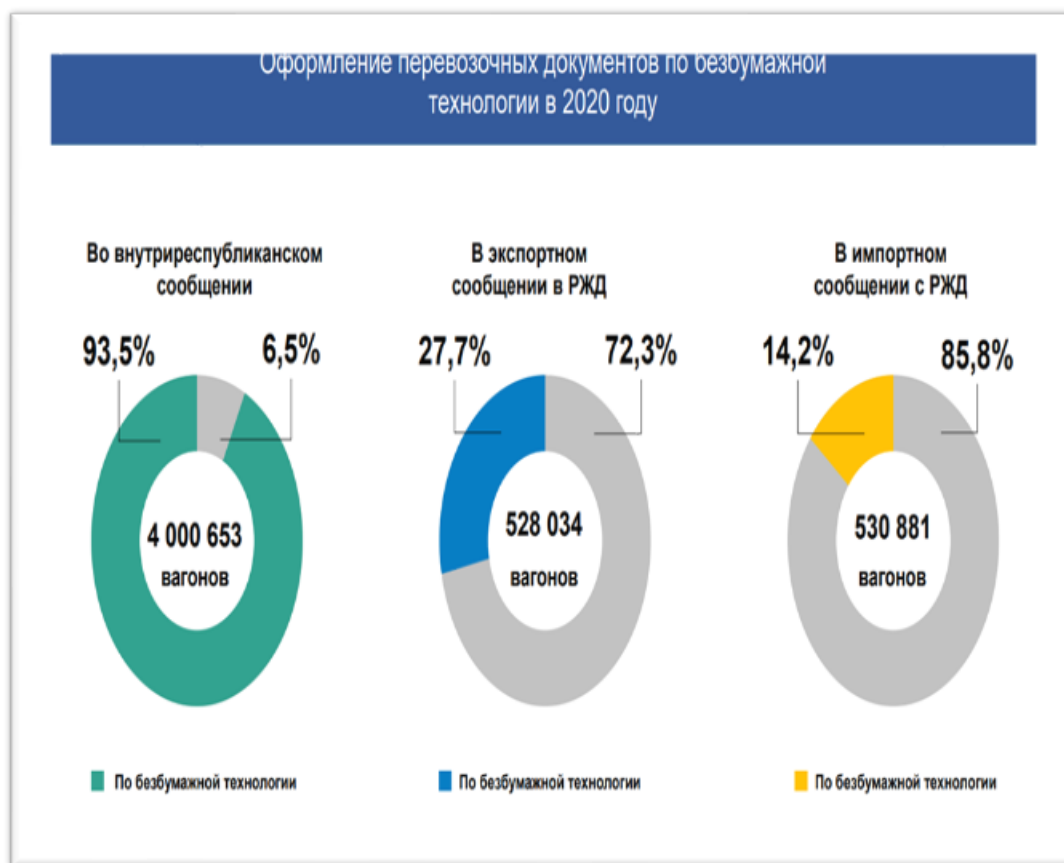

Рисунок 3. Оформление перевозочных документов по безбумажной технологии.

В июне-июле 2021 г. успешно проведены тестовые перевозки грузов (по согласованной номенклатуре и маршрутам) в сообщении Беларусь-Россия-Казахстан по безбумажной технологии на основе электронных накладных СМГС. По итогам тестовых перевозок в настоящее время прорабатывается вопрос о расширении географии применения электронных перевозочных документов в сообщении Беларусь – Россия – Казахстан.

В октябре текущего года был подписан Порядок проведения пилотного проекта по обмену между АО «НК «ҚТЖ», ОАО «РЖД» и Белорусской железной дорогой электронными сообщениями IFTMIN в формате EDIFACT в объеме накладной СМГС, содержащими информацию признака электронности транзитной декларации и информацией о таможенной отметке, при транзите товаров перемещаемых железнодорожным транспортом по маршрутам перевозки Достык-Брест-Северный, Алтынколь-Брест-Северный. Данный проект позволит железнодорожному перевозчику осуществлять проверку в своих информационных системах таможенных отметок для выполнения своих обязательств, предусмотренных таможенным законодательством Евразийского экономического союза [3, с. 45].

В рамках развития торгово-экономического сотрудничества между Евразийским экономическим союзом и его государствами – членами с Китайской Народной Республики согласно вступившего в силу Распоряжения

№17 от 20.08.21 г. Евразийского межправительственного совета «О плане по цифровизации грузовых железнодорожных перевозок в интересах развития торгово-экономического сотрудничества между ЕАЭС и его государствами-членами, с одной стороны, и КНР с другой стороны» установлены сжатые сроки реализации поэтапного перехода на безбумажную технологию перевозок грузов железнодорожным транспортом.

Разработано Техническое задание, которое определяет содержание работ и основные требования к реализации проекта ЦТК ЕАЭС, в том числе по:

- Информационно-коммуникационной «витрине» национальных сервисов ЦТК ЕАЭС, ее модулям;
- структуре и функционированию типового прототипа сервиса «Сервис по применению электронной международной транспортной накладной (для железнодорожного транспорта)»
- структуре и функционированию типового прототипа сервиса «Сервис отслеживания перевозок с использованием электронных навигационных пломб (для согласованных видов транспорта)»;
- структуре и функционированию типового прототипа сервиса «Сервис информационного обмена экосистемы цифровых транспортных коридоров с системами третьих стран».

По итогам рассмотрения технического задания с учетом мнения структурных подразделений АО «НК «КТЖ» позиция Компании:

- о необходимости разработки предлагаемых модулей с учетом функциональных и технических характеристик действующих информационных систем участников перевозки;
- об отсутствии в техническом задании требований в отношении определения механизмов (способов) для интеграции информационных систем участников перевозки, в том числе с информационными системами контролирующих органов;
- о необходимости решения вопросов легитимности ЭЦП с государствами-членами ЕАЭС и третьими странами (за исключением РФ);
- о необходимости корреляции формирования требований к сервису отслеживания перевозок с использованием электронных навигационных пломб с планируемой работой по реализации Соглашения о применении в ЕАЭС навигационных пломб для отслеживания перевозок.

Обсуждение и согласование ТЗ планируется на площадке Евразийской экономической комиссии на ближайших совещаниях.

Результатами реализации проекта по формированию экосистемы цифровых транспортных коридоров Союза будут:

- Сокращение сроков доставки.
- Сокращение времени и затрат на пересечение границы. На каждый доллар, истраченный из-за барьеров на автомобильном транспорте, таких как время ожидания на границах, экономика перевозки может потерять 2 доллара в виде упущенных деловых возможностей.

– Отказ от бумажной документации. Переход на «цифру» и сокращение времени оформления бумажных документов для всех участников мультимодальных перевозок (автомобильные и железнодорожные перевозчики, экспедиторы, таможня, органы государственного контроля и др.) дает экономию до 4 дней.

– Устранение издержек, связанных с коррупцией. Отсутствие физических контактов с персоналом (таможня, органы государственного контроля) за счет цифровизации процедур исключает физические проверки и соблазны коррупции.

– Уменьшение воздействия на климат и окружающую среду. Увеличение средней скорости доставки грузов и сокращение времени ожидания на границе снижает объем выбросов парниковых газов.

– Привлечение дополнительных грузопотоков.

Кроме того, проект позволит обеспечить не только цифровизацию транзита, полную прослеживаемость грузов, контейнеров и транспортных средств, но и снизить риск недоставки грузов в контейнерах, обеспечить доверие таможенных органов всех стран, через территорию которых осуществляется международная перевозка [4, с.1].

Широкое внедрение цифровых технологий и электронного обмена данными, появление платформы блокчейн, спутниковой навигации, температурных датчиков и др. позволяют кардинально изменить подходы к обеспечению таможенной безопасности и прослеживаемости транспортных средств и перевозимых товаров, в т.ч. для таможенных органов. В совместном заявлении «Вклад международной торговли и цепочек поставок в устойчивое социально-экономическое восстановление в период пандемии COVID-19», подписанном 16 сентября 2020 года восьмью международными организациями системы ООН, включая региональные комиссии ООН – ЕЭК ООН, ЭСКАТО ООН, ЭКА ООН, ЭКЛАК ООН, ЭСКЗА ООН, а также ЮНКТАД, ИКАО и ИМО указывается, что «...в беспрецедентной ситуации, когда физические контакты не рекомендуются, автоматизация и цифровизация являются ключевыми факторами, способствующими упрощению процедур торговли и транспорта.

Внедрение цифровой платформы мультимодального транспортного коридора на базе блокчейн и с использованием GTrDtm позволит распространить режим таможенной гарантии (Фаза 1 Проекта) и страхования (Фаза 2 Проекта), а также прослеживаемость товаров и транспортных средств на весь путь следования от начальной до конечной точки, что чрезвычайно важно для таможенных органов. При введении GTrDtm снизится потребность в хранении и таможенной очистке контейнера по прибытии в порт или на припортовую железнодорожную станцию, т.к. вся информация о грузе, маршруте следования и т.д. будет заблаговременно доступна таможенным органам, что значительно сократит время на проведение операций и потребность в человеческих ресурсах.

Таким образом, можно сказать, что Цифровая Сеть Таможенного Транзита (DCTN) станет синергическим объединением «старого» опыта, хорошо апробированных механизмов и новых инструментов и подходов, продиктованных сегодняшним днем [5, с. 2].

Литература

1 Винокуров Е.Ю., Лобырев В.Г., Тихомиров А.А., Цукарев Т.В. Транспортные коридоры Шелкового пути: потенциал роста грузопотоков через ЕАЭС. – СПб.: ЦИИ ЕАБР, 2018. – 74 с.

2 Стратегия развития международных транспортных коридоров Республики Казахстан // Казахстанская правда № 57 (826), 2006.

3 Негембелева Л. Цифровая трансформация в КТЖ: успешные проекты. <https://railnews.kz/ru/news/6643/>.

4 Канатбаев Т. Анализ основных показателей деятельности АО «КТЖ-грузовые перевозки» // «Экономика и социум» №6 (85), 2021.

5 Атамкулов Е.Д., Жангаскин К.К. Железнодорожный транспорт Казахстана: Перевозочный процесс: Монография, Том 2. – Алматы: МТИА, 2010 – 642 с.

GTAMP 20.23.17

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІ БОЛЖАУҒА АРНАЛҒАН ДЕРЕКТЕРДІ ӨНДІРУ ӘДІСТЕРІ МЕН МОДЕЛЬДЕРІ

С.Д. Турысбекова

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Әлеуметтік және экономикалық жүйелерді дамыту және әлеуметтік және экономикалық процестердің тиімділігін қамтамасыз ету кез келген ел үкіметінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Деректердің үлкен массивтерін талдау үшін қолданылатын болжау модельдері бизнесті басқарудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Үлкен деректер көптеген кәсіпорындарға бәсекелестік артықшылық беретін негізгі ресурс болып табылады. Бөлшек саудада, маркетингте, қаржыда, денсаулық сақтауда, өнеркәсіптік өндірісте және басқа салаларда деректерді өндіруді кеңінен қолдану жиналған және өңделген ақпарат пайдалы бизнес ақпаратын ұсынып қана қоймайды, сонымен қатар егжей-тегжейлі бизнес жоспарлары мен даму стратегияларын дәлірек бағалауға және әзірлеуге мүмкіндік береді. Әлеуметтік-экономикалық процестерді болжау міндеттерінде деректерді өндіру әдістері мен модельдерін пайдалану дәлірек болжамды есептеулерді қамтамасыз етеді. Болжау есептерін шешудің ең жақсы әдісін таңдау үшін макросериалдың стационарлық немесе стационарлық емес екенін нақты түсіну керек. Біздің макро сериямыздың нақты тренд немесе маусымдық екенін анық білуіміз керек. Стационарлық уақыт қатарларын болжау үшін ең танымал модельдер авторегрессия және жылжымалы орташа модельдер болып табылады. ARIMA модельдері уақыт қатарларының кең ауқымын қамтиды және осы модельдердің кішігірім модификациялары маусымдықты ескере отырып, уақыт қатарларын дәлірек сипаттауға мүмкіндік береді. Бұл мақалада Әлеуметтік және экономикалық процестердегі деректерді өндірудің рөлі, сондай-ақ бизнес ортасында үлкен деректерді пайдалану мүмкіндігі талқыланады. Бұл мақалада Statsmodels пакетін пайдаланып Python кодтары арқылы Қазақстанның ЖІӨ-ні болжау үшін деректерді өндіру алгоритмдерін практикалық іске асыру үшін деректерді өндіру әдістерін қолдану процедуралары көрсетілген. Бұл мақалада Arima моделін қолдану мүмкіндіктері талданады және Қазақстанның ЖІӨ-ні болжау үшін қос экспоненциалды тегістеу моделі қолданылады.

Түйін сөздер: деректерді өндіру моделі, болжау, әлеуметтік-экономикалық процесс, макропериод, стационарлық, тренд, маусымдық.

Нарықтық экономика, белгісіздік және бизнес-ортаның тәуекелдері жағдайында кәсіпкерлер мен талдаушылар басқарудың оңтайлы шешімдерін қабылдау үшін үлкен көлемдегі ақпаратты жоғары тиімді өңдеуді және талдауды қажет етеді. Үлкен деректер көптеген кәсіпорындарға бәсекелестік артықшылық беретін негізгі ресурс болып табылады. Көбінесе компаниялардың қолында үлкен көлемдегі деректер бар, бірақ басшылық бұл деректерді қажетті нәтижеге жету үшін жеткілікті түрде өңдей алмайды. Деректердің үлкен массивтерін талдау үшін қолданылатын болжау модельдері кәсіпорынды басқарудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Кәсіпорынның болашақ тиімді дамуын модельдеу үшін менеджерлер компаниядағы сыртқы макро және микроортаның (бәсекелестіктің, сұраныстың, институционалдық процестердің жай-күйі мен динамикасы) және ішкі процестердің тәуекелдерін ғана емес, сонымен қатар тиісті бәсекелестік стратегияларды қалыптастыру мен іске асырудың негізі болып табылатын перспективалық болжамдарды да ескеруі керек [1]. Демек, болжаудың негізгі модельдері бірінші кезектегі болып саналады.

Тапсырма қою. OLAP (онлайн аналитикалық өңдеу), KDD (мәліметтер базасындағы білімді анықтау) және деректерді өндіру статистикалық талдау үшін ең жиі қолданылатын технологиялар болып табылады және шешім қабылдауға көмектеседі [2]. Қазақстандағы ЖІӨ-ні болжау үшін ARMA моделін қолдану мүмкіндіктерін зерттеу жеткілікті түрде зерттелмеген және егжей-тегжейлі талдауды қажет етеді.

Зерттеудің мақсаты – деректерді өндіру әдістерін талдау және әлеуметтік-экономикалық процестерді болжау мәселелерінде модельдерді қолдану, сондай-ақ Statsmodels статистикалық пакетін қолдана отырып, Python кодтары арқылы Қазақстанның ЖІӨ-ні болжау.

Зерттеу нәтижелері. Әлеуметтік-экономикалық процестерді болжау әлеуметтік-экономикалық құбылыстар туралы ғылыми білімге және болжау әдістері, құралдары мен мүмкіндіктерінің жиынтығын пайдалануға негізделген болашақта Ұлттық экономика мен әлеуметтік саланың даму болжамдарын жасауды қамтиды [3].

Берзлев О. [3] басқарушылық шешімдер қабылдау үшін менеджерлер де, әртүрлі салалардағы зерттеушілер де көптеген жылдар бойы кең ауқымды тапсырмаларда пайдаланған негізгі классикалық болжау модельдері: көрінетін және қарапайым экспоненциалды тегістеу модельдерін талдаушылар қысқа мерзімді болжау үшін жиі пайдаланады; регрессиялық модельдер болып табылады. басқа тәуелсіз айнымалылардың мәндеріне негізделген бір тәуелді айнымалының мәнін олардың арасында байланыс орнату арқылы болжау немесе бағалау; авторегрессиялық модельдер белгіленген уақыт аралығымен таңдалған бақылаулар арасындағы автокорреляцияны зерттеу арқылы уақыт қатарының мәндері немесе бақылаулары арасындағы байланысты анықтау үшін қолданылады.

Қызығушылықтың тағы бір танымал бағыты – уақыт қатарын талдау-уақыт қатарының деректерінің жасырын немесе ассоциативті ережелерін

анықтау үшін қолданылатын деректерді талдаудың интеллектуалды тәсілдерін, сызықтық емес динамика әдістерін, генетикалық алгоритмдерге негізделген оңтайландыруды және генетикалық өрнектерді бағдарламалауды қамтитын инновациялық әдістер жиынтығы [4, 5] және т.б.

Қазіргі уақытта деректерді өндіру технологиясы негізінен бизнес мәселелерін шешу үшін қолданылады. Кейбір авторлар мұның себебі өте қысқа айналым кезеңінде 1000% жетуі мүмкін деректерді өндіру құралдарының жоғары тиімділігінде деп санайды.

Бөлшек саудада, маркетингте, қаржыда, денсаулық сақтауда, өнеркәсіптік өндірісте және басқа салаларда деректерді өндіруді кеңінен қолдану жиналған және өңделген ақпарат пайдалы бизнес ақпаратын ұсынып қана қоймайды, сонымен қатар егжей-тегжейлі бизнес жоспарлары мен даму стратегияларын дәлірек бағалауға және әзірлеуге мүмкіндік береді.

Деректерді өндіру әдістерін қолдану бизнес мәселелерін шешуге көмектеседі, соның ішінде бөлімнің немесе бүкіл кәсіпорынның кірістілігін арттыру; тұтынушылардың тілектері мен қажеттіліктерін түсіну; табысты тұтынушыларды анықтау; жаңа клиенттерді тарту; тұрақты клиенттерді сақтау және олардың адалдығын арттыру; инвестициялардың қайтарымдылығын арттыру; тауарлар мен қызметтерді жылжыту шығындарын азайту. қызмет көрсету; қолданыстағы клиенттерге қосымша тауарлар мен қызметтерді сатуды ұлғайту; алаяқтық, ақшалай қаражаттың мақсатсыз және тиімсіз жұмсалу жағдайларын анықтау; несиелік тәуекелді бағалау; веб-сайтты пайдалану тиімділігін арттыру; дүкеннің сату көлемін ұлғайту; сатуды ұлғайту үшін тауарлардың орналасуын оңтайландыру; бизнестің тиімділігін бақылау және т.б. [6].

Кравец И.О. және Узун Т.Ф. [7-8] деректерді өндіру алгоритмдері әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерді талдауда тиімді екенін дәлелдейді. Олар жіктеу және регрессия, ассоциативті топтарды табу, кластерлеу және болжау мәселелерін шешуге көмектеседі. Әлеуметтік-экономикалық ақпаратты талдау үшін интеллектуалды талдау алгоритмдерін қолданған жөн, мысалы: жіктеу есептері үшін шешім ағашын табу алгоритмі (қамту алгоритмі); кластерлік талдау мәселесін шешу үшін анық емес С-орташа иерархиялық емес алгоритм; Автоматты болжау таңдауымен және есептеумен уақыт қатарларын болжау көрсеткіштердің маусымдық өзгеруі; ассоциативті ережелерді іздеу алгоритмі. Деректерді өндіру әдістерін қолдана отырып, кәсіпорын басшылығы ағымдағы және өткен тенденцияларды ескере отырып, болашақ тенденцияларды болжай алады.

Деректерді өндірудің көптеген әдістері бар, бірақ басымдық біртіндеп «егер болса» ережелеріндегі логикалық іздеу алгоритмдеріне ауысады. Олар болжау және жіктеу, үлгіні тану, мәліметтер базасын сегментациялау (ДБ), деректерден «жасырын» білімді алу, деректерді түсіндіру, мәліметтер базасында ассоциация құру және т.б. мәселелерін шешуге көмектеседі. Олар компания басшылығына барлық баламаларды қарастыра отырып, ең тиімді бәсекелестік стратегияларды таңдауға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, мұндай

стратегиялар болуы мүмкін: нейрондық желілерді пайдалануға негізделген бәсекеге қабілетті стратегиялар және «заттар интернетін» дамыту стратегиялары [9].

Деректерді өндіру технологиясы қатаң ресімделген әдістер мен бейресми талдау әдістерін, сондай-ақ сандық және сапалық деректерді талдауды біріктіреді [9].

Деректерді өндіру құралдарының көпшілігі екі технологияға негізделген: Машиналық оқыту және визуализация (ақпаратты визуалды түрде ұсыну). Визуализация сапасы деректер мәндерін графикалық түрде көрсету мүмкіндіктерімен анықталады. Түстерді, пішіндерді және басқа элементтерді өзгерту арқылы графикалық көріністі өзгерту жасырын тәуелділіктерді табуды жеңілдетеді. Екі технология да деректерді өндіру процесінде бірін-бірі толықтырады. Көрнекілік ерекшеліктерді, жалпы тенденциялар мен тәуелділіктерді іздеу үшін қолданылады және жобаның бастапқы кезеңінде деректерді алуға көмектеседі. Машиналық оқыту болашақта қолданыстағы жобада тәуелділіктерді іздеу үшін қолданылады. 1-кестеде зерттеуге негізделген деректерді өндірудің сипаттамалары келтірілген [10].

Бизнесіне үлкен деректерді пайдалану әлеуеті өте жоғары, негізінен тиімділікті, өнімділікті және экономикалық өсуді арттыру үшін. Бұл іс жүзінде бизнестің барлық аспектілеріне қатысты: зерттеулер мен әзірлемелерден бастап сату мен маркетингке, жеткізілім тізбегін басқаруға және компанияның құндылығына дейін. Сонымен қатар, бизнесіне үлкен көлемдегі деректерді пайдалануға байланысты қоңыраулар өсуде [11].

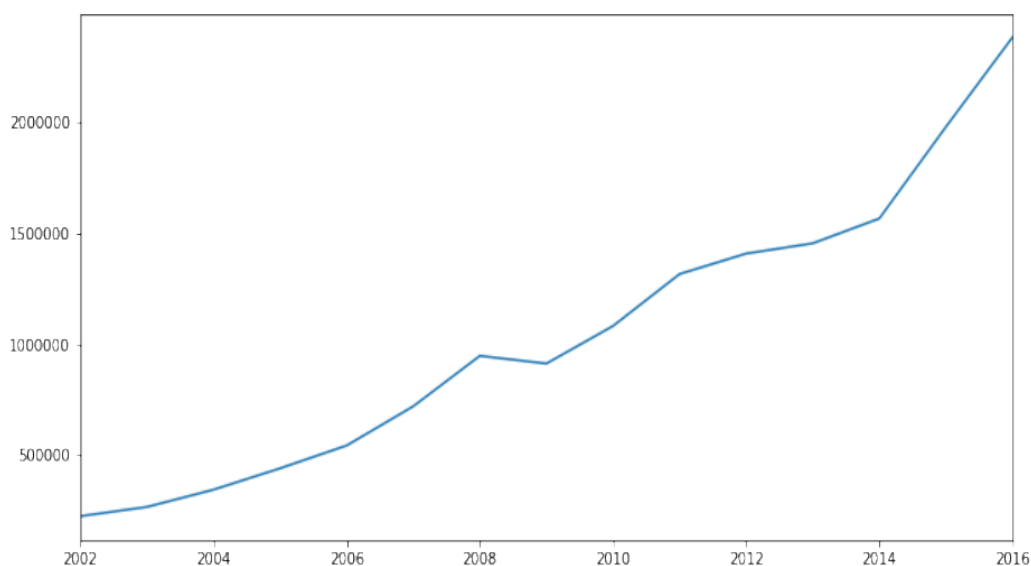
Болжау есептерін шешу әдісін таңдау үшін макро тәртіптің стационарлық немесе стационарлық емес екенін түсіну қажет. Біздің макро сериямыздың нақты тренд немесе маусымдық екенін анық білуіміз керек. Стационарлық уақыт қатарларын болжау үшін ең танымал модельдер авторегрессия және жылжымалы орташа модельдер болып табылады. ARIMA моделі (авторегрессиялық жылжымалы орташа) стационарлық уақыт қатарларын болжау үшін өте қолайлы. ARIMA модельдері уақыт қатарларының жеткілікті кең ауқымын қамтиды және бұл модельдердің кішігірім модификациялары маусымдықты ескере отырып, уақыт қатарларын дәлірек сипаттауға мүмкіндік береді [12]. Бұл модельдер әртүрлі зерттеу мәселелерін шешу үшін пайдаланылады.

Бұл мақалада біз Дүниежүзілік банктің деректеріне сілтеме жасай отырып, Қаржы министрлігінен Қазақстанның ЖІӨ-ге қатысты деректерді аламыз [13]. Осы деректерден болжау үшін ұпайлардың минималды санына қатысты ұсыныстар қол жетімді емес. Сонымен қатар, біз оқыту және болжау үшін нейрондық желілерді пайдаланбаймыз, сондықтан болжамды модель құру үшін мәліметтер жиынтығының қол жетімді нүктелері жеткілікті болуы керек. Біз Қазақстанның ЖІӨ-ні болжау үшін Python кодтарын қолданамыз, өйткені Python негізінен оқылатын және қолдануға оңай. Әрбір дерлік сектордағы деректер талдаушылары олардың қажеттіліктеріне бейімделген Python кітапханаларын табады. Сонымен қатар, Python-да Matplotlib сияқты қуатты

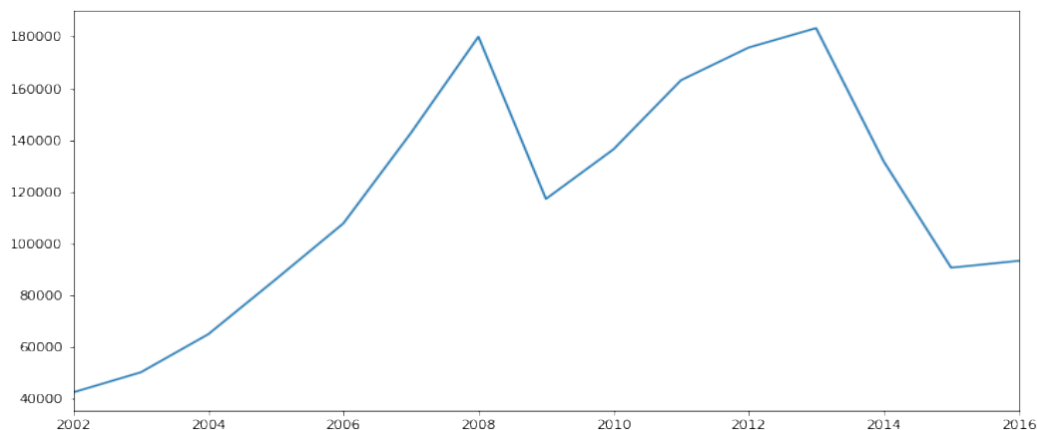
визуализация кітапханаларының үлкен жиынтығы бар, Plot.ly немесе заманауи және заманауи графиканы жасауға көмектесетін Seaborn. Болжау тапсырмасын орындау үшін біз қажетті модульдер мен аналитикалық пакеттерді импорттауымыз керек. Бізге pandas, numpy, matplotlib, scipy кітапханалары, сондай-ақ statsmodel модулі қажет. Қай модель жақсы жұмыс істейтінін түсіну үшін біз matplotlib кітапханасын пайдаланып деректерді визуализациялаймыз.

Егер біз Қазақстанның ЖІӨ-ні ұлттық валютамен және АҚШ долларымен салыстыратын болсақ, онда ұлттық валютада айтарлықтай экспоненциалды өсім бар екенін көреміз, ал АҚШ долларында біз белгілі бір интервалдармен айқын тенденцияны көреміз, бірақ тұтастай алғанда біз диаграммада айқын тенденцияны көрсетпейміз. Біз Қазақстанның теңгемен санағандағы ЖІӨ болжамын Қос экспоненциалды тегістеу моделін қолдана отырып жасаймыз, сонымен қатар болжау үшін ARMA немесе ARIMA моделін қолдана алатынымызды тексереміз.

Біз макросерияның Стационарлығын Дики Фуллер критерийі бойынша тексереміз. Дики-Фуллер критерийі макроэкономикалық қатардың АҚШ долларында да, теңгеде де стационарлық емес екенін көрсетеді. Бұл Arima класының Моделі бұл макросерияны болжау үшін ең қолайлы емес екенін көрсетеді, өйткені ол стационарлық емес. Біз Вох-Сох түрлендіруін қолдана отырып, макро серияларды стационарлық етуге тырысамыз. Егер бұл сәтті болса және нөлдік стационарлық гипотеза қабылданбаса, онда макросерияларды Arima моделі арқылы болжауға болады.

Сурет 1. Қазақстанның ЖІӨ деректерінің кестесі, миллион теңге.

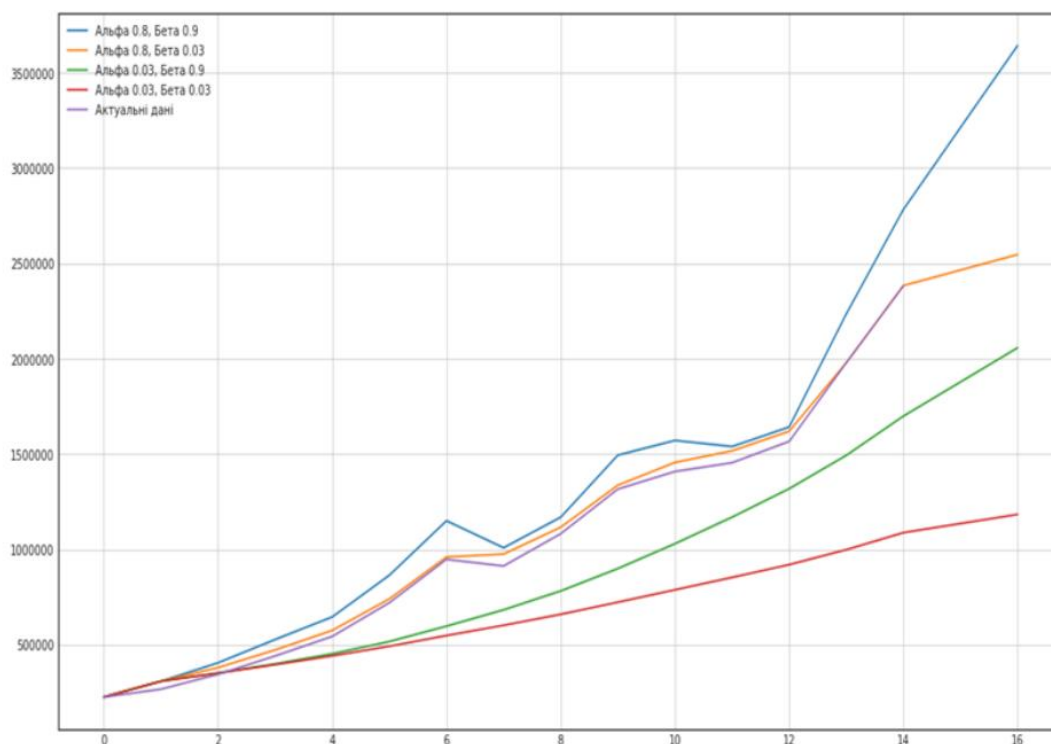
Сурет 2. Қазақстанның ЖІӨ деректерінің кестесі, миллион доллар.

Егер біз қалыпты жағдайды көрсетпейтін сынақтарды салыстыратын болсақ, онда қалыпты жағдай туралы болжам көбінесе қарапайым, математикалық тұрғыдан орындалатын және күшті сынақтарға әкелетінін көреміз. Біз көптеген нақты деректер жиынтығы іс жүзінде қалыпты емес екенін түсінеміз. [14] көрсетілгендей, «сәйкес деректер жиынтығын түрлендіру көбінесе қалыпты үлестірімге сәйкес келетін мәліметтер жиынтығына әкелуі мүмкін. Бұл қалыпты жағдай туралы болжамға негізделген статистикалық әдістердің қолданылуы мен пайдалылығын арттырады». Алынған түрлендірудің қалыпты өлшемін Вох-Соx түрлендіруі сияқты нақты түрлендіру арқылы анықтауға болады [15]. Біріншіден, біз бірінші ретті саралауға тырысамыз. Біз келесі нәтижеге қол жеткіземіз: Дикий Фуллер критерийі өзгерген жоқ, яғни біздің макро серияларымыз тұрақты бола алмайды; сондықтан болжау үшін стационарлық емес болжау модельдерін қолдану қажет. Дикий-Фуллер критерийі макросериядағы айқын тенденцияны көрсетті, ал 3-суреттегі график өсіп келе жатқан тенденцияны көрсетеді. Сонымен қатар, параметрлік емес әдістер іріктеу мөлшері аз болған кезде ең қолайлы ($N < 100$). Маусымдық байқалмағандықтан және үлгі өлшемі 15 болғандықтан, параметрлік емес әдістерді қолданатын уақыт қатарларын болжау үшін қос экспоненциалды тегістеу моделін (Холт моделі) қолданамыз.

Холт моделіндегі болжамның максималды дәлдігі үшін альфа және бета параметрлерін анықтау талдауда өте маңызды процесс болып табылады. Нәтижені нақтылау үшін модельдегі мәндер жиынтығын қолдандық. Параметр Альфа = 0,8 және Бета = 0,03 нақты деректер моделіне максималды жақындау үшін жақсы екенін көрсетті. Модельдік шешімді қолдану кезінде болжамды модель келесі нәтижені көрсетті:

- Холт моделінің 2024 жылға арналған болжамы– 125,7 трлн теңге.
- Холт моделінің 2025 жылға арналған болжамы– 132,8 трлн теңге.

Сурет 3. Қазақстанның ЖІӨ болжамдары.

Әлеуметтік-экономикалық процестерді болжау кезінде деректерді өндіруді кеңінен қолдану алынған және өңделген ақпарат, әдетте, кәсіпорындардың қызметін дәлірек бағалауға және бизнес пен елді дамытудың егжей-тегжейлі Стратегияларын жасауға мүмкіндік беретіндігін көрсетеді. Экономикалық көрсеткіштерді болжау кезінде деректерді өндіруді пайдалану біздің еліміз үшін өте маңызды және тиімді даму стратегияларын қалыптастыру мақсатында болашақта мүмкін болатын тенденцияларды бақылауға көмектеседі.

Әлеуметтік-экономикалық процестерді болжау міндеттерінде деректерді өндіру әдістері мен модельдерін пайдалану дәлірек болжамды есептеулерді қамтамасыз етеді. Болжаудың ең жақсы моделін таңдау үшін маусымдық, тренд және стационарлық деректер сияқты параметрлерді ескеру қажет. Нақтырақ айтсақ, болжаудың ең жақсы моделін табу үшін модельдің стационарлық екендігіне ерекше назар аудару қажет. Стационарлықты тексеру үшін Дики-Фуллер критерийін қолдану болжаудың ең жақсы моделін анықтауға көмектесті.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Box, G.E. & Cox, D.R. (2014). An analysis of transformations. *Journal of the Royal Statistical Society. Series B (Methodological)*, 26 (2), 211-252.
- 2 Hyndman, R.J., & Athanasopoulos, G. (2018). *Forecasting: principles and practice*. OTexts.

- 3 Shumway, R.H., & Stoffer, D.S. (2017). Time series analysis and its applications: With R examples. Springer.
- 4 Cowpertwait, P.P., & Metcalfe, A.V. (2009). Introductory time series with R. Springer Science & Business Media.
- 5 Makridakis, S., Wheelwright, S.C., & Hyndman, R.J. (2008). Forecasting methods and applications. John Wiley & Sons.
- 6 Cryer, J.D., & Chan, K.-S. (2008). Time series analysis: With applications in R. Springer Science & Business Media.
- 7 Durbin, J., & Koopman, S.J. (2012). Time series analysis by state space methods. Oxford University Press.
- 8 Brockwell, P.J., & Davis, R.A. (2016). Introduction to time series and forecasting. Springer.
- 9 Taieb, S.B., & Hyndman, R.J. (2020). Forecasting: principles and practice with ARIMA. OTexts.
- 10 Tsay, R.S. (2010). Analysis of financial time series. John Wiley & Sons.
- 11 Bisgaard, S., & Kulahci, M. (2011). Time series analysis and forecasting by example. John Wiley & Sons.
- 12 Shmueli, G. (2010). Practical time series forecasting: A hands-on guide. CRC Press.
- 13 Woodward, W.A., & Gray, H.L. (2011). Applied time series analysis. CRC Press.
- 14 Therneau, T.M., & Peckarsky, B.L. (2017). Applied time series analysis for fisheries and environmental data. Springer Science & Business Media.
- 15 Ben Taieb, S., & Hyndman, R.J. (2014). Forecasting: principles and practice with ARIMA. OTexts.

ПЕДАГОГІКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ
ПЕДАГОГІКА И ОБРАЗОВАНИЕ
FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

ГРНТИ 15.31

МОТИВАЦИЯ КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ УСПЕХА В ОБУЧЕНИИ

Е.Т. Катанова

*Магистр, ст.преп., Казахстанско-Американский свободный университет,
г. Усть-Каменогорск*

З.К. Чункурова

*Магистр, ст.преп., Казахстанско-Американский свободный университет,
г. Усть-Каменогорск*

Учебная мотивация – залог успеха в обучении. Ученик, не желающий учиться, никогда не сможет овладеть знаниями, умениями и навыками даже на удовлетворительном уровне, ведь обучение без стремления к новым берегам просто невозможно. В наши дни наблюдается резкое падение учебной мотивации как среди детей, так и среди подростков. Вместе с мотивацией падает и качество обучения. Для любого преподавателя, если он считает себя профессионалом, необходимо знать, что такое учебная мотивация и как с ней работать.

Ключевые слова: учебная мотивация; обучение; развитие учебной мотивации школьников; уровни мотивации; условия развития учебной мотивации.

Множество факторов влияют на успех в обучении: образовательная программа, профессиональные знания, умения и навыки преподавателя, условия обучения, оснащение кабинета, возможности и перспективы, открывающиеся после окончания обучения. Но главным фактором является мотивация. Существует на эту тему известная пословица: «было бы желание, а возможность найдётся». То есть, самое важное для обучаемого – это желание учиться, а не наличие компьютера или весёлых картинок в учебнике. Истинное стремление к знаниям позволяет преодолеть любые трудности, возникающие на пути.

В современном мире наблюдается падение учебной мотивации как у школьников, так и у студентов. Но особенно остро эта проблема выражена среди учащихся начальной школы. Ещё совсем недавно на вопрос «зачем ты ходишь в школу?» любой ребёнок в возрасте от 6 до 11 лет уверенно выкрикивал: «чтобы учиться!» Современные дети тоже озвучат эту затверженную за классным руководителем и родителями фразу, но, если

попросить его объяснить, зачем же ему нужно учиться, он, в лучшем случае, смущённо и неразборчиво попытается заверить вас, что это понадобится в будущем. Но сам малыш не слишком сильно верит в свои слова, да и крайне смутно представляет, что там ждёт его в будущем. Как говорится, раньше все мечтали быть космонавтами и балеринами, а сегодня всё чаще слышно: «хочу быть блогером!» Почему же это новое веяние, с трудом именуемое «профессией», так популярно среди подрастающего поколения? Ответ на этот вопрос можно получить всё от тех же младшеклассников. Свой выбор они объясняют легко: «так не надо учиться, можно просто снимать видео. Вот такой блогер рассказывал, что он бросил колледж и теперь зарабатывает миллионы». Пршлые поколения были убеждены, что для счастливого и успешного будущего им необходимо много учиться и получить как можно больше знаний. Теперь же детям кажется, будто знания – лишние, просто бессмысленный труд, к которому их принуждают неизвестно с какой целью родители. Потому что перед глазами яркий пример блогера, такого успешного, такого харизматичного, легко завладевающего вниманием детей. Детям трудно понять, что, мало того, что не каждый из них может быть блогером, так если все будут блогерами, кто же будет заниматься производством, наукой, медициной. Учёба теряет смысл, теряют смысл и старания, которые нужно прилагать для приобретения и сохранения знаний. Простого утверждения «учиться полезно» недостаточно для современных детей, чтобы хотеть идти в школу каждый день. Им по нраву более простые и весёлые занятия.

Именно поэтому в наши дни так важно уделить внимание развитию мотивации к обучению у детей и подростков, доступно и понятно донести до них идею необходимости хорошего образования, заинтересовать их в получении знаний чем-то помимо наказания родителей за плохие оценки. Ребёнок должен понимать зачем и для чего он учиться. И, главное, искренне желать, стремиться получить новые знания. Кроме того, актуальность развития мотивации обусловлена новым стандартом образования, согласно которому в учебных заведениях у обучающихся должны формироваться приёмы самостоятельного получения знаний и познавательных интересов, а также социальных компетенций.

Давайте начнём с самого термина «мотивация». Как и любой научный термин, «мотивация» имеет несколько определений. Согласно Абрахаму Маслоу «мотивация – это человеческое стремление проявить себя в том, к чему чувствуешь себя потенциально способным». Джон Равен утверждает, что мотивация – это «гораздо больше, чем способности определяет поведение, действие человека». Роберт Семёнович Немов трактует понятие мотивации следующим образом: «мотивация – это совокупность причин психологического характера, объясняющих поведение человека, его направленность и активность». В бытовом же смысле, в простом разговоре на кухне слово «мотивация» используется как синоним словам «желание» или «стремление». Если попытаться обобщить всё, сказанное выше, то можно прийти к следующему заключению: мотивация – это осознанная потребность человека в

выполнении какой-либо деятельности. Именно благодаря мотивации – особому внутреннему состоянию – люди достигают поставленных целей. И именно от неё зависит результат деятельности и его качество.

Также часто мы слышим убеждение «учитель должен заинтересовать ученика, замотивировать». Важно отметить, что в этом процессе должен участвовать не только учитель, но и родители, а также и государство, обеспечивая качество образовательных программ и перспективы после их завершения. Любого учащегося, но, в особенности, младшего школьника обучить чему-то практически невозможно, если он относится к процессу образования равнодушно или даже агрессивно, не заинтересован в получении знаний, не понимает его смысла [1, с. 140]. Даниил Борисович Эльконин считает учебную мотивацию важной составляющей структуры учебной деятельности младших школьников. Согласно Эльконину, «учебная мотивация – это совокупность мотивов, адекватных задачам учебной деятельности, направляющая действия ученика и определяющая его поведение в системе школьных ценностей». Здесь мы и сталкиваемся с важным составляющим, с основой любой мотивации – мотивом. Что такое мотив? Евгений Павлович Ильин дал термину «мотив» следующее определение: «мотив – это стимул, который может направлять и подталкивать к совершению определённых поступков». Говоря простым языком, мотив – то чувство, которое побуждает нас к деятельности, заставляет чего-то желать и этого добиваться. В отличие от мотивации, мотивы часто могут быть неосознанными [2, с. 20].

Мотивы обучения принято подразделять на две группы: познавательные и социальные [3].

Само название первой группы мотивов – «познавательные» – подсказывает суть данной группы. Познавательные мотивы пробуждают в ребёнке, да и вообще человеку стремление к саморазвитию, к занятию учебной деятельностью.

Признаки познавательных мотивов:

- учащийся нацелен на получение новых знаний и навыков;
- наблюдается повышенный интерес учащегося к новой информации, желание понять и выстроить закономерности и тенденции, стремление к дедуктивным выводам;
- учащийся стремится научиться самостоятельно овладевать новыми знаниями, регулировать свою учебную деятельность, организовывать свою работу.

Образовательный процесс должен быть организован так, чтобы учащийся не только пассивно приобретал новые знания в силу необходимости из страха перед наказанием, но и сам стремился узнать что-нибудь новое, и чтобы данное стремление имело пути для реализации, а также активно поощрялось со стороны преподавателя и родителей.

Социальные мотивы возникают в результате взаимодействия ребёнка с обществом, они – одна из основ самовоспитания личности.

Признаки социальных мотивов:

- у ученика есть понимание необходимости и смысла обучения;
- обучаемый испытывает чувство ответственности и желание выполнить все требования;
- наличие стремления быть полезным для общества, исполнить свой долг.

Если социальные мотивы преобладают, ребёнок стремится в школу скорее не за самими новыми знаниями, а за новым социальным опытом. Став учеником школы, он займёт новую для себя позицию – школьник. Оказавшись за партой, ученик будет усваивать новые знания и оттачивать навыки, но побуждать к этому его будет не чистое желание «узнать новое», а получить новый опыт социального взаимодействия: похвалу учителя, одобрение одноклассников, приобретение особого статуса в классе и т.д.

Учебная мотивация, как уже было сказано выше, складывается из разных мотивов, в том числе не только учебных. Но, в совокупности, правильные установки дают верную мотивацию, заражающую ребёнка и увлекающую его за собой в мир новых и интересных открытий.

Многие как отечественные, так и зарубежные психологи и педагоги считали, что изучение процесса формирования внутренней мотивации школьника к обучению очень важно. Такую внутреннюю мотивацию ещё называют познавательным интересом. Познавательный интерес – это очень сильный мотив, подталкивающий ребёнка к обучению, при том он носит бескорыстный характер. То есть, ребёнок стремится к знаниям, прилагает усилия для изучения нового и освоения навыков исключительно на собственном энтузиазме, а не ради какого-то вознаграждения или из страха наказания.

Но для того, чтобы познавательный интерес малыша не пропал, а, при его отсутствии, наоборот возник и закрепился, необходима правильная организация учебной деятельности.

Выделяют три главных условия формирования и поддержания учебной мотивации у обучающихся [5, с. 150]. Давайте рассмотрим каждое из них.

Первое – ощущение самостоятельности процесса поиска знаний. Когда ученику удастся самостоятельно найти ответ на собственный вопрос, достичь понимания новой темы или составить какую-то закономерность самому, он обязательно почувствует прилив гордости и удовольствия. «Я сделал это сам! Я могу больше!» Главный источник учебной мотивации – ощущение самого себя центром образовательного процесса, главным его звеном, от которого и зависит результат. Если ученик знает, что именно от его усилий, а не от усилий педагога или красоты учебника, будет зависеть качество и количество усвоенных знаний, он всегда будет стремиться вновь и вновь приложить старания, постараться разобраться во всём самостоятельно. Такой подход, в свою очередь, будет способствовать лучшему пониманию и усвоению новых знаний, кроме того, позволит ребёнку научиться применять уже имеющиеся знания в совершенно новых ситуациях, использовать свой багаж «инструментов». Для соблюдения первого условия формирования учебной

мотивации используется метод проблемного обучения и методы исследования. В результате данных методов ученик занимает активную позицию в обучении, а не является пассивным потребителем знаний.

Второе – ощущение свободы выбора. Выполнить данное условие достаточно сложно, так как у детей, говоря откровенно, выбор «ходить или не ходить в школу» отсутствует. Посещать занятия они обязаны. В противном случае последуют различные меры наказания. А обязательства редко приносят удовольствие, особенно, если ребёнок не понимает каков смысл этого обязательства, для чего он должен выполнять его. Поэтому для соблюдения данного условия необходимо правильное поведение родителей и грамотные объяснения со стороны учителей. Ребёнку важно самостоятельно принять решение, что он сам хочет посещать школу, выполнять задания. Чтобы вместо тупого обязательства это стало его собственным выбором. Ведь известно, что потребность чувствовать себя хозяином своей жизни, самостоятельно принимать решения – базовая психологическая потребность. Инициатива ребёнка легко потухнет, если он будет ощущать «заданность», а не «выбранность» своей жизни. Кроме того, можно организовывать вариативность в классной и домашней работе, где ребёнок сможет выбрать то задание, которое интересно и лучше ему подходит. Это позволит разнообразить учебный процесс.

Третье – ощущение компетентности. Потребность в «ощущении себя компетентным» знакома каждому человеку любого возраста, даже если он не задумывался, что это именно данная потребность. Любому человеку хочется и готово что-либо делать только, если верит, что он справится с поставленной задачей. Для того, чтобы учиться, ребёнок должен поверить, что он может учиться. Поэтому так важно, чтобы каждый ребёнок, особенно в начальной школе, почувствовал себя успешным, поверил в свои силы. И учителю очень важно предоставить своим воспитанникам такую возможность. Кроме того, важно учитывать, что успех – индивидуальное понятие для каждого, а вовсе не какая-то общая для всех планка. Учитель должен обучить детей планировать свою деятельность и отслеживать свой собственный прогресс, а не сравнивать себя с другими.

Реализация трёх названных условий позволяет ребёнку чувствовать уверенность в себе, зажигает в нём интерес к знаниям, открывает возможности для самовыражения и самореализации. Всё это – основа и «топливо» для мотивации ученика. Если учебную мотивацию развить ещё в начальных классах, то она будет сопутствовать обучаемому на всех этапах образования, в том числе и на более высших ступенях: в колледже, университете.

Теперь, когда мы разобрали условия, при которых учебная мотивация будет возникать и закрепляться, давайте рассмотрим уровни мотивации. Выделяют всего пять уровней:

Первый – высокий уровень учебной мотивации. Дети с данным уровнем мотивации имеют множество познавательных мотивов, обладают стремлением

как можно качественнее исполнить предъявляемые учителем требования. Такие ученики добросовестны и ответственны, стараются заработать высший бал.

Второй – хороший уровень мотивации. Данный уровень считается средней нормой среди учащихся. Дети вполне успешно справляются с учебными задачами, но не стараются превзойти ожидания или стать лучшими.

Третий – интерес и положительное отношение к школе основаны не на учебной деятельности. Процесс обучения таких ребят привлекает мало, познавательные мотивы у них не ярко развиты. Они выполняют учебные требования только для того, чтобы держаться «на плаву», без особого энтузиазма. Но детям с данным уровнем мотивации нравится ходить в школу для общения с друзьями и учителями, кроме того, они могут быть заинтересованы в какой-то внеурочной деятельности – специфическом кружке, будь то спорт или творческие занятия.

Четвёртый – низкий уровень мотивации. При таком уровне учебной мотивации дети не стремятся в школу, зачастую ища возможность пропустить занятия. На уроках такие ученики, в основном, занимаются посторонними делами: играми, рисованием, разговорами. Задания выполняют неохотно и некачественно. Обычно являются отстающими в классе. Иногда наблюдаются проблемы и в сфере социальной адаптации.

Пятый – полное отсутствие учебной мотивации. Такие дети негативно относятся к школе и обучению. Школа часто кажется им враждебной средой, пребывание в которой они стремятся избежать любой ценой. У ребят наблюдаются серьёзные проблемы в обучении, они с трудом овладевают хотя бы минимумом учебной информации. Кроме того, им трудно найти друзей или наладить общение с преподавателем. Иногда подобные школьники могут проявлять агрессию, действовать «на зло». Причиной такого поведения нередко являются различные психические и соматические нарушения.

Не редко бывает, что в первый класс малыш приходит с первым уровнем мотивации, а к концу школьного обучения опускается чуть ли не на пятый. Спад учебной мотивации обосновывается целым рядом причин, многие из которых можно предупредить, если о них знать и учитывать.

Причины спада школьной мотивации:

- сложившиеся негативные отношения между учителем и учеником;
- личная значимость предмета для ученика;
- умственное развитие ученика;
- продуктивность учебной деятельности;
- непонимание цели и смысла обучения;
- страх перед школой, как новым местом или негативные ассоциации;
- у подростков наблюдается «гормональный взрыв», снижающий их восприимчивость к учебной деятельности;
- у подростков часто наблюдается нечетко сформированное чувство будущего, мешающее осознанно относиться к учёбе.

Помимо очевидной задачи педагога «давать знания» он также обязан создавать условия, в которых его воспитанники смогут сохранить или развить учебную мотивацию. Именно для этого так важно подробно изучить из чего состоит мотивация, какой она бывает, откуда возникает, от чего зависит, что может стать причиной её спада. Из всего вышесказанного мы вывели несколько теоретических рекомендаций, какие задачи должен поставить перед собой педагог, чтобы сохранить и развить учебную мотивацию своих учеников.

Основными задачами учителя должны стать:

- подробное изучение мотивационной сферы обучающихся;
- учёт условий развития мотивации и положительных мотивов обучения при планировании учебной деятельности;
- формирование новых мотивов, которые станут основой для создания и поддержания учебной мотивации, чтобы обеспечить рост качества учебной деятельности.

Для того, чтобы учитель смог эффективно реализовать вышеуказанные задачи, ему необходимо использовать те приёмы обучения, которые окажут эмоционально-положительное влияние на мотивационную сферу обучаемого. Для того, чтобы подобрать подходящие приёмы обучения, необходим учёт интересов и способностей каждого обучаемого. Кроме того, необходимо поощрять успехи и положительные стремления ребёнка. Учитель должен стремиться сделать процесс обучения интересным и завлекательным, предоставить возможность каждому учащемуся проявить себя, попробовать себя в разных видах деятельности. Только при ответственном и профессиональном подходе к своей работе педагог сможет обеспечить развитие мотивации у своих воспитанников, что позволит последним преуспеть в освоении школьной программы и дальнейшем своём развитии.

Литература

- 1 Божович Л.И. Проблема формирования личности. – М., 1995. – 352 с.
- 2 Истратова О.Н., Эксакусто Т.В. Справочник психолога начальной школы. – Ростов н/Д: «Феникс», 2003. – 448 с.
- 3 Матюхина М.В. Мотивация учения младших школьников. – М., 1984. – 144 с.
- 4 Овчарова Р.В. Практическая психология образования: Учеб. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 448 с.
- 5 Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: Учеб. пособие. – М.: Гума-нит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 384 с.
- 6 Стандарты второго поколения. Как проектировать универсальные учебные действия. – М., 2010. – 152 с.
- 7 Соловьёва Д.Ю. Факторы адаптации первоклассников к школе // Вопросы психологии. – 2012. – №4. – С. 23-31.
- 8 Ясюкова Л.А. Психологическая профилактика проблем в обучении и развитии школьников. – СПб.: Иматон, 2003. – 384 с.

ҒТАМР 14.25.09

«ЭЛЕКТР ТОГЫ. ТОК КӨЗІ» ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУДА СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

А.Ғ. Жарылқасын

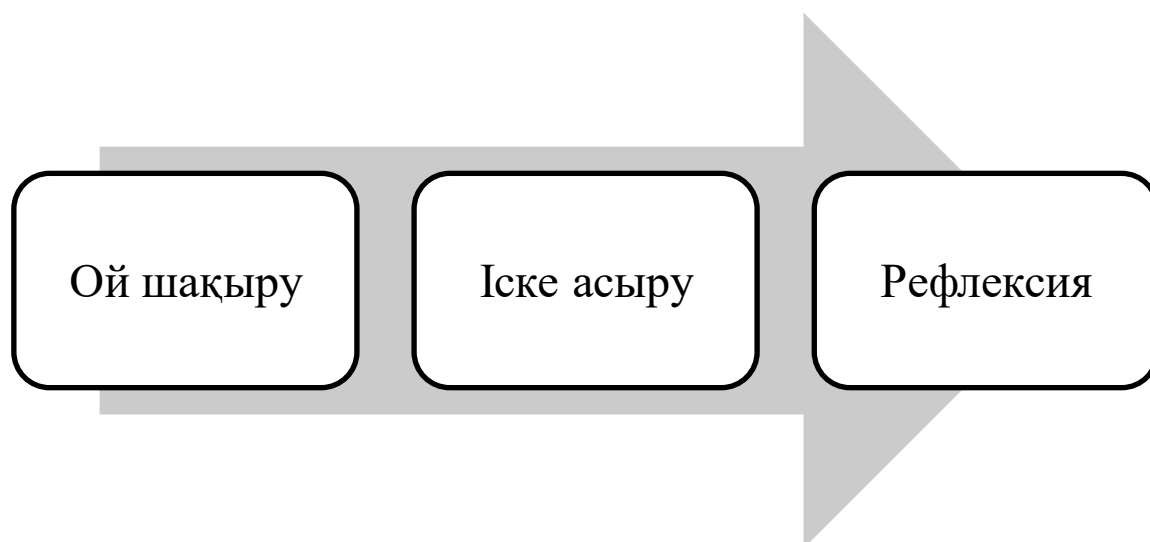
Студент, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Бұл мақалада «Электр тогы. Ток көзі» тақырыптарын оқытуда сыни тұрғыдан ойлау әдістерін қолдану жайында сабақ үлгісі көрсетіледі. Яғни, оқушыларға «сабақ басталарда қандай тапсырмалар беруге болады?», «қандай тапсырмалар оқушылардың сыни ойлауын арттырады?». Осы секілді сұрақтарға мақаладан жауап ала аласыздар. Сонымен қатар, дәл осы тақырыпқа байланысты тәжірибелік жұмысты орындау барысын да көре аласыздар.

Түйін сөздер: электр тогы, ток көзі, сыни ойлау, технология, электр өрісі, фотоэлемент, термоэлемент.

Сыни тұрғыда ойлау дегеніміз – ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп тұжырым жасауға бағыттау.

Сыни тұрғыдан ойлау үш кезеңнен тұрады:

Сурет 1. Сыни тұрғыдан ойлаудың кезеңдері.

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолданып, сабақты өткізу үшін керекті жабдықтар: мультимедиялық проектор, компьютер, экран, презентация, ток көздерінің жиынтығы керек.

Сабақтың мақсаты: электр тогының физикалық табиғатын анықтау; қандай ток көздері бар екенін анықтау, олардың жұмыс принципін, ток көздерін қолдануды зерттеу.

Білім алушыларға білімді өзектендіру мақсатында алдыңғы өткізілген тақырып бойынша тест тапсыру ұсынылады.

Тест тапсырмасы:

1. Атом ядросының құрамына қандай бөлшектер кіреді:

- а) протондар мен электрондар;
- б) электрондар, протондар мен нейтрондар;
- в) протондар мен нейтрондар;
- г) нейтрондар мен электрондар.

2. Атом зарядының белгісі қандай? Жалпы атом?

- а) оң, теріс;
- б) оң, бейтарап атом;
- в) оң, оң;
- г) теріс, атом бейтарап.

3. Атомдағы қандай бөлшектердің саны бірдей?

- а) протондар мен нейтрондар;
- б) нейтрондар мен электрондар;
- в) протондар мен электрондар.

4. Затта қандай бөлшектердің болуы оны электр өткізгіш етеді?

- а) электрондар?;
- б) атомдардың ядролары;
- в) бос электрондар мен иондар;
- г) еркін, оңай қозғалатын атомдар.

5. Жібек жіптерге ілінген екі бірдей шар, егер олар аттас зарядтармен зарядталса, қалай өзара әрекеттеседі?

- а) тартады;
- б) итереді;
- в) өзара әрекеттеспейді.

2-тапсырма:

Білім алушыларға аяқталмаған сөйлемдерді аяқтау ұсынылады:

Аяқталмаған сөйлемді аяқтау арқылы оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауы дамиды.

- 1. Артық электронды ұстаған атом токқа ..... айналады;
- 2. Протонның заряды бар.....
- 3. Бөлшектердің зарядтары тек токпен ..... ерекшеленеді;
- 4. Үйкеліс электрлендіру кезінде екі дене де модуль бойынша бірдей заряд алады, бірақ ток .....

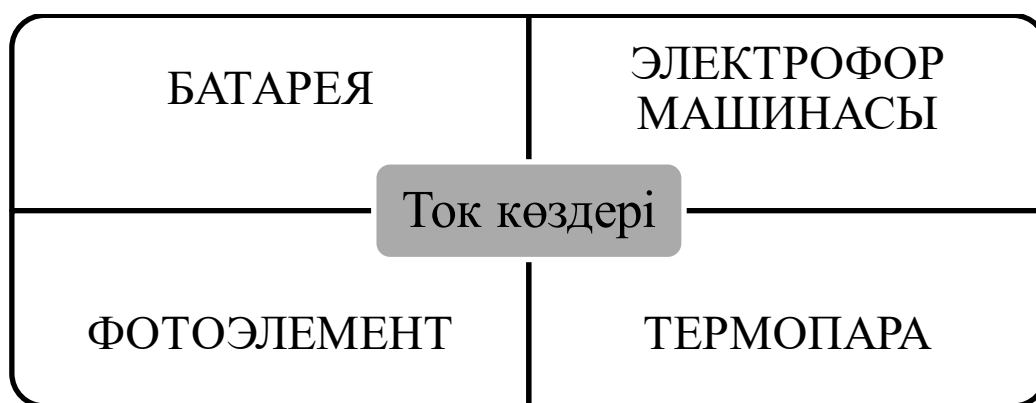
Келесі кезекте оқушылар тәжірибелік жұмысты жасайды. Тәжірибелік жұмысты орындау оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамытады.

Тәжірибе: Екі электроскоп алынды. Біреуі зарядталған, екіншісі зарядталмаған. Екеуін қосады. Байқаған құбылыстарын жазады?

Біреуінің көрсеткішін азайту, екіншісінің көрсеткіштерін арттыру арқылы.

Қорытынды:

- 1) Электр тогы – зарядталған бөлшектердің бағытталған қозғалысы;
- 2) Электр өрісінің әсерінен металл өткізгіштердің бағытталған өткізгіш электрондарының қозғалысы электр тогы деп аталады.

Сурет 2. Ток көзінің үлгілері.

Келесі кезекте, тәжірибелік жұмыстан кейін «түсінуге» арналған тапсырмаларды орындайды. Ол тапсырмалар «Ток көздеріне» байланысты болады.

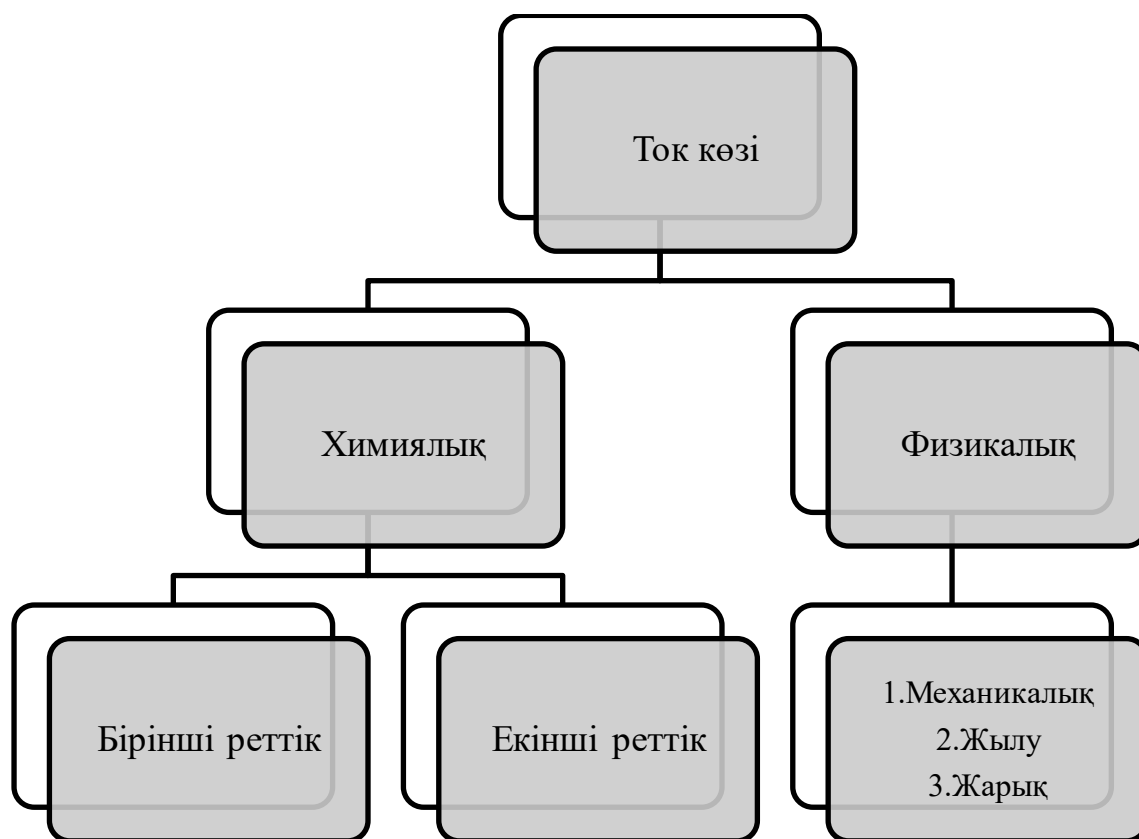
Оқушылар мәтіндерді оқып, «Мен білемін», «Білдім», «Көбірек білгім келеді» деген сияқты сұрақтарға жауап бере отырып, кластер құрастырады.

Өткізгіштегі электр тогы ұзақ уақыт бойы болуы үшін осы уақыт ішінде электр өрісін ұстап тұру керек, яғни ток көздері қажет. Олар әртүрлі, бірақ олардың барлығында оң және теріс зарядталған бөлшектерді бөлу бойынша жұмыс жасалады. Бөлінген бөлшектер полюстерде жиналады. Кез келген көздің оң (+) және теріс (–) екі полюсі бар.

Ток көздерінде зарядталған бөлшектерді бөлу процесінде механикалық, ішкі немесе кез келген басқа энергия электр энергиясына айналады.

Ток көзі – бұл энергияның қандай да бір түрін электр энергиясына түрлендіретін құрылғы.

Зарядтарды бөлетін құрылғы, яғни электр өрісін тудыратын құрылғы ток көздері деп аталады.

Сурет 3. Ток көзінің түрлері.

Келесі кезекте ток көздерінің зарядтарын бөлу әдістері, қолдану түрлері келтірілген.

Кесте 1. Ток көздерін қолдану салалары.

Ток көздері	Зарядтарды бөлу әдісі	Қолдану
Фотоэлемент	Жарық әрекеті	Күн батареялары
Термоэлемент	қорытпаларды жылыту	Температураны өлшеу
Электромеханикалық генератор	механикалық жұмыс жасау	Өнеркәсіптік электр энергиясын өндіру (Электр станциялары, қозғалмалы көлік құралындағы тұрақты ток генераторы, жылжымалы генераторлар)
Гальваникалық элемент	химиялық реакция	Шамдар, радиоқабылдағыштар
Герметикалық шағын батареялар	химиялық реакция	Ұялы телефондар, электр сағаттары, өлшеу құралдары, микрокалькуляторлар.
Батарея	химиялық реакция	Автомобильдер, сүңгуір қайықтар, радио таратқыштар.

Сабақ соңында оқушыларға тақырыпқа байланысты сұрақтар қою арқылы рефлексия аламыз.

1. Электр тогы деп не аталады?
2. Өткізгіште электр тогы пайда болуы және болуы үшін не істеу керек?

3. Электр өрісін қалай құруға болады?

4. Сіз қандай ток көздерін білесіз?

5. Электр тогының болуы үшін қандай жағдайлар қажет?

Кері байланыс алу үшін, «Синквейн» әдісін пайдалануға да болады.

«Синквейн» сөзі француз сөзінен шыққан, ол «бес» дегенді білдіреді.

Осылайша, синквейн-бес жолдан тұратын өлең:

1-бір сөз, әдетте негізгі идеяны көрсететін зат есім;

2-негізгі ойды сипаттайтын екі сөз, сын есім;

3-тақырып шеңберіндегі әрекеттерді сипаттайтын үш сөз, етістіктер;

4-тақырыпқа деген көзқарасты көрсететін бірнеше сөз тіркесі;

5-тақырыптың мәнін көрсететін біріншіге қатысты сөз немесе бірнеше сөз.

Сабақ соңында оқушыларға үй жұмысы беріледі.

Қолданылған әдебиеттер

1 Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Сабақта сыни ойлауды дамыту: жалпы білім беретін мұғалімдерге арналған нұсқаулық. – М.: Білім, 2011. – 223 б.

2 Любимова З.В., Маринова К.В. Биология. Адам және оның денсаулығы. – М.: Владос гуманитарлық баспа орталығы, 2010. – 255 б.

3 Катц Ц.Б. Физика сабақтарындағы «Биофизика». – М.: Ағарту, 2008. – 158 б.

4 <https://infourok.ru/saba-tairibi-elektr-togi-tok-kzi-elektr-tizbegi-zhne-oni-ramdi-bligi-1590262.html>.

5 <https://infourok.ru/urok-fiziki-s-primeneniem-tehnologii-kriticheskogo-mishleniya-po-teme-elektricheskij-tok-istochniki-toka-2404857.html>.

6 <https://nsportal.ru/shkola/fizika/library/2016/10/08/integrirovannyj-urok-po-fizike-i-biologii-s-ispolzovaniem>.

ҒТАМР 14.29.29

5-6 ЖАСТАҒЫ ЖЕҢІЛ ЗИЯТЫ ЗАҚЫМДАЛҒАН МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДА БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМУЫНДАҒЫ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІСТЕР

А.К. Рсалдинова, Н.А. Мажит

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Берілген мақалада жеңіл зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі балалардың байланыстырып сөйлеу тілі бойынша қолданылатын әдістерге зерттеу жүргізілді. Авторлар сөздік қорын дамытуға, сөз бен сөзді байланыстырып сөйлеуге үйрету үшін қандай жұмыстар жасауға болатынына тоқталады. Зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілінің бұзылу себептері мен сөйлеудегі кемшіліктерін жоюдың алғы шарттары көрсетілген. Балалардың коммуникативті қарым-қатынас құру арқылы сөздік қорын дамытып, заттарды сипаттай алуына, диалогтік әдіс арқылы жақсы нәтиже алуға болатынын баяндалады. Ізденіс жұмысы барысында авторлар балалардың сөйлеу тілін дамытумен қатар танымдық қабілетін жетілдірудің жолдарын көрсетеді. Сонымен қатар, ойын элементтері, рөлдік ойындар, интербелсенді әдістер арқылы баланы сөйлетудің тиімділігіне тоқталады.

Түйін сөздер: зияты зақымдалған бала, қарым-қатынас, байланыстырып сөйлеу тілі, әдістемелік көмек, сөйлеудегі кемшіліктер, сөз құрастыру.

Жеңіл зияты зақымдалған 5-6 жастағы баланың көпшілігінде сөйлеу тілінің дамуы баяу болады, сол себепті жасына байланысты сөздік қорының нормадан аз болуы, сөйлеу тілінің фонетикалық және грамматикалық принциптерден ауытқуы көп кездеседі. Яғни зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілінде дыбыстарды дұрыс айта алмау, дизартрия, ринолаалия, алалия, афазия секілді бұзылыстар кездеседі. Бұның негізгі себептері – жүйке жүйесінің процестерінің бұзылуы мен сөйлеу орталықтарының байланыстарының жай дамуы. Бұны балалардың кеш сөйлеуінен, сөйлегенде кейбір дыбыстарды айта алмауынан, сөздердің, дыбыстардың орнын алмастырып айтуынан байқауға болады. Тіпті мұндай жеңіл зияты толыққанды дамымаған баланың лексикалық қоры да жеткілікті нормадан төмен болады. Оның себептері сөйлеу әрекеті аз болғандықтан, танымдық қабілетінің төмендігінен, қоршаған ортамен байланыстың жоқтығынан және есте сақтауының әлсіздігінен деуге болады.

Мұны тағы балалардың заттардың атын дұрыс білмеуінен, ажырата алмауынан, түрін, түсін, сапалық белгілерін, көлемін айыра алмайтынынан да байқауға болады. Психология ғылымдарының докторы С.Я. Рубинштейннің пікірінше, зияты зақымдалған балалардағы сөйлеудің бұзылуының негізгі себебі: «Бас ми қабығының қызметінің әлсіздігі, барлық анализаторларында жаңа саралау байланысының баяу өңделуі болып табылады» [1]. Яғни, сөз есту анализаторының аймағындағы ауызша саралауының баяу дамуына байланысты зияты зақымдалған балалар сөз дыбыстарын ұзақ уақытқа дейін айыра алмайды, қоршаған адамдармен айтылатын сөзді шектемейді және естіген сөйлемді жеткіліксіз қабылдайды. Ал бұл олардың танымдық белсенділігі мен сауаттылығын арттыруға қиындық тудырады. Соған қарамастан ақыл-есі кем балалардың сөздік қорын көбейту, тілдік құралдарды қолдана білу, байланыстырып сөйлей алуға үйрету үшін арнайы әдістеме қажет болады. Мұндай балалармен арнайы логопед маманы жұмыс жүргізеді.

Елімізде ерекше білім алуды қажет ететін балаларды оқыту мен тәрбиелеуге айрықша көңіл бөлінеді. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңының 8-бабында «Мемлекет инклюзивті білім берудің мақсатын іске асыра отырып, білім берудің барлық деңгейінде даму мүмкіндіктері шектеулі азаматтарға олардың білім алуына, дамуындағы ауытқуды түзетуіне және әлеуметтік бейімделуіне арнайы жағдайлар жасауды қамтамасыз етеді» делінген [2]. Қазіргі таңда жеңіл зияты зақымдалған балалар басқа балалармен бірге мектепте бір партада отырып, білім ала алады. Бірақ бұл оқушыларға инклюзивті білім беруде ерекше әдістеме арқылы байланыстырып сөйлеулерін дамыту қажет. Бұл мақсатта Л.С. Выготскийдің «бала» деген ұстанымына назар аударғанымыз жөн. Ғалымның айтуынша, «Бала өзі қабылдаған тәжірибені ғана игереді» [3]. Дыбыстық жағын, сөйлеуін, сөздік қорын арттыру, сөйлеудің импрессивті және экспрессивті жақтарын дамыту, коммуникативті қарым-қатынас қалыптастыру сөйлеу функциялары. Зияты зақымдалған баламен жұмыстың алғашқысы – баланы диагностикалық тестілеуден өткізу. Содан кейін барып қандай жұмыс түрі жасалу қажеттігі анықталады және диагностика нәтижесі есепке алынады. Біртұтас сөйлеуді қалыптастыру бойынша жұмыс келесі негізгі кезеңдерді қамтиды: фразалық сөйлеу, диалогтық сөйлеу, біртұтас монологиялық сөйлеу. Біртұтас сөйлеуді қалыптастыру байыпты дайындық жұмыстарын қажет етеді. Дайындық жұмыстары баланың сөйлеуді түсінуін дамытуды, қарапайым нұсқауларды орындай білу жаттығуларын, сөздікті байытуды, сонымен қатар Фразаның құрылысын игеруді қамтиды. Дайындық кезеңінің маңызды мақсаттарының бірі-сөздікті дамыту. Бұл жұмыс барысында сөздік өсіп, нақтыланады, бұл өз кезегінде фразалық сөйлеуді ынталандырады. Фразалық сөйлеуді қалыптастыру бойынша жұмыс әдістері келесідей болуы мүмкін:

- жасалатын іс-әрекеттер, таныс тұрмыстық жағдайлар, суреттер бойынша ұсыныстар жасау,
- ұсыныстарды толықтыру,
- ұсыныстарды тарату. Сөздерді байланыстырып сөйлей алуын дамыту

үшін, әрине, диалогтік әдіс көмекке келеді.

Диалогтық сөйлеу – сөйлеу әрекетінің күрделі түрі. Жауап пен сұрақтың дұрыс грамматикалық байланысы белгілі бір қиындықтарды тудырады. Диалогтық сөйлеуді меңгеру – келісімді сөйлеуге одан әрі көшудің міндетті шарты. Диалог балаларға жақын адамдардың жеке өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, белгілі бір тақырыптарға негізделуі керек. Бұл жағдайда оларды қоршаған ортаны көруге, байқауға, салыстыруға, жалпылауға үйрету маңызды болып қала береді. Ол үшін жаттығулар әртүрлі заттарды немесе құбылыстарды ауызша сипаттауда, әсіресе салыстыру тұрғысынан жақсы. Ақыл-ой кемістігі бар оқушылардың өмірлік тәжірибесі өте шектеулі болғандықтан, олардың сөйлеу дамуы әртүрлі білім алу арқылы жүреді, сондықтан кітап оқу сөйлеуді дамытуда үлкен рөл атқарады. Оқу оқуды қайталаумен аяқталады [4].

Біз үшін қарым-қатынас жасай отырып әңгімелесу, балаға оқу ақпаратын беру ғана емес, оны күнделікті іс-әрекетінде, басқалармен қарым-қатынаста қолдануға үйрету маңызды. Мұндай бағыттар баланың жеке басының әлеуетті мүмкіндіктерін симуляциялық түрде ашуға, оның жеке тұлғада толыққанды дамуына ықпал етеді, сонымен бірге тәрбиелеу, оқыту және қоршаған әлеммен қарым-қатынасын оңтайландыруға мүмкіндік беретін түзету-педагогикалық технологиялар арқылы жүзеге асады. Жеңіл зияты зақымданған балалармен жұмыста сөйлеудің барлық түрі қолданылады, баланың коммуникативті қатынасын қалыптастыруға, танымдық білімін жетілдіруге арналған лексикалық, фонетикалық, грамматикалық бағыттарындағы жаттығулар жасатылады. Сабақты түрлендіре отырып, көрнекі-құралдарын, түрлі түсті суреттерді, ойындар өолдана отырып, балалардың қызығушылығын оята отырып өткізудің артықшылығы бірден байқалады. Тіпті сөйлемейтін баланың өзі сөйлеуге ұмтылып, не көргенін, өзін қызықтырған нәрсе жайлы бірдеңе айтқысы кеп талпынады. Олардың шығарған дыбысы, айтқан буыны, бұрмаланып айтылған сөз болсын – бәрі баланың сөйлеу қабілетінің фонетикалық, грамматикалық жағын баяу болса да қылыптастырады. Сол дыбыстардың, сөздердің дұрыс айтылуын коррекциялау жұмыстарымен арнайы айналысу қажет болады. Сабақ үстінде бірден түзетіп, дұрыс дыбыстауына қайталату арқылы қол жеткізуге болады. Бұл, әрине, ауызекі сөйлеу, диалогтік әдіс арқылы жүзеге асады. Көбіне мұндай балалар ауызша қарым-қатынастан аулақ болуға тырысады. Сондықтан баламен сөйлеудің коммуникативті жағы бойынша жұмыс ауызекі сөйлеу бойынша жүруі қажет. Ауызекі сөйлеу синтаксисінің де өзіндік ерекшелігі бар, бұл негізінен диалогтық сөйлеу, қарапайым, толық емес сөйлемдерден тұратын, қысқа сөйлемдермен, кіріспе сөздермен және сөз тіркестерімен сөйлесу стилінде, диалогта жүреді, өйткені ол балаларға түсінікті әрі сөйлеу байланысына қарай академиялық тұрғыда ыңғайлы. Диалогтық сөйлеуді қалыптастыру процесінде диалог құру дағдылары қалыптасады: сұрау – жауап беру; сұрау – түсіндіру; жолдарды беру т.с.с. Диалог сұхбаттасушыны тыңдау, сұрақ қою қабілетін дамытады, сұрақтар және контекстке байланысты жауап беруді үйретеді [5].

Баланың бәрі ойынды жақсы көретіндіктен, сабақ үдерісінде ойын

элементтерін қосу аса маңызды. Сөздерді байланыстырып сөйлеуін дамытуда рөлдік ойындар мен театрландырылған қойылымдар жақсы нәтиже береді. Кейіпкердің ишарасын, эмоциясын, көңіл-күйін беруде баланың да танымдық қабілеті де, ойлауы да, мимикасы, дауыс ырғағы, сөздерді бір-бірімен байланыстыра отырып сөйлеуі де – бәрі дамиды. Жеңіл зияты зақымдалған балалардың рөлдік ойындарда барынша көп сөйлеуіне мән беру қажет. Рөліне сәйкес эмоциямен, дауыс ырғағын түрлендіріп сөйлеуіне көңіл бөлу қажет. Шағын ертегілер, әңгімелер, сюжеттік ойындар, жаңылтпаштар баланың сөйлеу тілінің грамматикалық құрылымын жетілдіруге де септігін тигізеді. Мәселен:

*Қарамайлы қарағайды
Кесейін бе, кеспейін бе?
Қазықтағы қара тайды
Шешейін бе, шешпейін бе?*

– деген жаңылтпашты хормен, жеке қайталату арқылы жаттату қажет. Жаңылтпаштың мағынасын түсіну үшін қол қимылдар жасап көрсету де баланың есте сақтауына жақсы көмектеседі. «Мақта қыз бен мысық», «Бауырсақ» ертегісінің суреттерін (1 сурет) өздеріне құрастыруды тапсырып, артынан сурет бойынша сөйлету зияты зақымдалған баланың байланыстырып сөйлеуі мен сөздік қорын дамытуға жақсы көмектеседі.

Сурет 1. Ертегілер суреті.

Сонымен бірге «Бұл кім? (не?)» ойыны да бір жағынан баланың есте сақтауын, зейінін, айналасындағы заттардың не балалардың ерекшелігіне назар аударуға және оны сипаттай алуға үйретеді.

Ойын шарты: Жүргізуші (мұғалім немесе оқушы) сыныптағы бір оқушыны ауызша сипаттайды: оның бет әлпетін, сыртқы пішінін, киімін, сөйлеу мәнерін, әдеттерін т.б.келтіреді. Әрине, ол оқушының есімін атауға болмайды және де сипаттардың барлығы да жағымды тұрғыдан болуы керек, мұнда оқушыны мақтаған дұрыс. Бір-екі сипаттан кейін жүргізуші

оқушылардан: «Бұл кім? Сіздер таптыңыздар ма?» деп сұрап, олардың жауаптарын тыңдайды. Оқушылар таппаса, сипаттауды әрі қарай жалғастыра береді. 5-6 жастағы жеңіл зияты зақымдалған балалар мұндай ойын түрлеріне белсенді қатысады [6]. Қазіргі уақытта жаңа технологиялық құралдарды да қолданып, интертақтада да түрлі жаттығулар, тапсырмалар, ойындар жасауға болады. Мультимедиалық құралдар, видео, графикалық суреттер, анимация – балалардың қызығушылығын тудыратын құралдар. Сондықтан оларды да тиімді қолдана алса, зияты зақымдалған бала да суреттеу, сипаттау, әңгімелеу секілді қабілеттерін дамытары сөзсіз. Қазір заманауи үлгіде шығарылған «Сөйлейтін әліппе», «Электронды конструктор», «Сөйлейтін қалам», «Киіз үй», «Бал-бала» ойыншықтары да олардың танымдық қабілеті мен сөздік қорын байытуға көмектеседі.

Жалпы, зияты зақымдалған балаларда үйлесімді сөйлеудің қалыптасуы баяу қарқынмен жүретінін және бірден нәтиже бермейтінін М.С. Певснер, В.Г.Петрова атты зерттеуші ғалымдар да растайды. Сонымен бірге ондай балалардың сұрақ-жауап кезінде, ситуациялық сөйлеу кезеңінде және өз сөзімен жеткізуде қиналатынын әрі бұл жоғарғы сыныпқа жеткенше созылуы мүмкін екенін айтады. Сондықтан да жеңіл зияты зақымдалған балалармен жұмыс, сөйлеу тілін дамыту жұмыстары, байланыстыра сөйлеуін жетілдіру үздіксіз жүруі тиіс. Бұл үлкен еңбек пен шыдамдылықты талап етеді.

Қолданылған әдебиеттер

1 Лебедева И.Н. Әлеуметтік-мәдени даму аспектісінде интеллектуалды кемістігі бар балалардың үйлесімді сөйлеуін дамыту. Балалардың денсаулығы мәдениеттің құндылығы ретінде. «Қазіргі әлемдегі бала» X-Халықаралық конференциясының материалдары. 16-18 сәуір 2003 ж.

2 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, 2007 ж. 27 шілде.

3 Выготский Л.С. Ауызша сөйлеуді дамыту. Собр. ОП.: 6 т. – М.: Ағарту, 1982. Т.3. – 160-172 б.

4 Жеңіл зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі балалар мен бастауыш сынып оқушыларының үйлесімді сөйлеуін дамыту ерекшеліктері. – М.: Стрельникова. 2021. – 88 б.

5 Жебегенова А., Каримова Н. Дефектология, № 7-8, 2018. – 85 б.

6 Сабақта қолданылатын әдіс-тәсілдермен психологиялық тренингтер жинағы, 2021.

SRSTI 14.25.05

FORMATION OF POLITICAL COMPETENCE AMONG SCHOOLCHILDREN

D.S. Kurmangaliyeva

Master's student, Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov, Atyrau

This article examines the process of forming political competence among schoolchildren. It discusses the role of education in developing political literacy among youth and proposes methods and approaches for effectively teaching political skills in the school environment. The authors consider the importance of incorporating elements into educational programs that contribute to understanding political processes, active citizenship, and critical thinking among students.

Key words: formation, political competence, schoolchildren, education, political literacy.

The formation of political competence among schoolchildren is a critical aspect of education in preparing future citizens for active participation in democratic societies. Political competence encompasses the knowledge, skills, attitudes, and values necessary for individuals to engage effectively in political processes, make informed decisions, and contribute positively to society.

Civic education stands as a cornerstone in nurturing political competence among students. It serves the pivotal role of equipping young individuals with an in-depth comprehension of democratic fundamentals, institutions, and procedures, alongside instilling an awareness of their rights and duties as members of society. Within the framework of civic education, students are immersed in a comprehensive curriculum that delves into the intricacies of the political system, emphasizing concepts like the separation of powers, checks and balances, and the role of government in safeguarding individual liberties. For instance, in many democratic countries, civics classes are integrated into school curricula, offering students a structured platform to explore topics ranging from the principles of democracy to the mechanisms of governance. Moreover, civic education endeavors to cultivate critical thinking abilities among students, a crucial skillset for navigating complex political landscapes. By engaging in interactive discussions, analyzing case studies, and evaluating diverse perspectives, students develop the capacity to assess information critically and discern the validity of arguments. For instance, in civics classes, students may examine historical events, such as landmark court cases or legislative decisions, to understand their implications on society and democracy as a whole.

Through such exercises, students hone their analytical skills and acquire the tools necessary to engage thoughtfully in civic discourse. Furthermore, civics classes serve as platforms for students to actively participate in debates and discussions on pressing social and political issues. By encouraging open dialogue and respectful exchange of ideas, these classes foster an environment where students feel empowered to voice their opinions and engage in constructive debates. For example, students may debate topics like climate change policy, immigration reform, or income inequality, allowing them to grapple with real-world challenges and explore diverse viewpoints. Through these discussions, students not only refine their communication skills but also develop empathy and tolerance towards differing perspectives, essential qualities for effective citizenship in pluralistic societies. Additionally, civic education extends beyond the confines of the classroom, encompassing experiential learning opportunities that immerse students in the political process. For instance, students may participate in mock elections, where they assume roles as candidates, campaign managers, or voters, providing them with firsthand experience in electoral politics. Similarly, service-learning projects, such as volunteering at community organizations or engaging in advocacy campaigns, enable students to apply their knowledge and skills to address societal issues directly. By engaging in such activities, students develop a sense of agency and civic responsibility, understanding the tangible impact they can have on their communities [1, 221].

Political participation among schoolchildren is a fundamental component of civic education, as it empowers young individuals to actively engage in democratic processes and contribute to societal development. Schools serve as the primary environment where students can cultivate their understanding of citizenship and democracy while honing the skills necessary for meaningful participation in public life. Through various initiatives and activities, educational institutions can foster a culture of political engagement and instill in students a sense of civic duty and responsibility. One essential avenue for promoting political participation among schoolchildren is the establishment of student councils or government bodies within schools. Student councils provide students with the opportunity to experience democracy firsthand by electing representatives, voicing their concerns, and participating in decision-making processes that affect their school community. For example, students may run for positions such as president, vice president, or secretary, campaigning on platforms addressing issues relevant to their peers. By actively participating in student council elections and governance, students learn about democratic principles, leadership, and collaboration, preparing them for future civic engagement. Mock elections also serve as effective tools for promoting political participation among schoolchildren. These simulated electoral exercises replicate real-world elections, allowing students to experience the electoral process from voter registration to ballot casting. Through mock elections, students gain practical knowledge about the electoral system, political parties, and candidates, while also developing critical thinking skills by evaluating different platforms and policy proposals. For instance, schools may organize mock presidential elections during major national or local elections, providing students with an opportunity to engage

with pressing political issues and express their preferences in a controlled environment. Community service projects represent another avenue for promoting political participation among schoolchildren. By engaging in service-learning activities, such as volunteering at local nonprofits, participating in environmental clean-up efforts, or organizing charity drives, students learn about civic responsibility and the importance of giving back to their communities. These projects not only instill empathy and compassion in students but also empower them to address social issues and advocate for positive change. For example, students may organize fundraising events to support causes like homelessness, hunger relief, or environmental conservation, demonstrating their commitment to civic engagement and social justice. Furthermore, schools can facilitate opportunities for students to engage in civic education beyond the classroom through experiential learning experiences, such as field trips to government institutions, meetings with elected officials, or participation in youth leadership programs. These activities expose students to the workings of the political system and provide them with firsthand exposure to democratic processes. For instance, students may visit city hall to observe municipal government proceedings or attend town hall meetings to discuss local issues with elected representatives. By immersing students in real-world political contexts, schools help demystify the political process and empower students to become active participants in civic life [2, 217].

Fostering a supportive and inclusive school climate is crucial for promoting political competence among schoolchildren in various countries worldwide. Schools serve as microcosms of society, where students from diverse backgrounds come together to learn and interact. Creating an environment that values open dialogue, respects diverse perspectives, and fosters empathy and understanding is essential for preparing students to navigate the complexities of modern democracy and engage constructively in political processes. One example of a country that prioritizes fostering an inclusive school climate is Canada. Canadian schools place a strong emphasis on promoting diversity, equity, and inclusion through initiatives such as multicultural education, anti-discrimination policies, and community outreach programs. For instance, schools in Canada often celebrate cultural heritage months, where students learn about the contributions of different ethnic groups to Canadian society and engage in activities that promote cross-cultural understanding. Additionally, many Canadian schools have implemented restorative justice practices to address conflicts and promote reconciliation, creating a supportive and inclusive learning environment for all students. Similarly, in Sweden, schools focus on creating inclusive learning environments that value diversity and promote social cohesion. The Swedish education system places a strong emphasis on democratic values, human rights, and equality, with schools incorporating these principles into their curriculum and pedagogy. For example, Swedish schools teach students about the importance of tolerance, respect, and solidarity through activities such as group discussions, role-playing exercises, and community service projects. By emphasizing empathy and understanding, Swedish schools aim to cultivate socially responsible citizens who are equipped to contribute to a more inclusive and democratic society.

In Australia, efforts to promote an inclusive school climate are evident through initiatives aimed at fostering intercultural understanding and reconciliation with Indigenous communities. Australian schools often incorporate Indigenous perspectives into their curriculum, teaching students about the history, culture, and contributions of Aboriginal and Torres Strait Islander peoples. For example, schools may organize cultural awareness workshops, invite Indigenous guest speakers, or participate in Indigenous cultural immersion experiences. These initiatives help students develop an appreciation for Australia's rich cultural heritage and promote mutual respect and understanding among students from different backgrounds. In the United States, promoting an inclusive school climate has become increasingly important in light of the country's diverse population and ongoing social justice movements. Many American schools have implemented programs and initiatives focused on diversity, equity, and inclusion, such as multicultural clubs, diversity training for teachers, and curriculum reforms to incorporate diverse perspectives. For example, some schools have adopted restorative justice practices to address racial disparities in discipline and promote a sense of belonging among marginalized students. Additionally, initiatives such as student-led diversity committees and cultural competency training for staff help create more inclusive learning environments where all students feel valued and respected [3, 72].

In addition to formal education, extracurricular activities serve as invaluable platforms for the formation of political competence among schoolchildren. These activities, ranging from debate clubs to Model United Nations simulations and community service projects, offer students practical opportunities to apply their knowledge and skills in real-world settings, fostering the development of critical thinking, leadership abilities, and civic engagement. Participation in debate clubs is one prominent example of how extracurricular activities contribute to the cultivation of political competence. In these clubs, students engage in structured discussions and debates on various topics, honing their abilities to formulate arguments, analyze evidence, and communicate persuasively. Through participation in debates, students learn to critically evaluate different perspectives, articulate their viewpoints effectively, and engage in civil discourse—a crucial skill for active citizenship in democratic societies. Model United Nations (MUN) simulations also play a significant role in promoting political competence among schoolchildren. In MUN conferences, students assume the roles of delegates representing different countries and engage in debates and negotiations on global issues, such as climate change, human rights, and international security. By participating in MUN simulations, students gain insights into international affairs, develop diplomatic skills, and learn the importance of collaboration and compromise in addressing complex challenges on the world stage. Moreover, engagement in community service projects provides students with opportunities to apply their knowledge and skills to address local issues and contribute to the well-being of their communities. Whether volunteering at a local food bank, organizing environmental clean-up initiatives, or tutoring younger students, participating in community service projects instills in students a sense of civic responsibility and fosters empathy and altruism. By actively engaging with their

communities, students develop a deeper understanding of social issues, recognize the interconnectedness of local and global challenges, and feel empowered to effect positive change. Furthermore, extracurricular activities offer students the chance to interact with peers from diverse backgrounds, fostering the development of empathy, tolerance, and cross-cultural understanding. Whether collaborating on a team project, competing in a debate tournament, or working together on a community service initiative, students learn to appreciate different perspectives, respect diverse identities, and build meaningful relationships across cultural, ethnic, and socioeconomic lines. These experiences contribute to the formation of inclusive and socially cohesive communities within schools and prepare students to navigate and thrive in diverse societies [4, 113].

Furthermore, the integration of technology into education has the potential to significantly enhance the formation of political competence among schoolchildren. Educational technology tools, including online platforms, interactive games, and social media, offer innovative ways to engage students in learning about politics and civic affairs, fostering critical thinking, collaboration, and active participation in political discourse. One way in which technology can support the development of political competence is by providing students with access to a wealth of information on political issues and current events. Online platforms and digital resources offer students the opportunity to explore diverse perspectives, access primary sources, and stay informed about local, national, and global political developments. By using technology to research and analyze political issues, students can develop a deeper understanding of complex topics and cultivate their ability to make informed decisions as engaged citizens. Interactive games and simulations are another effective tool for promoting political competence among schoolchildren. Educational games, such as simulations of political processes or historical events, allow students to actively participate in virtual scenarios, make decisions, and experience the consequences of their actions in a safe and controlled environment. Through gameplay, students can develop skills such as critical thinking, problem-solving, and decision-making, while also gaining insights into the complexities of political systems and institutions. Social media platforms also play a significant role in shaping political awareness and engagement among young people. Platforms like Twitter, Facebook, and Instagram provide students with opportunities to connect with peers, share opinions, and participate in online discussions about political issues. Social media can serve as a forum for students to express their views, engage in dialogue with others, and mobilize around causes they care about. By using social media platforms responsibly and critically evaluating information, students can develop digital literacy skills and become more active and informed participants in political discourse. Furthermore, technology can facilitate collaborative learning experiences that promote dialogue and exchange of ideas among students. Online discussion forums, virtual classrooms, and collaborative platforms enable students to engage in meaningful conversations about political issues, share perspectives, and learn from one another's experiences. By collaborating with peers from diverse backgrounds, students can develop empathy, tolerance, and respect for different

viewpoints, enhancing their ability to engage constructively in political dialogue and debate. Additionally, technology can provide avenues for students to take action and make a difference in their communities. Online platforms for civic engagement, such as petition websites or community organizing tools, empower students to advocate for social change, raise awareness about important issues, and mobilize support for causes they believe in. By leveraging technology to initiate and support civic projects, students can develop leadership skills, foster a sense of agency, and contribute to positive change in society [5, 41].

In conclusion, the formation of political competence among schoolchildren is essential for fostering active and engaged citizenship in democratic societies. By providing civic education, promoting political participation, fostering inclusive school climates, offering extracurricular activities, and leveraging technology, schools can play a vital role in preparing students to become informed, responsible, and active participants in political life.

References

1 «Developing Political Competence in Schoolchildren: Strategies and Approaches» by Emily Johnson, 2017.

2 «Civic Education and Democratic Citizenship: Theory and Practice» by David Smith, 2021.

3 «Technology Integration in Civic Education: Challenges and Opportunities» by Sarah Thompson, 2020.

4 «Youth Political Participation: Trends, Challenges, and Strategies» edited by Mark Anderson, 2017.

5 «Building Inclusive School Communities: Promoting Civic Engagement and Empathy» by Rachel Garcia, 2023.

ҒТАМР 27.17

АЛГЕБРА КУРСЫНДА МӘТІНДІК ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ТУРАЛЫ

С.Ә. Тәжітаева

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақала алгебра курсындағы мәтіндік есептерді шығаруға арналған. Қазіргі таңда мәтіндік есептерді шығару тек мектеп оқушыларына ғана емес, мұндай есептерді шығару сонымен қатар практикада жүрген математика пәнінің мұғалімдеріне де қиындық тудыратын кейбір жағдайлар кездеседі. Сондықтан, мақалада шығарылу жолдары ұсынылған есептердің бірнеше типтерін қарастырдым, бұл алгебра сабағында мұғалімдерге теңдеулер мен теңдеулер жүйесі арқылы мәтіндік есептерді шығару тақырыптарын оқытуда, дайындалуда пайдалы материал болып табылады. Сондай ақ, бұл мақаланы болашақ математика пәні мұғалімдеріне-студенттерге педагогикалық практикадан өтер алдында немесе өту кезінде оқуға ұсынылады. Мақалада теңдеулер мен олардың жүйелерінің шешімдері берілмеді, себебі бұл мақаланың мақсаты мәтіндік есептерді шығаруда осы теңдеулер мен теңдеулер жүйесін құруды үйрету болып табылады. Есептің шартын рәсімдеу үшін сызбалар, кестелер және де қысқаша есептің шартын жазу қолданылған.

Түйін сөздер: алгебра курсында мәтіндік есептер, есептер шешуді оқыту, мәтіндік есептер шығарудың теңдеуі мен жүйесін құру.

Есеп-шарт пен сұрақтан тұратын математикалық мәтін екені мәлім. Кез келген типтегі мектепте (жалпы білім беретін, мамандандырылған, лицей, гимназия және т.б.) жұмыс істейтін әрбір мұғалім әртүрлі деңгейдегі күрделіліктегі есептерді шеше білуі керек, сонымен қатар оларды шешудің әртүрлі әдістерімен таныс болуы керек. Алгебра курсында мәтіндік есептер ерекше орын алады. Олардың шешімі есеп шарттарының математикалық моделін құрумен ерекшеленеді. Математикадан есептер шығаруға үйретудің түпкі мақсаттары оқушылардың белгілі бір есептер жүйесін шешу әдістерін меңгеруіне бағытталады.

Мәтін есептер оқушылардың математикалық сауаттылығын қалыптастырады, ол адамның күнделікті өміріне қажет. Математикадағы мұндай есептердің практикалық маңызы студенттердің алған дағдыларын әрі қарай практикалық іс-әрекетінде, атап айтқанда оқуын, жұмысын және т.б. жалғастыруда қолдана білуінде [1]. Есептер оқушылардың логикалық ойлауын

және кеңістікте елестете білуін дамытуда негізгі құралдарының бірі болып табылады.

Есептің шешу процесі – мәселенің шартынан оның сұрағына жауап беруге көшу. Есептің жауабын табу процесі әр қадамды жүйелі білу арқылы да, интуитивті түрде де болуы мүмкін. Әрине, болашақ математика мұғалімдерін дайындағанда, мектептегі мәтінді есептерді шешудің оқыту әдістемесі қарастырылатын пәндерді оқығанда, олардың шешілу барысын кезең-кезеңімен қарастыру қажет.

Әрбір мәтіндік есеп – бұл процестің, құбылыстың немесе жағдайдың сөздік үлгісі. Кез келген модельдегідей, мәтіндік есеп бүкіл оқиғаны немесе құбылысты сипаттамайды, тек оның сандық немесе функционалдық сипаттамаларын ұсынады. Есепте мыналарды ажыратуға болады:

- 1) Мәліметтер деп аталатын шамалардың сандық мәндері;
- 2) Мәліметтермен және мәліметтермен ізделетін нәрсені өзара байланыстыратын жасырын түрдегі белгілі бір функционалды тәуелділік жүйесі;
- 3) Жауабын табу керек талап немесе сұрақ.

Шамалардың сандық мәндері және олардың арасындағы тәуелділіктер, яғни есеп объектілерінің сандық және сапалық сипаттамалары және олардың арасындағы байланыстар есептің шарты деп аталады [3].

Мен жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбында оқушыларға ұсынылатын әртүрлі типтегі бірнеше сөздік есептерді қарастыруды ұсынамын, онда мен егжей-тегжейлі шешімдерді ұсынамын. Есептер жалпы білім беретін мектептерге арналған есептер жинағынан таңдап алынды, оларды мектеп оқушыларының көпшілігі сәйкес тақырыпты орындау кезінде шығарады.

1-есеп. Екі түрлі күміс қорытпасы бар. Біріншісі, салмағы 12 кг, құрамында 75% күміс, ал екіншісі, салмағы 10 кг, құрамында 20% күміс бар. Оларды балқыту арқылы алынған қорытпада күмістің қанша пайызы бар? [3].

Шешуі: Біріншіден, есептің шартын жазып алу керек.

I қорытпа – 12кг – 75% күміс
II қорытпа -10кг – 20% күміс

1) I және II қорытпадағы күмістің массасын есептейік:

$$12 \cdot 0,75 = 9 \text{ (кг)} - \text{I қорытпадағы күміс}$$

$$10 \cdot 0,2 = 2 \text{ (кг)} - \text{II қорытпадағы күміс}$$

2) Екі қорытпадағы күмістің жалпы массасын есептейік:

$$9+2=11 \text{ (кг)}$$

3) Енді екі қорытпаны араластыру нәтижесінде алынған қорытпаның массасын есептейміз:

$$10+12=22 \text{ (кг)} - \text{алынған қорытпаның массасы;}$$

4) Алынған қорытпадағы күмістің пайызын табамыз:

$$\frac{11}{22} \cdot 100\% = 50\% - \text{жауабы.}$$

Бірінші есеп стандартты заттың пайыздық мөлшерін табуға арналған есеп. Келесі есепте заттың құрамындағы элементтердің қатынасы арқылы олардың массасын табу керек.

2-есеп. Екі түрлі қорытпада сәйкесінше 1:2 және 2:3 қатынасында (салмағы бойынша) мыс пен мырыш бар. Бірлескен балқытудан кейін мыс пен мырыш 7: 12 қатынасында болатын 38 кг жаңа қорытпаны алу үшін әр қорытпадан қанша килограмм алу керек? [3].

Шешуі: Есептің берілгенін кестеге салып жазайық. Ондағы қорытпаның белгісіз салмақтарын x кг және y кг деп өрнектейік.

I қорытпа		II қорытпа		Жаңа қорытпа	
x кг		y кг		38 кг	
мыс	мырыш	мыс	мырыш	мыс	мырыш
1	2	2	3	7	12

Сонымен, біріншіден, біз қорытпаның белгілі массасын және ондағы мыс пен мырыштың қатынасын талдаймыз. Егер қорытпа тек екі заттан тұрса және біз олардың 7:12 қатынасын білсек, онда қорытпа 19 бөліктен тұрады. Оның массасы 38кг демек, ондағы бір бөліктің массасы: $38:19=2$ кг. Демек, қорытпадағы мыс массасы: $7 \cdot 2 = 14$ (кг), ал мырыш массасы: $12 \cdot 2 = 24$ (кг).

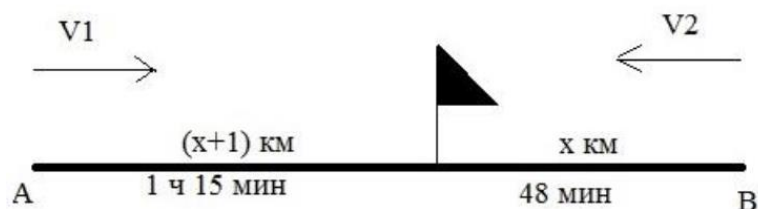
Енді x кг қорытпасының массасы оның 3 бөлігі екенін біле отырып, ондағы мыс $\frac{1}{3}x$, мырыш $\frac{2}{3}x$ деп аламыз. Дәл сол сияқты y кг қоспасының массасы 5 бөлігі екенін біле отырып, ондағы мыс $\frac{2}{5}y$, мырыш $\frac{3}{5}y$ деп аламыз. Осы арқылы біз теңдеулер жүйесін құра аламыз:

$$\begin{cases} \frac{1}{3}x + \frac{2}{5}y = 14 \\ \frac{2}{3}x + \frac{3}{5}y = 24 \end{cases}, \text{ бұдан } x=18 \text{ кг, } y=20 \text{ кг шығады.}$$

Енді қозғалысқа қатысты есепті шешудің тәсілін қарастырайық.

3-есеп. А және В пункттерінен бір уақытта 2 жаяу жүргінші бір-бірімен кездесуге шықты. А пунктінен шыққан жаяу жүргінші кездесуге дейін 1 км артық жүріп, кездесуден кейін 48 минуттан кейін В пунктіне жетті. Екінші жаяу жүргінші А пунктіне кездесуден кейін 1сағат 15минуттан кейін жетті. Жаяу жүргіншілер шыққаннан кейін қанша уақыттан соң кездесті және В пунктінен қандай қашықтықта болды? [3].

Шешуі: Бұл есепті шешу үшін сызба салу керек, онда берілген барлық шарттар жазылу керек.

x км кездесу орнынан В пунктiне дейiнгi қашықтық болсын, сәйкесiнше А пунктiнен кездесуге дейiнгi қашықтықты $(x+1)$ км деп аламыз. Сызбада жаяу жүргiншiлердiң кездесуден кейiн белгiленген пункттерге дейiнгi уақытын көрсетемiз.

Сонымен, есептi ары қарай шығару үшiн минутпен берiлген уақытты сағатқа айналдырып алайық: $48 \text{ мин} = \frac{48}{60} \text{ сағ} = 0,8 \text{ сағ}$; $1 \text{ сағ } 15 \text{ мин} = 1,25 \text{ сағ}$. Кездесуден кейiн жаяу жүргiншiлердiң қозғалысын қарастырайық. Бiрiншi жаяу жүргiншi x км қашықтықты $0,8$ сағатта жүрiп өттi: $V_1 = \frac{x}{0,8}$, сәйкесiнше $V_2 = \frac{x+1}{1,25}$.

Ендi жаяу жүргiншiлердiң кездескенге дейiнгi қозғалысын қарастырайық.

Бiрiншi жаяу жүргiншi $x+1$ км қашықтықты $\frac{x}{0,8}$ жылдамдықпен жүрiп өткен болса, уақыт: $t = \frac{x+1}{V_1}$ болады. Бұдан $t = \frac{x+1}{\frac{x}{0,8}} = \frac{0,8(x+1)}{x}$. Ал екiншi жаяу жүргiншi $t = \frac{x}{V_2} = \frac{x}{\frac{x+1}{1,25}} = \frac{1,25x}{x+1}$.

Ендi алынған өрнектердi теңестiруге болады:

$$\frac{0,8(x+1)}{x} = \frac{1,25x}{x+1}, \text{ мұндағы } x > 0.$$

x -тың мәнiн тапқан соң, уақытты табу керек. Алынған теңдеудi шешiп, $x=4$ (км), $t=1$ (сағ) екенiн анықтаймыз.

Келесi тапсырма да қозғалысқа арналған, бiрақ басқа түрде. Бұндай есеп мектеп оқушылары үшiн де, жоғары оқу орындарының студенттерi үшiн де көптеген сұрақтар мен оларды шешуде қиындықтар туғызады.

4-есеп. Айналма жолдағы жарыстарда бiр шаңғышы шеңбердi екiншi шаңғышыдан 2 минутқа жылдам өткiзiп, бiр сағаттан кейiн оны бiр шеңберге басып озды. Әр шаңғышы неше минут iшiнде айналымнан өттi? [3].

Шешуi: Шаңғышылардың жүрiп өткен қашықтығы шеңбермен өлшенгендiктен, бiзге минуттармен берiлген уақытты сағаттарға ауыстыру қажет емес. Шаңғышылар жүрiп өткен қашықтықтар арасындағы айырмашылық 1 айналымға тең. Бiрiншi шаңғышы x мин бiр айналым өтсе, екiншi шаңғышы $(x+2)$ мин жұмсаған.

Бірінші шаңғышының жылдамдығы: $\frac{1}{x}$ (айналым минутына), екінші шаңғышының жылдамдығы: $\frac{1}{x+2}$. Ондай болса шаңғышылардың 60 минут ішінде өткен айналымдарының айырмашылығын жазамыз:

$$60 \cdot \frac{1}{x} - 60 \cdot \frac{1}{x+2} = 1$$

Теңдеудің шешімі $x=10$. Яғни бірінші шаңғышы 10 минутта, ал екінші шаңғышы 12 минутта бір айналым жасаған.

Қорытынды.

Сонымен, мәтін есептерді классификациясы бойынша негізгі түрлеріне мысал келтіріп, оларды талдадым. Есептер берілген шарты бойынша егжей-тегжейлі жазылып, шешу жолдары кезең-кезеңмен тұжырымдалды. Жоғарыда сипатталған есептерді қарастырудың мақсаты осы есептердің шарттарынан процесті сипаттайтын теңдеулер немесе теңдеулер жүйесін құруды үйрету болды. Бұл мәселелерді шеше білу кез келген адамның күнделікті өмірінде қажет, және оқушылардың математикалық сауаттылығын қалыптастырады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Абылкасымова А.Е., Туяков Е.А., Жумалиева Л.Д., Нурмухамедова Ж.М. Методические особенности обучения решению математических задач. Учебное пособие. – Алматы, 2018. – 248 с.
- 2 Капкаева Л.С. Теория и методика обучения математике. URL:<https://studme.org/>.
- 3 Корчевский В.Е., Дарбаева К.И. Алгебра: Сборник задач. Учеб. пособие для 9кл. общеобразоват. шк. – Алматы: Мектеп, 2013. – 80 с.

ҒТАМР 14.25.09

БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ЖӘНЕ САБАҚТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛЫРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕМЕСІ

Б.Б. Бекет

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада биология сабағында және сабақтан тыс жұмыстарды біріктіру негізінде білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру бойынша әдістемелік ұсыныстар негізделді. Автор білім алушыларға экологиялық тәрбие беру мақсатында оны қалыптастыру тек оқу-тәрбие үрдісімен шектеліп қалмауы керектігін эмпирикалық зерттеу негізінде көрсетіп, экологиялық мәдениетін қалыптастырудың моделін ұсынады.

Түйін сөздер: экологиялық мәдениет, биология сабағы, сабақтан тыс жұмыстар, экологиялық тәрбие, интеграциялау.

Зерттеу өзектілігі білім алушылардың экологиялық тепе-теңдікті сақтау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану үшін қажетті білімдері мен дағдыларын дамыту қажеттілігімен түсіндіріледі. Қазіргі қоғам бірқатар экологиялық мәселелермен бетпе-бет келіп, жастар арасында экологиялық мәдениетті қалыптастыру маңызды міндет болып табылады.

Зерттеу мақсаты: биология сабағында және сабақтан тыс жұмыстарды біріктіру негізінде білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру бойынша әдістемелік ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу маңыздылығы: биология сабағында және аудиториядан тыс жұмыстарды ұштастыру негізінде білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру биология сабағында алған білімдерін тереңдетумен қатар практикалық дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді. Экологиялық іс-шараларды ұйымдастыру, табиғи саябақтар мен қорықтарға бару, табиғатты қорғау шараларын ұйымдастыруға қатысу – мұның бәрі білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастырудың жолдары.

Студенттердің экологиялық мәдениетін қалыптастыру тек оқу-тәрбие үрдісімен шектеліп қалмауы керектігін айта кеткен жөн. Студенттер қоршаған ортаға деген жауапкершілігін түсініп, алған білімдері мен дағдыларын күнделікті өмірде қолдануы керек. Мұны экологиялық науқандар, экологиялық

таза өнімдерді пайдалану, қалдықтарды сұрыптау және басқа да тәжірибелер арқылы жасауға болады.

Биология сабағында және сабақтан тыс жұмыстарды ұштастыру негізінде білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру мұғалімдер мен тәрбиешілерден оқытудың сан алуан әдістері мен формаларын мұқият дайындап, қолдануды талап ететін кезек күттірмейтін және маңызды міндет болып табылады. Дегенмен, бұл міндетті сәтті жүзеге асыру қоғамның тұрақты дамуына және болашақ ұрпақ үшін табиғи ресурстарды сақтауға жағдай жасауға көмектеседі.

Зерттеу материалдары және әдістері. Эмпирикалық зерттеулер ҚазҰПУ-дың биология факультетінің 1 курс студенттеріне бақылау және диагностика жұмыстары жүргізілді.

Зерттеу материалдары: педагог қызметін реттейтін құқықтық құжаттама, психологиялық-педагогикалық әдебиеттер, мұғалімдердің, аймақтық инновациялық платформаларға қатысушылардың, волонтерлердің тәлімгерлерінің авторлық әдістемелік әзірлемелері.

Осы мақсатқа жету үшін экологиялық мәдениетті қалыптастырудың қолданыстағы әдістері мен педагогикалық тәсілдеріне талдау жүргізіледі, студенттер арасында экологиялық мәдениетті дамытуға бағытталған іс-шаралар кешені әзірленеді, сондай-ақ әзірленген әдістердің тиімділігі тексеріледі.

Нәтижелер.

Біздің зерттеуіміз Абай атындағы ҚазҰПУ базасында 1 курс студенттеріне жүргізілді. 1 курста қабылдау және бақылау тестілеуі өткізілді. Кіріс диагностикалық зерттеу ЖОО студенттерінің экологиялық мәдениетін қалыптастырудың бастапқы деңгейін анықтауға бағытталған. Эксперименттің бақылау кезеңінде студенттердің экологиялық мәдениетінің құрамдас бөліктерінің қалыптасу деңгейін анықтау талап етілді. Зерттеуді жүргізу үшін студенттердің экологиялық мәдениетін қалыптастыру процесінің моделін құрастырдық.

Кесте 2. Биология сабағында және сабақтан тыс жұмыстарды интеграциялау негізінде білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастырудың моделі.

Мақсаты: биологияны оқыту процесінде студенттердің экологиялық мәдениетінің дамыту.	
<p>Тапсырмалар:</p> <ul style="list-style-type: none"> – экологиялық мәдениетті меңгерудің мотивациялық компонентін дамыту; – экологиялық мәдениеттің аксиологиялық компонентін дамыту; – дамыту жүйесі бақылау процестің тиімділігін бақылайтын аналитикалық әрекеттер. 	<p>Принциптері:</p> <ul style="list-style-type: none"> – ғылыми сипаттағы; – қол жетімділік; – жүйелі және үздіксіз; – бірлік теориялық және практикалық бөлім; – экологиялық проблемаларды ашудағы жаһандық, ұлттық және жергілікті тарихтың байланысы.

Ақпараттық аспект тәрбиелік процесс		
Сабақта биологияны ойын түрінде оқыту барысында студенттердің экологиялық мәдениетін қалыптастыру; экологиялық тапсырмаларды шешу барысында студенттердің өзін-өзі тәрбиелеуі, пікірталасқа қатысуы, проблемалық сұрақтарға жауап беруі, жұмыс студенттердің зерттеуі, жұмыс нәтижелерін ғылыми жоба түрінде көрсету және т.б.	Сыныптан тыс жұмыстар экологиялық мәдениеттің бұрын қалыптасқан негіздерін қалыптастыру және дамыту, экологиялық бағдарланған рефлексиялық тәжірибені дамыту өмірлік жағдаяттардағы бағалау және практикалық әрекеттер; қалыптастыру қоршаған ортаға зиян келтіретін әрекеттерге төзбеушілік.	
Танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру формалары: – жеке-оқшауланған (консультациялар, зерттеу жұмыстары және т.б.); – фронтальды (әңгімелесу, талқылау және т.б.); – топтық (сабақтар, презентациялар, практикумдар және т.б.); – ұжымды (конференциялар, көрмелер және т.б.); – практикалық сабақтар (практикумдар, экскурсиялар).	Оқыту әдістері: – түсіндірмелі және иллюстративті; – репродуктивті; – проблеманы көрсету; – ішінара іздеу; – зерттеу.	Тәрбие құралдары: – табиғи объектілер; – көрнекі құралдар; – баспа материалдары; – интернет; – электронды презентациялар.
<i>Нәтижесі:</i> биологияны оқыту үдерісінде студенттердің экологиялық мәдениетін қалыптастыру деңгейін арттыру.		

Студенттермен жұмыс жасауда оқытудың әртүрлі формалары қолданылды: «Экологиялық жағдайдың адам ағзасына әсері» сабақ-пікірталас, «Экология негіздері» дәріс-сабақ, «Қыс іздері» экскурсиясы, ойын– сабақ. жер атты қоқыс». 1 курс студенттерінің экологиялық мәдениетінің даму деңгейі «Студенттердің экологиялық мәдениеті» тесті арқылы анықталды, ол экологиялық білім, экологиялық сана және экологиялық белсенділік деңгейлерін анықтауға негізделген: бірінші деңгей төмен, екінші деңгей орташа және үшінші деңгей жоғары.

Абай атындағы ҚазҰПУ-де 1 курс бойынша «Студенттердің экологиялық мәдениеті» (экологиялық сана) тестілеуінің нәтижелері.

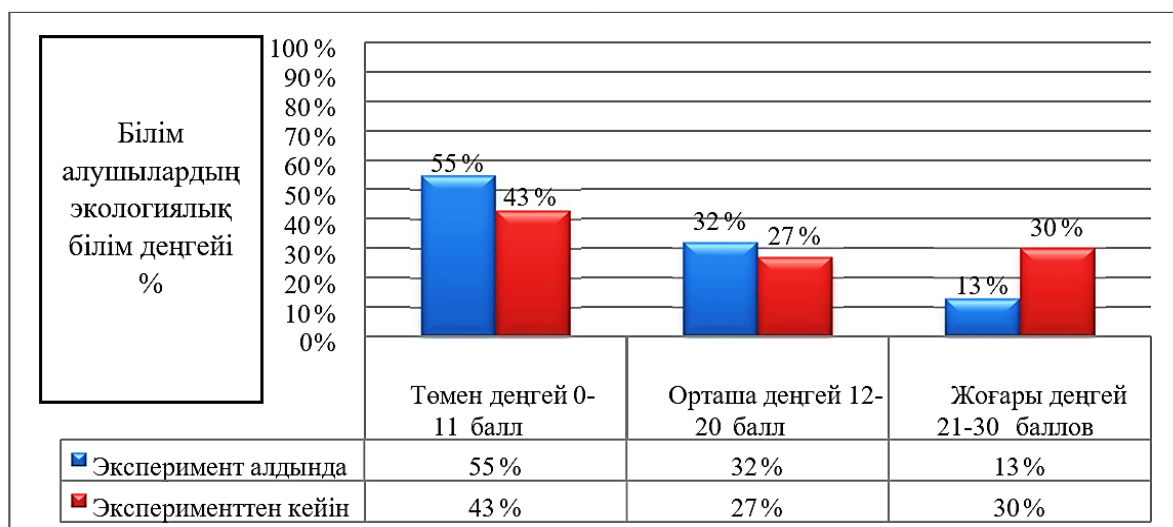

Диаграмма 1. «Студенттердің экологиялық мәдениеті» (экологиялық сана) қабылдау және бақылау тестілеуінің нәтижелері Абай атындағы ҚазҰПУ 1 курстар үшін.

Енгізілген тестілеу бойынша студенттердің 13%-да экологиялық сауаттылықтың жоғары деңгейі, 32%-да орташа деңгей және 55%-да төмен деңгей байқалды. Бақылау тестілеуінен алынған мәліметтерді талдау студенттердің 43%-да экологиялық сауаттылық деңгейі төмен, 27%-да орташа, 30%-да жоғары деңгейде екенін көрсетті.

2-диаграммада студенттердің білім деңгейін анықтауға арналған қабылдау және бақылау тестілеуінің нәтижелері көрсетілген.

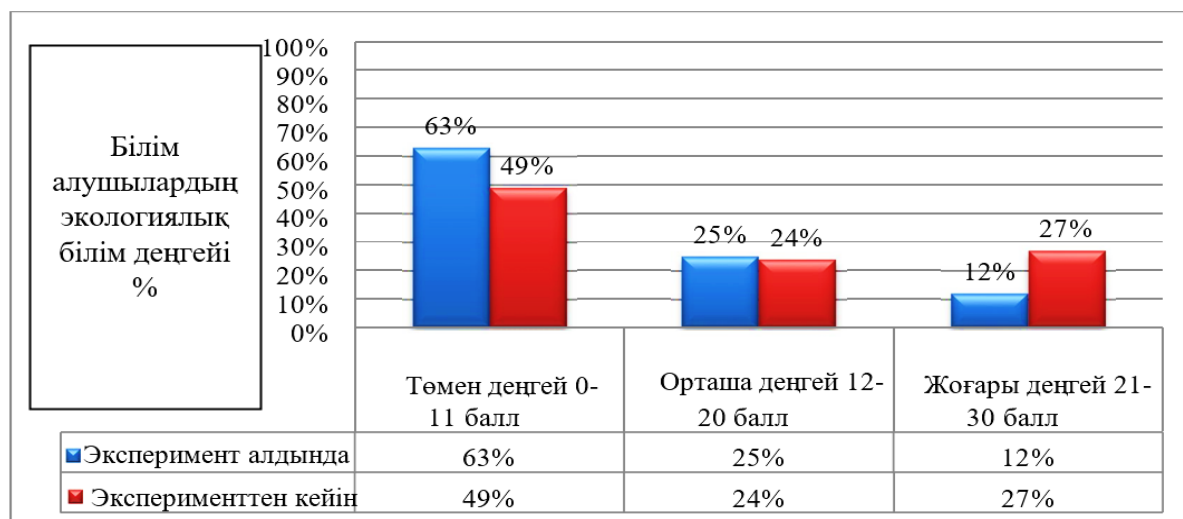

Диаграмма 2. Абай атындағы ҚазҰПУ-де 1 курс бойынша «Студенттердің экологиялық мәдениеті» (экологиялық білім) қабылдау және бақылау тестілеуінің қорытындысы.

Зерттеу нәтижелері бойынша кіріс диагностикасы кезінде респонденттердің 12%-да үшінші деңгей, 25%-да екінші, 63%-да бірінші деңгей

анықталғаны анықталды. Бақылау тестілеу кезінде студенттердің 49%-да төмен деңгей, 24%-да орташа деңгей және 27%-да жоғары деңгей байқалды.

Студенттер арасында «экологиялық белсенділікті» анықтауды тестілеу нәтижелері 3-суретте көрсетілген. Осылайша, кіріс тестілеу нәтижелері студенттердің 3%-да экологиялық белсенділік жоғары, 24% – орташа деңгейде, ал 73%-да көрсетілген. Студенттердің % деңгейі төмен.

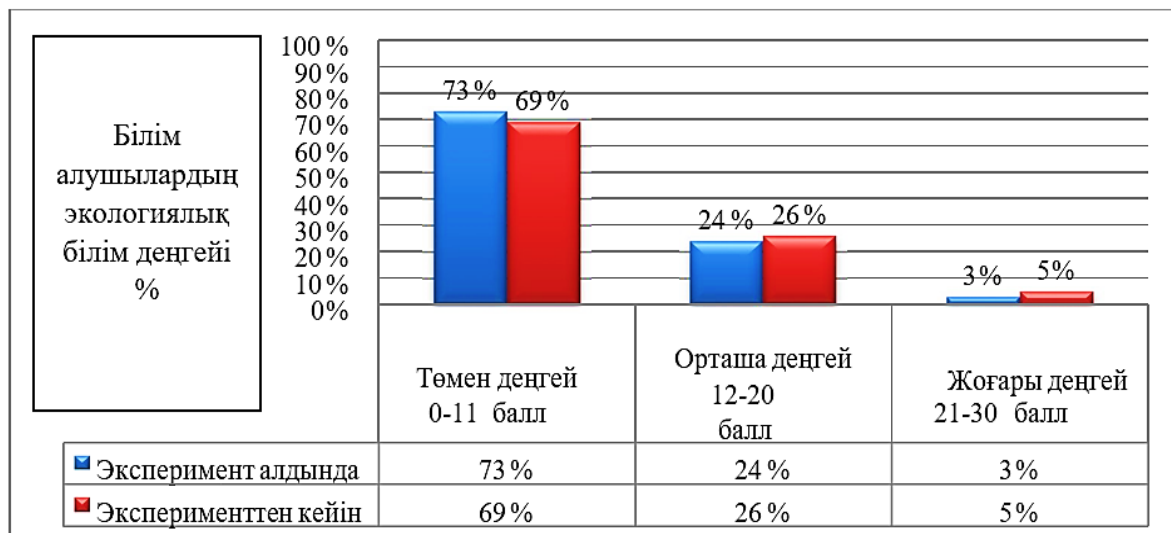

Диаграмма 3. Абай атындағы ҚазҰПУ-де 1 курс бойынша «Студенттердің экологиялық мәдениеті» (экологиялық іс-шаралар) қабылдау және бақылау тестілеуінің нәтижелері.

Бақылау тестілеу нәтижесі бойынша студенттердің 5%-да экологиялық белсенділіктің жоғары деңгейі, 26%-да орташа деңгей және 69%-да төмен деңгей байқалды.

Талқылау.

Алынған тест мәліметтерін талдау студенттердің экологиялық сана-сезімінің деңгейі айтарлықтай жоғарылағанын көрсетті (17%), бұл студенттердің сенімдер мен құндылықтар жүйесін қалыптастырғанын көрсетеді. табиғатқа деген адамгершілік қатынасы.. Қабылдау тестілеу кезінде экологиялық сауаттылығының төмен деңгейін көрсеткен студенттердің пайызы 55%-ды құрап, 43%-ға дейін төмендеді.

Студенттердің экологиялық мәдениетінің екінші деңгейін анықтауға арналған қабылдау және бақылау тестілерінің нәтижелері экологиялық білім деңгейінің 15%-ға артқанын көрсетеді. Бұл студенттердің тәжірибеде және одан әрі зерттеу іс-әрекетінде жүзеге асыра алатын экологиялық түсініктер мен идеялар жүйесін қалыптастырғанын көрсетеді. Экологиялық білімнің анықталған орташа деңгейі іс жүзінде өзгермегенін атап өткен жөн. Студенттер арасындағы төмен деңгей 14%-ға төмендеді, бұл студенттермен жүргізілген жұмыстың оң әсерін көрсетеді.

«Қоршаған ортаны қорғау іс-шараларын» енгізу және бақылау тестілеуінен алынған мәліметтердің нәтижесінде жоғары деңгей көрсеткен

студенттердің пайызы аз екені, ал студенттермен жұмыстан кейін деректердің айтарлықтай өзгермегені анықталды. Студенттердің басым бөлігі әртүрлі сылтаулармен экологиялық проблемаларды шешуге бағытталған іс-шаралардан, акциялардан және басқа да жобалардан жалтарып, қоршаған ортаны қорғау белсенділігі төмен топқа ең көп ЖОО студенттері енгізілгенін атап өткен жөн. оларға ерікті түрде емес қатысу.

Студенттердің экологиялық мәдениетінің жағдайын анықтау үшін экологиялық мәдениеттің жағдайы мен дамуын диагностикалаудың концептуалды интегративті әдісі қолданылады.

Мониторингтің мақсаты – ЖОО студенттерінің экологиялық мәдениетін дамытудың ағымдағы нәтижелері туралы сенімді ақпарат алу және оның оңтайлы дамуына ықпал ететін түзету бағдарламасын жасау.

Экологиялық мәдениеттің дамуын бақылауда келесі блоктар анықталады: концептуалды-диагностикалық, бағалаушы және тиімді, түзетуші және болжамдық. Мониторинг жүйесіне диагностиканы енгізу әртүрлі жас топтарындағы студенттердің экологиялық мәдениетінің даму деңгейін бағалауға мүмкіндік береді.

Технологияның авторлары Е.Ю. Ногтева, И.Д. Лушников экологиялық мәдениеттің даму деңгейлері пассивті-тұтынушы, белсенді-сақтау, шығармашылық-қалпына келтіру деп көрсетеді.

Ең төменгі деңгей – *пассивті-тұтынушы* – құндылық бағдарларының утилитарлық түріне негізделген. Ол экожүйелердің негізгі белгілері мен қасиеттерін ашатын терминдер мен ұғымдарды меңгерумен, жеке экологиялық проблемаларды білумен сипатталады. Дегенмен, экологиялық маңызы бар білімнің толықтығы мен әртүрлілігі жеткіліксіз, оларда көрініс тапқан құбылыстар адам қажеттіліктері тұрғысынан бағаланады. Адам мен табиғаттың қарым-қатынасындағы себеп-салдарлық байланыстардың мәнін аша алмауымен, нақты экологиялық мәселелерді шешуге білім берудегі қиындықтармен, нақты жағдайлар мен әрекеттерді қате бағалаумен сипатталады. Эмоционалды қарым-қатынастар мен дүниелік стереотиптер басым.

Белсенді-сақтау деңгейі экологиялық-құндылық бағдарлардың жинақтау түрін көрсетеді. Ол экология саласындағы елеулі біліммен сипатталады. Экологиялық проблемалардың күрделілігін білу және түсіну, оларды шешудің негізгі жолдарының бірі ретінде табиғатты қорғаудың маңыздылығын түсіну бар. Экологиялық проблемаларды шешуде адамның өзіндік рөлі жеткілікті түрде жүзеге асырылады, бірақ жеке бастаманың көрінісі әлі де жеткіліксіз. Табиғатты қорғауға байланысты моральдық-эстетикалық сезімдер айқын көрінеді. Қызмет экологиялық тұрғыдан таза және тек тұтынуға ғана емес, табиғатты сақтауға да бағытталған.

Ең жоғарғы деңгей *шығармашылық-қалпына келтіруші*, экологиялық-құндылық бағдарлардың өнімді-қалпына келтіруші түрімен байланысты. Ол экологиялық құнды білімдердің кең ауқымын, олардың экологиялық бағыттылығы тұрғысынан оқиғаларды талдау мен бағалауда бірігуі мен

қолданылуын, адам мен табиғаттың өзара байланысын үйлестіру жолдарын және оларды жүзеге асырудың мүмкін жолдарын негіздеуді сипаттайды. Экологиялық мәселелерді шешу табиғи ресурстарды қалпына келтіру мен молайтуға негізделген. Табиғат мүмкіндіктерін қалпына келтіруге қатысуға деген ұмтылыс басым. Адамдардың табиғатқа зиянын тигізетін әрекеттеріне төзімсіз көзқарас қалыптасады. Жобаланатын іс-әрекет қалпына келтіру сипатына ие. Жеке белсенділік табиғи ортаның жағдайын жақсартуға бағытталған іс-әрекетте көрінеді.

Жоғары оқу орындары әртүрлі мамандарды дайындаудың негізгі базасын құрайды. Тәуелсіздік жылдарында білікті мамандар даярлауға ерекше көңіл бөлінуінің нәтижесінде оның тиімділігі артты. Жоғары оқу орындарының педагогикалық бағдарламалары қайта қаралды. Заманауи оқу құралдары, оқу-әдістемелік кешендер әзірленді. Жоғары оқу орындары студенттерінің психикалық, рухани, физикалық, тұлғалық және мәдени дамуына ерекше көңіл бөлінді. Олардың ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде рухани-адамгершілік, экологиялық тәрбие беруіне педагогикалық жағдайлар жасалды.

Бүгінгі техникалық прогресс ғылымы жас жеткіншектерді бастауыш ЖОО жасынан бастап заманауи білімді меңгеруге тартады, пейзажды дұрыс бейнелеуге ғылыми дайындықты қажет етеді. Бұл олардың жаратылыстану ғылымына деген қызығушылықтарының артуы, жаратылыстану ғылымдарын берік меңгеруге қол жеткізуі, түрлерін кеңінен қолданудың жас-психологиялық ерекшеліктеріне негізделген интеллектуалдық ойындар, осы әдістемелік жетілдірулердің бірегей аспектілері нақты тапсырмадан есептелген.

Тұрақты дамудың үш принципі: Әлеуметтік даму; Экономикалық даму; экологиялық даму. Әлеуметтік, экономикалық және экологиялық даму өзінің ажырамас сипаты бойынша тұрақты дамудың негізі болып табылады.

Қазір сол кездегі ғылыми-техникалық прогресс дәуірінде қоғам мен табиғат арасындағы қарым-қатынастар коэволюцияның тұрақты дамуының үш қағидасы негізінде жүзеге асады – бұл табиғат заңдары бұзылмайтын, тұрақтылық экожүйенің сақталуы қамтамасыз етіледі, нәтижесінде әрбір адам жақсы жағдайда өмір сүреді.

Адамға, қоғамға және табиғатқа байланысты ұзақ жылдар бойы тұрақты дамуға кедергі келтірген бірқатар факторлар бар және бұл олардың арасында айырмашылықтар тудырды. Бұл факторларға мыналар жатады: біріншіден, экологиялық дамудан технократиялық және әлеуметтік артықшылықтың аяқталуы; иемденумен байланысты емес адамның эргономикалық, психофизиологиялық және моральдық мүмкіндіктерін ескере отырып, адам факторының екінші деңгейге қойылуы; экологияның экономикамен бірге эволюциялық дамымауы, экологиялық заңдылықтардың бұзылуы. Оқырмандардың ғылыми көзқарасы «табиғат-адамның» биологиялық заңдылықтарын зерттеуге, тарихи даму тұрғысынан «қоғамның» байланысын түсінуге қысқарады. «Ғылыми дүниетаным» ұғымы биологияны оқытудың сан алуан әдістерін қамтиды, олар дереккөздерге әртүрлі тәсілдермен қарады.

Бүгінде адамның табиғатқа деген теріс көзқарасының салдары қандай болатынын көріп отырмыз. Табиғатқа көп жылдар бойы әсер ету салдарынан табиғи тепе-теңдік бұзылды. Ал бүгінде адамзат, оның болашақ тағдыры осындай мәселелерді шешуді талап етеді. Қазіргі уақытта оларды шешу үшін экологиялық проблемаларды шешудің үнемді, экологиялық таза технологияларын енгізуге, табиғатты қорғау шараларын дәйекті түрде жүзеге асыруға немесе салалық заңнаманы жетілдіруге күш салу жеткіліксіз. Халықтың экологиялық мәдениетін арттыру, қоршаған ортаға ұтымды көзқарас, келешек ұрпаққа табиғат игіліктерін сақтау сезімін қалыптастыру антропогендік әсердің алдын алудың негізгі факторларының бірі болып табылады. Бұл ретте экологиялық білім берудің маңызы да өте жоғары.

Студенттердің барлық биологиялық пәндер бойынша алған білім, білік, дағдылары құзыреттіліктерді жалпылау, ғылыми дүние білімдерін жүйелеумен қатар көзқарасты қалыптастыру және дамыту сияқты маңызды міндеттерге сәйкес шешілуі керек. Студенттердің биологияны оқытудағы ғылыми дүниетанымын, әр түрлі өмірлік жағдаяттарда студенттердің көзқарастарының, сенімдерінің дербестігін дамыту, мінез-құлық пен мінез-құлықтың дұрыстығын дәлелдейтін ерекшеліктерге ие болу, оқу-тәжірибелік және болашақ кәсіби іс-әрекетте жалпы биологиялық ұғымдарды меңгерту; қолдану қажеттілігін дамыту қажет.

Медитация студенттердің оқу материалын саналы және тиянақты меңгеруіне, олардың ғылыми дүниетанымына, дербес және шығармашылық ойлау дағдыларына ықпал етеді, бекіту мен дамытуға негіз дайындайды.

Экологиялық мәдениет – студент санасындағы тұтас ойлаудың өнімі ретіндегі дүниедегі табиғат құбылыстарына реакцияның бір түрі.

Осылайша, біздің диагностикалық және аналитикалық жұмысымыз мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді: деңгейі төмен респонденттердің саны азайды. Экологиялық мәдениеттің орташа және жоғары деңгейі бар респонденттердің саны артты. Дегенмен, студенттерге «экологиялық іс-шаралардың» қажеттілігі мен маңыздылығын сіңіру ішінара сәтті болды. Ал алдағы уақытта бұл жағына аудиториялық және сыныптан тыс жұмыстарда көбірек көңіл бөлу керек.

Білім беру іс-әрекетіне сыныптағы және сабақтан тыс жұмыстардың ажырамас байланысы арқылы жоспарланған оқыту нәтижелеріне қол жеткізу жатады, бұл студенттердің теорияны практикада қолдану қабілетін дамытуға ықпал ететіні сөзсіз.

Сыныптан тыс жұмыс студенттердің қызығушылықтары мен толық еріктілік принципіне негізделген. Сыныптан тыс жұмыстың студенттердің жеке шығармашылық қабілеттерін, зерттеушілік қабілеттерін дамытуда, студенттердің бейіндік және бейіндік оқыту жүйесін ұйымдастыруда ерекше маңызы бар.

Жеке жұмыс:

- Экологиялық жарыстарға қатысушыларды дайындау;
- экологиялық тақырыптағы жұмыстармен экологиялық конференция ;

– «Жасыл жапырақ» ЖОО экологиялық газетінің шығуы

Топтық іс-әрекеттер:

ЖОО секциясының жұмысы

Экологиялық үйірме жұмысы

Қоғамдық іс-шаралар:

– Экологиялық тақырыптар бойынша сынып сағаттарын өткізу;

– Жаратылыстану пәндері апталығы аясында экологиялық викториналар

өткізу;

– Экологиялық мәселелер бойынша ЖОО ішлік іс-шаралар өткізу (Жер күні, құстар фестивалі).

– Жаппай экологиялық науқандарға қатысу.

– Үйірме жұмысы арқылы туған өлкемен танысамын. «Жас эколог» қосымша білім беру бағдарламасы әзірленді.

Мақсаты: ЖОО студенттерін өз өлкесінің табиғатын зерттеу бойынша белсенді практикалық іс-әрекетке тарту.

ЖОО-да студенттер жергілікті флора мен фаунаың түрлік құрамымен танысады; ауданның сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген өсімдіктерімен және жануарларымен; табиғаттағы мінез-құлық ережелерімен. Биологиялық мамандықтармен танысады.

Олар жабық өсімдіктерді күту дағдыларын, биологиялық коллекциялар мен гербарийлерді құрастыру және жүйелеу дағдыларын меңгереді, сонымен қатар микроскоппен жұмыс істеу, аспаптар мен құралдарды пайдалану, биологиялық зерттеудің қарапайым әдістерін меңгеру дағдыларын қалыптастырады. Дәл топтық жұмыс «Тіс Тас Тое», «Ғажайып бестік», «Табиғат білгірлері» қалалық экологиялық байқауларына дайындалуға мүмкіндік береді.

Үйірме жұмысы аясында ізденіс-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыруда коммуникативті дағдылар қалыптасады.

ЖОО студенттері жыл сайын гүл бақшасын ұйымдастыруға көмектеседі, көшет отырғызуды, гүлзарларды қазуды, өсімдіктерді дұрыс суаруды, арамшөптерді жоюды және тұқымдарды жинауды үйренеді.

Осының барлығы студенттер арасында биологиялық және экологиялық білімнің танымал болуына ықпал етеді, экологиялық мәселелерге қызығушылықты арттырады, экологиялық мәдениетті және қоршаған ортаның жағдайына жауапкершілік сезімін қалыптастырады.

Экологиялық мәдениетті қалыптастырудағы отбасының рөлі:

Мақсат отбасындағы экологиялық тәрбие – қоршаған ортаға антропогендік әсерді азайтуға, экологиялық мәселелерді шешуге және алдын алуға отбасының әрбір мүшесінің жеке қатысуы үшін қажетті білім, білік және дағдыларды игеруге саналы ұмтылысты қамтамасыз ететін дүниеге деген осындай қатынасты қалыптастыру; адам мен оны қоршаған дүниенің бірлігі мен өзара байланысын түсіну негіздерін қалыптастыру; сыртқы әлеммен өзара әрекеттесу принциптерін тәрбиелеу.

Тапсырмалар:

- балаларды өз баспанасына, үй және ауыл шаруашылығы жануарларына, жабық өсімдіктерге күтім жасау дағдыларына үйрету;
- балаларды суды, электр қуатын, тамақты ұқыпты пайдалануға үйрету;
- отбасы мүшелерінің тұтыну мәдениетін және тұрмыстық қалдықтарды қайта пайдалану қажеттілігін түсінуді қалыптастыру;
- адамның күнделікті мінез-құлқы мен қоршаған ортаның жағдайы, отбасының өмір сүру сапасы, оның ішінде оның мүшелерінің және басқа адамдардың денсаулығы мен әл-ауқаты арасындағы байланыс туралы хабардар болу.

Студенттердің экологиялық мәдениетін қалыптастыру ЖОО мен отбасының өзара әрекеттесуі мен ынтымақтастығына байланысты. ЖОО мен отбасының біртұтас, мақсатты жұмысы ғана айтарлықтай нәтиже бере алады.

Сынып жетекшісі бала тұратын және тәрбиеленетін отбасының микроклиматын, ата-анасының оның іс-әрекетіне қалай қарайтынын, оның мінез-құлқындағы келеңсіздіктер туралы дабыл қағып жатқанын білуі керек.

Экологиялық тәрбие көбінесе ата-аналардың белсенділігіне байланысты. Ата-аналардың көпшілігі балаларының дені сау, дене бітімі дамыған болып өсуіне мүдделі болғандықтан, көптеген отбасыларда балалардың экологиялық тәрбиесіне біршама көңіл бөлінеді. Ата-аналар, егер білім мүмкіндік берсе, бала жобалар немесе зерттеу жұмыстарын жазған кезде кеңесші ретінде әрекет етеді. Демалыста балаларды тірі заттарды бақылауға ынталандыру. Жазғы бақылау нәтижелерін құрастырып, бала сыныпта сыныптастарының алдында сөйлейді.

Алайда отбасындағы балаларға экологиялық тәрбие беру мәселелері жүйелі және бірізді емес, мұғалімдер, сынып жетекшілері және ата-аналар арасында тығыз байланыс жоқ. Сондықтан ата-аналармен табиғатты қорғау жұмыстарын жүргізу арқылы бұл байланысты нығайту қажет.

ЖОО жұмысын ата-аналардың күш-жігерімен үйлестіру жолдарымен таныстыру қажет.

Көптеген отбасыларда жануарлар бар, аквариумдар орнатылды, әртүрлі гүлдер өсіріледі, әр отбасында дерлік бақша немесе саяжай, көкөніс бақшасы бар – мұның бәрі нақты экологиялық білімдерді, дағдыларды және әдеттерді бекітуге мүмкіндік береді. Балаларды өсімдіктер мен жануарларды сүюге, оларға қамқорлық жасауға үйрету үшін мұғалімнің немесе ата-ананың өзінде осындай қасиеттер болуы керек. Жануарлар мен өсімдіктерді күту кезінде мұғалімдер мен ата-аналар олардың жабайы табиғат өкілдеріне деген көзқарасы балалар еліктейтін үлгі екенін есте ұстауы керек.

Қорытынды.

1. Жүргізілген теориялық және эмпирикалық зерттеулердің нәтижелері бойынша экологиялық мәдениет әрбір адам үшін жеке маңызды, өйткені ол жалпы мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады, демек, әлеуметтік маңызды.

2. Оның орталық құрамдас бөлігі рухани және материалдық құндылықтардың жиынтығы болып табылатынын, бұл өз кезегінде

студенттердің экологиялық санасын, олардың экологиялық ойлауын айқындайтынын, сонымен қатар экологиялық мінез-құлық пен табиғатты қорғау іс-әрекетін реттеуші қызметін атқаратынын атап өткен жөн.

3. Оқу-тәрбие үрдісін авторлық оқу-әдістемелік кешеннің көмегімен ұйымдастыру студенттерде экологиялық іс-әрекеттің қажеттілігі мен маңыздылығы туралы берік сенімнің қалыптасуына ықпал етеді, сонымен қатар экологиялық сана мен сезімді дамытады, адамгершілік, эстетикалық сезімдерді дамытады, қоршаған ортаның тұрақтылығын тәрбиелейді.

Қолданылған әдебиеттер

1 Арский Ю.М. Экологиялық мәселелер: не болып жатыр, кім кінәлі, не істеу керек? / Ю.М. Арский. – М.: МНЭПУ, 1997. – 332 б.

2 Винокурова Н.К. Біз балалардың қабілеттерін дамытамыз / Н.К. Винокуров. – М.: Росмен-Пресс, 2003. – 127 б.

3 Мамедов Н.М. Мәдениет, экология, білім. – М.: РЕФИА баспасы, 1996. – 52 б.

4 Савенков А.И. Сіздің балаңыз дарынды: Балалардың дарындылығы және үйде оқыту. – Ярославль: Даму академиясы, 2002. – 352 б.

5 Ердаков Л.Н. Үздіксіз экологиялық білім берудің ерекшеліктері // Бастауыш мектеп. 2006, №9. – 51-67 б.

6 Камакин О.Н. «Жасыл әлем» экологиялық білім беру бағдарламасы // Сынып жетекшісі. 2006, №3. – 77-80 б.

7 «Тірі, Жер!» экологиялық білім беру бағдарламасы // Бастауыш сынып жетекші мұғалімі. 2006, № 3. – 56 б.

8 Гоглов М.Н. Мектеп оқушыларының экологиялық бағдарын қалыптастыру тәжірибесі // Мектептен тыс оқушы. 2005, № 10. – 11-13 б.

ҒТАМР 77.29.99

ДЗЮДОШЫЛАРДЫҢ КООРДИНАЦИЯЛЫҚ ҚАБІЛЕТІ МЕН АРНАЙЫ ДАЙЫНДЫҒЫ

А.М. Исенғалиева

Магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Бұл мақалада дзюдошылардың техникалық-тактикалық дайындығының тиімділігін арттыру мақсатында қарсыласпен өзара әрекеттесу жағдайында нақты координациялық қабілеттерін дамыту әдістемесі жасалған. Арнайы координациялық қабілеттерін мақсатты дамыту және жетілдіру деп санауға болады, яғни осы спорт үшін ең маңыздысы және қарсыласпен қарсыласудың барабар жағдайында дзюдо техникасының арсеналын және оны жарыстық жекпе-жекте тиімді қолдануды сәтті игеруге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: координациялық, қабілеттер, жаттығулар, дзюдо, құралдар.

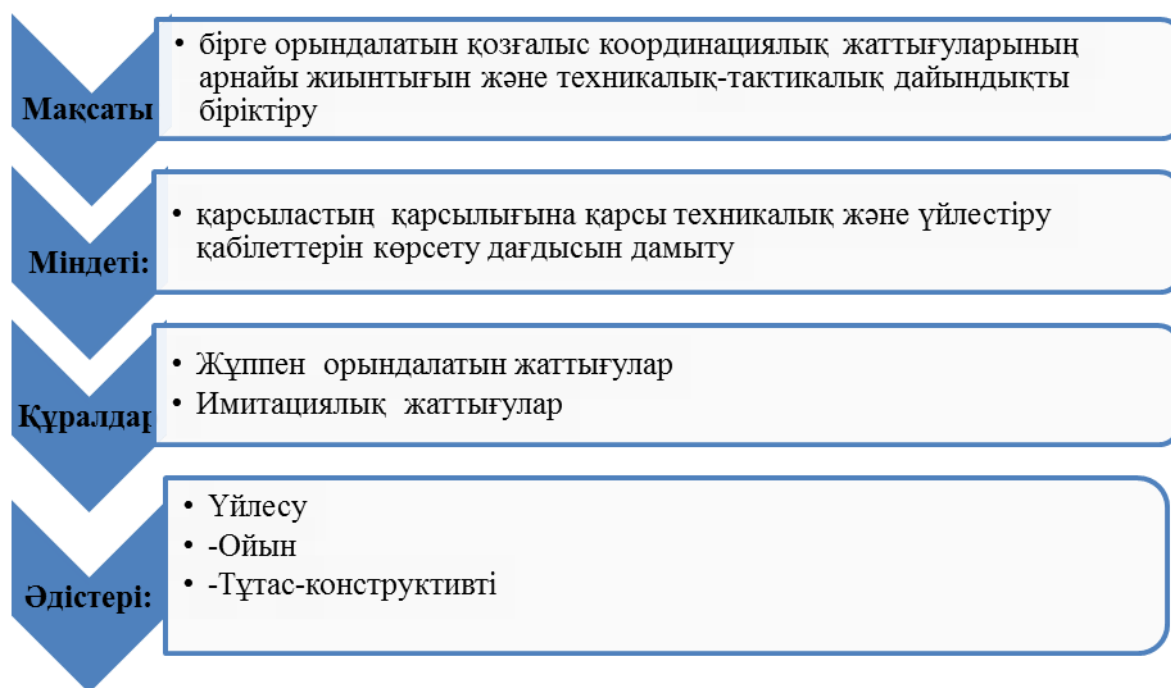
Заманауи жағдайда ғарышта жылдам жүру мүмкіндігі сияқты адами қасиеттердің маңыздылығы артып келеді; бұлшықет сезімдерін мұқият ажырату және бұлшықет кернеуінің дәрежесін реттеу; қоршаған орта сигналдарына тез жауап беру; вестибулярлық тұрақтылық. «Координация» және «ептілік» ұғымдарына сонымен қатар дәлдік, ырғақ сезімі, бұлшық еттерді өз еркімен босансу мүмкіндігі, өзгермелі жағдайларда тез және мақсатқа сай әрекет ету қабілеті және т.б. Бұл қабілеттерді профессор Л.П. Матвеев «Қазіргі уақытта өрескел күш барған сайын жақсартылған жан-жақты қабілеттерге, қозғалыс координациясының динамикалық байлығына инертті дағдыларға жол беріп жатыр» деп жазды. Қазіргі уақытта «координация қабілеттері» терминімен белгілі қозғалыстарды оңтайлы реттеу (яғни дәл, жылдам, ұтымды) және басқару қабілеттерін мақсатты дамыту қажеттілігі мамандар арасында күмән тудырмайды. Сонымен қатар, координация кешенін қалыптастыру мәселелері әлі жеткілікті түрде әзірленбеген және дене шынықтыру мұғалімдері мен жаттықтырушыларына айтарлықтай қиындықтар туғызуда. Бұл бірнеше себептермен түсіндіріледі. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерде координация әртүрлі терминдер мен ұғымдармен белгіленеді. Ал бұл жаттықтырушыға қабілеттердің осы түрінің жүйесі мен олардың даму жолдары туралы тұтас идеяны құруға кедергі жасайды. Бұл мәселе бойынша елімізде және шетелде жинақталған көптеген фактілік материалдар жүйеленбеген, аз белгілі және дене шынықтыру мұғалімдерінің тәжірибесіне енгізілмеген әртүрлі басылымдарда берілген [1].

Зерттеуді ұйымдастыру және әдістері.

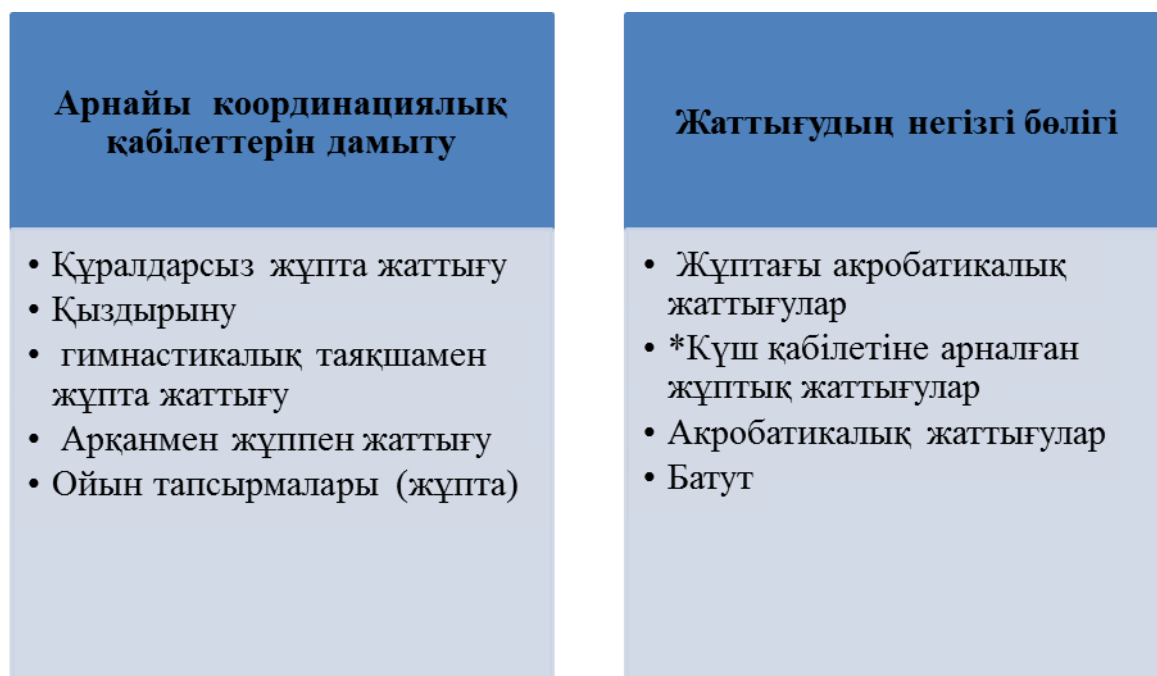
Жас дзюдошылардың техникалық-тактикалық дайындығының тиімділігін арттыру мақсатында қарсыласпен өзара әрекеттесу жағдайында нақты координациялық қабілеттерін дамыту әдістемесі жасалды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде біз жас дзюдошылардың техникалық-тактикалық даярлығының әдістемесін әзірледік, ол қарсыласпен өзара әрекеттесу жағдайында жарыс жүргізу ерекшеліктерін ескере отырып, спортшыға қажетті координациялық қабілеттерін дамытуға бағытталған арнайы құралдарға негізделген. Демек, жаттығу сабақтарының негізгі міндеті – қарсыластың қарсылығына қарсы қозғалысты үйлестіру қабілетін көрсету дағдысын дамыту. Осы спорт түрінің ерекшеліктерін ескере отырып, қозғалысты үйлестіру жаттығуларының жинақтары әзірленіп, оқу-жаттығу процесіне енгізілді. Бұл кешендердің ерекшелігі – оларды екі адам орындайды. Бұл жаттығулар дене шынықтыру кезінде және жаттығу жиынының негізгі бөлігінде орындалады және дәстүрлі түрде жалпы және арнайы болып бөлінеді (1 және 2-сурет). Қыздырыну кезінде орындалатын жалпы үйлестіру жаттығуларының міндеттері: серіктестің қарсылығы жағдайында қарапайым жаттығуларды орындау дағдысын дамыту; шағын акробатикалық жаттығулар арқылы жас дзюдошылардың жеке координациялық дайындығын арттыру; жаңа үйлестіру жаттығуларын жүйелі меңгеру. Тренингтің негізгі бөлімінде жүзеге асырылатын арнайы үйлестіру жаттығуларының міндеті қабілеттерді жетілдіру болып табылады. Жаттығулар жиынтығын жұппен орындау мыналарға бағытталған: серіктестің қарсылығы жағдайында арнайы қозғалыс үйлестіру қабілеттерін дамыту (күрделі жаттығуларды орындау); басқа дене қабілеттерін (күш, жылдамдық, икемділік және төзімділік) дамытумен координациялық қабілеттерін жетілдіру; вариативті жаттығулар мен жарыс жағдайында координациялық қабілеттерін жетілдіру.

Сурет 1. Қарсыластың қарсыласу жағдайында координациялық қабілеттерін дамыту әдістемесінің құрылымы.

Сурет 2. Жас дзюдошылардың арнайы координациялық қабілеттерін дамыту құралдары.

Дзюдо жаттығулары процесінде оңтайлы жоғары спорттық шеберлікке және дайындықтың әртүрлі аспектілерінің жоғары арақатынасына бағытталған оқу процестері, дене қасиеттерін тәрбиелеу, қозғалыс дағдыларын қалыптастыру арасындағы байланыс. Сонымен бірге жалпы және арнайы оқу құралдарының көлемінің ұлғаюы байқалады, олардың арақатынасы үнемі

өзгеріп отырады, өйткені оқу-жаттығу көлемі мен қарқындылығының прогрессивті өсуі және жарыстық жүктемелер өзгереді. Бұл жаттығулар мен бәсекелестік жүктемелерді пайдалану процесінде бірте-бірте қатаң ұстануды және жаттығулардың барлық кезеңдерінде дене қасиеттерін бір мезгілде дамытуды және бұл үшін ең қолайлы жас кезеңдерінде жеке қасиеттердің басым дамуын талап етеді. Дзюдошылардың ұзақ мерзімді дайындығының құрылымын спорттық жетістіктердің жас динамикасымен, дәлірек айтсақ, дзюдошылардың спорттық разряд деңгейлері бойынша ілгерілеу динамикасы бойынша анықтауға болады. Дзюдо күресінің жаттығуларында төрт цикл бар: бастапқы, алдын ала рекордтық, рекордтық және қорытынды, олар алты кезеңді қамтиды: негізгі, арнайы дайындық, тереңдетілген арнайы дайындық, ең жоғары жетістіктерді көрсету, спорттық жетістіктерді тұрақтандыру және жоспарлы түрде төмендету. жетістіктер деңгейі. Ұзақ мерзімді спорттық іс-әрекетті циклдар мен 8 кезеңдерге осылайша бөлу спортшылардың жасы мен спорттық біліктілігіне байланысты қалыптасатын келесі дайындық топтарын анықтауға мүмкіндік береді [2].

Үйлестіру қабілеттері балаларда дзюдо сабақтарында қозғалыс мәселелерін шешу кезінде дене мүшелерінің қимылдарын ұтымды үйлестіру қабілетінде көрінеді. Дзюдо жаттықтырушылары мектеп оқушыларын спорттық топтарға іріктеу кезінде үйлестіру қабілеті жоғары балаларға басымдық беруі керек. Бұл балалар техникалық әрекеттерді көбірек игеріп, оларды бір-бірімен үйлестіре алады, сондай-ақ жағдайдың өзгеруіне байланысты қозғалыстарды қайта реттей алады. Дзюдомен айналысатын жаңадан бастағандар арасындағы үйлестіру қабілеттері тез үйренуден және қарсыласу жағдайына байланысты өз әрекеттерін өзгерту қабілетінен көрінеді [3].

Дзюдо сабақтарында мектеп оқушыларының координациялық қабілеттерінің бірнеше көрініс түрлері болады:

а) техникалық әрекеттерді орындау кезіндегі ырғақ (қозғалыстың екпінді және екпінсіз фазаларының жиынтығы);

б) шабуыл және қорғаныс әрекеттерін орындау кезінде тепе-теңдік;

в) кеңістікте және уақытта бағдарлану;

г) қозғалыстардың кинематикалық параметрлерін бақылау (уақыттық, кеңістіктік және кеңістіктік-уақыттық), (күш), сапалық (энергия, пластикалық) динамикалық.

Мектеп оқушыларының дзюдо сабақтарында координациялық қабілеттерінің дамуы әртүрлі факторларға байланысты. Ең маңызды қозғалыс жады (қозғалыстарды есте сақтау және қайта құру) балаларда белсенділіктің өзгермелі жағдайында және әртүрлі шаршау күйінде көрінетін кез келген күрделіліктегі қозғалыс дағдылары мен қабілеттерінің ауқымын қамтиды. Маңызды фактор бұлшықет аралық және бұлшықетішілік координация (кернеуден релаксацияға көшу, антагонист бұлшықеттердің өзара әрекеттесуі және синергисттердің үйлестіру қабілеттерінің жоғары деңгейі), сонымен қатар орталық жүйке жүйесінің пластикалығымен, мектеп оқушыларының дзюдо сабақтарындағы дене дайындығының деңгейімен (жылдамдық пен жылдамдық-

күш қабілеттерін, икемділігін дамыту), серіктестің немесе қарсыластың әрекеттерін күтумен (оның шабуылын немесе шабуылын күтумен) қамтамасыз етіледі.

Координациялық қабілеттерін дамыту кезінде тапсырмалардың екі тобы шешіледі: олардың әртараптандырылған және арнайы мақсатты дамуы. Г.Пархомовичтің дзюдодан қосымша білім беру бағдарламасы жаңа қозғалыс қабілеттері мен дағдыларының кең қорын қамтамасыз етуді және соның негізінде дзюдошылар арасында координациялық қабілеттерін дамытуды көздейді. Бастапқы даярлық топтарындағы координациялық қабілеттерін одан әрі және арнайы дамытуды қамтамасыз ету міндеттері спорттық дайындық процесінде шешіледі. Бұл ретте оларға қойылатын талаптар таңдалған спорт түрінің ерекшеліктерімен анықталады. Дзюдо күресінде жарыс барысында қозғалыстар мен іс-әрекет формаларын тез және мақсатқа сай түрлендіру қабілеті қажет. Қозғалысты лезде өзгертуге немесе бір нақты келісілген әрекеттен екіншісіне ауысуға мәжбүр ететін әрекет ортасына кедергілер әдейі енгізілгенде. Бұл спортта олар спорттық мамандану ерекшеліктеріне сәйкес келетін координациялық қабілеттерін ең жоғары кемелдік дәрежесіне жеткізуге ұмтылады.

Екінші оқу жылының бастапқы дайындық топтарындағы дзюдо сабақтарында дзюдо және басқа да спорт түрлерінің жаңа қозғалыс әрекеттерін меңгеру қабілеттері артады, қарама-қарсылық жағдайының өзгеруіне байланысты өз әрекеттерін қайта ұйымдастыруға, күрделі қозғалыстарды меңгеруге және комбинацияларды жасауға үйренеді [4].

Акробатикалық жаттығулар дзюдошылардың бастапқы даярлығында координациялық қабілеттерін дамыту құралы ретінде Дзюдошылардың алғашқы дайындығы екі кезеңге бөлінеді: Балаларға арналған, жалпы дайындық және арнайы дайындық. Екінші оқу жылының бастапқы дайындық топтарында оқытындар үшін жалпы дайындық кезеңі арнайыға қарағанда ұзағырақ. Спорттық біліктілік жоғарылаған сайын дайындық кезеңі. Жалпы дайындық кезеңінің ұзақтығы қысқарады, ал арнайы дайындық кезеңі ұзартады. Бастапқы дайындық топтарындағы дайындық кезеңінің бірінші кезеңінің негізгі бағыты спорттық форманы меңгеру үшін қажетті алғышарттарды жасау болып табылады: тартылғандар денесінің функционалдық мүмкіндіктерін арттыру, дене қасиеттерін дамыту, қозғалыс дағдыларын қалыптастыру. Оқытудың бұл кезеңінде арнайы оқу құралдарының көлемінен жалпы оқыту құралдарын пайдалану басым болады. Күреске кіріскендердің координациялық қабілеттерін дамытудың негізгі құралы нақты қимыл-қозғалыстарды, мінезді жүзеге асыруды, жалпы дене қабілеттерін арттыруды және жалпы гимнастикалық дағдыларды меңгеруді, оның ішінде кедергілерді жеңуді қамтамасыз ететін жалпы дамытушылық әрекеттердегі жаттығулар болып табылады. Жалпы дамыту жаттығуларына дзюдодан бастапқы дайындық топтарына қатысатын балаларды координациялық жаттығуларының ең тиімді құралдарының бірі болып табылатын акробатикалық жаттығулар жатады. Бұл жаттығулар дзюдошылардың дайындығына қарай беріледі. Акробатикалық жаттығуларды

қолданудың міндетті шарты жаттығуларда дзюдо техникасының жаңа, әдеттен тыс, тәжірибешілер әлі игермеген элементтері болуы керек. Акробатикалық жаттығулар тапсырмаларға байланысты жаттығулардың әртүрлі бөліктерінде қолданылады, бірақ көбінесе олар күрделі техникалық және тактикалық әрекеттерді орындау үшін буындардың жақсы дайындалуына ықпал ететіндіктен, олар қыздыру кезінде қолданылады. Күрделі сальто мен бұрылуды үйрену кезінде қосымша төсеніштерді, міндетті көмек пен сақтандыруды қолдану қажет.

Қорытындылай келе, дзюдоның техникасы мен тактикасын оқыту процесінде жалпы айналысатын адамдардың функционалдық қабілеттері, атап айтқанда, координациялық қабілеттері дамиды деп қорытынды жасауға болады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Назаров В.П. Координация движений у детей школьного возраста. – М.: Физкультура и спорт. 2009. – 193 с.

2 Никитин С.Н. Управление двигательными действиями на точность в спортивной борьбе //Теория и практика физической культуры. 2013. № 3. – С.34- 36.

3 Филипов М.В. Особенности координационной подготовки юных дзюдоистов // МНИЖ. 2013. №6-3 (13). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-koordinatsionnoy-podgotovki-yunyh-dzyudoistov>.

4 Типовая программа спортивной подготовки по виду спорта «дзюдо» (этап начальной подготовки). Методическое пособие. Авторы-составители: Денисов К.Г., Ерегина С.В., Кулдин Е.Л. – М.: ФГБУ ФЦПСР 2022. – 170 с.

ГТАМР 14.29.29

ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АУЫЗША БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУІН ДАМУЫ

З.Н. Бекбаева, А.А. Қолдасова

Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада бастауыш мектеп жасындағы қос тілді балаларда ауызшы байланыстырып сөйлеуді дамыту процесінде ойын сабақтарын қолдану мәселелері қарастырылады. Бастауыш сынып оқушыларына арналған оқу-тәрбие процесіне Дидактикалық ойындарды енгізу зейіннің қалыптасуына, зейіннің тұрақтылығына, зейіннің бөлінуіне, ойлаудың дамуына, үйлесімді сөйлеудің дамуына және бастауыш сынып оқушыларының мектепке жалпы дайындығына ықпал ететіндігі көрсетілген. Осы бағытта жүргізіліп жатқан жұмыстардың бастауыш жалпы білім беру ұйымдарының, қосымша білім беру ұйымдарының практикалық қызметі үшін маңызы бар. Жаттығуларды қолдану әдістемесін әзірлеу және оларды іс жүзінде қолдану мүмкіндігі үйлесімді сөйлеуді дамытуға және балалардың үйлесімді психикалық дамуына ықпал етеді. Осы бағыттағы мақсатты жұмыс мұғалімдерден бастауыш сынып оқушыларының психофизиологиялық ерекшеліктері туралы кең білім мен идеяларды талап етеді.

Түйін сөздер: қос тілді балалар, бастауыш мектеп жасындағы балалар, ауызшы байланыстырып сөйлеу, ойын, рөлдік ойын.

Бастауыш мектеп жасындағы балалар жеке тұлғаның алғашқы қалыптасуымен, сөйлеудің қарқынды дамуымен, шығармашылық қиялдың пайда болуымен, қиялды бейнелеу динамикасына бағынатын ойлаудың ерекше логикасымен сипатталады. Е.Н. Тряזורукова, С.И. Алексеева, Е.В. Зубкова және Э.А. Петрова айтқандай, дәл осы кезеңде баланың ойлау, қиял белсенді дамып, зейіні мен есте сақтау қабілеті жақсарады. Бұл олардың мінез – құлқының салдарын эмоционалды бағалаудың пайда болу кезеңі, тәжірибелердің күрделенуі мен хабардарлығы, эмоционалды-қажеттілік саласының жаңа сезімдерімен байыту, әлеммен маңызды байланыстардың пайда болуы және өмірлік әлем құрылымының негіздері.

Бастауыш сынып оқушыларының байланыстырып сөйлеуін дамытудағы ойынның жетекші орны осы жастағы балалардың негізгі қажеттіліктерін

қанағаттандырумен анықталады. Балалар неғұрлым үлкен болса, ойынның байланыстырып сөйлеуді дамытуға, балалардың мінез-құлқы мен қарым-қатынасын қалыптастыруға педагогикалық бағыты соғұрлым маңызды болады [1, 34 б.].

Ойынның бір түрі – дидактикалық ойын [2, 48 б.]. Бұл ойындарда баланың тапқырлығы, тапсырманы өз бетінше шеше білу қабілеті дамиды, балалар бірлесіп және үйлесімді әрекет етуді үйренеді.

Ойын арқылы бала ересектер әлеміне енеді, рухани құндылықтарды игереді, алдыңғы әлеуметтік тәжірибені игереді. Балалар ойынының құндылығы оның жеке психикалық функциялардың (ойлау, есте сақтау, сөйлеу, қиял, зейін), кейбір іс-әрекеттердің (сындарлы, бейнелеу, танымдық, қарым-қатынас) қалыптасу процесіне әсер ететіндігінде. Ойынның маңызды нәтижесі – әлем мен адамдар туралы тиімді білімнің қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне көбірек жауап беретін ойын процесінің қанағаттануы [3, 70 б.]. Дидактикалық ойын – бұл оқытудың бір түрі және баланың жеке басын жан-жақты дамыту құралы. Дидактикалық ойын зейін, ойлау, қабылдау және есте сақтау сияқты көптеген психикалық процестерді белсендіруге ықпал етеді. Біз балалардың мектепке дайындығын дидактикалық ойын арқылы қалыптастыруға болатынына сенімдіміз.

Дидактикалық ойын барысында балалар тәуелсіздік пен бастамашылықты дамытады, балалар қызығушылықты, қуанышты, ләззат сезімін сезінеді, бұл жаңа ақпаратты есте сақтау және игеру процесін жеңілдетуге көмектеседі. Дидактикалық ойындар балалардың танымдық белсенділігін дамытудың жетекші әдісі болып табылады, сондықтан бастауыш сынып оқушыларының білім беру бағдарламасы осы ерекшелікті ескере отырып құрылуы керек.

Екі тілді балалардың үйлесімді сөйлеуін дамыту процесінде дидактикалық ойындардың рөлі келесіге байланысты:

– дидактикалық ойындар материалды тезірек және қол жетімді игеруге, бастауыш сынып оқушыларының үйлесімді сөйлеуін дамытуға ықпал етеді. Себебі оқытудың дәстүрлі емес формасында зейінді шоғырландыру және үлкен белсенділікті көрсету нәтижесінде өздігінен есте сақтау және түсіну орын алады, дербестік;

– ойын жағдайы оқу іс-әрекетін жандандыруға, бастауыш сынып оқушыларының ауызшы байланыстырып сөйлеуін дамытуға айтарлықтай мүмкіндіктер ашады;

– дидактикалық ойындар танымдық қызығушылықты қалыптастыру мен дамытуда ерекше рөл атқарады;

– жүйелі түрде қолданылатын ойын әрекеті (әсіресе ойын жаттығуларын орындау кезінде) ойлауды, есте сақтауды, зейінді дамытуға және жетілдіруге мүмкіндік береді, балаларда үйлесімді сөйлеуді дамытады.

Дидактикалық ойын психологиялық шиеленісті азайтуға мүмкіндік береді. Ойын сәттерін қолдану кезінде баланың қаттылығы жоғалады, эмоционалды көңіл-күй өзгереді [4, 31 б.].

Балаларға математика, жазу, орыс тілі және әдеби оқуды үйрету,

мәдениетті, адамгершілік қасиеттерді дамыту, бастауыш жалпы білім беру ұйымдарындағы мұғалімдер Дидактикалық ойындарды жиі қолданады. Бастауыш жалпы білім беру ұйымдарында әртүрлі дидактикалық ойындарды қолданған кезде балалар үйлесімді сөйлеуді дамытады, сөздікті толықтырады және белсендіреді, дұрыс дыбысты айтуды қалыптастырады, үйлесімді сөйлеуді дамытады, балалар өз ойларын дұрыс айтады.

Педагогикалық процесті баланың бір уақытта ойнауы, дамуы және оқуы үшін ұйымдастыру өте қиын міндет, бірақ бұл жұмыста білім беру ойындарын қолданған кезде өте мүмкін.

Ойын әрекеті – бұл нәтижеге емес, іс-әрекет процесі мен жүзеге асыру әдістеріне бағытталған және баланың шартты ұстанымын қабылдауымен сипатталатын баланың белсенділігінің ерекше түрі.

Сөйлеуді дамыту, мысалы, рөлдік ойындар арқылы мүмкін болады. Ойынның бұл түрінің міндетті элементі проблемалық жағдайды шешу болып табылады. Белгілі бір мәселені шешуге негізделген рөлдік ойын бастауыш сынып оқушыларының коммуникативті белсенділігін барынша арттыруды қамтамасыз етеді. Мұндай ойындар үшін бірқатар ережелер бар:

- бұл бала өзін нақты өмірде туындауы мүмкін жағдайға қоюы керек;
- бала ұсынылған жағдайдағы рөліне бейімделуі керек, ал кейбір жағдайларда ол өзін ойнай алады, ал басқаларында-ойдан шығарылған рөлді алады;
- рөлдік ойындарға қатысушылар шынайы өмірде болып жатқан сияқты әрекет етуі керек, олардың мінез-құлқы олардың рөліне сәйкес келуі керек [5, 19 б.].

Жоғарыда айтылғандар ойын сөйлеуді дамытудың тиімді құралы болады деп болжайды. Әрі қарай, ойын бастауыш сынып оқушысының сөйлеуін дамытудың тиімді құралы болатын жағдайлардың сипаттамасына тоқталу керек.

Таныс ертегілерді немесе нақты оқиғаларды қайталау негізінде рөлдік ойындарды ұйымдастыру бастауыш сынып оқушыларының үйлесімді сөйлеуінің дамуына тиімді әсер етеді, өйткені бұл жаста бастауыш сынып оқушылары көптеген ертегілердің мазмұнымен таныс, бұл көптеген ертегі сюжеттерін қолдана отырып, рөлдік ойындардың репертуарын әртараптандыруға мүмкіндік береді. Бұл ретте бастауыш мектеп жасындағы балалардың тәжірибесі бар ертегілерді қайталау және жеке тәжірибеге, бақылауларға негізделген әңгімелер құрастыру мәтіннің құрылымына назар аудару алады [6, 439 б.].

Бастауыш мектеп жасындағы қос тілді балалар көптеген ертегілердің кейіпкерлерімен және оқиғаларымен таныс болғандықтан, үйлесімді сөйлеуді дамыту үшін ертегілер сюжетін баяндау маңызды, бұл мәтін құрылымында бағдарлау қабілетінің дамуына ықпал етеді: баяндаудың басталуын, ортасын және соңын белгілеу; баяндаудың дәйектілігі мен заңдылығын сақтау; ертегі кейіпкерлерінің сөйлеуін автордың ниетін сақтай отырып, дәл жеткізу, нәтижесінде бастауыш сынып оқушыларында өз сөздерін жеткізуде сөздердің

дұрыс қолданылуын бақылау мүмкіндігі қалыптасады.

Рөлдік ойындарды ұйымдастырудағы нақты оқиғаларды қайталау, біздің ойымызша, таныс ертегілерді қайталаудан гөрі күрделі міндет, өйткені ертегілер оқиғаларының реттілігі мен кейіпкерлердің мәлімдемелерін жас оқушылар жақсы меңгерген, ал нақты оқиғаларды қайталау кезінде олар баяндаудың семантикалық бірлігін өз бетінше бөліп көрсетуі керек. Бұл жағдайда сіз оқиғаның басталуын анықтап, презентацияның ортасын дамытып, тыңдаушыға түсінікті тиісті сөздерді тандап алуыңыз керек, бұл бастауыш сынып оқушыларының үйлесімді сөйлеуін жақсартуға ықпал етеді. Сонымен қатар, таныс ертегілер мен нақты оқиғаларды қайталау негізінде сюжеттік-рөлдік ойындарды ұйымдастыру осы процеске қарым-қатынасы төмен оқушыларды тартуға, олардың үйлесімді сөйлеуінің даму дәрежесін бағалауға мүмкіндік береді, өйткені нақты оқиғаларды қайталау кезінде оқушылар өздері куә болған оқиғаларды жеткізуде эмоционалды қызығушылық танытады, содан кейін сюжеттік-рөлдік ойынды ұйымдастырады. қарым-қатынасы төмен оқушылар айтқан оқиғалар бастауыш сынып оқушыларының ұжымдық ойындардағы рөлдік өзара әрекеттесуге деген қызығушылығын тудырады. Сонымен, оқушылардың сөйлеуінің барлық түрлерін дамытудың тиімді тетіктерінің бірі ретінде кескіндемемен жұмыс жасау үшін сюжеттік – рөлдік ойынды ұйымдастыру қарастырылуы мүмкін. Мысалы, сурет бойынша жұмыс тыңдау, сөйлеу, оқу, жазуды біріктіреді, ал студенттердің сөздік қорын байыту және нақтылау жұмыстарына ерекше назар аударылады. Картиналарды таңдау кезінде үйлесімді сөйлеуді дамыту бағдарламасының талаптары, ақпараттылығы, кескіндеменің танымдық мүмкіндіктері, білім алушыларға эмоционалды әсер ету қабілеті ескеріледі [7, 43 б.].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, мұғалімдер, ең алдымен, эмоционалды бұзылулардың алдын алу және балалардың психофизикалық денсаулығын нығайту мақсатында Балаларда эмпатияны, сенімді қарым-қатынас қажеттілігін және әлеуметтік мінез-құлық дағдыларын дамыту мақсатына ие. Осы мақсатқа жету үшін балаларды мінез-құлқын басқаруға, жағымсыз эмоцияларды басқаруға, өзін-өзі бағалауды қалыптастыруға үйрету керек.

Балалардың қоғамдағы қарым-қатынас дағдыларын дамыту, әлеуметтену және бейімделу процесі маңызды. Осы міндеттерге жетудің бір жолы-осы мақалада қарастырылған оқытуда ойын технологиясын қолдану.

Оқытуда ойын технологияларын қолдану, атап айтқанда, қос тілді балалардың үйлесімді сөйлеуін дамыту мәселелері бойынша одан әрі зерттеулерде рөлдік ойынның, бірлескен және диалогтық оқытудың, сондай-ақ виртуалды ортадағы шынайы жағдайлардың артықшылықтарын біріктіру мүмкіндігін анықтау көзделеді. Second Life (SL) онлайн виртуалды шындық платформасы негізінде білім беру моделін енгізу ұсынылады, ол бастауыш сынып оқушыларының рөлдік ойындарға, интерактивті оқытуға және оқу процесінде әлеуметтік өзара әрекеттесуге қатысу мүмкіндігін қамтамасыз етеді, бұл екі тілді балаларда үйлесімді сөйлеуді дамытуға мүмкіндік береді. [8, 10 б.].

Сонымен, бастауыш сынып оқушыларына арналған оқу-тәрбие процесіне Дидактикалық ойындарды енгізу зейіннің қалыптасуына, зейіннің тұрақтылығына, зейіннің бөлінуіне, ойлаудың дамуына, үйлесімді сөйлеудің дамуына және бастауыш сынып оқушыларының мектепке жалпы дайындығына ықпал етеді.

Осы бағытта жүргізіліп жатқан жұмыстардың бастауыш жалпы білім беру ұйымдарының, қосымша білім беру ұйымдарының практикалық қызметі үшін маңызы бар. Жаттығуларды қолдану әдістемесін әзірлеу және оларды іс жүзінде қолдану мүмкіндігі үйлесімді сөйлеуді дамытуға және балалардың үйлесімді психикалық дамуына ықпал етеді. Білім алушылардың психологиялық және физикалық денсаулығын сақтау денсаулық сақтау технологияларының негізі болып табылады және федералды мемлекеттік білім беру стандарттарына сәйкес білім беру саласында қолданылады. Осы бағыттағы мақсатты жұмыс мұғалімдерден бастауыш сынып оқушыларының психофизиологиялық ерекшеліктері туралы кең білім мен идеяларды талап етеді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Добрынин Н.Ф. Воспитание у учащихся внимания на уроке // Начальная школа. 2015, № 9. – С. 34-37.
- 2 Удальцова Е.И. Дидактические игры в воспитании и обучении младших школьников. – М.: Просвещение, 2015. – 268 с.
- 3 Выготский Л.С. Игра и ее роль в психологическом развитии ребенка // Вопросы психологии. 2016, № 6. – С. 62-76.
- 4 Курилова Т.Л. Игра и школьник // Развитие детей младшего школьного возраста в игровой деятельности. – СПб.: Детство-пресс, 2016. – С. 29-37.
- 5 Глухов В.П., Труханова Ю.А. Наши дети учатся сочинять и рассказывать. – М.: Аркти, 2015. – 24 с.
- 6 Смирнова Е.А., Ушакова О.С. Использование серий сюжетных картин в развитии связной речи младших школьников // Хрестоматия по теории и методике развития речи детей младшего школьного возраста. – М.: Книга по Требованию, 2016. – С. 434-442.
- 7 Артеменко О.И., Анзорова С.П. Использование средств речевой деятельности при обучении родному языку // Современные гуманитарные исследования. 2019, № 3. – С. 43-45.
- 8 Анзорова С.П., Платов А.В. Игровое обучение на базе платформы виртуальной реальности Second Life // Глобальный научный потенциал. 2019, № 12. – С. 10-13.

ҒТАМР 14.25.09

ЖАЛПЫ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА КОГНИТИВТІ ҚАБІЛЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЖАҢА ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Э. Есенкелді

*Магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ.*

Қазақстандық білім беруді дамытудың ұлттық стратегиясының негізгі міндеттері білім беру саласын жаңғырту болып табылады, бұл дамудың озық үздіксіз сипатын, әлемде болып жатқан барлық процестерге икемді жауап беру қабілетін болжайды. Білім алушылардың жас және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, олардың әлеуетін (қабілеттерін) ерте анықтауға және барынша толық ашуға бағытталған дамытушы педагогика негізінде оқу-тәрбие процесін қайта құру; сондай-ақ жеке бағдарлау және құзыреттілік тәсіл негізінде оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың мазмұнын, нысандары мен әдістерін жаңарту.

Түйін сөздер: әдіс, оқыту, когнитивті қабілет, білім беру стандарты.

Қазіргі таңда мемлекеттік білім беру стандартының (бұдан әрі – мемлекеттік білім стандарты) талаптарын ескере отырып, «Жаратылыстану» білім беру саласының мақсаты студенттерде жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің міндетті құрамдас бөлігі және оның шығармашылық әлеуетін дамыту ретінде негізгі және тиісті пәндік құзыреттілік ретінде жаратылыстану құзыреттілігін қалыптастыру болып табылады.

«Жаратылыстану» білім беру саласының биологиялық компоненті оқушылардың тірі жүйелердің жұмыс істеу заңдылықтары, олардың дамуы мен өзара әрекеттесуі, жансыз табиғатпен өзара байланысы, тірі табиғатты танудың негізгі әдістерін игеруі, әлемнің биологиялық бейнесін, білім, өмір, табиғат, денсаулық сияқты категориялардың құндылығын түсінуін, экологиялық проблемаларға деген көзқарасты дамытуды, Биосфера туралы хабардар болуын қамтамасыз етеді. Этика, биология бойынша білімді күнделікті өмірде және болашақ кәсіби қызметте қолдану, олардың қоғамдық даму үшін рөлін бағалау, биологияның ғылым ретінде даму перспективалары және оның биосфера мен адамзаттың өмір сүруін қамтамасыз етудегі маңызы.

Орта мектепте «биологияны» оқыту білім алушылардың негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыруға, олардың дербес ғылыми-практикалық, зерттеу-ізденістік қызмет дағдыларын игеруіне, олардың интеллектуалдық, психикалық, шығармашылық, моральдық, физикалық, әлеуметтік қасиеттерін дамытуға, өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі тәрбиелеуге ұмтылуға бағытталған [9]. Оқушылардың бейіндік мамандануының негізі ретінде пәндік құзыреттілікті қалыптастыру ерекше назар аударуды талап етеді. Оң оқу мотивациясын қалыптастыру, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру, білім алушыларды білім беру процесіне тарту, биология сабақтарында оқу ақпаратының үлкен көлемін тиімді игеру үшін когнитивті білім беру технологиясын қолдануға болады. Оқу процесіне құзыретті көзқарастың дидактикалық негіздерін көптеген ғалымдар зерттеді. Қазіргі тұлғаның құзыреттілік компонентіне отандық зерттеушілердің (В.В. Болатова, Е.В. Бондаревская, И.А. Зимняя, В.В. Краевский, В.В. Сериков, А.В. Хуторская және т.б.) еңбектерінде үлкен көңіл бөлінеді.

Негізгі бөлім.

Когнитивті білім беру технологиясы дәстүрлі әдістерге ең сәтті балама болып табылады. Дидактика сұрақтарына үнемі жаңа жауаптар іздеу қажеттілігі көбінесе дамып келе жатқан білім беру кеңістігінде оқушының өзін (оның қабілеттерін, жеке мақсаттарын, психикалық процестерін және жеке басының психикалық қасиеттерін) бағалау қиын болуымен байланысты. Сондықтан Л.С.Выготский ұсынған оқытудағы делдалдық принципі барған сайын өзекті болып отыр. ақпаратты беру кезінде қабылдаудың визуалды арнасы ерекше ақпаратқа ие. Тиісінше, графикалық бейнелерде ақпарат алу және түсіну мүмкіндігі көбірек. Суреттер тек ақпараттық ғана емес, сонымен қатар танымдық (танымдық) функцияны да жүзеге асыруы керек. Содан кейін когнитивті бейнелеу тәсілін жүзеге асыру туралы айту ұтымды, бұл көп өлшемді зерттеу тақырыбын тұтас кескін түрінде көрсетуге, содан кейін қабылдауға мүмкіндік береді.

Жобалық технологияны қолдана отырып сабақтар өткізеді, білім алушылардың проблемалық тапсырмаларды шешу үшін білімді қолдануды талап ететін практикалық шығармашылық тапсырмаларды ұйымдастырады. Дизайн мәдениетін игере отырып, оқушылар шығармашылықпен ойлауға, олардың алдында тұрған міндеттерді шешудің мүмкін нұсқаларын болжауға үйренеді. Осы технологияларды қолданудың тиімділігі мұғалімнің практикалық қызметінде мекеменің әкімшілік тексерулерінің нәтижелерін көрсетті.

Зерттеу әдісі.

Жұмыстың осы түрінің іс-әрекетінің иллюстрациясы мектепте «тиімді білім беру технологиялары FGOS іске асыру тәсілі ретінде» пәндік апталығы аясында өткізілген 5»А» сыныбындағы «зең саңырауқұлақтары: пеницилл және мукор» және 11-сыныптағы «экология мәселелері» тақырыбы бойынша ашық биология сабақтары болды.

Сабақ ұйымдастырушылық сәттен басталды. Үй тапсырмасын тексеру когнитивті білім беру технологиясының әдістерінің бірі болып табылатын

интерактивті тақтаны қолдана отырып, ауызша фронтальды сауалнама түрінде жүргізілді. Айта кету керек, балалар жұмыстың бұл түрімен таныс, сонымен бірге белсенділіктің жоғары дәрежесін көрсетеді. Сабақтың тақырыбын балалар құжатты талдай отырып айта алды, ол үшін ПОҚ қабылдау қолданылды (ұстаным, негіздеме, растау, тергеу). Бұл әдіс құжат авторының да, оқушының да дәлелді көзқарасын білдіруге көмектеседі. Әрі қарай оқушылармен бірге Сабақтың міндеттері белгіленді. Тақырыпты түсіндіру кезеңі «Идеялар себеті» әдісін қолдана отырып, «зеңдер» видефрагментін қарауды қамтыды. Фильм барысында әр оқушы сұрақ қойып, оған жауап беруі керек еді. Материалды бастапқы бекіту кезеңінде әр оқушы қойылған сұраққа жауап бере алды, осылайша алғашқы түсінуде олқылықтар болмағанын көрсетті. «Идеялар себетін» қабылдау арқылы мұғалім оқушылардың сабақтың талқыланатын тақырыбы бойынша білетіндерінің бәрін анықтай алды. Статикалық кернеуді жеңілдету үшін денсаулық сақтау технологиясының элементі ретінде динамикалық үзіліс жасалды.

Балалардың назары тарай бастағанда, оларға басқа қызмет түрі ұсынылды-негізгі себептерді көрсете отырып, оқулық материалын мағыналы оқу. Сабақтың осы кезеңінде мәтінді оқыған кезде белгішелермен таңбалау әдісі қолданылды. Балалар фактілерге сүйене отырып, зеңдердің құрылымындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтардың себептерін анықтай алды, дәптерлерінде эскиздер жасай алды. Сабақта жоғары өнімділік сақталды. Зерттелген материалды бекіту барысында барлық оқушылар тапсырмаларды орындап, жұмысты өзін-өзі тексерді. Осы кезеңде алынған нәтиженің қойылған мақсаттармен арақатынасы орындалды. Оқушылар сабақта пысықталған сұрақтар шеңберінде өз іс-әрекеттеріне өзін-өзі талдау және өзін-өзі бағалау жүргізді. Нәтижесінде өз қызметі мен сыныптастарының жетістіктерін талдау және бағалау мүмкіндігі болды. Оқу процесін ұйымдастыруда сыни ойлауды дамыту әдістемесі материалды игеруге көмектеседі, шамадан тыс жүктемелерден аулақ болады, әртүрлі іс-шараларды, соның ішінде компьютерлік құралдарды ұйымдастыруға баса назар аударады.

11-сыныптағы «Экология мәселелері» тақырыбындағы екінші сабақ. Сабақтың құрылымы келесі кезеңдерді қамтыды: ұйымдастырушылық кезең, үй тапсырмасын тексеру, фронтальды сауалнама, білімді өзектендіру, білімді жалпылау және жүйелеу, оқытуды қорытындылау, үй тапсырмасын анықтау және оны орындау бойынша нұсқаулық. Сабақ бағдарламаға сәйкес келді. Білім беру, дамыту және тәрбиелеу мақсаттары қойылды. Балаларда өз еліне деген сүйіспеншілік пен құрмет сезімін, азаматтық ұстанымды тәрбиелеу.

Мұғалім қолданатын оқу іс-әрекетінің түрлері: фронтальды топтық жұмыс, жеке жұмыс, карточкалар бойынша жұмыс, жазбаша түрде жұппен жұмыс, сұрақтарға жауаптар, оқулықпен жұмыс, карточкалар бойынша жеке жазбаша тапсырма. Барлық осы іс-шаралар сабақ барысында оқушылардың белсенді қатысуына ықпал етті. Әр түрлі әрекеттердің орташа ұзақтығы мен ауысу жиілігі 7-10 минутты құрады.

Оқытудың қолданылатын түрлерінің саны: ауызша, көрнекі, аудиовизуалды, өзіндік жұмыс; оқыту түрлерінің кезектесуі 10-15 минут. Сабақта оқушылардың бастамашылығы мен шығармашылық көрінісін жандандыруға ықпал ететін әдістер де қолданылды, бұл олардың қызмет субъектілеріне айналуына мүмкіндік береді. Әдіс «егер...». Оқушыларға әлемде бірдеңе өзгерсе не болатыны туралы сипаттама жасауға немесе сурет салуға шақырылады, мысалы: қан плазмасындағы натрий хлоридінің пайызы 10 есе артады; жүйке ұштары немесе нервтердің өзі жоғалады; жыртқыштар шөпқоректі болады; барлық адамдар өлуді тоқтатады және т.б. Оқушылардың мұндай тапсырмаларды орындауы олардың қиял қабілетін дамытып қана қоймайды, сонымен қатар нақты әлемнің құрылымын, ондағы барлық нәрсенің, ғылымдардың байланысын жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Сабақтың ажырамас бөлігі дене шынықтыру болды. Оқушылар білімге қызығушылық танытты, олар көбірек білуге ұмтылды, белсенділіктеріне қуанды. Мұғалім олардың тілектерін мақұлдау сөздерімен көтермелеп, олардың бастамаларын қолдады. Сабақтың аяқталуы сабырлы болды: оқушылар мұғалімге сұрақтар қоюға мүмкіндік алды, мұғалім үй тапсырмасына түсініктеме берді. Сабақ соңында оқушылар сабақтан сабырлы түрде шығып, мұғаліммен қоштасып, өткізілген сабақ үшін бір-біріне өзара алғыстарын білдірді. Сабақтың міндеттері шешіліп, сабақтың мақсатына қол жеткізілді.

Когнитивті құбылыстарды талдауға *evo*– және *devo* синтезінің перспективасы адамның когнитивтік қабілеттерін жануарлардың когнитивтік мүмкіндіктерімен салыстырған бұрынғы эволюциялық тәсілдерді және адам әлеміне қолданылатын даму теориялары тұрғысынан көзқарастарды – баланың жеке дамуын немесе ежелгі адамнан қазіргі адамға дейінгі филогенетикалық даму процесін біріктіруді білдіреді. Зерттеудің бұл әдістері бүгінде біртұтас, интегралды әдіске, ал адам әлеміндегі тірі эволюция мен дамудың фрагменттері оның пайда болуымен, секірулерімен, бұрылыстарымен, тармақталуымен сызықтық емес эволюцияның жаһандық процесіне сәйкес келеді.

Когнитивті дайындық білім алушылардың жаңа оқу материалын игерудегі барлық іс-әрекеттерінің сәттілігін анықтайды. Биология сабақтарындағы құзыреттілік тәсіл оқушының хабардарлығын емес, алынған білім мен алынған дағдылар мен дағдылардың көмегімен нақты жағдайларда туындаған мәселелерді шеше білуді бірінші орынға қояды. Демек, пән бойынша білімді көрсетіп қана қоймай, ұсынылған немесе стандартты емес жағдайда осы білімді тиімді қолдану қабілеті мен тәжірибесін көрсететін студент ең жоғары бағаға лайық болуы мүмкін. Орта мектепте биология сабақтарында негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыру мәселесі бойынша әртүрлі ақпараттық дереккөздерді пысықтағаннан кейін және өз педагогикалық тәжірибеміздің негізінде біз жалпы білім беретін мектеп оқушысына қазіргі қоғамда, ақпараттық кеңістікте, еңбек нарығының өткінші дамуында, одан әрі білім алуда бағдарлауға мүмкіндік беретін өмірлік маңызды құзыреттіліктерді игеру деген қорытындыға келдік.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Экологиялық білім бағдарламасы. Ы. Алтынсарин атындағы Қазақстан Білім академиясының республикалық баспа кабинеті. 2009. – 127 б.
- 2 Тугелбаева Г.Т. Системно-структурные аспекты программного обеспечения процесса преподавания экологии в школах и вузах. Каз Гос ИНТИ, 2005.
- 3 Кудайбергенова К.С. Құзырлылық табиғаты – тұлғаның өзіндік дамуында. Әдістемелік құрал – 2006.
- 4 Қазақстан Республикасының «Қоршаған ортаны қорғау туралы Заңы» // Егемен Қазақстан. №151, 2017.
- 5 «Жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында «Мектеп – жоғары оқу орны» жүйесінде жаратылыстану ғылымы бойынша білім беру сабақтастығының теориялық және әдіснамалық негіздері» (аралық) ғылыми зерттеу жұмысы туралы есеп. – Нұр-Сұлтан, 2018. – 54 б.
- 6 Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – М., 1997.
- 7 Эрдынеева К.Г., Кадашникова Э.Б. Экологическая компетентность как феномен педагогической реальности // Успехи современного естествознания. 2009. № 1. – С. 59-62.
- 8 Батищева Г.С. Құзыреттіліктерді қалыптастыру жолдары // Қазақстан мектебі журналы. 2010. – № 7. – Б. 56-58.
- 9 Ермаков Д.С. Формирование экологической компетентности учащихся. – М.: МИОО, 2009. – 180 с.
- 10 Үпішев Е.М., Мұқаулы С. Табиғатты пайдалану экономикасы. – Алматы, 1999. – 269 б.

ҒТАМР 14.25.09

ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫНЫҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

А.Г. Кенжеғалиева, М.Н. Иманбаева

Мұғалімдер, Қадір Мырза Әлі атындағы №47 ЖОББМ, Орал қ.

Білім беру процесін ақпараттандыру қазіргі білім берудің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Оқытудың принципті жаңа құралы және танымның қуатты құралы болып табылатын қазіргі компьютерлік технологияларды пайдалану білім берудің әдіс-тәсілдері мен ұйымдастыру формаларын дамытып, сапалы түрде қолдану оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыруға, белгілі тақырып аясында өз пікірін дәлелді түрде жеткізуге көмектеседі, шығармашылық ойынының дамуында басты рөл атқарады.

Түйін сөздер: ақпараттық технология, дарынды балалар, сапалы білім, ұстаз, шәкірт.

Қазіргі ұстаздар алдындағы міндет – ғылым мен техниканың даму деңгейіне сәйкес оқушының білімі терең, іскер және ойлауға қабілетті, әлемдік стандарттар негізінде жұмыс істей алатын құзырлы тұлғаны қалыптастыру. Мұндай талапқа сай қызмет істеу үшін ұстаз үздіксіз ізденісте кәсіби білікті болуы тиіс.

Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып, оның даму үшін қажетті технологияларды қолдану, сын тұрғысынан ойлауға мүмкіндік беру, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АКТ-ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) қолдану болып табылады.

Қазіргі білім беру стратегиясы барлық білім алушыларға өз таланттарын және шығармашылық талаптарын, жеке жоспарларын іске асыруларына мүмкіндік жасауда. Бұл позициялар Отандық мектептердің гуманистік даму

тенденциясына сәйкес келеді. Білім алушылардың жеке мүмкіндіктерімен педагогтар хабардар болып, оларды үздіксіз дамытып «арттырулары» қажет.

Дүниежүзілік озық тәжірибелерге сүйеніп, жаңа типті оқыту, яғни әр баланың табиғи қабілетін дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасай отырып, оны жан-жақты дамыту керек. Қазіргі білім берудегі басты мақсат – жас ұрпақтың білім деңгейін көтеру және жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыру. Сонымен қатар, олардың өз бетімен жұмыс жасауларына жағдай жасау және шығармашылық қабілеттерін дамытуда жаңа педагогикалық технологиялар, инновация қажет.

Инновация сөзі латын сөзінен аударғанда жаңалықты енгізу деген ұғымды білдіреді. Ал инновациялық тәрбиелеу дегеніміз – жаңалықты ашу, оны игеру және өмірге енгізу. Қазіргі таңдағы кейбір жаңалықтар жүйесі – ескінің айналып келуінен немесе өзгеріске түсіп, қайталануынан туған болмыстың сипаты. В.Г. Белинский: «Ең ескі дүниені жаңа мен байланыстырып, өзгеше 33 сипат беріп, жаңалық ашуға болады» деген болатын. Мысалы, В.Т. Шаталовтың тірек конспектілері педагогикада бұрыннан қолданылып келе жатқанымен, мектептердің қазіргі даму жағдайына байланысты оны «жаңа» бір әдіс-тәсіл ретінде, яғни белгілі бір өзгерістерді өмірге енгізу арқылы мұғалімдердің жұмысында кеңінен пайдалануға болады. Инновациялық технологиямен оқыту, оны қолдан, жеке тұлғаның қабілеттерін дамытуда тиімді пайдалану – біздің алдымызда тұрған басты міндет.

Инновациялық технология – кәсіби шеберлікті арттырудың негізі. Сондықтан оқушыларға іскерлік қарым қатынасты инновациялық технологияға сүйене отырып оқыту қажет. Қазіргі таңда инновациялық технологиялардың түрі өте көп. Оларды терең зерттей отырып, оқушылардың іскерлік қарым-қатынас тілін дамытуда тиімді қолдана білу керек. Барлық деңгейдегі әдістемелік жұмыстардың инновациялануы қазіргі білім берудің нәтижелігін қамтамасыз етеді. Нәтижеге бағытталған жұмыстың барлығына да инновациялық жүйемен оқытудың орны ерекше.

Заман талабы – ғылым мен техниканың қарыштап дамуы 400-ге жуық кәсіптік әдіс-тәсілін шебер меңгеруді талап етіп отыр. Осыған орай, оқу-тәрбие жұмысында да оқытудың технологиясын меңгеру сөзі өмірге келді.

Техника, технология – (техника ілімін зерттейтін ілім) логос атауы барлық кәсіпте қолданып шеберлік ұғымын береді. Технология – грек сөзі, сол сияқты ағылшын тілін оқыту тәсілдерін шеберлікпен ұйымдастыруды талап етеді. Оқытудың әдіс-тәсілін шебер пайдаланатын мұғалімдердің сабағы да қызықты тартымды өтеді. Мұндай ұстаздарды оқушылар әрқашан да асыға күтеді: Ұстаздық шеберлікті игеру оңай емес, оқыту әдістемесін жақсы игерумен бірге барлық білім салаларының жетістіктеріне сүйіне отырып, ең тиімді деген әдіс-тәсілдер жүйесін шығармашылықпен қолдана отырып жұмыс істеген ұстаздар мақсатына жетеді.

Қазір технология ұғымы іс-тәжірибемізде жиірек қолданылып, тәжірибемізге енуде. Ал технология түсіндірме сөздікте – қандай да болса істегі, шебірліктегі, өнердегі адамдардың жиынтығы деп, ал мақсатқа қол

жеткізу жолындағы қолданылатын барлық қисынды ілім адамдарды мен әдіснамалық құралдарының жүйелі жиынтығы және жұмыс істеу реті деп түсінік береді. Технология жүзеге асатын жүйенің жобасы. Ал, жүйе – дара тұлғаны қалыптастыруға бағытталған, белгілі бір мақсатқа жету жолындағы арнайы ықпалды ұйымдастыруға қажетті өзара байланысқан әдістердің жиынтығы.

Қазақстанда жалпы орта білім беруді жаңғырту стратегиясы мектептегі оқыту процесін түбегейлі жаңартуға бағытталған. Білім беру процесін мектеп оқушыларының бойында өзіне және өз елінің игіліне деген жауапкершілігінің қалыптасуына, олардың дербес, төзімді және әлеуметтік белсенді тұлға байланысты қалыптастыруымен құндылықтарының дамуына бағыттау қажеттігі көзделуде.

Осы мақсаттарға жету білім беру процесін өзгерту ғана емес, сондай-ақ жеке тұлғаның әлеуметтенуіне, кәсіби өзін-өзі анықтауына, негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыруға қажетті және оқушының бойындағы қасиеттерін дамытуға, біліктері мен дағдыларын қалыптастыруға бағытталған педагогикалық әрекетті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін, жағдайлар, құралдар, әдістер жиынтығын қолдануды көздейтін тың қызметті ұйымдастырумен тікелей байланысты. Болашақтың бүгінгіден де нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын күш – тек білімде. Қай елдің өсіп-өркендеуі, өркениетті дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. Оқуы мазмұны жаңартылып, жаңа педагогикалық технологияларды қолдануда. Қоғамдық дамудың жаңа кезеңінің талаптарына орай мектептердегі оқыту жүйесі бірқатар өзгерістерге ұшырауда. Оған мына жағдайлар себеп болуда:

- ақпараттық технологияның жедел дамуы;
- жаңа үлгідегі мектептердің пайда болуы;
- дарынды балалармен жұмыс істеу бағдарламасының дүниеге келуі.

Осы қағидалардың мән-мағынасын жете түсіну, балаларға білім беру кезінде бұл тұжырымдарды басшылыққа алу – әрбір ұстаздың мызғымас қағидасына айналуы керек. Өйткені, әрбір жаңа іс пен тың бастаманың өмір талабынан туындайтыны секілді, мектептерде бала оқытудың, оларға сапалы әрі терең білім берудің алғышарты – өмір талап етіп отырған жаңа технология болуы керек.

Қазіргі кезде білім берудің, оны дамытудың көкейтесті мәселелерін шешу нақты ғылыми-теориялық және өмірлік бағыттағы реформаны қамтамасыз ететін, тұтас, интегративтік дамытуға жобалау мен жасақтауды, ерекше оқу тәрбие үрдісін, жоғары тиімділіктегі педагогикалық технологияның пайда болуын талап ететін дидактикалық ғылымға тікелей тәуелді. Елімізді парасатпайымға негізделген әрі ғылымды мол қажет ететін материалдық өндірістері басым дамыған мемлекетке айналдыру белгілі мақсатқа бағыт алумен айқындалады. Мұндай міндетті шешу мұғалімдерден оқу үрдісіндегі жаңа технологияны меңгеруді, педагогикалық жаңалықтарды тәжірибеде батыл енгізуді талап етеді.

Оқу мен тәрбие – егіз. Оны бір бірінен бөліп қарауға болмайды. Осыны жүзеге асыратын ұстаз десек, ол – бір елдің болашағы үшін еңбек ететін аса қасиетті де құрметті мамандық иесі. Оның парасатты жүріс-тұрысы, сөйлеу мәдениеті, ішкі жан дүниесі, тіпті киім киісі, бәрі баланың назарынан тыс қалмайды. Қазақтың кемел ойлы ұстазы А.Байтұрсынұлы: «Мұғалім нашар болса, сыйлы мектепте отырып сабақ бере алмайды. Ұстаз болу оңай нәрсе емес. Тәртіппен жасалған оқу құралдарымен оқытуға, тәртіппен жасалған оқу құралдарын тәртіпсіз жасалған құралдар орнында тұтынады» – деген еді.

Ұстаздың тәрбие үрдісінде шешуші рөл атқаратынын да ұмытпауымыз керек. Шәкірттер өз ұстаздарының жүріс-тұрысына, мінез-құлқына, іс-әрекетіне, дүниетану көзқарасына еліктемей тұра алмайды. Орыстың педагогы К.Д. Ушинский: «Тәрбиенің қайнар көзі тек адамның жеке басының өнегесіне негізделген. Ешқандай жарғы да, бағдарлама да, ешқандай орынның жасанды әрекеті де оның орнын баса алмайды», – деп текке айтпаған.

Оқу жастардың жүрегін тебірентіп, ой сезіміне әсер ету үшін, біріншіден, тәрбиеші-ұстаз саяси жағынан сауатты, жан-жақты білімі болуы шарт; екіншіден, тәлімгер ұстаздың оқушы жүрегіне білімді жеткізе алатын шеберлігі қажет, үшіншіден – мұғалім оқу-тәрбие үрдісін жүргізу кезінде оқушының психологиялық ой-өрісінің өсу, даму дәрежесін түсінетін сезімтал психолог болуы керек. Л.Н. Толстой: «Мұғалімнің өн бойына, өз ісіне, шәкіртіне деген сүйіспеншілігі жинақталса ғана ол – нағыз ұстаз» деген еді.

Қазір педагогика теориясы елеулі өзгерістерге еніп, білім беру мазмұны жақсарып, жаңа технологиялар өмірге келуде. Оқытудың жаңа технологияларын алдымен жете меңгерген, онан соң оны оқу мазмұнына, оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне қарай таңдап пайдаланудың маңызы зор. Жаңа заман адамдарын саналылық пен парасаттылыққа тәрбиелеуді бізден қоғам талап етеді.

XXI ғасыр – адамзат шығармашылығының дәуірлеу ғасыры. Сондықтан біздің алдымызда жеке тұлға шығармашылығының бастауын, қайнар көзін ашып, оның тұлғалық қасиеттерінің дамуына жағдай жасау міндеті тұр. Осы міндетті педагогикалық тұрғыдан өте жоғары деңгейде атқаруда әрқайсысымыз өзіндік үлесімізді қосуға тиіспіз. өз пікірін, өз ойын қорғай алатын, шығармашылық қабілетін дамытып, өз бетінше шешім қабылдай алатын дара тұлға тәрбиелеуде дамыта оқытудың өзіндік үлесі болары сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер

1 Құбашева М. Жаңа ақпараттық технологиялармен оқыту // Информатика негіздері. 2010.

2 Раджерс Э. Инновация туралы түсінік // Қазақстан мектебі, №4, 2006. – 15 б.

3 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы, 2009. – 263 б.

4 Көшімбетова С. Оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін пайдаланудың педагогикалық шарттары. – Алматы, 2008.

5 Давыдов Э. Дамыта оқыту технологиясы. Педагогикалық шығармалар, 1998.

ҒТАМР 14.29.29

ЖЕҢІЛ ЗИЯТЫ ЗАҚЫМДАЛҒАН МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ МОНОЛОГТЫҚ СӨЙЛЕУІН ДАМЫТУДЫҢ ТӘЖІРИБЕСІНЕ ТАЛДАУ ЖАСАУ

А.К. Рсалдинова

Ғылыми жетекші, п.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

З.Р. Мамиева

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада ерекше қажеттілігі бар балалардың өсу тенденциясы көрсетіліп, арнайы білім берудің өзеткілігі негізденіп отыр. Соның ішінде жеңіл зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу дамуының маңыздылығын автор ерекше көрсетіп отыр. Сөйлеу – адам баласының ең негізгі функцияларының бірі, тіршілік пен коммуникация көзі ретінде анықталуда. Жеңіл зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі бала өз ойларын мағыналы, грамматикалық тұрғыдан дұрыс, дәйекті түрде жеткізуі үшін белгілі бір даму мен әрекет дәрежесін орындау керек. Авторлардың пайымдауынша, осы мақсатқа жету үшін монологтық сөйлеуді жетелеу формалары мен келістері кешенді әрі жан-жақты болуға тиіс.

Түйін сөздер: монолог, зияты зақымдалған балалар, байланыстырып сөйлеу, оқу мотивациясы, қарым-қатынас, таным саласы, даму.

Білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінде зияты зақымдалған балалар санының көбеюі, сәйкесінше, үлгерімі төмен, мінез-құлық нормаларынан ауытқулар, басқалармен қарым-қатынас қиындықтарында көрінетін осы санаттағы балалардың қоғамдағы дезадаптациясының алдын алу және жеңу мәселесі болып отыр. Сонымен қатар, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жаңа өмірлік мәселелерді тиімді шеше алатын шығармашылық белсенді тұлғаны қалыптастыру қажеттілігін талап етеді.

2023 жылдың ресми мәліметтеріне қарағанда білім алу ерекше қажеттілігі бар балалардың саны 162 мыңнан асып тұр. Ол жалпы балалар популяциясының шамамен 3% алады. Демек, ерекше оқу талаптары бар балалардың арту тенденциясы байқалады [1].

Әсіресе, орталық жүйке жүйесінің зақымдалуынан пайда болған зият саласындағы кемшіліктері бар балалардың сапалық та сандық та жағынан көп болуы әлеуметтік және қоғамдық жүйедегі өзекті мәселелердің біріне айналуда.

Заманауи білім беру оның жалпы санынан жеңіл зияты зақымдалған балалардың пайызының көбеюі проблемасына тап болды. Көп жағдайда мұндай балалар арнайы мектептердің оқушылары болып табылады.

Шартты түрде балаларды үш үлкен санатқа бөлуге болады: қалыпты дамуы бар балалар, дарынды балалар және денсаулығының әртүрлі бұзылыстары бар балалар, соның ішінде зияты зақымдалған балалар. Зияты зақымдалған балаларды құрдастарынан танымдық іс-әрекеттің дамымауы ажыратады, атап айтқанда: бейнелі ойлаудың болмауы, оның беткейлігі мен нақтылығы, сөйлеудің болмауы немесе қалыпты дамып келе жатқан балалармен салыстырғанда оның айтарлықтай кешігуі мен бұзылуы. Бұл санаттағы балаларда эмоционалды-еріктік саланың бұзылуы бар, бұл өз кезегінде олардың жалпы дамуына, мінез-құлқына және оқуына әсер етеді. Жеңіл зияты зақымдалған барлық балаларда ми қыртысының зақымдануы бар, нәтижесінде оның құрылымы мен қызметі бұзылады, мұның бәрі бала бойындағы психикалық дамуда да, ақыл-ой әрекетінде де бірқатар ауытқуларға әкеледі.

Зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілін дамыту мәселелері З.А.Мовкебаева, И.А.Денисова, Л.С. Выготский, А.А.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, Е.И.Тихева, Д.Б.Эльконин, Г.Петрова сияқты ғалымдардың еңбектерінде тұжырымдалған.

Монологтық сөйлеуді қалыптастыру мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс істеудің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Тәжірибе көрсеткендей, арнайы дайындықсыз балалар сөйлеу әрекетінің контекстік, сипаттамалық және баяндау сияқты күрделі түрін игере алмайды, өйткені психологиялық тұрғыдан ол күнделікті сөйлеуге қарағанда күрделі болып саналады [2].

Адам өмірінің алғашқы жылдарында оның дамуының басым түрлерінің бірі-сөйлеу, ол зияты зақымданған балада жиі зардап шегеді, өйткені мұндай баланың миының органикалық зақымдануы тұтастай алғанда және оның сөйлеуінің барлық функцияларының дамуына әсер етеді. Оның сөйлеуі кедейлікпен, қарапайымдылықпен, сөздік қорының күрт шектелуімен сипатталады. Мұның бәрі ерекше баланың психикалық дамуына және оның оқуына әсер ете алмайды. Сондықтан арнайы мектепте сөйлеу бұзылыстарын түзету процесінде жетекші орын логопедиялық жұмысқа беріледі.

Мұндай балалар мектептегі дезадаптациямен сипатталады: төмен оқу үлгерімі, мінез-құлық нормаларының бұзылуы, қарым-қатынастағы проблемалар, ересектер мен балалармен ерекше балаларды оқытуда айтарлықтай қиындықтар туындайды. Алайда, қазіргі қоғам жоғары тиімділікпен өмірлік мәселелерді шеше алатын баланың шығармашылық белсенді тұлғасын қалыптастыруды талап етеді. Байланыстырып сөйлеуді қалыптастыру проблемасының өзектілігі-бұл адамның барлық іс-әрекетінің және оның жалпы мінез-құлқының негізгі құрамдас бөлігі.

Зияты зақымданған барлық балалар монологтық сөйлеудің қалыптаспауымен, дамымауымен немесе оның болмауымен сипатталады, бұл мұндай балалардың жалпы дамуына олардың оқуы мен әлеуметтенуіне әсер ете

алмайды. Біртұтас сөйлеуді, ақыл-ой әрекетін дамыту, сондай-ақ мектеп бағдарламасын, әлеуметтік бейімделуді игеру келісімді сөйлеуді қалыптастыру үшін арнайы, мақсатты, уақтылы ұйымдастырылған іс-әрекетті ұйымдастыру арқылы мүмкін болады.

Қазіргі заманғы арнайы әдебиеттерді саралау барысында аталған проблеманы жан-жақты аз зерттелінгені көрінеді, дегенмен тек монологтық сөйлеу – бұл зияты зақымдалған баланы сәтті тәрбие алу мен оқытудың және оны қоғамда одан әрі әлеуметтендірудің шарты. Бүгінгі таңда осындай оқушыларда монологиялық сөйлеуді қалыптастыру мәселесі өзекті болып қала берді және олардың қоғамдағы болашақ әлеуметтенуінің, арнайы түзету мектебінде табысты оқудың кепілі – байланыстырып сөйлеу болып табылады.

Баланың байланыстырып сөйлеуінің қалыптасуы әрқашан ауызша сөйлеудің жалпы даму деңгейін көрсетеді, ол сөйлеу әрекетінің ең күрделі түрі. Бұл логикалық, дәйекті, грамматикалық тұрғыдан дұрыс жүзеге асырылатын белгілі бір мазмұнның ретін анықтайтын монологтық сөйлеу. Балаларды мектепте оқытудың сәттілігі көбінесе олардың байланыстырып сөйлеудің дамуында мен меңгеру деңгейіне байланысты (Р.Е. Левина, В.П. Глухов, В.К.Воробьев және т.б.). Ендеше, монологтық сөйлеудің дамуы тікелей түрде байланыстырып сөйлеу әрекетінің сапасына ықпал етеді [3].

Жеңіл зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі балалардың монологтық сөйлеудегі мәтіндік оқу материалдарын барабар қабылдау және жаңғырту, сұрақтарға толық жауап бере білу, өз пікірін өз бетінше айта білу – осы және басқа да оқу әрекеттерінің барлығы байланыстырып сөйлеуді дамытудың жеткілікті деңгейін талап етеді. Олай болса, әр жеңіл зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі бала өз ойларын мағыналы, грамматикалық тұрғыдан дұрыс, дәйекті түрде жеткізуді үйренуі керек. Сонымен қатар, олардың сөйлеуі тірі, тікелей, мәнерлі болуы керек.

Жеңіл зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі балалардың монологтық сөйлеу формасы ақыл-ой, сана әлемінен бөлінбейді: сөйлеудің үйлесімділігі – бұл ойлардың зияткерлік саласындағы тізбектілік пен себеп-салдардың түсіну анықтылығы. Біртұтас сөйлеуде баланың ойлау логикасы, оның қабылданған нәрсені түсіну және оны дұрыс, анық, логикалық сөйлеуде білдіру қабілеті көрінеді. Баланың өз сөзін қалай құра алатындығына байланысты оның сөйлеу дамуының деңгейін бағалауға да болады. Жеңіл зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі балалардың мектепте оқытудың сәттілігі көбінесе олардың ауызша сөйлеуді, нақты айтқанда монологты меңгеру деңгейіне байланысты.

Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуін дамыту әдістемесінің мәселелері көптеген педагогикалық зерттеулерде көрініс тапты (А.М. Леушина, Э.П. Короткова, Л.В. Воронина, Е.М. Струнина, А.Г. Арушанова, О.С. Ушакова және т.б.) [4].

Монологиялық сөйлеуді оқыту әдістемесі Е.И. Тихеева, Л.А. Пенъевская, О.И. Соловьева, А.М. Бородич, Э.П. Короткованың еңбектерінде ұсынылған. Л.М. Гуревич, А.А. Зражевский, О.С. Ушакова және басқалар [2, 166 б.]. Балабақшада балаларды оқытатын монологтың түрлері әдістемеде бұрыннан

анықталған. Мектеп жасына дейінгі балалар әңгімелеуді мәтіндерді өз бетінше құру және дайын мәтіндерді қайталау ретінде меңгереді.

Л.П. Якубинскийдің монолог туралы ұстанымын қарым-қатынастың ерекше түрі ретінде қабылдай отырып, Л.С. Выготский монологтық сөйлеуді диалогқа қарағанда тарихи түрде дамитын сөйлеудің ең жоғары формасы ретінде сипаттайды. Монологтың ерекшелігі (ауызша да, жазбаша да). Л.С.Выготский өзінің ерекше құрылымдық ұйымында, композициялық күрделілігінде, сөздерді барынша жұмылдыру қажеттілігін қарастырады. С.Л.Рубинштейн монологтық сөйлеу туралы ілімді дамыта отырып, ең алдымен ол біртұтас сөйлеу құрылымында ойды ашу қабілетіне негізделгенін атап өтеді. Монологтық сөйлеудің күрделілігі, ол «бөгде тыңдаушыға арналған және оған түсінікті болатын азды-көпті кең сөйлеу тұтастығын жеткізу» қажеттілігін түсіндіреді.

Жеңіл зияты зақымдалған балалардың сөйлеу тілінің даму ерекшелігіне тоқталар болсам, зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі оқушылардың оқушыларының сөздік қоры айтарлықтай аз, өте жұпыны. Белсенді және енжар сөздік қорларының арасындағы айырмашылық көп, тіпті екі есе артық. Сөздік қорларындағы аз сөздің өзін, тура мағынасында дұрыс қолдана алмайды.

И.М. Сеченовтың айтуынша, бала үшін сөз белгілі бір уақытқа дейін ұғым емес, тек бірнеше заттың атауы болып келеді, біртіндеп оның мағынасы нақтыланады.

Зияты зақымданған барлық балалар монологтық сөйлеудің қалыптаспауымен, дамымауымен немесе оның болмауымен сипатталады. Монологтық сөйлеуі бастауыш мектеп жасында ғана толық дами бастайды, өйткені сөйлеудің барлық дамуы уақыт бойынша кешеуілдейді. Зияты зақымдалған балаларда монологтық сөйлеудің дамуы диалогты игергеннен кейін ғана жүреді. Монологтық сөйлеуге жүгінбейді, өйткені олардың сөйлеу белсенділігі әлсіз және тез таусылады. Олар берілген тақырып бойынша әңгіме құрастыруда үлкен қиындықтарға тап болады.

Монологтық сөйлеуді оқыту әдістемесі Е.И. Тихеева, Л.А.Пеньевская, О.И. Соловьева, А.М. Бородич, Э.П. Короткованың, Л.М. Гуревич, А.А.Зражевский, О.С. Ушакова еңбектерінде ұсынылған.

Жеңіл зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі балалардың монологтық сөйлеуге үйрету камтиды:

- ойыншықтар, заттар туралы әңгімелеу;
- сурет бойынша әңгімелеу;
- тәжірибеден әңгімелеу;
- шығармашылық әңгімелеу.

В.В. Гербова сюжеттік-дидактикалық ойындар әзірленді, онда балалар белгілі бір рөл атқара отырып, затты сипаттаулары керек.

Әдістемелік әдебиеттерді зерделеу барысында Р.И. Лалаева, Т.Б.Филичева, А.В. Ястребова, А.М. Курицын ұсынған ауызша монологтық сөйлеуді қалыптастыруға бағытталған әртүрлі дидактикалық ойындар мен жаттығуларды қолдануға болады.

Жеңіл зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі балалардың монологтық сөйлеуге үйрету мыналарды қамтиды: ойыншықтар, заттар туралы әңгімелеу; сурет бойынша әңгімелеу; тәжірибеден әңгімелеу; шығармашылық әңгімелеу. Алайда, қазіргі әдістемеді балалар әңгімелерінің жетекші классификациясы мәтіннің функционалдық сипаттамаларын көрсететін классификация болып табылады: монолог-сипаттама, монолог-баяндау, монолог-пайымдау. Монологтың әр түрі өз функциясын орындайды және өзіндік құрылымы бар. Монологтық сөйлеуге үйретудің заманауи әдістемесі балаларда тілдік жалпылауды, мәтіннің әр түрінің ерекшеліктері (мақсаты, құрылымы) туралы қарапайым білімді қалыптастыруға негізделген. Балаларға келесі формаларға үйреткені дұрыс:

- мәлімдеменің тақырыбын түсіну және ұғыну, оның шекараларын анықтау; қажетті материалды таңдау;
- мәтіннің құрылысы мен байланыс әдістері туралы қарапайым білімді меңгеру; материалды қажетті ретпен орналастыру;
- тіл құралдарын нормалар мен міндеттерге сәйкес пайдалану;
- сөйлеуді әдейі және ерікті түрде құру.

Балаларды әңгімелеуге және қайталауға үйретуде әр түрлі әдістерді қолдану ұсынылады:

- мотивациялық көзқарас;
- әңгіме үлгісі;
- әңгіме үлгісін талдау;
- бірлескен баяндау (фразалық, параллель, қолдау);
- әңгіме жоспары;
- оқиғаны ұжымдық құрастыру;
- оқиғаны бөліктерге бөлу; модельдеу;
- балалар әңгімелерін бағалау.

Жұмыс әдістер мен тәсілдерді таңдау балалардың жасына, әңгімелеу түріне, оқу кезеңіне, шешілетін міндеттерге, балалардың сөйлеу даму деңгейіне байланысты. Л. Шадрина атап өткендей, монологтық сөйлеуді дамытудың заманауи әдістемесінде көптеген дәстүрлі әдістерді қолдану қайта түсіндірілді. Сонымен, балаларды әңгімелеуге үйретудің дәстүрлі әдістемесінде, әсіресе оқытудың бастапқы кезеңдерінде, балалардың үлгі бойынша еліктеу негізінде әңгімелер құрастыру маңызды орын алады. Қазіргі уақытта оқиғаның үлгісі оны кейінгі талдау үшін пайдаланылуы мүмкін: «Мен басында не айттым? Содан кейін? Мен сипаттаманы қалай аяқтадым?».

Балалардың монологиялық сөйлеуді меңгеруінің қиындығына байланысты балаларды әңгімелеу мен қайталауға үйрету ұйымдасқан білім беру іс-әрекетінде жүзеге асырылады, бұл балалардың сөйлеу дағдыларын кезең-кезеңімен қалыптастыруға, жұмыстың ұжымдық формаларын қолдануға мүмкіндік береді (бөлімдер бойынша әңгімелеу, әңгімелерді ұжыммен құрастыру, рөлдер бойынша көркем шығармаларды қайталау және т.б.). Сонымен қатар, педагогикалық практикада балалардың сабаққа деген

қызығушылығы мен жеткілікті сөйлеу белсенділігін қамтамасыз ету әрдайым мүмкін емес. Бұл қайшылықты дидактикалық ойындарды, ойын әдістерін монологиялық сөйлеуді оқытуда қолдануға мүмкіндік береді.

Монолог-сипаттаманы оқытуда «Ойыншықтар дүкені» «Досымыздың портретін салайық», «Сипаттама жина», «Сыйлықтар» сияқты ойындар қолданылады [5]. В.В. Гербовамен сюжеттік-дидактикалық ойындар әзірленді, онда балалар белгілі бір рөл атқара отырып, затты сипаттаулары керек («Жеңіл көйлек ательесі», «Киім үлгілерін көрсету», «Машиналар көрмесі» және т.б.). Монологты оқытуда ойыншықтармен сахналау ойындары, «Ретке келтіру», «Алдымен не болды, содан кейін не болды» тәріздес көрнекі материалдары бар дидактикалық ойындар тиімді. Монолог-пайымдауды игеру үшін әртүрлі тәуелділіктерді орнатуға, логикалық ойлауды дамытуға арналған ойындардың қолданылуы өте тиімді («Суреттегі болмайтын заттар», «Ретке келтір», «Не артық»).

Балаларда мәтін құрылымы туралы қарапайым білімді қалыптастырудың тиімді әдісі модельдеу болып табылады (А.М. Бородич, Т.А. Ткаченко, Н.Г.Смольникова, О.С. Ушакова және т.б.). Модельдеу оқиғаның семантикалық бөліктерінің дәйектілігін визуалды-бейнелі түрде көрсетеді. Көрнекі модельдеуді балаларды монологтың барлық түрлеріне үйрету кезінде қолдануға болады: ойыншық туралы сипаттамалық әңгімелер құрастыру; сурет бойынша баяндау әңгімелерін құрастыру; шығармашылық баяндауды, қайталауды үйрету. Модельдердің әртүрлі түрлері ұсынылады: пәндік, схемалық, пәндік-схемалық.

Жеңіл зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі балалардың әңгімелері құрылымдық жағынан ғана емес, сонымен қатар мәнерлі, эпитеттер мен салыстырулардан тұруы керек. Бұл әсіресе көркем типтегі әңгімелерде-сипаттамаларда (пейзаждық суреттердің сипаттамасы, табиғат туралы зерттеулер) мен балалардың өз ойларынан ертегілер жазуында өте маңызды. Біз О.С. Ушакова, О.А. Акулова, Н.В. Виноградова ұсынған балаларда тілдің мәнерлі құралдарын үйлесімді мәлімдемелерде саналы түрде қолдану дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін әдістерді қолдаймыз: әдеби және фольклорлық сынақтарды тыңдау және талдау; балалардың назарын көркем шығармалардағы бейнелі өрнектерге аудару; кейіпкерлерді сипаттайтын эпитеттерді таңдау.

Осылайша, жеңіл зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі балалардың монологиялық сөйлеуін дамытудың заманауи әдістемесі сөйлеуді дамытуға лингвистикалық, коммуникативті, тұлғаға бағытталған тәсілдерге негізделген. Балаларда монологтық сөйлеудің саналы құрылысын қалыптастыру маңызды, сөйлеуді дамытудың көптеген әдістері мен тәсілдерін қолдану, сөйлеуді дамыту бойынша жүйелі және мақсатты жұмыс, әр түрлі жас кезеңдерінде балалардың монологтық сөйлеуін дамытудағы сабақтастықты сақтау.

Монологтық сөйлеуді қалыптастыру-бұл күрделі және ұзақ процесс, ол шебер педагогикалық әсер мен басшылықты қажет етеді және жүйелі арнайы

жұмыссыз балалардың бұл санаты байланыстырып сөйлеу дағдыларын игере алмайды.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 <https://www.unicef.org/kazakhstan>.
- 2 Карманова Е.Ю. Развитие связной монологической речи детей старшего дошкольного возраста // Наука и современность. 2011, №11. – Б.165-172
- 3 Ибатова Г.Б. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған III деңгейдегі балалармен логопедиялық жұмысты ұйымдастыру: Әдістемелік ұсынымдар. – Алматы, 2014. – 70 б.
- 4 Сохина Ф.А. Психолого-педагогические основы развития речи дошкольников. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института. 2022. – 224 б.
- 5 Ушакова О.С. Развитие речи дошкольников. – М.: Изд-во института психотерапии. 2010. – 240 б.

ҒТАМР 18.31.31

КЕСКІНДЕМЕ ӨНЕРІН БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ САБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕРІ

М.М. Тулепова, Ұ.Б. Айтжан

Оқытушылар, Құрманғазы атындағы саз колледжі, Орал қ.

Бейнелеу өнері шығармаларында басты нәрсе олардың бейнеленгені емес, олардың нені білдіргені екенін біз білеміз. Оның өзінде де егер әңгіме кескіндеме, мүсін өнері және графика жөнінде, яғни әлденені тікелей бейнелейтін өнерлер туралы болып отырса ғана. Ал декорациялық-қолданбалы өнер туралы не айтуға болады: әшекейлі көне қобди немесе әсем өрнектелген ыдыс нені бейнелейді? Сәулет өнерін қайтпекпіз? Ол мүлдем ештеңені бейнелемейді, бірақ көп нәрсені білдіреді. Ертеректе осы өнерлердің бәрін белгілеу үшін «пластикалық өнер», «сымбатты өнер» терминдері қолданылды, бірақ бұл да онша айқын, дәл болмай шықты. Ақыры аяғында «бейнелеу өнері» терминіне тоқталды, біз де осы терминді пайдаланамыз.

Түйін сөздер: бейнелеу өнері, кескіндеме, сәулет өнері, портрет, натюрморт.

Бейнелеу өнері алуан қырлы да алуан түрлі. Онда жұмыс істеудің методтары мен техникасы туралы практикалық мағлұматтар берместен бұрын оның түрлерімен және жанрларымен танысқан жөн. ХІХ ғасырға дейін сәулет өнері, мүсін өнері және кескіндеме өнерлерінің басты бір түрі – графика (сурет, гравюра, литография) қызметтік және қосалқы түрден өнердің жеке және мүлдем дербес түріне айналады. Соңғы жиырма жылдықта өнердің «дизайын» сияқты түрі де өте айқын бейнесін тапты.

Кескіндеме – бейнелеу өнерінің неғұрлым бай әрі толысқан түрі, онда бейнелеудің сан алуан мол құралдары қолданылады. Суретшілер өнердің ұшы қиырсыз осы саласынан көбіне өздері сүйген әуендер мен тақырыптарды таңдап алады. Біреулері портреттер жазғанды ұнатады, екіншілері пейзаждарды, үшіншілері тарихи соғыс немесе тұрмыстық көріністерді бейнелеуге құштар. Бейнелеу өнерінің бұлай сақталуы жанрларға бөліну деп аталады. Жанр сөзі француздың «түр» немесе «тек» деген сөзінен шыққан. Кескіндеме мынадай жанрларға бөлінеді: натюрморт, пейзаж, портрет және тақырыптық картина. Айта кету керек, соңғы жанр көбінде жанр делінеді, ал картиналар жанрлық картиналар деп аталады.

Натюрморт өнердің дербес жанры ретінде XVII ғасырда Голландияда және көрші Финляндияда туып, кеңінен дамыды. Натюрморт бізге онда бейнеленген заттарды пайдаланған адамдардың өмірін де, суретшіні оларға деген көзқарасында алып береді.

Майлы бояулармен тығыз, қою салынған голланд натюрморттарында көбіне сан алуан түрлі тағамнан: нан, жемістер, жабайы аң – құстар, хрусталь бокалдардағы немесе күңгірт сәуле шашатын күміс кубоктардағы шарап бейнеленеді. Мұндай картиналарды салдырған адам, рухани нәзік талап, талғам дейтіннің иісін де білмейтін саудагер немесе қала шонжары суреттегі дәмді, мол тағамға ғана қызығатын, өйткені, оның өмірінің басты қызығы да тамақ құлқы болатын.

Бірақ М. Врубельдің «Раушан гүлі» натюрмортының акварелі мүлдем басқаша. Жалғыз тал әсем гүл мөлдір стаканға малынып тұр. Оның айналасында ештеңенің суреті салынбаған – суретші тек осы раушан гүлін ғана қызықтайды, қалғанының бәрі оған маңызды емес. Бейне бір нәзік фарфордан құйылғандай болып көрінетін осынау бір жалғыз ілікті раушан гүлі суретшінің сұлулық жайындағы арманын кейіптейді. Осылайша натюрморттарда автордың өмірді қабылдауын білдіретін «өлі» табиғаттың мүлде алуан түрлі образдары берілуі мүмкін.

Пейзаж дербес жанр ретінде, Қытайда, Жапонияда және басқа Шығыс елдерінде (VII-X ғасырларда) европадағыдан ертерек қалыптасты. Европалық кескіндемеде ол XVII ғасырда, алдымен Италияда пайда болды, ал содан кейін Голландияда ерекше жоғары дамыды. Орыс өнерінде пейзаждың гүлденуі XIX ғасырдың соңына тұспа-тұс келеді.

Сурет – болмысы зерттеудің және бейнелеудің аса маңызды құралы, бүкіл реалистік бейнелеу өнерінің түп қазығы. Барлық мамандықтағы суретшілерге: графиктерге, кескіндемешілерге, мүсіншілерге, сәулет өнеріндегілерге, қолданбалы өнер шеберлеріне сурет салуды игеру қажет. Кейде тіпті өзіне де онша айқын емес алғашқы идеяларын суретші шапшаң да шамамен салынатын нобай суреттерге түсіріп алады, содан кейін ол қажетті бақылауларын этюд суреттерге жинақтайды. Шығарманың болашақ композициясын эскиз суретте іздестіріп табады. Өткен заманның аса ұлы суретшілерінің бірі бір мезгілде әрі кескіндемеші, әрі мүсінші, әрі архитектор болған Б. Микеланджело: «сурет сұңғаттың да, мүсіннің де, сәулет өнерінің де жоғарғы нүктесі, сурет – барлық ғылымның қайнар көзі мен тамыры» деген болатын.

Сурет сала білу тек суретшіге қажет емес. Ол кез келген кәсіптегі маманға – инженерге, геологқа, географқа, дәрігерге қажет. Ал суретші үшін сурет – оны көре білуге, яғни айналадағы дүниеге жеті көз тастап, көргендерін салыстыруға, талдауға, тереңірек қабылдап, сезіне білуге үйрететін ең жақсы мектеп. Бейнелеу шеберлерінің асқаралы биігіне жету, көркем көре білуді дамыту және көргендерін өз шығармаларында бере білу нақ осы суреттен басталады.

Өзінің сипаты жағынан суреттер мейлінше сан алуан болып келеді. Бұл сырт көзге шимай– шатпақ болып көрінуі мүмкін, шиыршық атқан, тіпті қас-қағым сәтте дерлік жасала салған нобай сызықтар.

Өнер – қоғам танымының түрлерінің бірі. Өнер – негізгі шындықты көркемдік образда сипаттау. Өнер әлемді танып бағалайды, адамның рухани бейнесін, сезімі мен ойын, олардың көзқарастарын қалыптастырады, адамды тәрбиелейді, ой-өрісін кеңейтеді, шығармашылық талабын оятады.

Өнердің мақсаты – қоршаған ортаның түпнұсқалық мәнін ашу, қоғам мен адамға әсер беруді, образдарда ең маңыздыны көрсетуге талпыну.

Реализм – өнердің танымдылық табиғатына жауап беретін көркемдік түрі. Өнердің реализмі – тарихи түсінік. Демократиялық реализм 19 ғ. капиталистік қоғамның жағдайында қалыптасады. Ол мифология, әлемді қабылдаудағы діни формадан толық азат етілуі, әдістің тереңдетуі мен мақсаттық сипатты алады. Кеңестік реализм өнері бейнелеудің этикалық және эстетикалық сезім әлемі, ой мен кеңестік қоғамда өмір тәртібін көрнекті бейнелеу.

Қорытындылай келсек, өнер – халықтың салт-санасын, мәдениетін, адамзаттың эстетикалық мәдени қарым қатынастарын қалыптастырушы ағын.

Көркемдік, әдемілік ұғымының өн бойына осы екі қасиеттің екеуі де ұялаған, біреуінен бас тартсаңыз екіншісі бәрібір жеке дара сұлулық сырын жеткізе алмайды. Өнер үлгілері эстетикалық ғажайып мұралар сыйлай отырып, өмірде де сұлулық түзуге, дүниені еркін, әдемілік заңдары бойынша түрлендіруге тәрбиелейді. Сұлулық заттың, жаратылыс құбылысының түр-түсі тұтас, кесек көрінгенде ғана, оны жете тануға бел байлаған адамның өзінше бір қайталанбас сезімталдық, сыршылдық кәнігі қасиетімен үндесіп, бауырласып барып бірте-бірте ашыла береді. Әр нәрсенің байыбын барлау, қабылдау шамасы қашан да зерттеушінің табиғат әсемімен жан-жақты қатынасының белгілі бір сапалық қадір-қасиетіне қарай айқындалады.

Көркемдік қайсыбір эстетика мамандары айтқандай, дүниетану талпынысының долбарлы бастапқы сатысы емес. Немесе оны – жай бір жалпылама ұғымды бейнелі суретке карамай көшіре салу әрекеті деп бағалауға болмайды. Көркем өнер ойшылдық өрісінің баянды бір көрінісі. Қазіргі кезде халықтың өнерге деген ынта-ықыласы анағұрлым артты. Халық шығармашылығын жаңғыртып одан әрі дамыту бүгінгі күннің көкей тесті мәселесі болып табылады.

Қорыта айтқанда, осы баяндаманы жазу барысында үлгі ретінде өзіміздің Қазақстан суретшілерінің көптеген жазбаша және шығармашылық жұмыстарына үлкен назар аудардық.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 «Бүгінгі Қазақстан» Республика суретшілерінің шығармаларында. – Алматы: Өнер, 1983.
- 2 Қастеев Ә. Альбом. – Алматы. 1978.
- 3 Советтік Қазақстанның бейнелеу өнері. – Алматы: Өнер, 1990.
4. Ералин Қ., Халмуратов Ж. Қазақстанның бейнелеу өнері шеберлері. – Алматы: «М-Талант фирмасы», 1997.
- 5 Ералин Қ., Тастемиров К. Бейнелеу өнері сабақтарында оқушылардың кеңістік туралы түсінігін қалыптастыру.
- 6 Әлмұхамбетов Б., Бакенов Ж. Сурет салу және бояумен жұмыс істеу әдістері. – Алматы, 1987.
- 7 Қазақстан акварелі. – Алматы: «Өнер», 1989.
- 8 Щипанов А.С. Эуеской жас суретшілер мен мүсіншілерге. – Алматы: «Мектеп», 1989.

ГТАМР 14.25.09

ҚАЗІРГІ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ВИРТУАЛДЫ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Н. Маратқызы

Ғылыми жетекші, оқытушы, С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

**М.Т. Нұрзат, Т.Р. Сарқытова, Д.Т. Төлеуханова,
А.М. Төлегенова**

Студенттер, С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

Ғылыми жұмысымызда виртуалды шындықтың оң және теріс жақтары қарастырылды. Басқа мемлекеттерде VR – құрылғыларды қолдану спекторы қалай жүргізіліп жатқаны көрсетілген. Қазақстанда виртуалды шындықты енгізу және жүзеге асыру үдерісі жайлы қозғалады. Виртуалды шындық жайлы басқа ғалымдардың еңбектері талқыланды. Оқытудағы жаңа технологиялардың бірі – виртуалды шындықтың білім беру процесіне әсері. Жасанды интеллект пен виртуалды шындықты қолдана отырып білім саласын дамыту. Виртуалды технологияның Қазақстан бойынша қандай салада дамып жатқандағы жазылған. Виртуалды шындықты Қазақстанның білім беру жүйесіне ендіру.

Түйін сөздер: VR-құрылғылар, жасанды интеллект, виртуалды шындық, оқу үдерісі, жаңа технологиялар, қашықтықтан оқыту.

Қазіргі білім беруде технологиялық инновациялар оқушылардың назарын аударуда және оқытудың тиімділігін арттыруда шешуші рөл атқарады. Осындай инновациялардың бірі – виртуалды шындық (VR), ол білім шекараларын кеңейтуге және қызықты оқу кеңістігін құруға бірегей мүмкіндік береді.

Ғылыми жұмысымыздың мақсаты оқу процесінде виртуалды шындықтың артықшылықтарын көрсету. Біз қарастырып отырған ғылыми жұмыстың шеңберінде өзімізге биологиялық процестерді зерттеу үшін виртуалды шындықты пайдаланатын білім беру бағдарламаларын әзірлеу және іске асыру міндетін қоямыз. Біз бұл тәсіл оқуды қызықты әрі тиімді етіп қана қоймай, оқушыларға білім беру тәжірибесін байыта отырып, виртуалды кеңістікке еруге мүмкіндік беретініне сенімдіміз.

Біздің ғылыми жұмысымыздың өзектілігі биологиядағы оқытудың интерактивтілігі мен тиімділігін арттыру үшін виртуалды шындық сияқты заманауи технологияларды қолдану қажеттілігіне байланысты. Виртуалды шындық материалды жақсы игеруге ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар

ғылыми тұжырымдамаларды зерттеуге және түсінуге жаңа мүмкіндіктер жасайды.

Виртуалды шындықтың биологиядағы белсенді оқытуға әсерін зерттеу және оның оқушылардың білімді меңгеру деңгейін арттырудағы тиімділігін бағалау білім беру саласын дамытудағы маңызды қадам болып табылады. Сонымен қатар бұл оқушылардың жаңа технологияларды жоғары деңгейде игеру мен болашақта қолдана алуға септігін тигізеді.

Қазіргі заманның дамып келе жатқан технологияларының бірі жасанды интеллект.

Жасанды интеллект дегеніміз – интеллекті қажет ететін тапсырмаларды орындауға және бағдарламалар мен жүйелерді жасауға арналған ғылым саласы. Жасанды интеллекттің негізгі мақсаты – ақпаратты өңдеуге, енгізілген деректерді талдауға және тек адамдар орындай алатын тапсырмаларды орындауға қабілетті платформаларды жасау [1].

Виртуалды технологияларға жасанды интеллекті қолдана отырып оқыту саласын дамытуға болады. Оқытуда тиімді қолданылатын технологиялардың бірі Виртуалды шындық (VR). Виртуалды шындықты зерттеген ғалымдардың бірі В. Селиванов пен П.Акзель.

В. Селивановтың еңбектерінде VR-де ұйымдастырылған оқыту процесі дәстүрлі әдістерде жоқ сапалы жаңа қасиеттерді шығаратын кең мүмкіндіктері бар тиімді дидактикалық орта құратыны атап өтілген.

Акзельдің мақаласында VR арқылы өзара эксклюзивті оқытудың алты түрі көрсетілген.

Бірінші түрі – физикалық шекарадан шығуға мүмкіндік беретін соңғы медиа ресурстардың арқасында сенсорлық тәжірибені ұсынатын бақылау әдісі бойынша оқыту. Мысалы, виртуалды, мұражайлар, тарихи орындар, өнер туындылары және табиғи құрылымдар. Мұндағы негізгі идея автор қосымша физикалық және экономикалық ресурстарды қажет етпейтін VR-де қол жетімді көптеген перспективалары бар танымды анықтайды.

Екінші түрі – VR ортасында салдардың ауыртпалығын өмір сүретін белсенді әрекеттерді қамтитын әрекетке негізделген оқыту. Сонымен қатар, оқытудың мақсаты кейбір күрделі нәрселерді түсіну ғана емес, сонымен бірге бұрыннан бар білімді (мысалы, физикалық және математикалық заңдар, тіл ережелері, әлеуметтік нормалар және т.б.) сынау болуы мүмкін. Мұнда оқыту негізінен физикалық және әлеуметтік салдары жоқ алынған тәжірибелермен, сынақтармен және кері байланыс қателіктерімен сипатталады.

Үшінші түрі – физикалық шекараларды еңсеру арқылы мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін әлеуметтік оқыту. Жаңа технологиялар құрған платформалардағы өзара әрекеттесу мүмкіндіктерін сипаттай отырып, Ховард Рейнхольд «peeragogy» деп аталатын жаңа оқыту әдісі туралы айтады. Оқу процесі басқа оқушының қатысуымен, белсенді сыни кері байланыспен, бірақ жоғары жауапкершілікпен бірлесіп зерттеуге негізделген.

Бұл жағдайда оқытудың негізгі элементтері Білім алмасу, бірлескен қатысу, өзара әрекеттесу және ынтымақтастық болып табылады.

Төртінші түрі – эксперименттік оқыту. Кейбір зерттеу салалары мен оқу материалдарын тек модельдеу арқылы қабылданатын шындықта құруға болады, өйткені олар адамның сезім мүшелері үшін қол жетімді емес немесе уақыт перспективасы мен компоненттері бойынша тым күрделі. Нанобөлшектер мен қоғамның демократиялық институттары мысал бола алады. VR қолдану соңғы уақытқа дейін тек дерексіз деңгейде бағаланған, нақты және оларды визуалды және эмпирикалық түрде басқаруға болатын құбылыстарды жасауға мүмкіндік береді (мысалы, VR анатомиялық атласы).

Бесінші түрі – болашаққа бағытталған оқыту, ол негізінен перспективалы адамның тұрақты дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Селигман өзінің болашаққа бағытталған көзқарасында әріптестерімен бірге әлеуметтік адамды *homopropectus* деп атайды. Авторлар адамның қабылдауы, есте сақтау қабілеті мен эмоциясы қазіргі немесе өткенге қатысты емес, болашаққа көбірек бағытталған деген көзқарасты ұсынады. Басқаша айтқанда, таным, бағалау және эмоциялар арқылы адамдар, шын мәнінде, түсінбейді, сақтамайды немесе бастан кешірмейді, ең алдымен, ұсынады және болжайды.

Петра Акзелдің айтуынша, авторлар өздерінің монографиясында ғылымда болып жатқан «болашақтың бұрылысы» туралы мысал келтіреді, бұл тұрақтылыққа немесе білім берудегі когнитивті емес дағдылардың қалыптасуына байланысты болуы мүмкін.

Соңында, автор алтыншы түрді сипаттайды – медиа контент арқылы оқыту, оқу мақсатында медиа сауаттылық пен медиа түсінуді дамыту. [2]

Дамыған заман уақытында адамдар жыл өткен сайын көптеген сала бойынша дамып заман талабына сай болуы керек. Сол себепті виртуалды шындық көптеген елдерде зерттеліп, қарастырыла келе оны қолданысқа енгізіп және оны көптеген салаларда қолдану жоспарланып отыр.

Қазіргі таңда виртуалды шындық арқылы оқыту АҚШ, Ұлыбритания, Қытай, Жапония сияқты мемлекеттерде жүзеге асады.

Мысалы, АҚШ-ғы Колорадо штатындағы медициналық университет анатомияны оқыту үшін VR-лабораториялар жасаған. Университеттің студенттері виртуалды түрде адамдарға хирургиялық операция жасауды үйренген. Яғни, бұл процесс VR-құрылғының көмегімен болды.

Жапонияда оқушылар VR-құрылғылар арқылы үйден шықпай виртуалды сыныпта сабақ оқи алады. Осы жылы Жапонияда метаверс форматындағы алғашқы виртуалды мектеп ашылды. Бұл мектепте виртуалды шындық технологиялары жоғары деңгейде қолданылады және VR-құрылғыларды *AmiNext* компаниясы оқушыларға тегін береді. Оқу процесі қалай жүргізіледі деген сұрақ туындауы мүмкін. Оқыту процесі қашықтықтан VR-платформа «Планета» арқылы жүзеге асырылады. Оқушылар сабаққа кез келген жерледен кіре алады және сабаққа кірген кезде өздеріне 3D аватар таңдай алады [4].

Виртуалды шындықты білім беру процесіне енгізудің оң жақтары:

– *Жоғары көріну дәрежесі*: бұл технология кез келген объекті мен процесті егжей-тегжейлі көрсете алады.

– *Процеске қатысу*: егжей-тегжейлі караудан басқа оқушылар виртуалды шындықта үдеріске қатысу және өзара әрекеттесуге мүмкіндік болады.

– *Практика*: теориялық білім алған маңызды, бірақ бұл білімді практика жүзінде жүргізу білімді тереңдетеді.

– *Қашықтықтан оқыту*: виртуалды шындық технологиясы оқушылар мен мұғалімдерге қашықтықтан оқытуды максималды түрде ыңғайлы қылады.

Виртуалды шындықты білім беру процесіне енгізудің теріс жақтары:

– *Бағасы*: сапалы құрылғыны бүкіл мектепке немесе кез келген оқу орындарына сатып алу үлкен шығындарды талап етеді.

– *Функционалдылық*: виртуалды шындықты енгізу үшін білім беру платформалары толық дамымаған [3].

Басқа елдерден қалыспай даму үшін Қазақстанға виртуалды шындық құрылғылары енгізіліп жатыр. Бұл оқыту түрі оқушылардың тек теориялық тұрғысымен ғана шектелмей, олардың естерінде сақталуы үшін практикалық түрде көруді де, сезуді де қамтиды. Ғалымдардың деректері бойынша біз ақпараттың 81%-ын көру арқылы, 10%-ын есту арқылы, 4%-ын иіскеу арқылы, 3%-ын дәм сезу арқылы және 2%-ын сипап сезу арқылы қабылдаймыз. [5] Кез келген бір тақырыпты алып қарастыратын болсақ, оны біз тек кітаптан оқу арқылы және мұғалімнің түсіндіруі арқылы ақпаратты қабылдаймыз. Бірақта біз түсіндіріліп жатқан заттың не екенін, оны қалай қолдана алатынымызды толықтай түсініп есте сақтай алмаймыз. Осыған байланысты VR-құрылғылар арқылы оқыту білім берусаласына көптеген күрделі өзгерістер алып келетіні анық. Оқушыларға қандай да бір тақырыптың визуалды көрінісін осы виртуалды шындық арқылы көрсетуге болады.

Еліміздегі мектептерде көбінесе виртуалды оқыту 3D платформалары арқылы жүзеге асады. Мысалға, Mozaik сайты алатын болсақ, оқушылар биология сабағында адам денесінің құрылымының 3D моделін көре алады. Яғни, мұндай платформаның көмегімен оқушылар адам анатомиясын неғұрлым нақты зерттей алады, сонымен қатар адам денесінің құрылымы туралы білімдерін тереңдетеді. Оқытуда мұндай платформалар арқылы сабақ түсіндіру тиімді. Бірақ-та қазіргі таңда жасанды интеллект қарқынды дамуда, сол себепті оқушыларды виртуалды шындық (VR) арқылы оқыту тиімдірек бола алады. Себебі оқушы тақырыптың ішіне виртуалды түрде еніп, оны жан-жақты қарастыра алады.

Биологияны оқыту үшін бірқатар виртуалды қосымшаларды, бағдарламаларды және сайттарды жасанды интеллект көмегімен VR-құрылғыларға қосу арқылы пайдалануға болады.

Мысалы:

1. «Biodigital Human» бұл адам денесі мен оның мүшелерінің егжей-тегжейлі 3D модельдерін ұсынатын виртуалды платформа. Бұл құралдың көмегімен оқушылар адам анатомиясы мен биологиялық процестерді зерттей алады. Biodigital Human-адам денесінің интерактивті үш өлшемді моделіне қол жеткізуге мүмкіндік беретін онлайн платформа.

2. «Виртуалды Microscope» бұл мектеп оқушыларына виртуалды ортада микроскоппен үлгілерді зерттеуге мүмкіндік беретін онлайн құрал. Бұл құралдың мектеп оқушыларын оқыту үшін пайдалы болуының бірнеше жолы.

3. «Biology Simulations» бұл оқушыларға генетика, жасуша биологиясы және экология сияқты әртүрлі биологиялық ұғымдарды түсінуге көмектесетін интерактивті модельдеу мен эксперименттер жинағы.

Яғни, осындай платформалар мен VR-құрылғыларды пайдалана отырып оқушылардың білімдерін қауіпсіз ортада сынауға болады.

Қортындылай кетсек, виртуалды шындық басқа мемлекеттерде медицина, оқыту, құрылыс салаларында қолданылып жатыр. Қазақстанда бұл жаңа сала көбінесе VR ойындары негізінде және жасанды интеллект түрінде дамып келе жатыр. Виртуалды ойындар VR-технологиялары арқылы жүзеге асады. Ойыншылар виртуалды әлемге еніп көптеген әсерлі эмоциялар сезіне алады.

Виртуалды шындық оқу үдерісін жақсартуға және білім беру бағдарламаларының тиімділігін арттыруға көмектеседі. VR-құрылғылар арқылы оқушылар виртуалды сценарийлерге ену арқасында ақпаратты тереңірек және жан-жақты қарастыруына себепші бола алады. Виртуалды шындықта оқушылар қауіпсіз ортада өздерінің теориялық білімдерін практика жүзінде көрсете алады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Хозе Е.Г. Современная зарубежная психология, 10(3), 2021. – 68-78 с.
- 2 Иванько А.Ф., Иванько М.А., Романчук Е.Е. Научное обозрение. Педагогические науки, 2019. – 21 с.
- 3 Уваров А.Ю. Наука и Школа. 2018. – 108-117 с.
- 4 Елесин С.С., Фещенко А.В. Гуманитарная информатика. 2016. – 109-114 с.
- 5 <https://dalanews.kz/kz/article/jasandi-yntellekt-aleueti-men-adamzatqaseri.html>.
- 6 <https://tengrinews.kz/newseducation/v-yaponii-otkryili-pervuyu-v-mire-virtualnuyu-shkolu-523339/amp/>.
- 7 <https://stud.kz/sabak-zhospariy/id/10215>.

ҒТАМР 14.25.00

МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТУДА СТАТИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ МЕН СТАТИСТИКАЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

Ә.Д. Рахман

Магистрант, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ.

А.Д. Тажекова

Ғылыми жетекші, г.ғ.к., доцент м.а., Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Қазіргі білім беруде мектеп географиясы оқушылардың жаһандық ойлау мен қазіргі әлемдегі процесстерді түсінуін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Алайда, географияны сәтті оқып, үйрету үшін фактілерді игеріп қана қоймай, деректерді талдауға, тенденцияларды түсінуге және заңдылықтарды анықтауға үйрену керек. Бұл тұрғыда статистикалық зерттеу әдістерін қолдану білім беру процесінің ажырамас бөлігіне айналады. Бұл мақалада статистикалық әдістерді қолдану мектеп географиясын оқытуды қалай байыта алатынын және оқушыларға айналамыздағы әлемді жақсырақ түсінуге көмектесетінін қарастырамыз.

Түйін сөздер: статистикалық зерттеу әдісі, оқыту процесі, статистикалық мәлімет, мектеп географиясы, сандық дерек.

Жалпы білім беретін мектептің географиясы курсына әртүрлі сандық мәліметтер қолданылады. Олар географиялық объектілерді, процесстер мен құбылыстарды бейнелейді, олардың көмегімен табиғат пен қоғамның даму заңдылықтары зерттеледі, салыстырулар жасалады. Географияны ойдағыдай игеру үшін білім алушылар алынған ақпаратты бағдарлай алуы, оны талдау негізінде қорытынды мен болжам жасай білуі керек. География бойынша жалпы білім берудің мемлекеттік стандартының оқушылардың білімі мен іскерлігіне қойылатын талаптарында оқушылар әртүрлі географиялық деректерді іздеу, түсіндіру және көрсету үшін статистикалық материалдарды пайдалану дағдыларын меңгеруі тиіс екендігі атап өтіледі. География курсының көптеген сандық деректері статистикалық әдістер арқылы жинақталады және талданады. Ғылыми әдебиеттердегі статистикалық әдістер әдетте деректерді жинау, оларды жалпылау, ұсыну, талдау және түсіндіру әдістерінің жиынтығы ретінде анықталады. Статистикалық деректерсіз әртүрлі ақпаратты қабылдау

және түсіндіру қиын. Осылайша, статистикалық әдістерді меңгеру мектепте география курсына сәтті игерудің қажетті шарты болып табылады. Міне, осындай мақсат-міндеттерді орындау үшін оқытудың жаңаша әдіс-тәсілдерін, яғни, инновациялық технологияларды қолдануды талап етеді. Бұл бағытта көптеген ізденістер жүргізілуде. Сабақ жүйесін басқаша тәсілде өткізу үшін мектеп географиясында түрлі әдістерді қолдану мен қатар статистикалық мәліметтерді пайдалану кезінде пайда болған оқыту технологияларының бірі – оқушының оқуға деген қызығушылығын артыру мен әлемде болып жатқан өзгерістер мен статистикалық сандарды есте сақтау қабілетімен ерекшеленетін оқыту технологиясы болып саналады. Статистика – бұл қоғамдық ғылым, мұнда оқушы мектеп географиясын оқу барысында сандық жақтарын зерттейді, яғни әрбір құбылыс немесе процесті өлшеуге және есептеуге, сонымен қатар сандық көрсеткіштермен бейнелеуге үйренеді. Білімді жеке-жеке тараулар бойынша емес, біртұтас тақырып түрінде жүйеленген білім алады. Өзін-өзі дамытуға, бірін-бірі оқытуға, кітаппен жұмыс істеуге үйренеді. Қосымша әдебиеттен білім алуға баулу арқылы дарынды балалармен жүйелі жұмыс істеуге мүмкіндік туады. Оқу жүйесінде тақырыптар бойынша есептер шығаруға үйренеді. Тақырыптар бөлімін статистикалық көрсеткіштер арқылы оқытудың белсенді формаларын қолдану арқылы оқушылардың материалына бірнеше рет қайта оралтып, жұмыс істеуге болады. Мектеп географиясын статистикалық көрсеткіштер арқылы оқыту технологиясын педагогикалық-психологиялық тұрғыдан сараптасақ, оның бірнеше тұстарын көреміз:

- оқушының жеке танымдық қабілеттерінің дамуына жағдай жасалады;
- есте сақтау, ой қорыту қабілеттері дамиды;
- оқушының оқуға деген ынтасын, ерік-жігерін оятады;
- өз бетімен есеп шығаруға, ізденуге көрсеткіштермен жұмыс жасауға мүмкіндік туғызады [1].

Статистикалық әдіс – бұл әртүрлі табиғи және әлеуметтік-экономикалық құбылыстарды сипаттайтын сандық деректерді жинау, өңдеу, талдау және түсіндіру бойынша тәсілдердің жиынтығы. Яғни, статистикалық мәліметтермен жұмыс оқушының анализ, синтез, бағалау секілді жоғары деңгей дағдыларын талап етеді. Сонымен қатар, статистикалық мәліметтерді қорыту барысында басқа пәндермен де интеграцияланады. Статистикалық деректермен жұмыс істеу әдістемелерін басқа педагогикалық технологияларға интеграциялау оқушылардың материалды меңгеру деңгейін арттырады және оларды пәнді одан әрі зерделеу үшін ынталандырады. Осындай интеграцияның бірі статистикалық деректерді оқуға оқушыға көмек, қолдау ретінде жетекші сұрақтар (жетелеуші сұрақтар) пайдалану болып табылады. Жетекші сұрақтар арқылы статистикалық деректердің шешу жолдарын анықтауға, талдауға және өз бетінше анықтауға дайын болуға итермелейді. Мұғалім оқушыларға тек білім көзі бола алмайды, жетекші сұрақтар арқылы мәселелерді шешуге, оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқаруға ықпал етеді. Оқушы оқу процесінің белсенді қатысушысы бола алады және өздері мақсат қалыптастырады, мәселелерді анықтайды, ақпаратты талдайды, мәселелерді

шешудің мүмкін жолдарына жетуге ықпал етеді. Оқыту процесі статистикалық зерттеулер жүргізуді де қамтиды. Оқытудың маңызды мақсаты-студенттерді зерттеу процесіне белсенді түрде қосу, негізгі сұрақтарды тұжырымдауды, деректерді жинау процесін, кестелер мен графиктерді құруды, зерттеу нәтижелерінің дәлдігін бағалауды біріктіреді. Зерттеу барысында білім алушылар статистикалық әдістерді өздері таңдайды, мұғалім тек түзетулер енгізеді. Оқушылар ғылыми зерттеудің барлық кезеңдерінен өтеді, нәтижесі оны конференцияларда ұсыну болып табылады. Оқушылар статистикалық мәліметтерді талдағанда мәлімет пен құбылыс арасындағы байланысты дұрыс анықтай алмау, статистикалық көрсеткіштің өзгерістерінің себептері мен салдарын түсінбеу секілді проблемаларға тап болады. Ал бұл проблемалар өз кезегінде оқушыларға құбылыстар мен процестердің өзгерісіне болжам жасауына кедергі келтіреді. Статистикалық көрсеткіштер мәліметті жаттау үшін ұсынылмайды. Статистикалық көрсеткіштермен жұмыс әдістемесін алғаш Н. Баранский әзірлеген болатын. Оның тәртібі келесідей:

- тақырыпты оқу;
- өлшем бірлігін оқу;
- жолдар мен бағандардың тақырыптарын оқу;
- сандарды дөңгелектей отырып, жолдар мен бағандар бойынша оқу;
- не білетінің туралы қорытынды жасау.

Осы пункттерді талдайтын болсақ, оқушы ең бірінші, статистикалық материалдың тақырыбына, екінші, ұсынылатын мәліметтің өлшем бірлігіне, үшінші, кестедегі бағандар мен жолдардың атауларына мән беруі керек [2].

Осылайша, статистикалық дағдыларды қалыптастыру географияны оқытудың барлық оқу жылдарына бөлінуі қажеттілігі туындайды. Статистикалық әдістерді оқытуды үш кезеңге бөліп қарастырсақ болады:

1 кезең – географиямен статистикалық әдістер интеграцияланған зерттеу кезеңі. Бұл кезеңде оқушылар статистикалық әдістердің элементтерімен танысады.

2 кезең – статистикалық әдістерді жүйелеу және жалпылау кезеңі. Әлеуметтік және экономикалық кешендер табиғи кешендерге қосылады. Географиядағы статистикалық әдістердің рөлі күрт артып келеді және оларды тиімдірек қолдану үшін біз 9-сыныптың оқу жоспарына «географиядағы зерттеудің статистикалық әдістері»елективті курсы енгізуді ұсынамыз.

3 кезең – статистикалық әдістерді шығармашылық қолдану кезеңі. Бұл кезеңде статистикалық әдістер қайтадан қарастырылып, географиямен біріктірілген, бірақ басқа, жоғары деңгейде оқытылады. Студенттер географияны зерттеуде де, ғылыми зерттеулерде де статистикалық әдістерді өз бетінше қолдана алады. Статистикалық әдістерді оқыту процесінің маңызды құрамдас бөлігі оқу нәтижелерін тексеру және бағалау, яғни білім мен дағдыларды бақылау болып табылады. Осы зерттеу шеңберінде статистикалық білім мен дағдылардың қалыптасу деңгейін бақылау үшін диагностиканың келесідей әдістері қолданылады: ауызша және жазбаша сауалнама, тестілеу, бағалау, статистикалық деректерді жинақтау, оларды талдау [3].

Статистикалық материалдар мектеп пәндерінің ішінде экономикада және географияда кеңінен тараған. Физикалық географияда: климат, ауа райы, жер сілкінісі, су ресурстары, су шығыны, секілді тақырыптардан кездестіруге болады. Ал әлеуметтік-экономикалық географияда: демография (халықтың жастық-жыныстық құрамы, діни, тілдік құрамы, еңбек ресурсы, т.б.), экономика тарауларында өте жиі кездеседі. География сабақтарында статистикалық материалдар кесте, дөңгелек және бағаналы диаграмма, нүктелік, сызықтық график түрінде ұсынылады. Міне, мектептегі географияның оқу процесінде статистикалық әдістерді қолданудың бірнеше жолы:

1. Зерттелетін аймақтардың деректерін талдау: оқушылардан өз аймағы немесе оқу курсы аясында зерттелетін аймақ туралы деректерді жинауды тапсыру. Бұл климат, популяция, жерді пайдалану, экономика және т.б. туралы мәліметтер болуы мүмкін, содан кейін олармен статистикалық әдістерді қолдана отырып, осы мәліметтерге талдау жасау, мысалы, орташа мәндерді есептеу, графиктер салу, әртүрлі айнымалылар арасындағы корреляцияны анықтау және т.б.

2. Географиялық құбылыстарды зерттеу: оқушыларға популяцияның таралуы, климаттың өзгеруі немесе аймақтың экономикалық динамикасы сияқты кез келген географиялық құбылыс туралы зерттеу жүргізуді ұсыну. Содан кейін олар жиналған деректерді талдау және қорытынды жасау үшін статистикалық әдістерді қолдана алады.

3. Деректерге негізделген жобалар: оқушыларды географияға қатысты жоба тақырыбын таңдауға және тиісті деректерді жинау және талдау арқылы зерттеу жүргізуге шақыру. Бұл әр түрлі аймақтардың экономикалық дамуындағы айырмашылықтар, климаттың өзгеруінің өсімдіктердің таралуына әсері немесе екі қаланың тұрғындарын салыстыру туралы жоба болуы мүмкін. Оқушылар деректерді талдау және зерттеу нәтижелерін ұсыну үшін статистикалық әдістерді пайдалана алады. Оқу процесінде статистикалық әдістерді қолдану оқушыларға географиялық құбылыстарды жақсы түсінуге көмектеседі және олардың аналитикалық және практикалық дағдыларын дамытады. Сонымен қатар, бұл сабақтарды қызықты әрі белсенді етеді, өйткені оқушылар өз білімдерін іс жүзінде қолданады және олардың нақты қолданылуын көреді. Төменде мектеп географиясында статистикалық әдістерді қолданудың білім алушылар үшін пайдалы тұстары көрсетілген:

– *Аналитикалық дағдыларды дамыту*: статистикалық әдістерді қолдану оқушыларға деректерді талдау, үлгілерді анықтау және нақты деректер негізінде қорытынды жасау қабілетін дамытуға көмектеседі. Бұл олардың сыни ойлауын және ақпаратты талдау қабілетін дамытады.

– *Оқу материалын практикалық қолдану*: географиялық зерттеулерде статистикалық әдістерді қолдану білім алушыларға теориялық білімді тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді. Бұл оларға оқу материалын жақсы меңгеруге және оның нақты мәселелерді шешудегі маңыздылығын түсінуге көмектеседі.

– *Деректер дағдыларын дамыту*: оқушылар деректерді жинауды, ұйымдастыруды және талдауды үйренеді, бұл қазіргі ақпараттық қоғамдағы маңызды дағды. Бұл сонымен қатар компьютерлік дағдыларды дамытуға және геоақпараттық жүйелермен (ГАЗ) жұмыс істеу қабілетіне ықпал етеді.

– *Пәнге деген қызығушылықты арттыру*: статистикалық әдістерді қолдану оқу процесін оқушылар үшін қызықты әрі практикалық ете алады. Бұл оларға географиялық білімнің нақты өмірде қолданылуын жақсы түсінуге көмектеседі және олардың пәнді оқуға деген қызығушылығын оята алады [4].

Осылайша, мектеп географиясында статистикалық әдістерді қолдану оқушыларға географиялық құбылыстарды жақсы түсінуге көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар олардың аналитикалық және практикалық дағдыларын дамытады, бұл қазіргі әлемдегі білім берудің маңызды аспектісі.

Қорыта айтқанда, оқу үдерісінде статистикалық деректерді дұрыс пайдалану – оқушылардың оқу және материалды меңгеруінің жоғары нәтижесін алуға мүмкіндік береді. Мектеп географиясын оқытуда статистикалық зерттеу әдістерін қолдану оқушыларға айналасындағы әлемді жақсырақ түсінуге көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар талдау, сыни ойлау және проблемалық шешу дағдыларын дамытады. Оқушыларға статистикалық материалмен жұмыс істеу әдістерін үйрету кезінде олардың жасын және сәйкесінше дайындық деңгейін ескеру қажет, өйткені көптеген әдістер математика мен логикада белгілі бір білімді қажет етеді. Оқушылар әртүрлі сыныптарда тиісті білім алады. Статистикалық әдістерді оқытуда қарапайымнан күрделіге өтуі керек, статистикалық есептерді шешуге тікелей қатысы бар басқа пәндер бойынша оқушылардың дайындық деңгейімен байланысты болуы керек. Сондықтан статистикалық талдауды оқу процесіне интеграциялау қазіргі әлемде табысты бағдарлай алатын құзыретті және сауатты азаматтарды қалыптастыру жолындағы маңызды қадам болып табылады. Мұғалімнің міндеті статистикалық мәліметтердің негізінде оқушылар болып жатқан құбылыстарды талдап қана қоймай, болашақта үдерістердің даму мүмкіндігі туралы қорытынды жасай алуы үшін оқушыларды статистикалық мәліметтер мен әдістерді дұрыс және сауатты пайдалануға үйрету.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Филандышева Л.Б., Сапьян Е.С. Статистические методы в географии. Учебно-методическое пособие. – Томск, 2015 г.
- 2 Токпанов Е.А. Географияны оқыту әдістемесі: жоғары оқу орындары студенттері мен орта мектептің география пәні мұғалімдеріне арналған оқулық. – Алматы: Эверо, 2016. – 412 б.
- 3 Таможня Е.А. Методика обучения географии: учебник и практикум для вузов. – М.: Издательство Юрайт, 2023. – 321 с.
- 4 Петрова Н.Н. Статистический метод // «География в школе». – 2004, №4. – С. 51-55.

ГТАМР 14.23.09

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДА ПРАКСИСТІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ БҰЗЫЛЫСЫ

З.Н. Бекбаева

Ғылыми жетекші, п.ғ.к., қауымд.профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Ж.Н. Нұрмаш

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада балаларда праксистің ерте жаста пайда болатынын, даму заңдылықтары, қозғалыс жүйесі мен мидың дамуына байланысты екенін көрсететін зерттеу нәтижелері келтірілген. Генетикалық және қоршаған орта жағдайлары сияқты праксистің қалыптасуына әсер етуі мүмкін факторлар да талқыланады.

Диспраксиясы бар балаларда праксистің дамуына көмектесетін әдістер мен әдістердің мысалдары келтірілген. Бұл процесте логопедтің сабақтары, кәсіби терапия, ұсақ моториканы дамытуға арналған жаттығулар маңызды. Сондай-ақ, ата-аналардың баласының даму ерекшеліктерін жақсы түсінуі және оған праксистің дамуына көмектесуі үшін оларды қолдауға ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: праксис, диспраксия, оральді диспраксия, артикуляциялық диспраксия, әлеуметтену, саматогнозис, тактильді сезімдер, жаттығулар.

Праксис – бұл (сөздің түбірі грек тілінен аударылғанда «праксис» – «әрекет») мақсатты қозғалыс әрекеттерін орындау мүмкіндігі. Бұл ми қыртысының деңгейімен, оның қайталама өрістерімен қамтамасыз етілетін ерікті мақсатты қозғалыстар.

Бір жалпы мақсатпен байланысты ерікті қозғалыстар мен әрекеттер адамның ең күрделі психикалық функцияларының бірі болып табылады. Олардың морфофизиологиялық негізінің рөлін күрделі функционалды жүйелер орындайды, олар иерархиялық түрде ұйымдастырылған, көптеген деңгейлер мен ішкі деңгейлерді қамтитын, күрделі және көп буынды афферентті және эфферентті құрамымен сипатталатын, шығу тегі бойынша шартты рефлекторлық, басқа жоғары психикалық функциялар сияқты толығымен өмір бойы қалыптасады.

Адам айналасындағы бүкіл әлемді өз қолымен жасайды. Осы ұжымдық іс-әрекет пен қол праксисінің дамуы барысында қарым-қатынас құралы ретінде сөйлеуді дамыту қажеттілігі туындайды. Практистің жаңа түрлері пайда болды,

олар сөйлеуге қызмет ете бастады, бұл ауызша және артикуляциялық қозғалыстар.

Осылайша, праксис әртүрлі қозғалыстар мен әрекеттерді біріктіре отырып, бөлінеді:

– корпоративті және локомоторлы (қолдың және аяқтың қозғалысы), яғни балет, спорттық би.

– қолмен (қол мен саусақпен) әрекет ету, пернетақтадағы музыкалық аспаптарда виртуоздық орындау.

– сөйлеу (ауызша және артикуляциялық қозғалыстар), яғни әр түрлі күрделіліктегі мәтіндерді тез және анық айту.

Праксистің жоғарғы психикалық функция ретіндегі құрылымына үш бөлім кіреді: идеаторлық, аралық (өткізгіш) және атқарушы [1].

Заттық іс-қимыл деңгейіндегі қозғалыстар семантикалық актілер болып табылады. Басқаша айтқанда, бұл жай ғана оқшауланған қозғалыстар емес, берілген тапсырманың мағынасымен анықталатын қарапайым әрекеттер. Көп жағдайда бұл әрекеттер күрделілігі мен құрамы жағынан әр түрлі, кеңістіктік емес, семантикалық мотивтері бар сабақтастық тізбектер ретінде құрылады [2].

Праксис ауызша және жазбаша тілдің бөлігі, сондай-ақ олардың ішіндегі белгілі бір бөлікті құрайтын әртүрлі қозғалыс әрекеттері [1].

Қозғалтқыш саласының дамуының балалық кезеңдерін тізімдейік:

– жаңа туған нәрестенің рефлекстері;

– постуральды реакциялардың қалыптасуы, яғни тепе-теңдікті сақтау және біртіндеп вертикализация (бала басын ұстауға, айналуға, отыруға, еңбектеуге, тірекке тұруға, жүруге және жүгіруге үйренеді);

– мотор бағдарламаларын қосу (еңбектеу және жүру-бейсаналық қозғалыстар);

– іс-әрекет объективті-манипулятивті (алдымен бейсаналық, содан кейін барған сайын ерікті күйге ауысады);

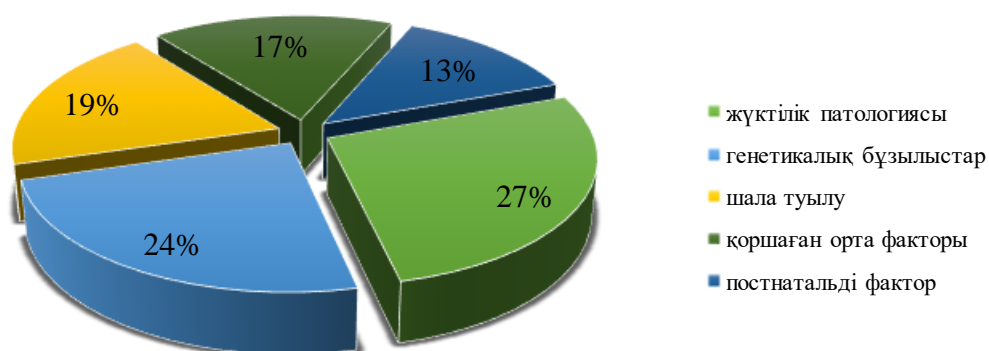
– еліктеу (инстинкттерден ерікті әрекеттерге дейін);

– сенсорлық жүйелерден алынған тітіркендіргіштердің интеграциясы (проприоцептивті, вестибулярлық және кинестетикалық ақпарат).

Сонымен, праксистің (немесе ерікті қозғалыстардың) негізі: қабылдау және сенсорлық интеграция. Екі жастан бастап бастапқы праксистің пайда болуы туралы айтуға болады. Профессор Т.Г. Визельдің айтуынша, саусақ, қол праксистерін екі жарым жастан бастап, ал ауызша праксисти үш жастан бастап, артикуляциялық праксисти төрт жастан бастап бағалауға болады [3].

Балалар популяциясындағы сенсорлы интеграция бұзылысының таралуы өте жоғары, шамамен 10% құрайды. Сенсорлы бұзылыстардың болуы баланың дамуы және оның отбасының өмір сүру сапасының нашарлауына әкеледі [4].

Ресей мемлекеттік медицина университетінің мәліметтері бойынша сенсорлы интеграцияның бұзылуына себеп болатын негізгі факторлар: жүктілік патологиясы, генетикалық бұзылыстар, шала туылу, қоршаған орта факторы, постнатальді фактор. Мектеп жасына дейінгі балалардағы сенсорлы интеграцияның бұзылуына себеп болатын факторлар 2-суретте көрсетілген.

Сурет 2. Мектеп жасына дейінгі балалардағы сенсорлы интеграцияның бұзылуына себеп болатын факторлар.

Диаграммада көрсетілгендей, сенсорлы интеграция бұзылысына медициналық көрсеткіштер ғана емес, сонымен бірге қоршаған орта мен постнатальді факторлар да әсер етеді, оларды өз кезегінде адам өзі жасайды. Қазіргі балалар компьютерлік техниканы жиі қолданады және бір уақытта бірнеше сенсорлы арналар арқылы келетін ақпаратты қабылдай алмайды. Ересектер жиі байқамай, балаларда көру қабілетінің шамадан тыс жүктелуін, есту және басқалардың сенсорлы ашығуын тудырады [5].

Сенсорлы ақпаратты нашар қабылдайтын балаларда праксисте бұзылыстар болады және соның салдарынан мектепте оқуда қиындықтарға тап болуы мүмкін: олар тез шаршайды, бір жерде отыра алмайды, зейінін тұрақтандыра алмайды. Сенсорлы интеграциясы бұзылған баланың дамуы теңдестірілмеген деп айта аламыз. Яғни жүйке жүйесінің кейбір аймақтары дұрыс жұмыс істемейді, ал басқалары өз функцияларын жақсы орындайды, сондықтан бір жағынан баланың дамуы оның жасына сәйкес келеді, ал бір жағынан бала артта қалады [6].

Диспраксия немесе қозғалысты жоспарлау проблемалары: диспраксиясы бар балаларда сенсорлы ақпаратты дұрыс өңдеуде мәселелер туындайды, нәтижесінде жаңа мотор әрекеттерін жоспарлау және орындауда қиындықтар туындайды. Балаларда қимыл-қозғалысты орындауға мақсат қоюда және жоспарлауда, оны орындау барысында да қиындықтар туындауы мүмкін. Бұл балалар ебедейсіз және икемсіз болады. Олар ойыншықтарды сындыруы, допты немесе басқа спорт түрлерін дұрыс игермеуі немесе ұсақ моторикамен байланысты мәселелер болуы мүмкін. Олар отырықшы өмір салтын ұстанып немесе ауызша сөйлеу арқылы қозғалысты жоспарлау проблемаларын жасыруға тырысуы мүмкін [7].

Бір жалпы мақсатпен байланысқан ерікті қозғалыстар мен әрекеттер адамның ең күрделі психикалық функцияларының бірі болып табылады. Олардың морфофизиологиялық негізінің рөлін күрделі функционалды жүйелер

орындайды – иерархиялық ұйымдастырылған, оның ішінде көптеген деңгейлер мен кіші деңгейлер, күрделі және көп буынды афферентті және эфферентті құраммен сипатталады, шығу тегі бойынша шартты рефлекс, басқа да жоғары психикалық функциялар сияқты өмір бойы қалыптасады [8].

Практика құрылымына жоғары психикалық функция ретінде үш байланыс кіреді: идеаторлық, беріліс және атқарушы. Идеаторлық байланыс. Бұл кезеңде қозғалыс жоспары орын алады, оны мотор бағдарламасын іске асыру барысында түзетуге болады. Бұл кезең мотивациядан басталады, ол кез келген әрекетті орындау үшін қажет. Беріліс байланысы қозғалтқыш актісінің жоспарын мотор орталығына береді. Атқарушы байланыс кезеңінде мотор бағдарламасы тікелей жүзеге асырылады [9].

Практикастың кез келген түрі заттық іс әрекет және еркіндік арқылы қалыптасады. Кішкентай бала өзінің қабілеттерін зат оның қолына тиген кезде немесе аяғымен байқамай затқа тиіп кеткенде біледі. Кез келген практика бастапқыда зат арқылы қалыптасады.

Адамның танымдық құрылымдарының қалыптасуы символдық практикасты (затсыз әрекет орындау, мысалы тіс жуған сияқты немесе тамақ ішкен сияқты қимылдарды тіс щеткасыз және қасықсыз орындау) игеруге мүмкіндік береді.

Сенсорлы интеграцияға байланысты диспраксияның екі түрі бар, билатериальді интеграция және самотодиспраксия.

Билатериальді интеграция-дененің сол және оң бөліктерінің қозғалыстарын үйлестірудегі және әрекеттер тізбегін орналастырудағы қиындықтар. Билатериальді интеграция вестибулярлы және проприоцептивті ақпараттың әлсіреуіне негізделген.

Соматодиспраксия – тактильді, вестибулярлы және проприоцептивті ақпаратты өңдеудің қиындықтарымен байланысты. Балалар жалпы және ұсақ моторикаға арналған барлық тапсырмаларды орындауда қиындықтарға тап болады. Практика бұзылысының ауыр түрі [10].

А.Р. Лурия практикастың екі түрін ажыратты, кинестетикалық және кинетикалық.

Кинестетикалық – сезімталдық. Бұл денеден, оның кеңістіктегі позициясынан, позаны қабылдау сезімі. Денеден не бар екенін және оны қалай басқаруға болатындығын түсіну. Позаны қабылдау үшін дененің бөліктері бір-біріне қатысты қалай орналасқанын түсіну керек, сондықтан жүйке импульстарының перифериядан орталыққа (миға) қалай өтетіні, сенсорлы сезімдерді қалай жеткізетіні маңызды.

Кинетикалық – қозғалтқыш. Практикастың бұл түрі бірқатар қозғалыстарды орындауға мүмкіндік береді: мотор бағдарламасын бастау, ауыстыру, ұстау және аяқтау. Бұл жағдайда ми перифериялық бөліктерге не істеу керектігі туралы сигнал береді (жүйке импульсі орталықтан периферияға өтеді) [11].

Моторды жоспарлау әрекеттің логикасын құра білуді қамтиды. Жоспарды сәтті жүзеге асыру үшін бала нәтиже туралы түсінікке, дұрыс вестибулярлы және проприоцептивті кері байланысқа, уақыт пен кеңістікте автоматты түрде

және қажетті түзетулермен қозғалу қабілетіне ие болуы керек [1].

Практисті дамытуға арналған келесі жаттығулар мен ойындар берілген:

- доппен ойнау, допты түрлі әдістер арқылы лақтыру және қағып алу;
- «нысана» ойыны, нысанаға ойыншықты, допты, сақиналарды лақтыру;
- кедергілерден өту;
- секіру, алдымен бір орында тұрып, оңға-солға, алдыға-артқа секіру қажет, содан кейін түрлі кедергілерден секіру;
- өрмелеу, арнайы сатыға мініп және түсу;
- кедергілерден аттап өту, түрлі биіктіктегі кедергілер қойып солардан бала өз бетінше аттап өтеді;
- жануарлар кейіпінде жүру, түрлі жануарлардың жүрістерін, қозғалу тәсілдерін қайталау.

Бұл жаттығулардың негізгі мақсаты – моторлы қимылдарды жоспарлау жүйесін, моторлы қимылдардың ауысуы, тізбектерін орындауды дамытуға арналған. Қимыл-қозғалысты жоспарлауды үйренгеннен кейін, басқа күрделі іс-әрекеттерді жоспарлауды меңгеру процессін жеңілдетеді.

Мектеп жасына дейінгі балалардың зейіні қысқа мерзімді, тұрақсыз болады, сондықтан іс-әрекеттің ойын формасына баса назар аударылды. Бұл ең бастысы қозғалыс және балалар үшін олардың белсенділігін ынталандыратын, сенсомоторика мен интеллекттің дамуына ықпал ететін құрал болып табылады. Басты басымдық – қоршаған әлемді зерттеуге бағытталған балалардың іс-әрекеттеріне бағытталды.

Жаттығулар мен ойындар негізінен баланың ішкі ұмтылысына бағытталған, баланы мәжбүрлемей керек. Себебі сабақтың пайдасы бала жағымды эмоциялар алған жағдайда ғана болады. Қолайлы жағдай ұйымдастырылып, балаға ойындар іс-жүзінде түсіндіріліп, көрсетілді [2].

Қорыта келгенде, мектеп жасына дейінгі балалардағы практистің дамуы біртіндеп жүреді және көптеген факторларға, соның ішінде генетикалық, биологиялық және әлеуметтік-мәдени факторларға байланысты. Практик қозғалыстарды жоспарлау және жүзеге асыру қабілетін, сондай-ақ өзгеретін жағдайларға сәйкес қозғалыс белсенділігін бейімдеу қабілетін қамтиды. Практистің бұзылуы әртүрлі формаларда көрінуі мүмкін, соның ішінде моториканың дамуындағы кідіріс, үйлестірудің және тепе-теңдіктің қалыптаспаған дағдылары және күрделі қозғалыстарды орындаудағы қиындықтар. Мектеп жасына дейінгі балалардағы практистің бұзылуы физикалық белсенділіктің болмауы, ынталандыру мен моториканың жеткіліксіздігі және әртүрлі медициналық және психологиялық мәселелердің болуы сияқты әртүрлі факторларға байланысты болуы мүмкін. Жалпы, мақалада мектеп жасына дейінгі балаларда практистің дамуының маңыздылығы және осы саладағы мүмкін болатын бұзылыстарды диагностикалау және түзету қажеттілігі көрсетілген. Ол сондай-ақ практистің дамуы мен бұзылуына әсер ететін негізгі факторларды бөліп көрсетеді және оларды түзету және алдын алу бойынша практикалық ұсыныстар береді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Айрес Э. Джин. Ребенок и сенсорная интеграция, понимание скрытых проблем развития / Пер. с англ. Юлии Даре. – М.: Теревинф, 2009. – 272 с.
- 2 Крановиц К.С. Разбалансированный ребенок / Пер. с англ. 1-е изд.– Санкт – Петербург: Редактор, 2012. – 396 с.
- 3 Визель Т.Г. Основы нейропсихологии. – М.: АСТ: Астрель: Транзиткнига, 2005. – 384 с.
- 4 Садовская Ю.Е., Блохин Б.М., Троицкая Н.Б., Проничева Ю.Б. Нарушения сенсорной обработки у детей // Лечебное дело. – 2010, № 4. – С. 24-28.
- 5 Блохин Б.М., Садовская Ю.Е., Троицкая Н.Б. Сенсорная защита в раннем и дошкольном возрасте. URL: [http // cyberleninka.ru](http://cyberleninka.ru).
- 6 Ворошнина О.Р., Санникова А.И. Телесные практики, сенсорная интеграция и эрготерапия // Сборник методических материалов семинара в рамках образовательного форума «Современные подходы и технологии сопровождения детей с особыми образовательными потребностями». – Пермь, 2018 – 140 с.
- 7 Банди А., Лейн Ш., Мюррей Э. Сенсорная интеграция: теория и практика / Пер. с англ. и науч. ред. Д. В. Ермолаева. – М.: Теревинф, 2021. – 768 с.
- 8 Хомская Е.Д. Нейропсихология. – Санкт-Петербург: Питер, 2005. – 496 с.
- 9 Садовская Ю.Е. Нарушение сенсорной обработки и диспраксии у детей дошкольного возраста: Дис. д-ра мед. наук. – М., 2011. – 279 с.
- 10 Ripley. K., Daines B., Barrett J. Dyspraxia: A Guide for Teachers and Parents. – London, 2016. – 122 p.
- 11 Лурия А.Р. Высшие корковые функции человека. – М.: Академический проект, 2000. – 80 с.

ҒТАМР 27.17

МЕКТЕП КУРСЫНДА ЛОГАРИФМДІК ТЕНДЕУЛЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

А.Р. Дәметбек

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

М.К. Шуақиев

Ғылыми жетекші, т.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мектеп алгебра курсының маңызды тақырыптарының бірі – логарифмдік теңдеулер мен теңсіздіктер. Бұл тақырыпта ойлау, есте сақтау, танымдық қызығушылықты арттыратын рационалды дамытатын ерекше тапсырмалар, қызықты шешім әдістері бар. Бұл мақала басында логарифм тақырыбына берілген тараулар, «Логарифм» бөлімінің маңыздылығы жазылған.

Мақала логарифмдік теңдеулерді шығару жолдары әдебиет шолу арқылы көрсетілген және логарифмдік теңдеулерді шешу әдістемесі көрсетілген.

Түйін сөздер: логарифмдік теңдеу, үлгі, теңдеулерді шешудің әртүрлі тәсілдері, математиканы оқыту.

Логарифмдік теңдеулер тақырыбы 11-сыныпта оқытылады. Бұл тақырып бойынша меңгерген білім мен дағдыларды қолдану ҰБТ-ны тапсырған кезде өте қажет, тақырып қарапайым болып көрінгенімен білім алушыларға қиындық тудырады. Көбінесе ережелерді, теорияларды білмеу, сондай-ақ тақырып бойынша тапсырмалардың әртүрлілігі барлық оқушыларға олардың шешімін көруге мүмкіндік бермейді.

Логарифмдер құрамында санаулы ғана өрнектер формулалар бар. Олар түрі біріктіру арқылы ғана өзгертіледі. Логарифм ұғымы мектеп курсына 11-шы сыныптарда авторы А. Әбілқасимова кітабында оқытылады, логарифмнің өзектілігі күрделі алгебралық теңдеулер мен теңдеулер жүйесін шешкенде маңызды роль атқарады. Мектеп курсына логарифм тақырыбына 28 сағат бөлінген [1].

1. Логарифм және оның қасиеттері.
2. Логарифм қасиеттеріне байланысты есептер шығару.
3. Логарифмдік функция, оның қасиеттері және графигі.
4. Логарифмдік теңдеулер және олардың жүйелер.

Оқушылардың көпшілігі логарифмдік функциялардың анықталу облысы, мәндер жиынын анықтауды білмейді. Сол себепті ары қарай шығарған есептердің жауаптары дұрыс шықпайды. Осы бастапқыдағы түсініктерді

оқушыға жақсы меңгертетін болсақ, одан кейінгі тақырыптарды меңгерту жеңіл болады. Мектеп курсында логарифмдік теңдеу мен теңсіздіктердің қарапайым, дербес жағдайлары ғана қарастырылады. Логарифмдік теңдеулер мен теңсіздіктерді қандай жолмен шығарсақ та есептің дұрыс шешілуі олардың қасиеттерін дұрыс қолдана білуге байланысты. Логарифмдік өрнектерді түрлендіруде олардың анықтамасын, негізгі қасиеттерін білу керек.

Ең бірінші қадам ол логарифм түсінігі. Оқушыларға шешу қасиеттеріне байланысты мысалдары мен берілген.

Қандайда бір a санын x дәрежеге шығару арқылы алынған b санын

$$a^x = b$$

теңдеу түрінде жазады, мұндағы a және b – берілген сандар, ал x – белгісіз шама.

b саны шығуы үшін a негізі шығарылатын x дәреже көрсеткішін b оң санының a негізі бойынша логарифмі деп аталады.

$\log_a b = x$ жазуы негізі a болатын b санының логарифмі x -ке тең деп оқылады.

Мысалы: $5^3 = 125$ дегеніміз $a^x = b$, енді $\log_a b = x$ бойынша $\log_5 125 = 3$.

Ал, осы функцияны негізі a -ға тең логарифмдік функция деп, келесі түрде жазамыз:

$$y = \log_a x$$

функция $a > 0, a \neq 1$ мәндері үшін қарастырылады.

Санның логарифмі анықтамасынан

$$a^{\log_a b} = b$$

теңдігін аламыз. Бұл теңдікті логарифмнің негізгі тепе-теңдігі деп атайды.

Логарифмдік функцияның негізгі қасиеттерін атап өтейік [2]:

1. Логарифмдік функцияның анықталу облысы– барлық оң сандар жиыны R_+ .

$$D(\log_a x) = R_+$$

2. Логарифмдік функцияның мәндерінің облысы-барлық нақты сандар жиыны R .

3. Логарифмдік функция бүкіл анықталу облысында $a > 0$ болғанда өседі, $0 < a < 1$ болғанда кемиді.

4. Функция жұп та, тақ та емес.

5. Функция жоғарыдан да, төменнен де шектелген.

6. Функция периодты емес.

7. Функцияның ең үлкен, ең кіші мәні жоқ.

8. $(0;1)$ – функцияның графигі координаталар осьтерімен қиылысу нүктесі. $a > 0$ болғанда функция анықталу аймағы өспелі, ал $0 < a < 1$ болғанда функция анықталу аймағы кемімелі.

Келесі қадам логарифм қаситеріне байланысты есептер шығарту оқушының математика пәні бойынша білімінің сапалы өсуінің негізі болып табылады. Жаттығулар логарифмдік теңдеулерді шешу мен дағдысына бағытталған. Логарифмдік теңдеулер ішінде қасиеттерге және формулаларына байланысты шешетін есептер бар [3].

Логарифмнің қасиеттері:

1. Негізі a болатын a санының логарифмі бірге тең:

$$\log_a a = 1$$

2. Негізі 1 болатын 1 санының логарифмі нөлге тең:

$$\log_a 1 = 0$$

3. Екі немесе бірнеше оң сандардың көбейтіндісінің логарифмі көбейткіштердің логарифмдерінің қосындысына тең:

$$\log_a (bc) = \log_a b + \log_a c$$

4. Қатынастардың немесе бөлшектің логарифмі мен бөлімінің логарифмінің айырмасы тең:

$$\log_a \left(\frac{b}{c}\right) = \log_a b - \log_a c$$

5. Дәреженің логарифмі дәреже көрсеткішін дәреже негізінің логарифміне көбейткенге тең:

$$\log_a b^n = n \log_a b$$

6. Жаңа негізге көшу:

$$\log_a x = \frac{\log_b x}{\log_b a}$$

Келесі қадам логарифмдік теңдеулер мен олардың жүйелерін шешу. Логарифмдік теңдеуді шешудің бірнеше тәсілі бар. Оқушыларға логарифмдік теңдеуді шешудің 4 тәсілін көрсету.

1. Логарифм анықтамасын қолдану арқылы шығарылатын теңдеулер.

Мысал: $\log_x (x^2 - 3x + 9) = 2$ теңдеуін шешейік.

Шешуі: Логарифмнің анықтамасы бойынша $x^2 - 3x + 9 = x^2$, онда теңдеудің шешімі $x=3$.

Табылған айнымалының мәнін орнына қойып тексереміз:

$$\log_3(3^2 - 3 \cdot 3 + 9) = \log_3 9 = \log_3 3^2 = 2$$

Демек, $x=3$ мәні теңдеуді қанағаттандырады. Жауабы: $x=3$.

2. Потенциалдауды қолдану арқылы логарифмдік теңдеулерді шешу.
3. Жаңа айнымалы енгізу әдісі.
4. Мүшелеп логарифмдеу әдісі [4].

Бұл мақалада логарифмдік өрнектер және теңдеу мен теңсіздіктерді шешу тақырыбы туралы мәліметтер мен анықтамалар, формулалар берілді. Оларды шешу әдістері көрсетілді. Оқушыларды математика пәні бойынша алған теориялық білімі, дағдыларын жүйелеу және өз бетімен алған білімін практикада тиімді пайдалану қажет.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Әбілқасымова А.Е., Корчевский В.Е., Жұмағұлова З.Ә. «Алгебра және анализ бастамалары» 11 сынып оқулығы. – Алматы: «Мектеп», 2019.
- 2 Колмогоров А. «Алгебра және анализ бастамалары» 10-11 сыныптарға арналған. – Алматы: «Рауан», 1998.
- 3 Кенеш Ә. «Математикалық ұғымдарды оқыту негіздер» әдістемесі. – Алматы, 1999.
- 4 Әбілқасымова А. Алгебра және анализ бастамалары 10 сыныпқа арналған оқулық. – Алматы: Мектеп баспасы, 2009.

ҒТАМР 14.25.09

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФИЗИКА ПӘНІНЕН ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖАСАУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Ж.К. Убаев, В.Ж. Панабек

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Мақалада мектеп оқушыларының физика пәнінен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жасаудың тиімді әдіс-тәсілдері келтірілген. Соның ішінде проблемалық оқыту әдісі, жобалау әдісі, STEM / STEAM технологиясы сипатталған. Сонымен қатар, оқушыларының физика пәнінен ғылыми-зерттеу жұмыстарын сабақтан тыс қосымша сабақтарда емес, 40 минуттық сабақ барысында қалай ұйымдастыруға болатыны сипатталады. Сабақтың оқу мақсатына сәйкестендіріп жүргізілетін зерттеу жұмыстарының бірнеше мысалдары келтірілген. Яғни: «Өз қолыммен қолшам жасау», «Реактивті қозғалыс мысалдары». Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу дағдыларын қалыптастыру үшін 5-9 сынып оқушылары үшін физика пәнінен әр жаңа тақырыпқа жобалау әдісін қолдану ұсынылды.

Түйін сөздер: зерттеушілік дағдылар, зерттеу дағдыларын қалыптастыру әдістері, проблемалық оқыту әдісі, жобалау әдісі.

Қазіргі қоғамда бұрынғысынша «білімді адам» ұғымының орнына «өмірге бейімделген, белсенді, шығармашылық тұрғыда ойлай алатын қабілетті адам» ұғымы еніп келеді. Яғни, бұрынғы көзқарастар бойынша адамға білім, білік, дағдылар жүйесін меңгерту жеткілікті деп есептелінген болса, қазіргі таңда ол жеткіліксіз болып есептелінеді. Себебі, адам тек дайын білімдерді меңгерген болса, бірақ оны шығармашылықпен практикада қолдана алмаса, бұндай адам қоғам талабына жауап бере алмайды деп есептелінеді. Мінекей, қазіргі қоғам талабына жауап беру мақсатында мектеп оқушыларының физика пәнінен ғылыми-зерттеу жұмыстарын дамыту қажет. Мектеп оқушылары мектеп қабырғасында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жасау арқылы төмендегідей дағдыларын дамытады. Олар:

- танымдық, оқу-зерттеу және жобалық қызмет;
- танымдық рефлексия дағдыларын жасалған әрекеттер мен ойлау процестерінің рәтижесі ретінде меңгеру;

- мәселелерді қою және шешу әрекеттерін меңгеру, соның ішінде мәселені тұжырымдау және шешу жолдарын өз бетінше құру;
- шығармашылық және іздеу сипатындағы проблемаларды шешу;
- гипотезаларды ұсыну және оларды негіздеу бойынша іс-әрекеттерді игеру.

Жоғарыда аталған дағдылар мектеп оқушыларының физика пәнінен ғылыми-зерттеу жұмыстарын Қазақстан Республикасының білім беру стандарттарына сәйкес енгізу барысында меңгеріледі.

Қоғам талабымен қоса, білім беру саласында болып жатқан күнделікті өзгерістер, соның ішінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын анықтауға арналған *PISA* (Халықаралық оқушы қабілетін бағалау бағдарламасы) және Халықаралық *TIMSS* (оқушылардың математика және жаратылыстану бағытындағы пәндерден білім жетістіктерін анықтау) бағдарламаларының енуі мектеп оқушыларына физика пәнінен ғылыми-зерттеу жұмыстарын енгізуді қажет етіп отыр.

Көптеген әдебиеттерде ғылыми-зерттеушілік іс-әрекеті, оның мақсаттары, міндеттері туралы, тек қана сабақтан тыс жұмыс ретінде ғана қарастырылады. Ал оны күнделікті сабақ барысында қолдану әдіс-тәсілдері әлі де болса көп зерттелмеген проблема болып қалып отыр. «Мектеп оқушыларының физика пәнінен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жасаудың тиімді әдіс-тәсілдері» тақырыбындағы осы зерттеу жұмысында (мақалада) ғылыми-зерттеу жұмыстарын күнделікті сабақта қолдануға арналған әдіс-тәсілдері қамтылады.

Ғылыми-зерттеушілік іс-әрекет өз кезегінде белсенді танымды іс-әрекеттер қатарына жатады. Сондықтан да мектеп оқушыларын сабақ барысындағы, сабақтан тыс жүргізілетін ғылыми-зерттеу жұмыстарына алдынала даярлау қажет. Қазіргі таңда мектеп оқушыларының қызығушылықтары теориялық білімге емес, өз бетімен жасалатын зерттеу жұмыстарына ауып отыр. Осыны ескере отырып, мектеп оқушыларының ғылыми-зерттеу жұмыстарын жасау дағдыларын меңгерту бірнеше кезеңдерден тұру қажет. Олар: қарапайым тәжірибелер жасау (мысалы атмосфералық қысым, диффузия құбылысына), құрылымы күрделі емес аспаптарды немесе құрылымдарды (қарапайым электроскоп, перископ) жасау және де қадам-қадамымен оқушыларды арнайы теориялық білімді қажет ететін белгілі физикалық құбылысты, процесті зерттеуге дағдыландыру қажет.

Сонымен, физика пәнінен оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін қалыптастыруды төмендегідей 3 кезеңге бөлуге болады:

1. Даярлау кезеңі (7 класс оқушылары). Бұл кезеңде оқушылар қарапайым құбылыстарға тәжірибелер жасауды меңгереді.

2. Дамыту кезеңі (8-9 – класс оқушылары). Бұл кезеңде оқушылардың шығармашылық қабілеттері дамиды, ғылыми-зерттеушілік іс-әрекеттің негізі принциптерін меңгереді.

3. Қорытындылау кезеңі (10-11 класс оқушылары). Бұл кезеңде оқушылардың алдыңғы кезеңде меңгерген ғылыми-зерттеу дағдылары

проблеманы өз еркімен анықтап қана қоймай ол проблеманы шешу дағдылары меңгертіледі.

Төменде жобалау қызметін сабақ барысында қолдануға болатын, оқушылардың ғылыми-зерттеушілік дағдыларын дамытуға, сабақ барысында қолдануға арналған бірнеше мысалдар келтірілген. Осы әдісті қолдану арқылы барлық оқушыларды жан-жақты жұмыс жасауға жұмылдыруға болады.

Реактивті қозғалыс.

Реактивті қозғалыс – дененің бір бөлігі одан қандай да бір жылдамдықпен бөлінген кездегі қозғалысы. Реактивті қозғалыстың қарапайым мысалы ретінде, үрлеп одан кейін еркін қоя берілген ауа шарының қозғалысын қарастыруға болады. Үрленген шардың ішіндегі қысым сыртқа атмосфералық қысымнан едәуір артық болатыны белгілі, ал бос қоя берілген шардың ішіндегі біраз ауаның төменгі саңылау арқылы сыртқа шығуы шардың жоғары қарай көтерілуін тудырады. Ол біраз уақыт бөлме ішінде әрлі-берлі ұшатын болады. Шар ішінен шығатын ауа оны қарама-қарсы бағытта қозғалуына мәжбүр етеді.

Ойлау кезеңі: Сабақ барысында оқушыларға осы құбылысқа мысалдар келтіру ұсынылады және бұл мысалдарды айтпас бұрын мынадай ойлау сұрақтары беріледі:

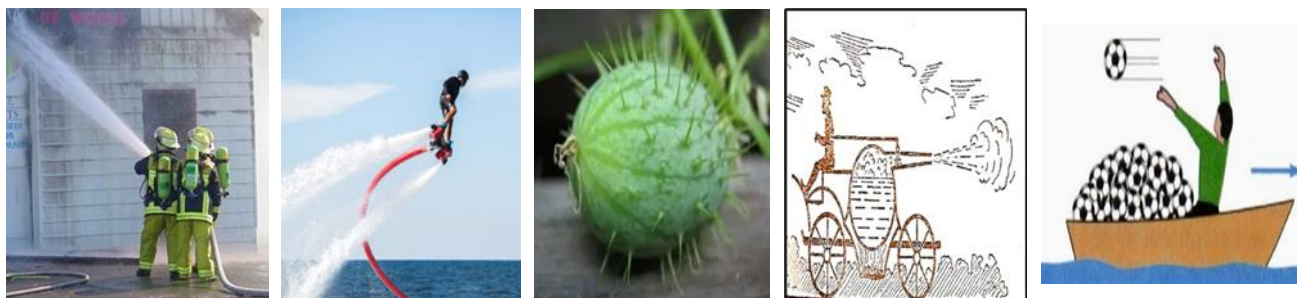
1. Бұл реактивті қозғалыс екендігін қалай түсіндің?
2. Бұл мысалда қарастырылып отырған жүйеге нелер кіреді?
3. Қысымдардың айырмасы қалай туындайды?

Меңгеру кезеңі. Реактивті қозғалысты өмірде қолдану және оның салдарын ескеру туралы ақпарат жинақтау үшін әр түрлі ақпарат көздерін пайдалану ұсынылады. Оқушылар топтасып өздеріне берілген ақпарат көздерінен қажетті мәліметтерді жинақтайды, теориялық білімдеріне негіздей отырып түсіндіреді. Ақпарат көздері

1. Оқулықтар (биология, химия т.б оқулықтарынан үзінді материалдар).
2. Ғаламтор (қызықты мәліметтер жинау).

Өмірге ендіру:

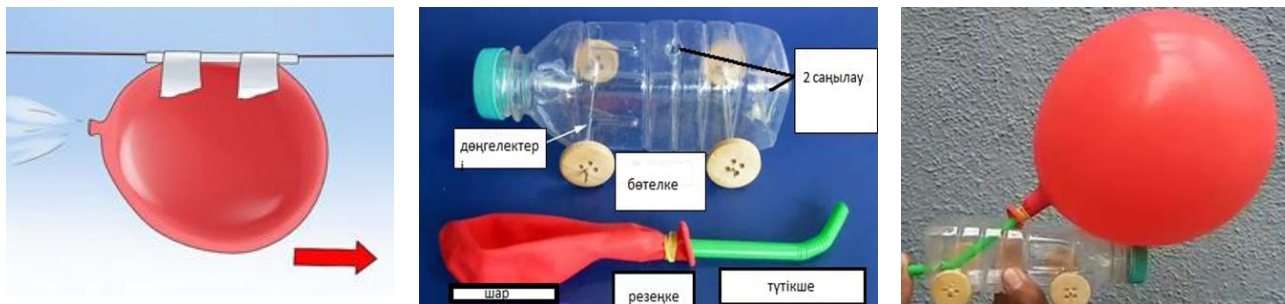
Берілген суреттер бойынша талдау жасау.

Зерттеу кезеңі.

Берілген заттарды пайдаланып, реактивті қозғалысты тәжірибе жүзінде көрсету қажет.

Қажетті заттар: ұзын жіп, шар, скоч, түтікше.

Өмірге енгізу және зерттеу кезеңдерін класты екі топқа бөліп, бір мезгілде орындатуға болады.

Дамыту кезеңі. Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйіне отырып реактивті қозғалтқышы бар көлік құрастырып көріңіз.

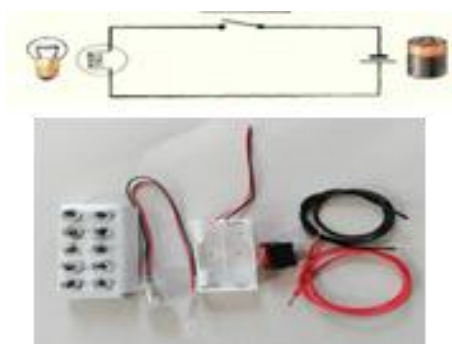
Бұл тапсырманы үй жұмысы ретінде беру арқылы оқушылардың шығармашылықпен жұмыс жасауына жағдай жасаймыз.

Бұл жұмыстың нәтижесінде оқушыларды жобалық жұмыстарды ұйымдастырудың кезеңдерін меңгеретін болады.

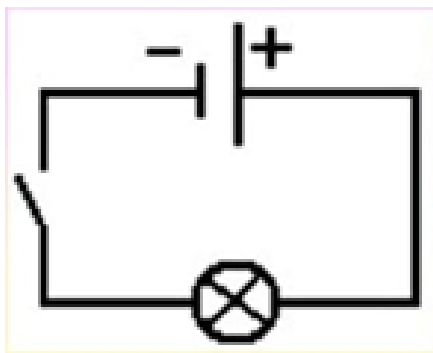
Электр тізбегі және оның құрамдас бөліктері (өз қолымызбен қолшам құрастыру).

Ойлау. Қолшам – кешкі қалада достарыңмен серуендегенде, қала сыртына саяхатқа шыққан кезде таптырмайтын көмекші құрал. Әрине қазіргі таңда қолшамның түрлері өте көп. Бірақ та, бұл құрылғыны өз қолыңызбен әрі қолда бар дүниелермен жасауға болатынын білесіз бе?

Өмірге ендіру. Оқушыларға қолшам құрастыруға қажетті электр тізбегі бөліктері беріледі. Қолшамның құрамына кіретін негізгі элементтерінің шартты белгілерін қолдану арқылы қарапайым қолшамның электрлік схемасын құрастырады. Құрастыру барысында электр тогының тұрақты болу шарттарын негізге алады.

Қарапайым электр тізбегін графикалық бейнелеуде электр тізбегі элементтерінің шартты белгілерін қалай қолданғаның түсіндіреді. Сонымен қатар, оқушылар қолшамды құрастыру барысында жіберген қателері туралы баяндайды. Осы қателіктерді түзету арқылы оқушылар электр тізбегін дұрыс жалғау ережелерін меңгереді.

Дамыту. Қолшамнан түскен жарық күшті әрі алысқа жетуі үшін не істеу керек?

Бұл сұраққа жауап берулері үшін, оқушыларға электр тізбегіне қосымша бірнеше батареялар беріледі. Батареяларды бірінен соң бірін жалғау арқылы оқушылар шамның жарығының қалайша өзгергендігін байқайды. Сонымен қатар шамның артына жылтыр элемент (фольгадан жасалған) орналастырып көру ұсынылады.

Оқушылар өз ойларын, идеяларын, пайымдауларын мазмұндап, оларды негіздеуі қажет. Қарапайым қол шамның схемасын құрастырып, көпшілікке ұсынады

Осылайша, жүйелі жобалау-зерттеу қызметін ұйымдастыру кезінде жобалау-зерттеу құзыреттілігін қалыптастырудың эксперименттік әдістемесі және сабақ барысында сонымен қатар сабақтан тыс жақсы деңгейде меңгереді, оқушыларды жобалау-зерттеу қызметіне ынталандырады және жобалау-зерттеу құзыреттілігін қалыптастырады.

Жүргізілген теориялық зерттеулердің нәтижелері келесі тұжырымдарға әкелді:

– Мемлекеттік оқу жоспарының стандарттары мен әлеуметтік қажеттіліктер студенттерді оқыту саласында жаңа тәсілдер қажет екенін анық көрсетті. Оқушылардың мектепте алған білімінің сапасы олардың зерттеушілік қабілеттерін дамыту әдістері мен тәсілдерін мектеп қабырғасында оқу процесіне енгізумен тікелей байланысты;

– Қазіргі уақытта физика бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары тек сыныптан тыс уақытта жүргізіледі, яғни тек дарынды және білімді оқушылар ғана қамтылады. Бұл дегеніміз, орта немесе төмен білімі бар студенттер қамтылмайды.

Қорытындылай келе, физика пәнінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын қолдану ойлау процесін ынталандыруға және пәнге кірістіруді арттыруға, өз бетінше жұмыс істеуге және физикадағы теориялық білімді өмірде қолдану қабілетін дамытуға қызмет ететінін атап өткен жөн.

Қолданылған әдебиеттер

1 Старовиков М.И. Формирование учебной исследовательской деятельности школьников в условиях информатизации процесса обучения (на материале курса физики). – Челябинск, 2007.

2 Субботкина З.Н. Методы развития исследовательских умений в процессе изучения физики // Вопросы науки и образования. – 2020, №38 (122). – С. 35-40.

3 Бычкова А.С. Профессиональная подготовка бакалавров и магистров к организации исследовательской деятельности учащихся основной школы (на предмете физика): дис. – Томск, 2014.

4 Жусупбекова А.Е., Косжанова А.Г. Оқушылардың аналитикалық қабілетерін дамытуда практикалық тапсырмаларды қолданудың тиімділігі мен маңызы, 2023.

5 Рыстыгулова В.Б., Жаксылыкова А.К. Мектепте физиканы оқытуға жобалау әдісін қолдану // Вестник «Физико-математические науки». – 2020. – Т. 70. – №. 2. – С. 194-198.

6 Тоқмола Ә., Оспан А., Бәйден Ә. Физика пәнінен ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындауда жоба әдісін қолдану. – Алматы, 2021.

ҒТАМР 27.17

НЕГІЗГІ МЕКТЕПТЕ АЛГЕБРА КУРСЫНДА ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚЫТУ ҚҰРАЛДАРЫН ҚОЛДАНУ

Ж.Ғ. Бердіхан

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Б.Д. Сыдықов

Ғылыми жетекші, п.ғ.д., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Оқытудың жаңа ақпараттық және коммуникациялық технологияларының құралдары оқытудың жаңа моделіне енгізілсе және өздерінің ерекше функцияларын іске асыратын болса, оқыту процесіне түбегейлі әсер етеді.

Заманауи білім беру жүйесін құру оқу процесіне ақпараттық технологияларды енгізумен тығыз байланысты. Бұл әсіресе ақпараттық және коммуникациялық технологияларға негізделген жаңа формалар мен электронды оқыту құралдарына байланысты. Оқу процесінде электрондық білім беру ресурстары мен электрондық оқу құралдарын белсенді пайдалануды көздеуіміз керек.

Бұл мақалада негізгі мектепте алгебра курсына электрондық оқыту құралдарын қолдану, атап айтқанда Wordwall, LearningApps, CoreApp, Desmos сияқты электронды оқыту құралдары туралы ақпараттарға баса назар аударылады.

Түйін сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, электрондық оқыту құралдары, Wordwall, LearningApps, CoreApp, Desmos.

Қазіргі таңда дидактикадағы бірлескен оқыту принципі оқу процесінде тиісті оқу ақпаратын беру үшін әртүрлі білім беру құралдарын пайдалануға бағытталған. Ауызша ақпаратты толтыру ғана емес, сонымен қатар ақпарат тасымалдаушысы ретінде әрекет ететін көрнекілік формаларын пайдалану оқушылардың ойлауын жақсартады.

Бүгінгі таңда алгебраны негізгі мектепте оқыта отырып, көрнекілік пен визуалды қолдауды қамтамасыз ететін әртүрлі электрондық білім беру ресурстарын, электрондық оқыту құралдарын құру және қолдану орынды болар еді.

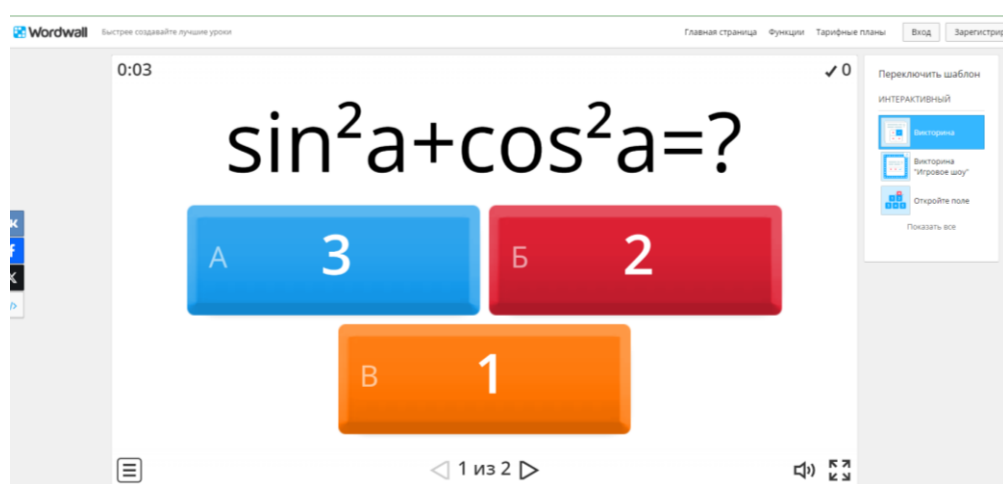
Электрондық оқу құралдарының маңызды артықшылықтарының бірі – оны пайдалану арқылы ұйымдастырылған оқу процесінің тиімділігін арттыру. Көрнекі оқыту құралдары немесе иллюстрациялық оқу материалдары – мәтінді

сипаттайтын кескіндер, диаграммалар, фотосуреттер, мультимедиа және иллюстрациялар.

Wordwall – білім беру процесінің маңызды міндеттерінің бірі оқушылардың ынтасын арттыруды шешетін әмбебап оқу ресурсы. Осы ресурстың көмегімен әр баланың мүмкіндіктерін ескере отырып, әр түрлі жаттығу түрлерін, интерактивті жаттығулар жасай отырып, топтық және жеке оқытуды ұйымдастыруға болады.

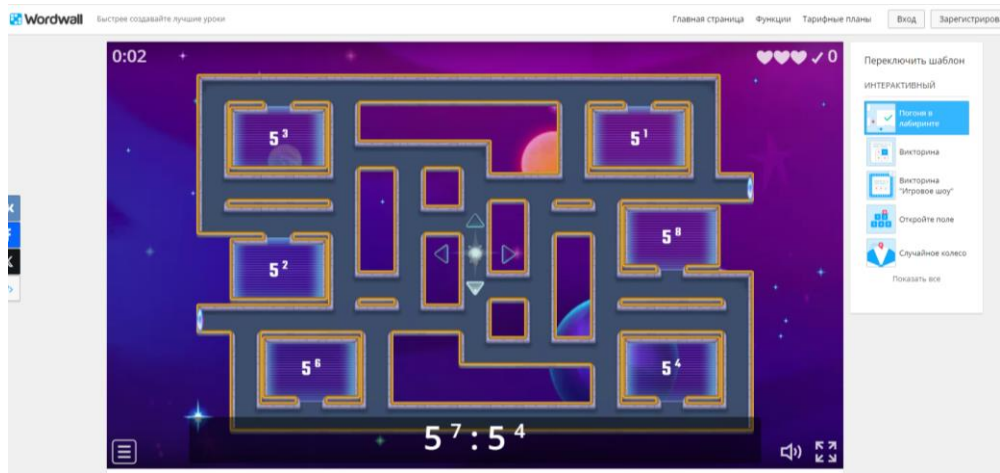
Сервистің құрылымы сервиспен жұмыс істеудің бірінші кезеңінде тіркелу қажет. Бұл кезең тезірек өтуі үшін Google есептік жазбасын пайдаланып кіруге болады. Сондай-ақ, басты бетте қызмет туралы негізгі Ақпарат және сіздің тапсырмаңызды жасау кезінде қолдануға болатын шаблондар бар. «Функциялар» қойындысында сіз осы қызметтің негізгі құралдарымен таныса аласыз. *Wordwall* екі түрдегі материалдарды жасау үшін пайдаланылуы мүмкін: баспа және интерактивті.

Сурет 1. *Wordwall*-дың көрінісі

– Интерактивті тапсырмалар веб-интерфейсі бар кез келген құрылғының көмегімен, мысалы, планшетте, компьютерде, телефонда, сондай-ақ интерактивті тақтада ойнатылады. Тапсырманы мұғалім сабақта бүкіл сынып үшін де, оқушылардың өздері де өз құрылғыларында аша алады.

– Баспа тапсырмаларын PDF түрінде жүктеуге немесе басып шығаруға болады. Оларды интерактивті немесе тәуелсіз оқу тапсырмаларына көмекші материал ретінде пайдалануға болады [1].

Сурет 2. Wordwall-дың көрінісі

LearningApps.org – бұл Web 2.0 қосымшасы. Оның көмегімен оқу процесін интерактивті модульдер түрінде ұйымдастыруға болады. Олар қарапайым және өзін-өзі оқыту үшін пайдалы. Қызмет кез келген білім беру мекемелері үшін қол жетімді: балабақша, бастауыш және орта мектеп, кәсіптік мектептер, техникалық мектептер және т.б. жобаның негізгі міндеті *LearningApps.org* бұл кез келген жастағы және әр түрлі деңгейдегі адамдар қолдана алатын интерактивті жаттығулар жасаудан тұрады. Тапсырмалар бағдарламаларға немесе сценарийлерге кірмейді. Бұл интерактивтілікті сақтау үшін қажет.

LearningApps Онлайн қызметі мыналарды қамтиды:

Сурет 3. *LearningApps* онлайн қызметі.

Дайын жаттығулары бар үлкен кітапхана. Бұл ретте ол пәндер, нақты тақырыптар және білім деңгейлері (мектепке дейінгі деңгейден кәсіптік деңгейге дейін) бойынша бірнеше санатқа бөлінеді.

Өзіңіздің интерактивті тапсырмаларыңызды жасауға мүмкіндік беретін шаблондар. Пайдаланушы «Кім миллионер болғысы келеді?» сияқты басқатырғыштар, тесттер, кроссвордтар, ойындар жасай алады», «бос орындарды толтыру», «ретке келтіру «жаттығулары және т.б.

CoreApp – білім беру материалдарын жасауға және жетілдіруге арналған онлайн-платформа. Онда вебинарлар өткізуге, интерактивті сабақтар құруға, курстарды әзірлеуге және іске қосуға, оқушылардың үлгерімін бағалауға, мазмұн үшін төлемдерді қабылдауға болады. Сонымен қатар, *CoreApp* сізге үшінші тарап қызметтерінің мүмкіндіктерін пайдалануға мүмкіндік береді: *Wordwall* интерактивті шаблондар жинағы, *LearningApps* ойын түріндегі жаттығулар қызметі, *trinket* онлайн код редакторы және басқалар [2].

Негізгі ерекшеліктері, бәсекелестерден айырмашылығы. *CORE*-интуитивті онлайн сабақ құрастырушысы. Ол арнайы бағдарламалау білімін қажет етпейді және тіпті негізгі тарифте де шексіз сабақтарды тегін жасауға мүмкіндік береді. Платформамен тегін танысуға, оның мүмкіндіктерін тексеруге, мазмұнды жүктеуге, оқушылардан кері байланыс алуға, курсты құрастыруға және аяқтауға болады.

Бұл дайын тапсырмалары бар ресурс емес. Бұл сабақтың конструкторы, онда сіз бүкіл оқу сабағын жасай аласыз – мақсат қоюдан бастап рефлексия кезеңіне дейін. Онда сабақтың кезеңдерін модельдеу үшін ең қажетті құралдар бар.

Ресурстың көптеген артықшылықтары бар. Біріншіден, бұл тегін және орыс тілді. Онда Тіркелу оңай, бірақ оқушылар мұны мүлдем жасамауы керек. Сабақты аяқтаған кезде оларға тек тегі мен атын енгізу жеткілікті. Тіркелгеннен кейін сізде жеке кабинет болады, онда сіз өз сабақтарыңызды құрастыра аласыз және оларды бөлек немесе қалталарда сақтай аласыз.

Екіншіден, онда бәрі нұсқаулықсыз да түсінікті. Үшіншіден, онда мұғалімдер әдетте сабақтарда қолданатын барлық нәрсені орналастыруға болады: бейне файл, презентация, *Word* құжаты, аудиожазба, суреттер мен фотосуреттер. Төртіншіден, конструкторда әртүрлі типтегі тапсырмаларды орындау мүмкіндігі бар: ашық жауап жаттығуы, олқылықтарды толтыру немесе ақпаратты тарату тапсырмасы, тест, сауалнама, бағдарламаланған жауап тапсырмасы. Онда сіз *learningapp*-тан интерактивті тапсырманы енгізе аласыз [2].

Desmos графикалық калькуляторы тек мектеп оқушыларына ғана емес, мұғалімдерге де, математиканы оқығысы келетін студенттерге де қажет [3].

Desmos-пен кездескендер көбінесе *Desmos*-ты графикке арналған қарапайым графикалық калькулятор деп санайды, бірақ *Desmos* әр калькуляторда жоқ көптеген құнды қасиеттерге ие.

Desmos дегеніміз не? *Desmos* – бұл үлкен функционалдығы бар ақысыз онлайн Графикалық калькулятор. Артықшылықтардың ішінен мыналарды

бөліп көрсетуге болады: тегін, орыс тілді интерфейс, онлайн (жүктеудің қажеті жоқ), көптеген функциялар, қолдануға оңай, динамикалық (қозғалыстағы объектілерді қарау мүмкіндігі), көптеген статистикалық функциялар, ақысыз мобильді қосымша. Desmos табу өте қарапайым: орыс (ағылшын) тілінде кез келген іздеу жүйесінде «Desmos» («Desmos») сөзін жазып, «Іздеу» батырмасын басыңыз, содан кейін іздеу нәтижелерінде бірінші сілтемеге өтіңіз [4].

Қорытындылай келе, негізгі мектепте алгебра курсына электрондық оқыту құралдарын енгізу қазіргі білім берудегі ажырамас қадам болып табылады. Технологияны қолдану оқу процесін қызықты әрі қол жетімді етіп қана қоймай, сонымен қатар оқушылардың материалды тиімді игеруіне ықпал етті.

Виртуалды тапсырмалар, интерактивті сабақтар және онлайн-ресурстар оқушылардың алгебраға деген қызығушылығын оятуға, олардың логикалық ойлауы мен проблемаларды шешу қабілетін дамытуға көмектеседі. Алгебрада электронды білім беру құралдарын қолдану тәжірибесі бұл қазіргі заманғы процесс қана емес, сонымен қатар оқушыларды заманауи ақпараттық қоғамның талаптарына дайындауға бағытталған қажеттілік екенін көрсетеді. Электрондық оқыту құралдары болашақтың сын-қатерлерімен сәтті күресуге қабілетті құзыретті және технологиялық сауатты азаматтарды қалыптастыруға маңызды үлес қосады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Васильева А.С. Основные задачи современного школьного образования в контексте формирования и развития культуры информационного общества // Молодой ученый. Международный научный журнал. – 2016, № 5. – С. 667-671.

2 Справочный центр, CoreApp: URL: <https://help-ru.coreapp.ai/>.

3 Desmos Графический калькулятор. URL: <https://www.desmos.com/calculator?lang=ru/>

4 Desmos – онлайн графический калькулятор. URL: <https://habr.com/ru/post/295838>.

ҒТАМР 14.01.07

ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДАҒЫ ПЕДАГОГТИҢ КӘСІБИ ИМИДЖІНІҢ МАҢЫЗЫ

Ж. Балтабаева

Магистрант, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ.

Ш. Сапарбайқызы

Ғылыми жетекші, п.ғ.к., қауымд.профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ.

Мақалада оқушылардың көшбасшылық қабілетін дамытудағы педагогикалық имидж туралы, «имидж», «педагогикалық кәсіби имидж» ұғымдарының мәні, маңызы сипатталып, талданады. «Имидж» жалпы көшбасшылық қабілетті дамытудағы (сыртқы имидж, стиль, мимика-жест, шығармашылық шеберлік, кәсіби мәдениет т.б.) басты қозғаушы және қуат беретін көз ретінде, парасаттылыққа, сабырлыққа, әділеттілікке және айналамен дұрыс қарам-қатынас орнатуға ықпал етуші күш ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, мақалада мұғалім имиджінің оқушылардың көшбасшылық қасиеттерін дамытудағы педагогикалық, психологиялық, тарихи-педагогикалық аспектілері, алыс-жақын шет ел ғалымдарының имидж мәселесін пәнаралық мәселе, корпоративті имидж, кәсіби имидж т.б. ретінде қарастырған тұжырымдарыда айтылады.

Түйін сөздер: көшбасшы, имидж, көшбасшылық, лидер, педагог имиджі, кәсіби имидж, педагогикалық кәсіби имидж, қабілет, дамыту, қалыптастыру.

Қазақ халқының ағартушы-педагогы, алаш қайраткерлерінің бірі Мағжан Жұмабаев «Алты алаш бас қосса төрдегі орын мұғалімдікі» – деп қоғамдағы мұғалім беделінің маңызын айқындап берді. Бұл бір жағынан мұғалімнің халық алдындағы абыройын анықтаса, екінші жағынан жауапкершілікті міндеттейді. Шәкірттің өнерлі, білімді, өз саласының қас шебері болып шығуы ұстазының кәсіби біліктілігіне тікелей байланысты. Сонымен қатар ұстаздың ел алдындағы беделі шәкірттерінің ынта-жігерін, сенімділігін арттыра түседі. Бүгінгі таңда ұстаздың түр-тұлғасын, кәсіби келбетін, жақсы қасиеттерін жинақтап заманауи тілмен сипаттағанда «педагог имиджі» деп атап жүр. Педагог имиджі туралы алғашқы ағартушы-ойшылдардың, педагог-ғалымдардың ой-пікірлеріне шолу жасауды жөн деп санаймыз.

Ерте дәуірдегі ғұмыр кешкен Аристотель заманынан бастап мұғалім тұлғасы ерекше орынға ие болып келеді. Болашақ ұрпақты жан-жақты тұлға ретінде тәрбиелеуде қоғам қабылдаған барлық нормаларға сай келетін, этика заңдарына қайшы келмейтін іс-қимылдарды, дағдылар мен үлгілерді олардың бойына дарыту педагогке артылған жауапкершілік еді. Сол себептен педагог атына ие болған адамға аса мол шынайы адалдық пен ұқыптылық міндеттелді. Әлемдегі атақты ұстаздарды олардың өз шәкірттері ғана емес, өзге де ілімді бағалайтындар үлгі тұтты. Қытай еліндегі Конфуций, түркі-араб еліне танымал Әл-Фараби, Ибн-Сина, еуропа елдеріндегі Ян Амос Коменский, орыс педагогі К.Д. Ушинский, қазақтың ағартушы-педагогы Ы. Алтынсарин сынды т.б. ұстаздар педагог ретінде жоғары бағаланып, қазіргі кезеңге дейін өзіндік құрметке ие. Аталған ағартушылар өздерінің педагогтік тұлғасын танытып қана қойған жоқ, қоғамдағы ұстаз беделінің бейнесін жасап кетті. Осылайша олардың өз замандағы қалыптастырған имиджі кейінгі шәкірттеріне үлгі болып, педагогика ғылымының, педагогикалық этиканың, педагогикалық ұстамдардың дамуына негізгі тірек болды.

Бүгінгі таңда елімізде педагог беделі мен абыройын сақтау мақсатында 2019 жылғы 27 желтоқсандағы «Педагог мәртебесі» туралы Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды [1]. Бұл заңда «педагог – педагогтік немесе тиісті бейіні бойынша өзге де кәсіптік білімі бар және білім алушыларды, және (немесе) тәрбиеленушілерді оқыту және тәрбиелеу, білім беру қызметін әдістемелік қолдау немесе ұйымдастыру бойынша педагогтің кәсіптік қызметін жүзеге асыратын адам» деп анықтама берілген. Аталмыш заңда мұғалімнің қоғамдағы беделін, абыройын көтеру, еңбегін бағалау, әлеуметтік және кәсіби іс-әрекетіне қолдау көрсету, қоғамдағы шынайы педагог мәртебесін артыру мәселелері көрсетілген. Ресми қабылданған заң әбір педагогтің қоғам алдындағы кәсіби болмысының, замануи имиджінің жаңара түсетініне өзіндік ықпал ететіндігі анық. Әрине, ұстаздар қауымы кәсіби беделін тек заң арқылы тұрақты етеді деген қасаң ойдан аулақ болып, білім берудегі, оқу-тәрбие үрдерісіндегі шығармашылық, ізденіс қабілеттілігін жетілдіріп, заманауи талапқа сай дамуды басты мұрат етуі қажет. Ізденімпаз, шығармашыл, жаны жағымды энергетикаға толы ұстаз имиджі оқушылардың білімге, болашаққа деген сенімін арттырып, жан-жақты тұлғалық, көшбасшылық қабілеттерін қалыптастырады.

Педагогикалық имидж ұғымының мән-мағынасына тоқталсақ, шын мәнінде халықаралық деңгейде қолданылып жүрген бұл сөздің қазақ тілінде дәл мағынасы жоқ деуге болады. «Имидж» сөзі «image» деген ағылшын тілінен алынған, қазақ тіліне тәржімалағанда «бейне, түр, кейіп, келбет» деген мағына жуық келеді [2]. Зерттеушілер имидждің әр түрлі мамандық иелеріне (саясаткерлерден бастап, педагог-психологтерге дейін) пайдасы зор екенін айтады. Имидж қалыптастыру ісі – индивидті әлемге ерекше тұлға ретінде таныту, даралық ретінде қолпаштау, адамға өзгеге, өзін танытуға мүмкіндіктер беру.

Имидж – саласы мен сипатына, құрамына, кәсібіне, жеке тұлғалық негізі мен құрылымына, белгісіне қарай бөлінеді. Сонымен бірге имидж функционалдық типіне байланысты: айналық, ағымды, тілекке сай, корпоративтік, көпшіліктік деп классификацияланады. Ұжымдық имидж – бұл қандай да бір адам немесе қандай да бір бөлімше туралы қоғамдағы ұсыныстардың жиынтығы. Бұл – ұйымның айнадағы қоғамдық сәулесі. Әрбір адамның немесе ұйымның өзі туралы жеке түсінігі болуы керек.

Имидж тақырыбын зерттеген ғалымдар осы мәселені әртүрлі аспектілер тұрғысынан қарастырды. Имидж мәселесін ғалымдар әр кезеңдерде философия, әлеуметтану, психология, педагогика, мәдениеттану салалары бойынша зерттеп, өз тұжырымдарын ұсынды.

Имидж мәселесін пәнаралық мәселе ретінде қарастырған ғалымдар: Л.К.Аверченко; имидж теориясы зерделегендер А.А. Бодалев, П.С. Гуревич, А.Ю.Панасюк, Г.Г. Почепцов, В.М. Шепель; имидж тақырыбын диссертациялық деңгейде зерттегендер Е.Б. Перельгина, И.К. Черёмушникова, т.б., корпоративті имидж – Н.А. Кадочникова, кәсіби имидж – Л.Ю. Донская, Л.И.Савва, Л.М. Семенова, А.Б. Череднякова, педагог имиджі – А.П. Аксельрод және т.б. [3]. Имидж ұғымы 80-жылдары көркемдік талғамды білдіретін эстетикалық сапа ретінде қабылданып, оны адамдарда қалыптастыруды бұқаралық ақпарат құралдары, жарнама арқылы мақсатты түрде насихаттаған [4]. Сонымен бірге имидждің мынандай: стереотип, пікір, келбет, суреттеу сияқты құрамдас бөлімдері болған. Ғалымдардың үлкен бір бөлігі (Я.Б.Перельгина, В.Б. Бобров, И.А. Васюкова, Н.Т. Бунамович, В.И. Куницына, Б.Н.Бродулин) имиджді бейне ретінде дәлелдеуге тырысты. Ал 20-жылдардың басында У.Липпманның «Общественное мнение», У.Троттердің «Стадные инстинкты», Э.Мартиннің «Поведение толпы», Г.Лебонның «Психология толпы» еңбектерінде алғаш рет әлеуметтік стереотиптің табиғаты мен оның бұқаралық санаға әсер етуі көрсетіледі [5].

Л.И. Изтелеуова, А.Т. Аязбаева сынды қазақстандық ғалымдар өз зерттеу еңбектерінде имидж технологиясына философиялық, педагогикалық, психологиялық тұрғыдан анализ жасаған. Болашақ мамандардың имиджін қалыптастыруда ұжымдық имидждың мәселесі жайында өзіндік ой қорытындысын жасайды [6].

Кейбір әдебиеттерде имидж біреуге жарнама мақсатымен эмоционалдық және психологиялық әсер етуге арналған қандай да бір адамның бейнесі ретінде де қарастырылады. Сонымен бірге имидж қандай да бір адамда нақты қалыптасқан болса, пікір де сондай айқын болуы мүмкін: ол адамның тек сыртқы түріне қарап қалыптаспайды, сонымен бірге психикасына да тәуелді. Пікір бағалау негізінде, темперамент-мінез қасиеттерінен және алғашқы әсерден пайда болуы мүмкін. Сондықтан, бұл термин «имидж» және «пікір» мазмұны жағынан мағыналас. Бұлардың айырмашылығын келесіден көруге болады: «имидж» сөз тіркесінде қолданылу түрі «адам имиджі» (педагог, психолог, саясаткер, адвокат) деп қолданады, ал пікір сөз тіркесінде «адам

пікірі» деп айтылу керек. Сонда өзінің имиджін қалыптастыру немесе өзі туралы пікір қалыптастыру болып шығады.

Орта білім беруді гуманизациялау, демократизациялау үдерісі мұғалімді шығармашыл, сыншыл ойлайтын, өркениетті әрекет ететін тұлға ретінде сапалы кәсіби даярлауға көшуге әкелді.

А. Пелих, Т. Кизилова және А. Пронченконың айтуынша, «имидж – бұл, ең алдымен, айналасындағы адамдардың моралдық жеке тұлғалық, интеллектуалдық, кәсіби және психикалық қасиеттерін бағалауы. Имидж – бұл адамның өзін таныстыру, өзгелер үшін өз бейнесін құру, «адамдармен іскерлік және ресми емес жағдайларда қарым-қатынас жасау қабілеті» – дейді.

А.А. Калюжный педагогтің имиджін өз әрекетінің жемісін көруі немесе тиімділікке қол жеткізуге мақсатты түрде кәсіби күш салу арқылы қалыптасатын әлеуметтік топтың символдық ұғым ретінде санайды.

М. Шепель имиджді жиынтық ұғым ретінде көреді. Оның көзқарасы бойынша, «Бұл – бейне, яғни «адамдар алдында» қатты әсері бар тұлғалық-іскерлік сипаттар көрсетілуге себеп болатын адамның өмір сүру пішімдері» – деп қарастырады. Жоғарыдағы әдебиеттерде көрсетілген тұжырымдарды түйіндей келе және осы зерттеулердің контекстінде педагогикалық имидждің оқушылардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына, көшбасшылық қасиеттерін дамытуына ықпалы жоғары деп санаймыз.

О.В. Бухаркова, Е.Г. Горшкова имидждің келесі құрамдас бөліктерін белгілейді:

1) Жеке тұлғалық, жекелік сипаттар (тұлғалық ерекшеліктер, психологиялық-физиологиялық ерекшеліктер, мінез-құлық, жеке тұлғаның типі, шешімдерді қабылдаудың жекелік стилі);

2) Әлеуметтік сипаттар;

3) Адамгершілік қасиеттер;

4) Интеллектуалдық сипаттар;

5) Көшбасшылық сипаттар.

Педагог имиджі – мұғалім, оқытушы бейнесінің тәрбиеленушілер, әріптестер және әлеуметтік жұртшылық санасында, бұқаралық санада қабылданудың стереотипі. Ұстаздың педагогикалық болмысы білімі, интеллектуалдық деңгейі, өзін ұстасы, сөйлеу мәнері, жүріс-тұрысымен қатар сыртқы бейнесіне, киім-киісіне деген талабы өз имиджін жақсартып, жетістікке қол жеткізуге септігін тигізеді. Мұғалімнің қалыптасқан имиджі оқушыларды көшбасшы болуға үлгі, өзгеден өзін ерекшелейтін қасиеттерді жинақтауға, ішкі талғамның қалыптасуына ықпал етеді.

Нағыз педагогтың имиджі өзінің кәсіби шеберлігімен, қабілетімен вербальды және бейвербальды қатынас ым-ишараны орынды қолдануымен, қимыл-қозғалысының өзі сенімділік, ізденімпаздық, тапқырлық шешімділік сияқты қасиеттерімен ерекшеленеді.

Біздің тақырыбымыздың негізгі мәселесінің бірі – көшбасшылық. Оқушылардың көшбасшылық қабілеті тікелей педагогтың тұлғалық имиджіне байланысты қалыптасатындығы анық. Көп жағдайда оқушылар мектепте

педагогтермен жұмыс жасауға ынталы болмайды. Біз осыған орай жүргізген сауалнамамыздың «Неге бұлай?» деген сұрағына қатысушылардың басым көпшілігі «оқушы педагог бойынан ерекше қабілетті, өзіне жағымды әсер ететін интеллектуалдық имиджді көре алмаса мұғалімді мойындағысы келмейді және ұйымдастырған шараларға қатысуда белсенділік танытпайды» деген болжамға тоқталды.

Қорыта айтқанда, педагогикалық имидж дегеніміз: педагогтың сыртқы келбеті, кәсіби стилі, интеллектуалдық қабілеті, іскерлігі, педагогикалық шеберлігі. Сонымен қатар өзіне сенімділігі, талапшылдығы арқасында оқушылар ұжымында жағымды қарым-қатынас құра алатын ұстаз деп түйіндейміз. Педагогикалық кәсіби имиджге ие болған ұстаз – ол өзінде қалыптасқан құрмет пен бедел арқылы оқушының көшбасшылық қасиеттерін оятатын, интеллектуалдық қабілеттерін дамытатын тұлға.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасы «Педагог мәртебесі» туралы заң. – Нұр-Сұлтан. Желтоқсан, 2019.
- 2 Шепель В.М. Имиджелогия: секреты личного обаяния. – М.: Линка – Пресс, 1997. – 168 с.
- 3 Шепель В.М. Имиджелогия Как нравиться людям. – М.: Народное образование, 2002. – 478 с.
- 4 Голубкова Ю.Г. Формирование личности-профессионального имиджа молодых педагогов в системе дополнительного профессионального образования. Автореф. канд.пед. наук. – Челябинск, 2023. – 25 с.
- 5 Михайловна Ш.Н. Имидж современного учителя: структура, половозрастные особенности восприятия и технологии формирования. – М., 2006.
- 6 Калюжный А.А. Психология формирования имиджа учителя. – М.: Изд. Владос, 2004. – 222 с.
- 7 Изтелеуова Л.И. Имидж технологиясы: монография. – Астана: «Тұран-Астана» университетінің баспаханасы, 2019. – 100 б.
- 8 Алимбекова А.А. Болашақ педагогтардың лидерлік сапаларын дамытудың педагогикалық шарттары: педагогтарға арналған оқу-әдістемелік құрал. – Алматы, 2016. – 218 б.

ҒТАМР 14.29.01

СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖАЛПЫ ДАМЫМАҒАН (ІІІ ДЕҢГЕЙ) МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУІН ТҮЗЕТУГЕ АРНАЛҒАН ЛОГОРИТМИКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР БАҒДАРЛАМАСЫ

А.Т. Бейсенбек

Магистрант, Абай атындығы ҚазҰПУ, Алматы қ.

А.К. Рсалдинова

П.ғ.к., доцент, Абай атындығы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада сөйлеу тілі жалпы дамымаған (ІІІ деңгей) бар мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуін түзету процесінде кешенді тәсілді қолдану ерекшеліктері қарастырылады. Тиісті тұжырымдар жасалды, жүргізілген зерттеудің практикалық маңыздылығы анықталды. Мақалада сөйлеу тілі жалпы дамымаған (ІІІ деңгей) балаларындағы логоритмиканың көмегімен сөйлеудің просодикалық жағын дамыту бойынша түзету жұмысының тәжірибесі сипатталған

Түйін сөздер: кешенді тәсіл, сөйлеудің жалпы дамымауы, СТЖД бар мектеп жасына дейінгі балалар, просодика, логоритмика, интонация, тембр, темп.

Біздің еліміздегі экономика, экология, мәдениет саласындағы қазіргі заманғы қоғамдық өзгерістер білім беруді жаңғырту қажеттілігіне әкелді, мұнда қазіргі уақытта маңызды проблемалардың бірі дамуында ауытқулары бар балалар санын арттыру болып табылады. Қазіргі уақытта баланың моторлық, психикалық және әсіресе сөйлеу қабілетінің проблемалары ерте және мектепке дейінгі жаста кездеседі [1].

Мектепке дейінгі жаста баланың ана тілінің барлық жақтарын белсенді түрде игеруі жүреді: фонетикалық, грамматикалық және лексикалық. Бұл өз кезегінде мектепке дейінгі балалық шақ кезеңінде ана тілін оқыту қажеттілігіне әкеледі.

Л.С. Выготскийдің [2], О.С. Ушакованың [3] зерттеулерінде көрсетілгендей, мектеп жасына дейінгі кезеңде баланың сөйлеуі жетілдіріліп байытылады, атап айтқанда оның функциялары қалыптасады және күрделене түседі. Сөйлеудің жалпы дамымауы бар балалар үшін қабылдаудың әртүрлі түрлерінің дамуының бұзылуы да тән, зейіннің негізгі қасиеттерінің даму

деңгейінің төмендігі байқалады, есте сақтау қабілеті мен есте сақтау өнімділігі, есте сақтау белсенділігі айтарлықтай төмендейді.

Зерттеуші Р.Е. Левина [4] және басқалары өз еңбектерінде балалардың сөйлеу күйі, олардың психикалық даму деңгейі мен сауаттылықты игеру арасындағы байланысты көрсетеді. Сондықтан СТЖД бар мектеп жасына дейінгі балаларды түзету бойынша оқытудың маңызды және өзекті міндеттерінің бірі сауаттылыққа дайындық болып табылады.

Қазіргі әлемде адамның айналасындағылармен тиімді қарым-қатынас орнату қабілеті алдыңғы қатарға шығады. Тиімді қарым-қатынас құру қабілеті сөйлеу бүршіктерінің пайда болуымен қалыптаса бастайды. Сөйлеу-күрделі, көп қырлы процесс, оның ішінде интонациялық компонент. Сөйлеудің тембрін, ырғақ, әуенін басқару адамға қарым-қатынас процесінде өзін сенімді сезінуге, өз ойларын дәл және толық жеткізуге мүмкіндік береді.

Н.В. Микляева, Е.В. Зарецкая, Е.Н. Макарова, Г.П. Мельников, И.И.Торсуева, Н.Д. Светозарова, Л.А. Кантер, Л.В. Златоустова және т.б. әр түрлі уақытта сөйлеудің қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін зерттеумен айналысты [5].

Біз логоритмикалық сабақтарды қолдана отырып, сөйлеудің просодикалық жағын дамыту бағдарламасын жасадық. Бағдарламамыздың негізгі ережелерін сипаттайық. Бағдарлама 30 минуттан тұратын 18 сабақты қамтиды. Бұл сабақтар балалардың шағын топтарына арналған, бұл мұғалімге әрқайсысымен жеке жұмыс істеуге және баланың сұрақтарына жауап беруге мүмкіндік береді. Үлкеннің жоғары деңгейіне балаға таныс оқу материалының көмегімен және тапсырмалардың күрделілік деңгейін арттыру арқылы қол жеткізіледі.

Бағдарлама келесі міндеттерді шешуге бағытталған:

- баланың жалпы физикалық дамуы;
- баланың әлеуметтік-мәдени тәжірибесін кеңейту;
- сөйлеу мәнерлілігінің интонациялық құралдарын дамыту: ырғақ, қарқын, тембр, интонация, логикалық стресс, биіктік, дауыс күші;
- баланың ауызша сөйлеу мәдениетін қалыптастыру.

Қолданылатын жұмыс түрлері:

- жеке;
- топтық;
- ұжымдық.

Қолданылатын жұмыс құралдары:

- әр түрлі ойын түрлері: ашық ойындар, драмалық ойындар;
- қозғалыс белсенділігі: музыкамен жүру, би, жаттығу;
- сөйлеудің интонациялық-ритм экспрессивтілігін дамытуға арналған жаттығулар;
- музыка.

<p><i>1. Дайындық кезеңі.</i> Бұл кезеңнің міндеті – балаларды одан әрі жұмысқа, қозғалыс белсенділігіне дайындау, иық белдеуінің, арқаның, аяқтың, іштің және т.б. бұлшық еттерін белсендіру. Сондай-ақ осы кезеңнің негізгі міндеттері-белсенділікке деген ынта деңгейін арттыру, қолайлы эмоционалды фон, мейірімді көңіл-күй қалыптастыру, көркем шығармашылықтың әртүрлі түрлеріне деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу. Дайындық кезеңіне жалпы білім беру жаттығулары, музыкамен жүру, моториканы дамыту жаттығулары, музыкамен жалпы би кимылдары, мимикалық бұлшықеттерді дамыту жаттығулары кіреді.</p>
<p><i>2. Сөйлеудің просодикалық жағының даму кезеңі.</i> Бұл кезең музыканы, дене тәрбиесі әдістерін, логоритмиканы қолдана отырып, просодиканың барлық компоненттерін дамытуға арналған жаттығуларды қамтыды.</p>
<p><i>2.1 Сөйлеу кезінде тыныс алу.</i> Тыныс алуды дамытуға арналған жаттығулар дұрыс диафрагмалық тыныс алуды, дем шығару ұзақтығын, оның күшін бақылауды, сөйлеуді өз денесінің қозғалыстарымен, ұсақ моторикамен үйлестіру қабілетін, дыбыстың биіктігін, ұзақтығын, сөйлеу мәнерлілігін бақылауға бағытталған. Жаттығулардың бұл санатына дем шығару кезінде дауысты және дауыссыз дыбыстардың кезектесіп айтылуы, музыкаға әр түрлі интонациясы бар өлеңдерді оқу, ашық ойындар және топтастыру арқылы дыбыстардың айтылуын сүйемелдеу кіреді.</p>
<p><i>2.2 Сөйлеу қарқынын дамыту.</i> Осы санаттағы жаттығулар баланың сөйлеу қарқынын бақылау қабілетін қалыптастыруға, үйлесімді сөйлемдер айту, оқу кезінде асықпауға және баяулауға бағытталған. Бұл қабілеттің қалыптасуы қарапайым қозғалыстарды жаттықтыру кезінде жүреді: шапалақтау, қолды сермеу және т.б., қозғалыс қарқыны өзгеретін ашық ойындар. Сөйлеу қарқынын дамытуға арналған жаттығулар музыкаға арналған драмалық ойындарды қамтиды: әр түрлі кейіпкерлердің, жануарлардың және т.б.</p>
<p><i>2.3 Сөйлеу ритмінің дамуы.</i> Ритм сезімін қалыптастыру баланың қозғалыстарды, дыбыстарды және нәзік музыканы, кимылдар мен сөйлеуді ажырата білу қабілетін білдіреді. Субъектілерге алдын-ала сипатталған траектория, схема бойынша қимылдарды орындай отырып, ритмдік жаттығулар ұсынылады. Мұнда музыкаға арналған жұптық билер, мұғалімнің орындауындағы жанды ән кіреді.</p>
<p><i>2.4 Интонацияның дамуы.</i> Мұнда әр түрлі интонациямен сөйлемдерді қайталауға арналған жаттығулар қолданылды, мұғалім ұсынған интонацияға қарама – қарсы интонацияны табу, музыкалық үзіндінің эмоционалды көңіл – күйін болжау, мұғалім көрсеткен қозғалыстар.</p>
<p><i>2.5 Тембрді дамыту.</i> Мұнда әр түрлі эмоционалды күйлерді білдіру үшін музыкалық үзінділерді мұғалім алдын-ала ұсынған дауыстық тембр мен қозғалыс белсенділігінің өзгеруімен бір-бірімен байланыстыру жаттығулары қолданылды (қайғылы музыка есу, бала басын төмен түсіріп, тыныш «эх» деп айтуы, көңілді музыка естіп бала қолдарын көтеріп»ах» деп айқайлайды және т.б.). Бұған дауыс күшін дамытуға арналған жаттығулар кіреді: кейіпкерді дауыспен бейнелеу, ән айту; дауыс биіктігі: қозғалысқа сәйкес дауыстың биіктік диапазонын өзгерте отырып, қолды көтеру.</p>
<p><i>2.6 Логикалық стрессті бөлектеу мүмкіндігін дамыту.</i> Бұған сөздегі негізгі (екпінді) буынды, сөз тіркесіндегі Түйін сөздерді бөлектеу қабілетін қалыптастыруға арналған жаттығулар кіреді. Мұғалім екпінді буынды, мысалдардағы негізгі сөзді бөлектеу тәсілін көрсетеді, алған білімдерін ойындар арқылы бекітеді.</p>

2.7 Сөйлеу үні мен есту қабілетін дамыту.

Мұнда музыкалық тонды дұрыс анықтау, музыкадағы өзгерістерді есту, оларға дұрыс жауап беру қабілетіне баса назар аударылады. Бұған «дирижер» сияқты әртүрлі ойын жаттығулары кіреді (бала тонды анықтайды және дирижер таяқшасымен тән қозғалысты жасайды) және т.б.

3. Қорытынды.

Бұл кезеңде баланың ойын, жаттығу және ол жасаған интонациялық және басқа да сөйлеу қателіктерін түзету кезіндегі іс-әрекетін бақылау жүреді.

Баланың жасаған қателігіне реакциясы талданады: ол өзін түзете ме, әлде мұғалімнің көмегі қажет пе; Қажет болған жағдайда баламен жеке логопедиялық жұмыс жоспары жасалады. Бағдарламаға қатысқан балаларда сөйлеудің просодикалық жағының даму деңгейін диагностикалау келесі әсерлерді көрсетті.

Балалар қарапайым, екпінді және оқшауланған екпіндерді оңай қабылдай бастады. Олар сөйлеу ритміндегі өзгерістерді ажыратуды, интонацияны схемалар бойынша көбейтуді, интонацияның әртүрлі түрлерін ажыратуды, интонацияның бір немесе басқа түрін эмоционалды, мимикалық түрде білдіруді үйренді. Балалар екпінді буынды, сөз тіркесіндегі негізгі сөзді табуды, оны дауыспен бөлектеуді, дауысын күші мен биіктігі бойынша басқаруды үйренді. Олар сондай-ақ дауыстың тембрін басқаруды, оны жағдайға байланысты әрі қарай жұмыс бағдарламаны көптеген субъектілерде сынақтан өткізуге, сараптамалық қоғамдастықпен әдістемелік материалды талқылауға бағытталуы керек.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Ибатова Г.Б. Жалпы сөйлеу тілі дамымаған балаларды оқыту барысында ескерілетін қағидалар // Хабаршы, «Арнайы педагогика» сериясы. – Алматы, ҚазҰПУ, №1 (24), 2011.
- 2 Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. – СПб.: Изд-во Союз, 2004. – 224 с.
- 3 Ушакова О.С. Программа развития речи дошкольников. – М.: Сфера, 2017 – 96 с.
- 4 Левина Р.Е. Характеристика общего недоразвития речи у детей // Логопедия сегодня. – 2009, №1. – С. 6-10.
- 5 Микляева Н.В. Развитие языковой способности у детей 6-7 лет с ОНР. – М.: ТЦ Сфера, 2012. – 64 с.

ГТАМР 14.29.29

СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖАЛПЫ ДАМЫМАҒАН II-ДЕҢГЕЙДЕГІ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДА ЕТІСТІКТЕРДІ ҚОСЫМШАЛАРМЕН ҚҰРАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Б.А. Сабденова

Ғылыми жетекші, PhD, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Н.Д. Жылқыбек

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада сөйлеу тілі жалпы дамымаған II-деңгейдегі мектеп жасына дейінгі балаларда етістіктерді қосымшалармен құрастыру ерекшелігі қарастырылған. Сонымен қатар етістік лексикасын дамытуға арналған әдіс-тәсілдер берілген. Е.Ф. Архипованың баланың етістік сөздік қорын анықтауға арналған әдістерін тиімді деп бейімдедік. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған 2-деңгейдегі мектеп жасына дейінгі балалармен ата-аналары, тәрбиешілері жүргізетін жұмыс түрлеріне нұсқаулық берілген.

Түйін сөздер: сөйлеу тілі жалпы дамымаған (II деңгей), сөйлеу тілін дамыту, байланыстырып сөйлеу тілін дамыту, етістік, сөз, сөйлем, құрылым, әдістемелер.

Мектеп жасына дейінгі баланың сөйлеу тілін дамыту маңызды болып табылады. Өйткені, бала айтқысы келген ойын, қажеттіліктерін тіл арқылы жеткізеді. Осыған байланысты сөйлеу тілі жалпы дамымаған балаларда сөйлеу дағдыларын қалыптастыру мен сөздік қорын кеңейтуде лексика маңызды рөл атқаратыны анық.

Фразалық сөйлеудің негізі – етістік сөздік қоры. Етістіксіз сөйлем құрау да, ойды дұрыс жеткізу де мүмкін емес. Тақырыпқа қатысты ең маңызды ақпаратты жеткізетін де етістік (Қар еріп жатыр. Балалар сурет салды. Мысық ұйықтап жатыр.). Балаға алғашында қарым-қатынасқа түсуде етістікті білдіретін сөздерді қолдану қиын, сондықтан олар зат есім сөздерін жиі қолданады.

Етістіктің лексикалық мағынасы алуан түрлі. Оған әрекет (мияулау, сурет салу), көңіл-күй (қуану, жылау) және т.б. жатады. Біріншіден, бала күнделікті өмірде жиі орындайтын әрекетті білдіретін сөздерге жүгінеді: ұйықтау, ойнау, жүру, т.б. Ал абстракциялық дәрежесі анағұрлым айқынырақ сөздер (ренжіту, ойлану, қуану) сөздік қорында кейін пайда болады. Баланың сөздік қорында

етістікті білдіретін сөздер неғұрлым көп болса, соғұрлым өз ойын сөз тіркесі арқылы жеткізу оңайырақ болады.

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған мектеп жасына дейінгі балалардың сөзді лексикалық мағынасына қарай қолданудағы кедергілерін анықтап алғаннан кейін қалыптастыру жұмыстарын кезеңмен жүргізу маңызды болып табылады [1].

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған II-деңгейдегі мектеп жасына дейінгі балаларға туынды етістіктерді құрастыру бейімделген және іріктелген әдіс-тәсілдерді қажет етеді. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың қарым-қатынасқа түсу кезінде қолдауды қажет ететінін естен шығармаған жөн. Бұл балаларға келесідей нұсқаулықпен жұмыс істеуді ұсынамыз:

1. *Қарапайымнан бастау*: балаға қарапайым және күнделікті өмірде кездесетін тамақтану, ойнау, ұйықтау сияқты әрекеттерді білдіретін етістіктерден бастаңыз.

2. *Көрнекі құралдар*: балаға сөзді әрекетпен байланыстыруға көмектесу үшін сурет немесе таратпалы карточкалар сияқты көрнекі құралдарды пайдаланып, білімін бекіту үшін өмірмен байланыстыру.

3. *Еліктеу*: баланы сіздің әрекеттеріңізге еліктеп соңыңыздан қайталауын сұраңыз. Мысалы, сіз «секіруді» үйретіп жатсаңыз, секіріп көрсетіңіз ал бала соны қайталауы тиіс.

4. *Қайталау*: Қайталау өте маңызды. Бір етістік сөзін әртүрлі контекстте және жағдайларда қайталаңыз. Неғұрлым көп естіп, көрсе, соғұрлым түсініп, қолдану мүмкіндігі артады.

5. *Қысқа сөйлемдерді қолданыңыз*: сөйлемдерді қысқа және түсінікті етіп айтыңыз. Мысалы, «Биікке секір!» немесе «Алманы же».

6. *Вербальды емес белгілер*: етістікті білдіретін сөздерді ым-ишара, мимика және дене қимылы сияқты вербалды емес белгілермен қатар пайдаланыңыз. Мысалы, «жүгіруді» үйреткенде, орнында жүгіріп жүргендей кейіп таныту.

7. *Әңгімелеу*: Етістіктерді қарапайым әңгімелерге қосыңыз. Мысалы, «Қоян секіреді» немесе «Көлік гараждан шықты».

8. *Мадақтау*: Баланы ынталандыру үшін мақтап, мадақтаңыз.

9. *Шыдамдылық танытыңыз*: әр баланың жұмыс істеу қарқынына байланысты жұмыстың баяу жүргеніне төзімділікпен қарап, қолдау көрсетіңіз.

10. *Логопедпен кеңесіңіз*: сөйлеу тілінде бұзылысы бар баланың қажеттіліктерін өтейтін логопедт маманынан тиісті нұсқау мен кеңес алыңыз.

11. *Жекелендірілген тәсіл*: Әр бала жеке тұлға, сондықтан сіздің көзқарасыңызды баланың нақты қажеттіліктері мен қабілеттеріне бейімдеу өте маңызды. Олардың үлгерімін жүйелі түрде бағалаңыз және соған сәйкес оқытуды жоспарлаңыз.

12. *Ойынға негізделген оқыту*: ойын арқылы оқуды қызықты етіңіз. Баланы мақсатты етістіктерді қамтитын әрекеттерге тарту үшін ойыншықтармен ойнатыңыз. Мысалы, «жүруді» үйрету үшін ойыншық машиналарды пайдаланыңыз.

13. Біртіндеп күрделендіру: Дара етістіктен күрделі етістікке көшуден бастаңыз, мысалы, «алма жеді», «алма жеп отыр». Күрделі қосымшаларды немесе етістіктің әртүрлі нұсқаларын қосу арқылы тапсырмаларды біртіндеп қиындата беріңіз. Мысалы, «бала ұйықтап жатыр» және «қыз тамақ ішіп отыр».

Сонымен қатар әртүрлі сюжет пен жағдаяттарға негізделген кітаптар, әңгімелер мен ойындар етістік сөздік қорын молайтып, контекстте қолдануға ықпал етеді [2].

Бала сөйлемдерді синтаксистік тұрғыдан құрастыруда және контекстте етістіктерді дұрыс қолдануда қиыналуы мүмкін [3].

Ол үшін балаға ойын анық, толық етіп жеткізу үшін етістіктерге қосымша жалғауды үйрету қажет. Мысалы, «жүгіру» сөзінің орнына «үйді айналып жүгіру» немесе «жылдам жүгіру» деп айтуға болады. Сонымен қатар балаға туынды етістіктерді пайдаланып, шағын әңгіме құрастыруды ұсынамыз.

Қосымша арқылы етістіктерді дұрыс қолдануды модельдеу. Бала сөйлеуді ересектерге қарап үйренеді. Сондықтан көрсете отырып етістіктерді қалай дұрыс қолдануға болатынын түсіндіруіміз қажет. Мақсат баланың етістіктерді түсініп, қолдануы ғана емес, оқу процесін қызықты әрі тартымды ету екенін есте сақтаңыз. Баланың қажеттілігі мен қызығушылығына қарай әдіс-тәсілдерді бейімдеу олардың сөйлеу және тілдік дағдыларын дамытуға септігін тигізеді. Осы ретте біз келесідей Е.Ф. Архипованың баланың етістік сөздік қорын анықтауға арналған әдістерін тиімді деп анықтап бейімдедік [4].

1. Белсенді/енжар етістік сөздік қоры.

– Белсенді сөздік қорын зерттеуге арналған әдістеме:

Мақсаты: Белсенді сөздік қорының көлемін анықтау.

Зерттеу материалына тақырыптық суреттер, нақты объектілер, қоршаған орта және т.б.

Нұсқаулық: «Айтшы, кім/не не істейді? қайтеді?»

Құс – (ұшады)	Дәрігер – (емдейді)
Балық – (жүзеді)	Сатушы – (сатады)
Ит – (жүгіреді)	Мұғалім – (оқытады)
Аспаз – (пісіреді)	Балықшы – (балық аулайды)

– Енжар сөздік қорын зерттеуге арналған әдістеме:

Мақсаты: Енжар сөздік қорының көлемін анықтау.

Зерттеу материалына тақырыптық суреттер, нақты объектілер.

Нұсқаулық: «Көрсетші, кім/не...?»

ұшады	емдейді
жүзеді	сатады
жүгіреді	оқытады
пісіреді	аулайды

Бұл әдістер арқылы баланың суреттегі оқиғаны күнделікті өмірде көріп жүрген әрекеттермен байланыстыра отырып айтуда етістіктерді дұрыс қолдана алу дағдыларын анықтай алдық.

Қорытындылай келе, балада байланыстырып сөйлей алу дағдысын қалыптасыру үшін сөздік қоры мол болуы керек. Ал сөздік қор баланың мектеп жасына дейінгі кезеңінде толығады. Сондықтан баланың қажеттіліктерін ескере отырып жұмыс ітеуде қолданылатын әдістерді іріктеп, бейімдеу маңызды.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Қонысбаева С., Мырзахмет А., Мустафина Г. Тілдік дамытулар. – Астана: Жазушы, 2015.
- 2 Snow C.E., & Van Hemel S.B. (Eds.). (2008). Early childhood assessment: Why, what, and how. National Academies Press.
- 3 Nelson K. (2013). Language in cognitive development: The emergence of the mediated mind. Cambridge University Press.
- 4 Архипова Е.Ф. Логопедическая работа с детьми раннего возраста: учеб. пособие для студентов пед. вузов. – М.: Астрель, 2007. – 224 с.

ГТАМР 14.29.29

СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖАЛПЫ ДАМЫМАҒАН БАЛАЛАР ҮШІН СЮЖЕТТІК-РӨЛДІК ОЙЫНДАРДЫҢ МАҢЫЗЫ

З.Н. Бекбаева

Ғылыми жетекші, п.ғ.к., қауымд.профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

М.Е. Алипбаева

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Бұл жұмыс сөйлеу тілі жалпы дамымаған балаларға арналған рөлдік ойындардың маңыздылығын зерттеуге арналған. Зерттеу барысында балалардағы сөйлеудің дамымауының негізгі себептері мен салдары, сондай-ақ олардың қарым-қатынас процесіндегі ерекшеліктері анықталды. Бұл жұмыстың негізгі тәсілі – жалпы дамымаған балаларда сөйлеуді дамытудың тиімді құралы ретінде рөлдік ойын.

Жұмыста жалпы сөйлеу қабілеті дамымаған балалардағы ойын процесінің нәтижелері талданады және олардың қарым-қатынас дағдылары тұрғысынан өзгерістері сипатталады. Зерттеу нәтижелері жалпы дамымаған балаларда сөйлеуді дамытудағы рөлдік ойындардың тиімділігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді және осы әдістерді арнайы педагогикада қолдану қажеттілігін растайды.

Түйін сөздер: ойын, сюжеттік-рөлдік ойындар, дамыту, сөйлеу тілінің жалпы дамымауы, мектеп жасына дейінгі балалар.

Сөйлеуді дамыту мектепке дейінгі білім беруде қазіргі заманның маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Көптеген зерттеулер көрсеткендей, қазіргі балалардың сөздік қоры аз, сөздерді анық, дұрыс айтпайды. Ал бұл ретте педагогтар және психологтар сөйлеу ойлаудың ең маңызды құралы деп санайды. Сөйлеудің дамуы баланың мінезінің, эмоцияларының және жалпы интеллектінің қалыптасуына тікелей әсер етеді.

Психология ғылымында балалардың психикасында оң өзгерістер бар мектеп жасына дейінгі кезеңді негізгі қызмет түрі жүзеге асатын кезеңді атайды. Бұл уақытта негізгі қызмет психикалық процестердің қалыптасуы мен дамуына әсері және жеке қасиеттер, психикалық неоплазмалардың пайда болуы жүреді. Сонымен, мектепке дейінгі балалар үшін жетекші қызмет – рөлдік ойындар болып табылады [2, 3].

Сюжеттік-рөлдік ойындардың негізгі қызмет түрі ретінде балалардың өмірдің әртүрлі аспектілерін жүзеге асырып, сезінуі, ересектер арасындағы

қарым-қатынастың ерекшеліктері, айналадағы орта туралы білімдерін нақтылауын айтамыз [1].

Сюжеттік-рөлдік ойындар баланың сөйлеуін дамыту үшін үлкен мәнге ие. Мектеп жасына дейінгі балалар ойын мұндай ойын барысында бір-бірімен сөйлеседі, сұрақтармен алмасады, қарым-қатынасқа түседі. Сондықтан педагогикалық процесте рөлдік ойындарды қолдану баланың сөйлеуін дамыту мәселелерін шешуді едәуір жеңілдетеді.

Қазіргі уақытта сөйлеуді дамыту мәселесі өзекті болып отыр, өйткені мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі сөйлеу дамуының қалыптасуы өте маңызды процесс деп айта аламын.

Қоғамның әлеуметтік мәселелері ата-аналарға балаларының жан-жақты дамуына жеткілікті көңіл бөлуіне жиі жол бермейді, Ал осы тұста теледидар, ойыншықтар мен компьютерлер сөйлеуді алмастырып отыр деп айтсақ болады.

Өкінішке орай, дәл осы мектепке дейінгі балалардың негізгі іс-әрекеті болу керек болған ойындардың орнын «технологияландыру» алмастырған кезде, яғни телефон, планшет және сол сияқты гаджеттерге телміру арқылы уақыт өткізіп жатқан балада өз құрдастарымен, ересектермен әлеуметтік өзара әрекеттесу, қарым-қатынас жасау кезінде қиындықтар туындатып жатқаны өтірік емес.

Осыған байланысты сөйлеуді дамыту мәселесі күннен күнге артып өзекті болып келеді. Мұндай құбылыстардың алдын алу, сөйлеуге ықпал етуде рөлдік ойын балалардың белсенділігіне көмектеседі.

Мәселенің өзектілігіне сүйене отырып, зерттеудің мақсаты – мектеп жасына дейінгі баланың сөйлеуін дамыту құралы ретінде рөлдік ойын мүмкіндігін теориялық тұрғыдан негіздеу.

Барлық уақытта психологтар мен мұғалімдер үшін мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуін дамыту басты міндет болды. А.В. Запорожец, В.Т.Кудрявцев, В.И. Слободчиков секілді танымал психологтардың пікірінше ұйымдастырушылық-басқарушылық, әлеуметтік-педагогикалық, әдістемелік, психологиялық деңгейлер мектепке дейінгі, бастауыш және негізгі мектептер кезеңдерінде кешенде жүзеге асырылады [4].

Белгілі ғалым психолог Д.Б. Эльконина мектепке дейінгі жас баланың дамуы үшін ең қолайлы сөйлеудің барлық негіздері: фонетикалық, лексикалық, грамматикалық және ауызекі тілі қалыптасатын кезең деп есептейді.

В.С. Мухина ана тілі адамның жеке басының қалыптасуында ерекше рөл атқарады деп санайды. Педагогика, психология, философияда сөйлеу және тіл әр түрлі психологиялық даму бағыттары: қиял, ойлау, есте сақтау тоғысатын негіз болып табылады [5].

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың сөйлеу тілін дамытуда ең тиімді әдістер ойын болып табылады. Сөйлеуді дамытуда ойынның әсер ету ерекшеліктерін толығырақ қарастыратын боламыз.

Бүгінгі таңда мектеп жасына дейінгі ересектер үшін де, балалар үшін де қызықты, мағыналы әдістердің бірі сюжеттік-рөлдік ойындар болып табылады.

Ойындар психология, этнография және тарих, педагогикада және басқа да ғылымдарда зерттеледі. Ойынның ерекшелігі объект пайда болатын тез өзгеретін жағдайлар және сол сияқты нысанды жаңа жағдайға тез бейімдеу болып табылады.

Балалардың ойын құрылымына мыналар кіреді:

- ойнайтын рөлдер;
- рөлдерді жүзеге асыру ретінде ойын әрекеттері;
- заттарды ойын барысында пайдалану – нақты заттарды ауыстыру;
- ойын, шартты заттар;
- ойыншылар арасындағы нақты қатынастар.

Рөл бұл ойын процессіне қатысқандардың барлығын біріктіретін негізгі фактор. Ойынның сюжеті шындықтың ойында көшірілетін бөлігі деп аталады; ал балалар ересектер арасындағы іс-шаралар мен қарым-қатынастарын ойын барысында сезінеді. Ойында баланың ерікті мінез құлқы қалыптасып, оның әлеуметтенуі жүзеге асады [6].

Кез келген ойынның негізі мұғалім қойған ойын мақсаты ойын барысында балалар жүзеге асырады. Оқытудың өзара байланысы және ойындар екі тапсырмада айқын көрінеді – дидактикалық және ойын түрінде. Балаға дидактикалық тапсырманы тікелей қою тиімсіз өйткені ол баланың қызығушылығын тудырмауы мүмкін, оны ойын арқылы енгізу әлдеқайда тиімді бұл жағдайда тапсырма баланың қызығушылығын оятады, тапсырманы шешуге деген ұмтылыс пен қажеттілік ойындағы әрекеттерді қалыптастырады. Ойындағы дидактикалық тапсырма оның оқу сипатын анықтайды мектепке дейінгі балалардың танымдық іс-әрекетіне назар аударады [7].

Жоғарыда айтылғандардың ішінен зерттеушілердің әртүрлі көзқарастарын зерттей отырып, психологтар-педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерді қарастыра келе келесі қорытындыға келдік.

– Сөйлеуді дамыту – тілдің өмір сүру формасы, бұл әлеуметтік табиғатпен және коммуникативті функциямен байланысты.

Диалог қарым-қатынас түрі ретінде тілді білуді, біртұтас сөйлеуді құру кезінде қолданылады.

– Рөлдік ойын – бұл белгілі бір жолмен бейнелі ойын тиісті оқиғалар арқылы ашылатын балалардың сюжет бойынша рөлдерді ойнау барысында бала өзінің шығармашылық қабілеттерін толық ашуға мүмкіндік береді.

Сөйлеуді дамыту үшін балалар бірлесіп тақырыптық және ойын ортасын құратын шығармашылық сюжеттік – рөлдік ойын маңызды, олар тақырыпты ойлап тауып, сюжетті дамытады. Өзара диалогтар құрып ойнайды және олар әртүрлі нақты қатынастарға түседі.

– Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу тілін дамытуда оқытуға бағытталған ойындардың келесі түрлерін пайдалануға болады, олар: рөлдік (драмалық ойындар), дидактикалық.

– Өз кезегінде, авторлардың пікірінше, сөйлеу белсенділігі сөйлеуді дамытудың маңызды факторларының бірі.

Мектепке дейінгі жастағы сөйлеуді дамыту екі жолмен жүреді:

– ересектердің сөйлеуін түсіну жетілдіріліп, баланың белсенді сөйлеуі қалыптасады.

– мектеп жасына дейінгі балалар ересек адамға тән ауызша сөйлеу барлық формаларын меңгеру арқылы

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған балаларды сөйлеуді тілін дамытуда таңдаулы әдістер балалардың сөйлеу талаптарына, жас нормативіне сәйкес келуіне ерекше назар аударылу керек және әрбір әдісті, ойынды дұрыс таңдау қажет.

Қолданылған әдебиеттер

1 Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 2011. – 402 с.

2 Жуковская Р.И. Игра и ее педагогическое значение. – М.: ЧП Ильин, 2001. – 249 с.

3 Запорожец А.В. Некоторые психологические проблемы детской игры. – М., 2012. – 200 с.

4 Деркунская В.А., Харчевникова А.Н. Педагогическое сопровождение сюжетно-ролевых игр детей 5-7 лет. Учебно-педагогическое пособие. – М.: Центр педагогического образования, 2015.

5 Как развить речь ребенка URL: www.sad7.trg.ru/p45aa1.html.

6 Диагностика в детском саду. Содержание и организация диагностической работы в дошкольном образовательном учреждении: Методическое пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2009. – 288 с.

7 Фадина Г.В. Диагностика и коррекция задержки психического развития детей старшего дошкольного возраста: Учебно-методическое пособие. – Балашов: «Николаев», 2004.

GTAMP 14.29.29

СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖАЛПЫ ДАМЫМАҒАН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БЕЛСЕНДІ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМУ ТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Б.А. Сабденова

PhD, аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Н.Е. Сейітхан

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада жалпы сөйлеу қабілеті дамымаған бастауыш сынып оқушыларындағы белсенді сөздік қорын зерттеу нәтижелері көрсетілген. Зерттеуші О.Е. Грибова әзірлеген жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалардың сөздік қорын диагностикалау әдістемесіне негізделді. Жалпы ұғымдарды, белсенді сөздіктің көлемін, синонимді, антонимді және көсемшелердің қолданылуын зерттеуді қамтиды. Мақалада егжей-тегжейлі зерттеу барысында алынған сандық және сапалық нәтижелердің талдауы қамтылған. Қорытындылай келе III-деңгейлі сөйлеу тілі жалпы дамымаған бастауыш сынып оқушыларының белсенді сөздік қорын дамыту ерекшеліктері сипатталған.

Түйін сөздер: белсенді сөздік, диагностика, номинативті сөздік, сапалық талдау, сөйлеу тілінің жалпы дамымауы.

Өзектілігі: Бастауыш сынып оқушыларының белсенді сөздік қорын дамыту мәселесі, егер тіл құрылымдары жеткілікті дәрежеде қалыптасса, балаға құрдастарымен және ересектермен қалыпты қарым-қатынас, оқуда табысты болуына ықпал етеді.

Балада лексикалық және жалпы сөйлеу бұзылыстарын қалыптастыру бойынша, уақтылы түзету жұмыстарын бастау үшін сөйлеу бұзылысыны жан-жақты, терең диагностикалау қажет. Таңдалған тақырыптың өзектілігі – сөйлеудің лексикалық жағының дамуы, қазіргі логопедияда жетекші орын алады.

Статистикалық мәліметтерге сәйкес, соңғы жылдары сөйлеу тілінде бұзылысы бар балалар саны күрт өсті. Жалпы саны мектеп жасындағы балаларда бұзылушылықтар – 40 %, ал зерттелініп отырған осы топтың 75%-ында сөздік қорының аздығы анықталды.

Мақаланың мақсаты – сөйлеу тілі жалпы дамымаған (III-деңгей) бастауыш сынып оқушыларының өнімді сөйлеуі үшін оқуға арналған тапсырмалар жинағын сипаттау, зерттеу.

Мақсатқа жету үшін О.Е. Грибованың диагностикалық әдісі негізге алынды, оның ішінде жалпы ұғымдарды зерттеу, көлемі белсенді лексика, синоним, антоним, көсемшенің қолданылуы.

Теориялық маңыздылығы: таңдалған жаттығуларды қолдану арқылы, сөйлеу тілі жалпы дамымаған 7-9 жастағы балалардың белсенді сөздік қорына жан-жақты талдау жасалды. Диагностика барысында мына қателіктер анықталды: белсенді сөздіктің сандық және сапалық құрамы; номинативті сөздік, атрибутивтік сөздік, предикативті сөздік; лексикалық қателіктер: сөздің негізсіз қайталануы, синонимдерді дұрыс қолданбау, антонимді дұрыс таңдамау, дұрыс емес көп мағыналы сөздерді қолдану.

Практикалық маңыздылығы: бастауыш сынып оқушыларында белсенді сөздік қорының даму деңгейлерін жан-жақты диагностикалау үшін бірқатар тапсырмалар таңдалды, алынған нәтижелер зерттелді және жас нормаларымен салыстырылды.

Әр уақытта ғалымдар – тіл мамандары, мұғалімдер, психологтар, психолингвистер сөйлеудің қалыптасу кезеңдерін зерттеді, атап айтқанда әртүрлі жастағы балалардың сөздік қорын дамытуды зерттеген ғалымдар (А.А.Леонтьев, Д.Б. Эльконин, В.В. Виноградов, С.Н. Цейтлин, А.Н. Гвоздев және т.б.).

Адам жай естіп, түсініп қана қоймай, күнделікті өмірінде белсенді қолданатын сөздерді сөздік қор деп атайды.

Ресейлік ғалым В.И. Селиверстовтың айтуы бойынша «сөздік – лексика, тілдің сөздік құрамы, әлеуметтік топтың диалектісі, жеке адамның сөздік қоры» [1, 321 б.].

В.И. Селиверстов белсенді және енжар сөздік қорына келесідей анықтама берді «Белсенді сөздік – жеке ана тілінің сөздік қоры-тілдің сөздік құрамының бөлігі күнделікті өмірде белгілі бір адам еркін қолданады; жасына, психикалық дамуына, біліміне, әлеуметтік ортасына байланысты және т.б. Енжар сөздік – жеке ана тілінің сөздерінің енжар қоры-белгілі бір адамға түсінікті тілдің сөздік құрамының бөлігі» [1, 321 б.].

Ғалымдар зерттеу барысында сөздіктің уақтылы қалыптасуына ерекше назар аударды, өйткені «бұл баланың толыққанды жан-жақты дамуының маңызды шарты, себебі, тіл және сөйлеу, қарым-қатынас пен ойлауды дамытуда, баланың іс-әрекетін ұйымдастыруда және жоспарлауда, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруда негізгі функцияны орындайды» [2, 3 б.].

Жоғары психикалық функциялардың толық дамуымен, сондай-ақ сөйлеудің барлық компоненттерінің дұрыс қалыптасуымен енжар, белсенді балалардың сөздік қоры дұрыс дамиды.

Сөздік қорын дамыту кезінде, ең алдымен, балада белгілі бір тақырыпты білдіретін сөздер пайда болады.

Сөздіктің жеткілікті «толтырылуымен» жалпылама сипаттағы сөздер пайда болады.

Қазіргі уақытта зерттеушілер сөйлеудің пайда болуының алғышарттары келесі процестермен анықталатынын атап өтті:

- баланың қоршаған ортасын сенсорлық қабылдау арқылы зерттеуі;
- сөйлеу әрекеті арқылы;
- ересек адамның баламен міндетті түрде әңгімелесуі.

Зерттеушілер Лалаева Р.И. мен Серебрякова Н.В. бақылаулары бойынша: «лексиканың дамуы көбінесе, бала тәрбиеленіп жатқан әлеуметтік ортамен анықталады» [3, 2 б.].

Балалар сөздігін зерттеу нәтижесінде Л.П. Зернова, И.А. Зимина, Г.Р.Шашкина сияқты ғалымдардың түзету жұмыстары кезінде, баланың сөздік қорын байытуға ерекше назар аудару керек деген қорытындыға келді, онсыз сөздікті белсендіру, оны бекіту, сонымен қатар сөйлеу қарым-қатынасын жетілдіру мүмкін емес. Басқаша айтқанда, жаңа сөздерді үйренбей, баланың танымдық дамуы қиын.

Шетелдік ғалымдар М.В. Богданова, В.К. Орфинская, Б.М. Гринспун, Р.Е.Левина т.б. және басқа да бірқатар зерттеушілер СТЖД кезінде сөздіктің даму ерекшеліктерін зерттеумен айналысты.

Барлық сөйлеу бұзылыстарын Р.Е. Левина үш деңгейге дейін төмендетті, олардың әрқайсысы бастапқы бұзылу мен қайталама көріністердің арақатынасымен сипатталады.

Т.В. Волосовецтің анықтамасы бойынша «сөйлеу тілінің жалпы дамымауы – сөйлеу құрылымының барлық компоненттерінің күрделі, жүйелі бұзылуы, онда қалыпты есту қабілеті және бастапқы сақталған интеллектісі бар балаларда сөйлеудің кеш басталуы, сөздік қорының нашарлығы, аграмматизм, дыбыстық айтылу мен фонеманың бұзылуы» [4, 57 б.].

Зерттеушілердің пікірінше, III-деңгейдегі СТЖД бастауыш сынып оқушыларында белсенді сөздік қорының дамуында келесі ерекшеліктер байқалады:

- зат есімдер мен етістік басым, сын есім сирек қолданылады;
- жай көсемшелердің, күрделі көсемшелердің сөйлеуде мүлдем қолданылмауы;
- бейтаныс сөздерді дұрыс қолданбау;
- тұтас заттардың атаулары, зат бөліктерінің атауларын ауыстырады;
- сөздердің алмастырулары сөз мағынасында да, дыбысында да пайда болады;
- сөйлеуде негізінен заттың белгісін білдіретін сапалы сын есімдер қолданылады.

СТЖД балалардың сөйлеу тілінің дамуы, қалыпты балаларға қарағанда баяу және ерекше. Психикалық процестердің даму ерекшеліктері, белсенді сөздікті қалыптастырудағы қиындықтар, құрдастарымен байланысты шектейді,

бұл баланың қоғамда жан-жақты қарым-қатынас пен бейімделуіне жол бермейді.

Р.И. Лалаева «СТЖД балалардың сөйлеуінің ең айқын ерекшелігі – енжар және белсенді сөздік қорының көлемінің алшақтығы, яғни сөйлеу тілінің жалпы дамымаған бастауыш сынып оқушыларында көптеген сөздердің мағынасын түсінеді, бірақ оларды экспрессивті сөйлеуде қолдануы қиынға соғады» [2, 20 б.].

Осы уақытқа дейін мектеп жасындағы балалардың сөйлеуін дамыту бойынша, Отандық және шетелдік авторлар көптеген теориялық зерттеулер жүргізді. Бала тілін дамытуда, сөздік қордың ерекше маңызы бар, бірақ тәжірибе көрсеткендей, түзету жұмыстарында қолданар алдында олардың әрқайсысы егжей-тегжейлі зерттеуді қажет етеді.

Түзету жұмыстарының нәтижелі болуы үшін бұзылысты дұрыс түсіндіру, ұқсас сөйлеу бұзылысынан, сонымен қатар курстың жеке ерекшеліктерінен ажырату үшін терең, жан-жақты диагностика жүргізу міндетті болып табылады.

О.Е. Грибова түзету жұмыстарының әдістері біртұтас тіл жүйесін құруға бағытталуы керек екенін атап өтті. Баланың танымдық саласын қалыптастыру үшін сөйлеу қабілетін дамыту қажет.

Автор О.Е. Грибова СТЖД балаларда сөйлеу қағидаларына сәйкес сөйлеудің «лексико-грамматикалық құрылымының реттілігін анықтайтын зерттеу әдістемесін әзірледі:

1. Жеке және сараланған тәсіл қағидасы.

Бұл қағида баланың даму деңгейіне және оның әлеуметтік ортасына сәйкес материалды таңдауды қарастырады.

2. Зерттеу жалпыдан жекеге дейін жүргізіледі.

Алдымен бұзушылықты табыңыз, содан кейін түзету жұмыстарының әдістерін таңдаңыз.

3. Сыналатын материалды күрделіден қарапайымға ұсыну.

Бұл балаға әр сынақты сәтті өткізуге мүмкіндік береді, қосымша мотивация мен оң көзқарас береді.

4. Зерттеу сөйлеу әрекетінің өнімді (сөйлеу, жазу) түрлерінен рецептивтіге дейін басталады.

5. Экспрессивті тілдік құзыреттіліктен импрессивтіге дейін» [5, 21 б.].

Балалардың сөйлеуін диагностикалау процесі жас нормаларын ескере отырып жүзеге асырылады. Біз бастауыш сынып оқушыларының сөздік қорын тексеруді қарастырамыз.

Балалардың лексикалық қорын зерттеу әдістемесі О.Е. Грибова және Т.П.Бессонова, белсенді және енжар сөздікті үйренуге арналған «Тілдік материал, оның лингвистикалық күрделілік деңгейіне және балалардың сөйлеуінде пайда болу мерзіміне байланысты тапсырмалардан тұратын А, Б, В. топтарға бөлінеді.

А деңгейі ең қарапайым материалды қамтиды. Әр түрлі үлгілерде, әр түрлі жастағы сөйлеу стандарттарына немесе Р.Е. Левинаның сөйлеу тілінің даму деңгейіне сәйкес келуі мүмкін. В деңгейі күрделі деңгейдегі ауызша

материал. Тапсырма жасөспірімдердің, сондай-ақ сөйлеу бұзылысы айқын емес балалардың сөйлеуін тексеру кезінде қолданылады. Б деңгейі күрделілігі орташа дәрежесіндегі материал» [6, 5 б.].

«Әр сынаманың ішіндегі күрделілік деңгейі бойынша тілдік материалды жүйелеу маманға сөйлеу бұзылысның ауырлық дәрежесі әртүрлі жас спектріндегі балаларды тексеруге мүмкіндік береді» [6, 4 б.].

Бастауыш сынып оқушыларының белсенді сөздік қорын зерттеуге сөйлеу тілі жалпы дамымаған (III-деңгей) оқушыларына тапсырма күрделілігінің Б деңгейі қарастырылған. Диагностика жас нормаларының сөздік көлеміне және мәлімдеме қажеттілігіне сәйкестігін, сондай-ақ оны қолданудың дұрыстығын нақтылау үшін суреттерге сүйене отырып, белсенді сөздіктің көлемін зерттеуден басталады. *Бірінші* тапсырмада оқушыға суреттерді қарап, оларды атау ұсынылады, екінші тапсырмада ойластырылған тақырыпты болжауы керек. *Екінші* кезеңде заттың белгілері мен заттың әрекеті зерттеледі. Балаларға «заттың қандай белгілері бар..., онда кім қандай әрекеттерді орындай алады...» деген сұрақтармен 2 сынама ұсынылады. *Үшінші* кезеңде жалпылама ұғымдар зерттеледі. Бірінші тапсырмада суреттерді белгілеріне қарай бөлуі керек, екінші тапсырмада бірқатар зат тобын реті арқылы жалғастырып, жалпылама сөзді атау керек. *Төртінші* кезеңде әдістеменің авторы фонеманың қалыптасуын тексеру үшін «дыбыстық жағынан ұқсас сөздерді ажырату» тапсырмасы ұсынылады. Семантикалық өрістер орталығын ұйымдастырудың ерекшеліктерін зерттеу үшін сөз мағынасын нақтылауға, синоним мен антонимге арналған тапсырмалар ұсынылады. Жетінші кезеңде мектеп оқушыларының бірнеше лексикалық мағынасы бар сөздерді қалай түсінетіні зерттеледі, яғни көп мағыналы сөздер, барлығы 19 үлгі берілген.

Зерттеудің соңғы кезеңінде балалардың көмекші сөздерді қолдануы зерттеледі. Зерттелушілерге екі тапсырма ұсынылады, оларда сөйлемнің мағыналық мазмұнына сәйкес келетін көмекші сөзді таңдау керек. Оқушылар: үстінде, ішінде, арқылы, туралы, туралы, бастап, себебі, бас тарту, үшін, астынан сияқты көсемшені еркін меңгеруі керек. Диагностикалық кезеңнің қорытындысында ұпайлар саны есептеледі, 380 ұпай жоғары деңгейге сәйкес келеді, орташа деңгей 290-315 ұпай және дамудың төмен деңгейі 290 ұпайдан аз.

Зерттеу нәтижелерін түсіндіру қорытындысы бойынша деректерді талдау сандық (көлемі бойынша) және сапалық (семантикалық белгісі бойынша) жүргізілді. Түсінікті болу үшін зерттелетін балалар мен балалардың сандық көрсеткіштері диаграммада көрсетілген (1-сурет). Сапа көрсеткіштерінің нәтижелерін бағалауға тоқталайық.

1. Зерттелушілердің көпшілігінде белсенді сөздіктің дамуының орташа деңгейі анықталды. Барлық оқушылар заттың бөліктерін атауда қиындықтарға тап болды. Мысалы «жақтау, терезе әйнегін, терезе төсеніші», «терезе» деп атады.

2. Бірінші сынаманың екінші тапсырмасының нәтижесін талдай отырып, келесі қорытындылар жасауға болады: логопед ұсынған «кітапханада» және

«теміржол бекетінде» сюжеттік суреттер бойынша балалардың ең аз бөлігі егжей-тегжейлі, дәйекті, логикалық үйлесімді әңгімелер жасай алды. «Теміржол бекетінде» суреті бойынша әңгіме құрастырған кезде олар сол жерде болған кездегі естеліктерімен бөлісті. Көптеген балалар әңгімелер құрастырған кезде қарапайым екі сөзден тұратын сөйлемдерді қолданады. Әңгімелер толық емес, тізімдерден тұрады. Логикалық тізбекті байқау қиын. Сөздік қоры кедей.

Заттың белгісін және оның әрекетін, «жылқы» және «ұшақ» нысандарын іздеу тапсырмасында барлық балалар сын есімдерді де, етістіктерді де таңдауда қиындықтарға тап болды.

3. Жалпылама ұғымдардың нәтижелерін талдау кезінде барлық балаларда келесі қателіктер кездесті, сыртқы түріне ұқсас жануардың атын ауыстырды: қаз – үйрек; бұғы – бұлан; борсық – жанат; қой – қошқар. «Іш киім» жалпылама сөзіне сөздерді таңдағанда, көптеген оқушыларда «киім» ұғымына ауыстырылды. «Мектеп керек-жарақтары» деген жалпылама сөзді таңдағанда, сыналушылардың ешқайсысы логопед көмегінсіз тапсырманы дұрыс орындай алмады.

4. Дыбыстық жағынан ұқсас сөздерді ажыратуға арналған тапсырманы орындау барысында ерекше қиындықтар анықталған жоқ. Балалар дұрыс сөз ұғымын суретпен байланыстырды.

5. Тестіленген балаларда синонимдерді таңдауда келесі қиындықтар туындады: сөзді жақын дыбыспен таңдау (жылу – зұлымдық); ынталандыру сөзін бөлшекпен қайталау (нәзік – нәзік емес). Көбісі жауап беруден бас тартты немесе алыстағы ауыстыруды берді (бала – балалар).

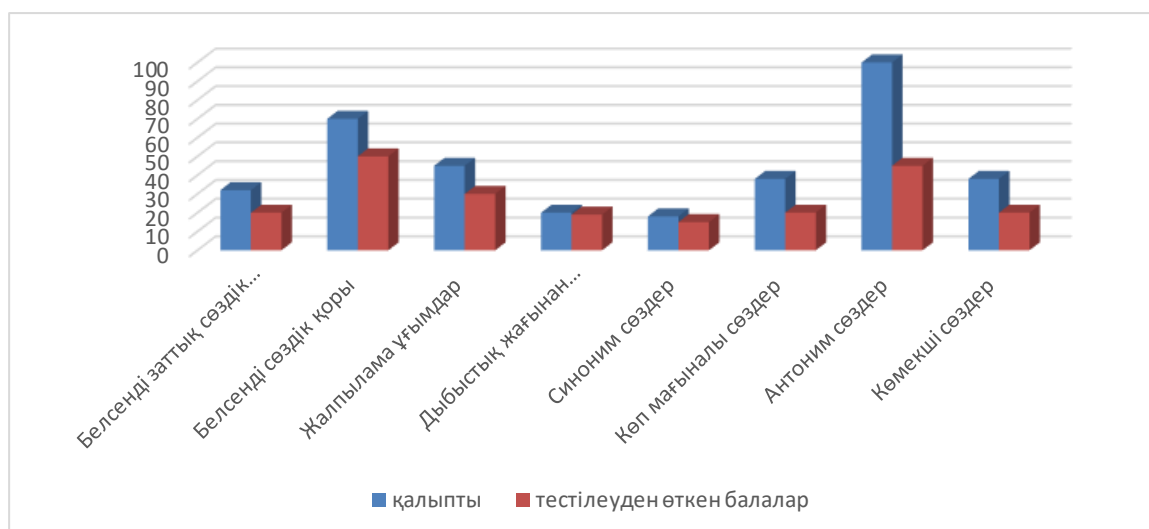
6. Тапсырманы орындаудан ең көп қателіктер мен бас тартулар антонимдерді таңдау тапсырмасы тудырды. Таңдау кезінде келесі қиындықтар жиі кездеседі: сөздің антонимдік нұсқасы, бірақ сөйлеудің басқа бөлігі (жеңу-жеңілу, ұрыс-тату, батыл-қорқақ, жеңіс-жеңілді, бақыт-көңілді емес); бөлшекті сөзге – ынталандыруға емес (бақыт-бақыт емес); ұсынылған сөзбен байланысқан сөз – синтагматикалық ассоциация арқылы ынталандыру (жылдам – жүгіру).

7. Осы диагностикада ұсынылған тапсырмалардың ішінен көп мағыналы сөз тіркестерін құрастыру тапсырмасы балалар үшін ең қиын болып шықты. Олардың көпшілігі нұсқаулықты әрең түсінді, сонымен қатар сөздің дұрыс аяқталуын таңдау көп уақытты қажет етті (тыныш жүру, қысқа көйлек, қараңғы кітап). Сөздік қорының нашарлығына байланысты кейбір зерттелінушілер сөздің мағынасын түсінбеді.

8. Көмекші сөздерді таңдау тапсырмасы мектеп оқушыларында олардың грамматикалық мағынасын түсінуде қиындықтар туғызды, сондықтан көмекші сөздерді араластырып жіберді.

Тексеру барысында балалар логопедтің көмегіне жиі жүгінді немесе қосымша жетекші сұрақтар күтетін, бірақ бұл әрқашан балаға дұрыс жауапты таңдауға көмектеспеді.

Сурет 1. Сандық көрсеткіштерді салыстыру.

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған III-деңгейдегі бастауыш сынып оқушыларына диагностика жүргізу процесінде, осы жас ерекшеліктегі балалардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін атап өткім келеді. Зерттеу барысында бастауыш сынып оқушыларында тез шаршағыштық және зейіні өте қысқа мерзімді тұрақтылығы байқалды. Бұл санаттағы балаларда есту арқылы алынған ақпаратты сақтау және көбейту қабілеті бұзылған. Балалар нақты нұсқауларды есте сақтай алмайды, ұсынылған кейбір тапсырмаларды ұмытып кетеді. Мұның бәрі, осы сөйлеу патологиясы бар балалардағы нейропсихологиялық бұзылулар дегеніміз балада қажетті сөйлеу тәжірибесі толық көлемде қалыптаспайды, бұл есте сақтау қабілетінің, әсіресе есту қабілетінің дамуына әсер етеді.

Зерттеу барысында операциялық ойлау жүйесінің, мысалы, ойлау операцияларының бұзылуы атап өтілді: талдау, синтез, жалпылау, салыстыру, жіктеу, жүйелеу.

Ойлаудың тұрақсыздығына тән қасиет бұл тапсырманы орындау тәсілінің тұрақсыздығы.

СТЖД оқушыларының тағы бір ерекшелігі эмоционалды және психикалық жағдайын басқара алмауы, жүйелі мақсатты ойлауды ұйымдастыра алмауы.

Автор О.Е. Грибова бойынша сөздік қорын зерттеу әдістемесінің ерекшелігі-сөйлеу материалының күрделілігі мен қанықтылығы. Бұл диагностика процесін жеңілдетеді және қысқартады. Жалпы, әдіс сөйлеу тілі дамымаған балалардың сөздік қорының ерекшеліктерін толық және жан-жақты ашады.

Қорытындылай келе, жүргізілген диагностиканың нәтижелері III-деңгейдегі СТЖД бастауыш сынып оқушыларында белсенді сөздік қорын қалыптастыру ерекшеліктеріне байланысты, зерттеулердің қорытындыларын растайды. Балалардың бұл санатында белсенді сөздік қоры шектеулі, себебі оның өзектілігі, әсіресе етістіктер мен сын есімдер. Балалардың етістік

сөздігінде үлкен көлемді баланың күнделікті өмірде жиі орындайтын немесе бақылайтын кез келген әрекетін білдіретін сөздер алады. Осы топтағы мектеп оқушыларының лексикасының бір ерекшелігі – сөздердің дұрыс қолданылмауы, ол ауызша сөйлеу тілінде көрінеді.

Автор Ю.А. Ховрина «СТЖД балаларда кеңістік, орын, сан, орналасу ретімен және сапасымен кейбір қарапайым және жалпылама ұғымдардың жеткіліксіз қалыптасуы байқалады. Балалар көмекші сөз құрылымдарын түсінуде қиындықтарға тап болады. Түсінудегі қиындықтар күрделі көмекші сөздерді тудырады. Осылайша, СТЖД балалардың көпшілігінде кеңістіктік түсініктер мен ұғымдар балаларға оларды әртүрлі тұрмыстық және оқу іс-әрекеттерінде өз бетінше пайдалануға мүмкіндік беретін дәрежеде қалыптаспайды немесе жалпыланбайды. СТЖД балалардағы жалпылама ұғымдар, логопедиялық жұмысты қалыптастыру қажеттілігін көрсетеді» [7, 3 б.].

Л.В. Лопатина «сөздің мағынасын, оның семантикалық құрылымын нақтылауға бағытталған іс-әрекет арқылы лексиканы қалыптастыру үшін СТЖД бастауыш сынып оқушыларында логопедиялық жұмысты қайта құру қажеттілігін, сөздің тіл мен сөйлеу элементі, лексикалық және грамматикалық мағынаның жиынтығы ретінде хабардарлығын» атап көрсетеді [8, 69 б.].

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың лексикасының жан-жақты дамуы өздігінен қалыптаспайды. Әр баланың жеке ерекшеліктері мен білім беру қажеттіліктерін ескеру қажет. Мамандардың тығыз өзара түзету жұмысымен жүйелі, кезең-кезеңмен түзету жұмыстарын пысықтау, сондай-ақ енжар сөздіктен өнімді сөйлеуге сөздерді көбейту, түсіндіру және аудару бойынша жұмыстарды қатар жүргізу керек.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Селеверстов В.И. Понятийно-терминологический словарь логопеда. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1997. – 400 с.
- 2 Лалаева Р.И. Коррекция общего недоразвития речи у дошкольников (формирование лексики и грамматического строя). – СПб.: Союз, 1999. – 160 с.
- 3 Лалаева Р.И. Формирование правильной разговорной речи у дошкольников. – СПб.: Союз, 2004. – 132 с.
- 4 Влосовец Т.В. Основы логопедии с практикумом звукопроизношению. Учебное пособие. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 200 с.
- 5 Грибова О.Е. Технология организации логопедического обследования. Методическое пособие. – М.: Айрис – пресс, 2005. – 96 с.
- 6 Грибова О.Е. Дидактический материал по обследованию речи детей. – М.: АРКТИ, 1997. – 64 с.
- 7 Ховрина Ю.А. Проблема изучения обобщающих понятий у детей 6-7 лет с общим недоразвитием речи // Специальное образование. Профессиональный дебют: электронный сборник материалов IV студенческой

научно-практической конференции, Минск, 14 марта 2013 г. – Минск, 2013. 165-166 с.

8 Лопатина Л.В. Преодоление речевых нарушений у дошкольников (коррекция стертой дизартрии): учебное пособие. – Спб.: Изд-во «СОЮЗ», 2000. – 192 с.

ҒТАМР 14.07.01

СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖАЛПЫ ДАМЫМАҒАН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖАЗБАША СӨЙЛЕУІН ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ТҮЗЕТУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Д.С. Нұрсейіт

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Сөйлеу тілі ақаулықтарының ішіндегі ең көп тараған және күрделі түріне жататыны сөйлеу тілінің жалпы дамымауы (СТЖД) болып саналады. Ондай балалар кешенді психологиялық-педагогикалық қолдауға мұқтаж.

Сөйлеу тілінің жалпы дамымауы – есту қабілеті мен зияты әдеттегідей дамыған балалардың дыбыстық, мағыналық жағына қатысты сөйлеу тілі жүйесінің барлық компоненттерінің қалыптасуының бұзылуынан болатын әртүрлі күрделі тіл кемістіктері.

Мақалада сөйлеу тілі жалпы дамымаған бастауыш сынып оқушыларының жазбаша сөйлеуін түзетудегі әдіс-тәсілдер педагогикалық тұрғыдан сипатталады.

Түйін сөздер: бастауыш сынып оқушылары, сөйлеу тілі ақаулықтары, сөйлеу тілінің жалпы дамымауы, әдіс-тәсіл, жазбаша сөйлеу, түзету жұмыстары, ойын.

Зерттеу мәселесінің өзектілігі: оқушылардың оқу үлгерімінің нашарлауының жиі кездесетін себептерінің бірі жазылым дағдысының бұзылуы болып табылады. Жазбаша сөйлеу күрделі, жүйелі және ерікті психикалық белсенділіктің ролін атқарады, сондықтан бұл процеске әртүрлі құрылымдық-функционалды компоненттер, көптеген психикалық функциялар қатысады. Жазу ауызша сөйлеуге тікелей байланысты және оның даму деңгейі өте жоғары болған кезде жүзеге асырылады. Дегенмен, ауызша сөйлеудің қалыптасуы жазуды тиімді меңгерудің алғышарттарының бірі ғана.

Бүгінгі таңда еліміздің білім беру жүйесінің алдында оқу үдерісін соңғы жаңалықтарға негізделген жаңа мазмұнмен қамтамасыз ету міндеті тұр. Соның бірі – қоғамдық-саяси өмірге белсене араласатын, өзіндік пікірін ауызша, жазбаша түрде тиянақты, анық, жүйелі жеткізе алатын тұлғаны қалыптастыру.

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында «Мектеп жасына дейінгі балалардың мазмұны баланың

жеке тұлғасын қалыптастыруға, жеке қабілеттерін ашуға және дамытуға, оның қарапайымдылығын қалыптастыру қажеттілігіне бағытталуы тиіс» – деп көрсетілген. Тілдік қатынас тәжірибесі, өзін-өзі шығармашылықпен көрсету.

Бастауыш мектеп жасындағы балаларды жазуға, сөйлеуге үйретудің тиімділігі келесі шарттар орындалса артады: балаға берілетін мәтін туралы теориялық білім мен қажетті білім мен дағдылар нақтыланса, мәтінді құрастыру әдістері саналы түрде меңгерілсе, оқыту бойынша жұмыстар жүргізілсе. Балаларды жаңа технология талаптарына сай сөйлеумен байланыстыру, онда балалардың өз бетінше әрекеті мен шығармашылық әрекеті қамтамасыз етіледі, олар жазуды үйренеді. Ұқыпты ойнау, өйткені баланы байланыстырып сөйлеуге үйрету әдісі жүйелі сөйлеу мәдениетін және логикалық ойлау қабілетін арттыруға мүмкіндік ашады.

Қазіргі таңда қазақ тілін оқыту әдістемесінде балалардың қоғамдағы сан алуан іс-әрекетін белсендіруге бағытталған оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін іздестіру, кез келген ортада өз көзқарасын, пікірін ашық айта білуге үйрету, жүйелі қарым-қатынасқа үйрету міндеті тұр. Сондықтан жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйрету мектеп жасына дейінгі шақтан белсенді, өскелең ұрпақтың бойына қажетті сөйлеу дағдысын сіңіру байланыстырып сөйлеуге үйрету әдісі арқылы жүзеге асады.

Зерттеулерге сәйкес, бастауыш мектеп жасындағы балаларда сөйлеудің жиі бұзылуы псевдобульбарлы дизартрияның жеңіл дәрежесі болып табылады. Бұл бұзылыста бастапқы ауытқу – бұзылған иннервацияға байланысты дыбыстардың дұрыс артикуляциялық тәсілдерін қалыптастыру қиынға соғады-фонемалық есту қабілетінің қалыптасуына теріс әсер ететін нақты және дұрыс дыбысты айтудың қалыптасуына жол бермейді. Дизартриямен ауыратын баланың фонематикалық есту қабілетінің бұзылуы неғұрлым айқын болса, баланың сөйлеу тілінің барлық басқа компоненттерін игеру кезінде үлкен проблемалар туындайды. Мектептегі фонемалық есту қабілетінің жеткіліксіздігі фонема, графема және артикулема арасындағы байланысты қалыптастыруды қиындатады, бұл жазуда нақты қателіктерге әкеледі. Ресей ғалымдары Р.Е. Левина, З.А. Репинаның айтуынша, сөйлеудің жалпы дамымауы және дизартриясы бар бастауыш сынып оқушыларына артикуляциялық фонематикалық дисграфия сияқты жазудың бұзылуы диагнозы жиі қойылады [1].

Бүгінгі таңда көптеген зерттеушілер, мысалы, А.Н. Корнев, Р.И. Лалаева, Р.Е. Левина, Е.А. Логинова және басқалар, жазбаша тілдің бұзылуын әр түрлі жағынан қарастырады: клиникалық, психологиялық, нейропсихологиялық, психолингвистикалық, педагогикалық [2]. Ал Н.Г. Андреева, А.Н. Корнев, Д.Б.Эльконин және басқалар өз жұмыстарында жазудың бұзылуының психофизикалық және психологиялық механизміне баса назар аударады [3]. Л.Ф. Спирова, И.Н. Садовникова керісінше, жазбаша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру кезінде бұзушылықтарды женудің педагогикалық аспектісіне көбірек әсер етеді деп қарастырады [4].

Әр түрлі ақпарат көздерін талдай отырып, қазіргі уақытта жазуды үйренудегі қиындықтарды жоюдың кешенді тәсілі жиі кездеседі. Көптеген авторлар жазбаша сөйлеуді игеру кезінде бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін ескеруді ұсынады, олар іс-әрекеттің жеткіліксіз бағытталуымен, сабақта тапсырмаларды орындау кезінде белгілі бір дәйектілікті талдай алмауымен және ұстана алмауымен сипатталады. Сондықтан мұғалімнің ескертуінсіз олар өздерін басқара алмайды, жіберілген қателерді анықтай және түзете алмайды [5].

Жазу процесі – бұл балада біртіндеп қалыптасатын күрделі психофизиологиялық механизм. Баланы сауаттылыққа үйрету кезінде тұрақты, автоматтандырылған жазу дағдылары қалыптасады. Бұл процесс барысында бастауыш сынып оқушылары әртүрлі анализаторлар мен динамикалық стереотиптер арасында байланыс орнатады, бұл сапалы жазуды қалыптастыру үшін негіз жасайды [6]. Демек, кем дегенде бір анализатордың бұзылуы дамуында ауытқулары бар балаларда жазу процесін меңгеру қиындықтарына әкеледі, сонымен қатар, бұл қиындықтар жазу кезінде нақты қателіктерде көрінеді. Сондықтан, А.Р. Лурияның ілімдері негізінде қай анализатор бастапқыда зардап шеккеніне байланысты дисграфияның бірнеше формалары ажыратылады:

1. есту (акустикалық, фонематикалық, акустикофонематикалық);
2. моторлы (артикуляциялық, артикуляциялық фонематикалық);
3. визуалды (оптикалық-кеңістіктік) [7].

Осылайша, қандай анализатор зардап шеккеніне байланысты әр формада жазудың бұзылу себебі әр түрлі болады. Дисграфияның формасы сөйлеу патологиясының клиникалық формасын және дисграфиялық қателіктердің сипатын ескере отырып анықталады.

Р.Е. Левина балалардағы сөйлеудің дамымауы әр түрлі дәрежеде көрінуі мүмкін: сөйлеудің толық болмауынан немесе оның сөйлеу күйінен бастап кеңейтілген сөйлеуге дейін, бірақ фонетикалық және лексикалық-грамматикалық дамымау элементтерімен деп көрсетеді. Шартты түрде сөйлеудің жалпы дамымауын үш деңгейге бөлуге болады, ал алғашқы екеуі бұзушылықтың тереңірек дәрежелерін сипаттайды, ал үшінші, жоғары деңгейде балаларда сөйлеудің, сөздік қордың және грамматикалық жүйенің дыбыстық жағын дамытудағы жеке олқылықтар ғана қалады. Ақаулардың әртүрлі сипатына қарамастан, бұл балаларда сөйлеу әрекетінің жүйелі бұзылуын көрсететін типтік көріністер бар.

Бұл балалардың сөйлеуі түсініксіз. Сөйлеу белсенділігінің жеткіліксіздігі байқалады, ол жасына қарай арнайы дайындықсыз күрт төмендейді [8].

Сөйлеу тілі дамуының үшінші деңгейі сөйлем құрамындағы лексикалық-грамматикалық және фонетикалық-фонематикалық элементтердің жетілмеуімен сипатталады.

Осындай дәрежедегі, әсіресе мектеп жасына дейінгі балалар айналасындағылармен тілдесіп, сөйлесе алады, бірақ қанша дегенмен де өзінің айтайын деген ойын анықтап түсіндіре алмайды. Тіпті, бала дұрыс айта алады-

ау деген кейбір дыбыстардың өзі де, өз бетімен сөйлегенде жеткілікті түрде айқын шықпайды.

Тап осы фонематикалық топтағы екі немесе бірнеше дыбыстарды бір дыбыспен немесе бірнеше дыбыстарды бір мезгілде алмастырған кезде дифференцияланбаған дыбыстардың айтылуы өзгеше болады (негізінде ысқырық және ызың дыбыстар, аффрикат, мұрын жолды дыбыстары). Мысалы: сәй-шай, сана-шана, қал-қар.

Сонымен бірге балалар барлық сөз таптарын пайдалануды, грамматикалық құрылымның қарапайым түрлерін қолдануды үйренеді, салалас, құрмалас пен бағыныңқы құрмалас сөйлемдерді құрастыруға тырысады. *Мысалы:* Айдош мектептен келді де шабағын оқуға отылды.

Баланың тілі жетіліп жаңа дыбыстармен толықтырылған әр түрлі буындары бар сөздерді айтқанда сөздегі дыбыстардың дұрыс, дұрыс емесін және олардың бұзылу ерекшеліген айқындауға болады, сөз тіркестерін байланыстырып сөйлеу мүмкіншілігі артады. Бала өмірден алған тәжірибесінің нәтижесінде күнделікті тұрмыстағы өзіне жақсы таныс болып қалған заттардың атын, түсін, тұлғасын, сапасын, бөлігін, және хал-жайын айтып беруге енді бұрыңғыдай қиналмайды.

Олар өздерінің үй-іші туралы, өзі және достары туралы, айналасында болып жатқан тіршілік туралы емін-еркін әңгімелеп бере алады. Қысқа әңгіме де құрастырады.

Алайда, сөйлеу тілін жан жақты мұқият тексерген кезде тілге қатысты жүйенің (лексиканың, грамматиканың, фонетиканың) бір бөлігінің толық дамымауын айқындайтын көріністі көруге мүмкіндік туады.

Сөйлеу әрекетінің дамымауы балаларда сенсорлық, интеллектуалды және аффективті-ерікті саланың қалыптасуына із қалдырады. Назардың тұрақсыздығы, оны бөлудің шектеулі мүмкіндіктері бар. Салыстырмалы түрде сақталған семантикалық, логикалық жадымен балаларда ауызша есте сақтау қабілеті төмендейді, есте сақтау өнімділігі зардап шегеді. Олар күрделі нұсқауларды, элементтерді және тапсырмалар тізбегін ұмытады.

Сөйлеу тілі дамымаған балаларда есте сақтау белсенділігінің төмендігі танымдық белсенділікті дамытудың шектеулі мүмкіндіктерімен біріктірілуі мүмкін. Сөйлеу бұзылыстары мен психикалық дамудың басқа аспектілері арасындағы байланыс ойлаудың ерекше ерекшеліктерін анықтайды. Жалпы алғанда, олардың жасына қол жетімді ақыл-ой операцияларын игерудің толық алғышарттары бар балалар ауызша-логикалық ойлауды дамытуда артта қалады, арнайы оқытусыз талдау мен синтезді, салыстыруды және жалпылауды әрең меңгереді [9].

Сөйлеудің жалпы дамымауы бар егде жастағы мектеп жасына дейінгі балалардағы және сөйлеудің қалыпты дамуы бар мектеп жасына дейінгі балалардағы коммуникативті-сөйлеу әрекетін зерттеу олардың арасындағы қалыпты коммуникативті-сөйлеу өзара әрекеттесуін қиындататын сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың бірқатар ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді:

1. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған бастауыш сынып оқушылары өз құрдастарының іс-әрекетіне және жеке басына қызығушылық танытпайды, онымен сирек араласуға тырысады.

2. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған бастауыш сынып оқушыларында жазбаша сөйлеу қабілеті жеткілікті дамымаған. Мұндай балалардың ойын қарым-қатынасының сөйлеу мазмұны көп жағдайда кедей және стереотиптік болып табылады.

3. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған бастауыш сынып оқушылары ойын барысында белсенді өзара әрекеттесуге ұмтылмайды. Балалардың іс-әрекеттері көбінесе «жақын жерде» болады.

4. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған бастауыш сынып оқушылары серіктестік құра алмайды. Олардың қарым-қатынасында бір-біріне бейімделуге деген ұмтылыс жоқ.

5. Жалпы сөйлеу қабілеті дамымаған ересек мектеп жасына дейінгі балалардың коммуникативті-сөйлеу белсенділігінің сипаттамалары туралы зерттеу барысында алынған мәліметтер үйлесімді диалогтық сөйлеу және қарым-қатынас дағдылары бар мектеп жасына дейінгі балаларды арнайы оқыту қажеттілігін көрсетеді [10].

Осылайша, зерттеу деректерін талдау мынаны көрсетеді: сөйлеудің жалпы дамымауы бар бастауыш сынып оқушылары жазбаша сөйлеу дағдыларын игеруде қалыпты дамып келе жатқан құрдастарынан едәуір артта қалады.

Балалардың сөйлеу тұжырымдарын талдау негізінде біз III деңгейдегі сөйлеудің жалпы дамымаған мектеп жасына дейінгі балалар жазу мен сөйлеудің қарапайым түрлерін ғана игереді деген қорытындыға келдік: тұжырымдар-пайымдаулар, қажетті дәлелдер жоқ.

Зерттеу жұмысымызда сөйлеу тілі жалпы дамымаған бастауыш сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктеріне тоқтала келе, жазбаша сөйлеуді түзетудегі дидактикалық ойындардың педагогикалық маңызына тоқталамыз.

Бастауыш мектеп жасындағы жетекші іс-әрекет – бұл оқу іс-әрекеті, бірақ ойын оқушылардың танымдық процестерінің, қасиеттерінің және жеке басының жағдайының дамуына үлкен әсер етуді жалғастыруда, сондықтан ол тиімді оқыту әдістерінің бірі және бастауыш сыныптарда жұмыс істеу әдісі болып табылады.

Қазіргі таңда баланың сөйлеу әрекетінің жазылым дағдысын дамыту мен қалыптастырудың түрлі әдістемелері бар, сондай заманауи әдістердің бірі – ойын арқылы оқыту оқу процесін қызықты етеді. Сонымен қатар, сабақты құрастыру кезінде мұғалім дағдыларды дамытуға байланысты тапсырмалар беруі керек екенін түсіну керек. Ойындарды таңдағанда, табиғи сөйлеу қарым-қатынас жағдайына ықпал ететін, оқушыларды сөйлеуге, пікір алмасуға, қатысуға ынталандыратындар ең қолайлы болып табылады.

Осылайша, балалар психологиясының негізгі ережелерінің бірі – баланың ойлауын дамытудағы ойын әрекетінің жетекші рөлін тану. Ойын барлық даму

тенденцияларын қамтиды; ол даму көзі; ойынның артында қажеттіліктердің өзгеруі және жалпы түрдің өзгеруі жатыр деп атап өтті Л.С. Выготский.

Баланың ойын әрекетінің заманауи зерттеулері Л.С.Выготскийдің идеяларының дұрыстығын растады. Ойында алғаш рет нақты заттармен іс-әрекеттен ақыл-ой тұрғысынан іс-әрекетке көшу жүзеге асырылады. Балаларда шындықтың әртүрлі жақтарын әртүрлі шартты әдістермен (символдар, сөздер және т.б.) көбейту мүмкіндігі бар. Ойында алғаш рет қалыптасқан алмастыру және белгілеу функциясы баланың ауызша-логикалық ойлауын дамыту процесінде күрделі формаларда жүзеге асырылады. Сонымен қатар, зерттеушілер ойындағы психикалық даму тенденциялары ойын белсенді түрде қалыптасып, ересектерге бағытталған кезде ғана жүзеге асырылатынын бірауыздан атап өтті [11].

Көптеген ойындар әртүрлі білімді, ақыл-ой операцияларын, балалардың игеруі керек әрекеттерді бейнелейді. Игеру бұл жалпы ақыл-ой дамуымен жүреді, сонымен бірге ойында бұл даму жүзеге асырылады.

Бастауыш сынып оқушыларын оқыту құралы ретінде ойындарды пайдалану бірқатар себептермен анықталады:

1) мектепке дейінгі балалық шақтағы жетекші ойын әрекеті бастауыш мектеп жасында әлі өз мәнін жоғалтқан жоқ, сондықтан ойын қызметіне, ойын формалары мен әдістеріне сүйену – бұл мектеп оқушыларын оқу жұмысына қосудың ең барабар жолы;

2) оқу іс-әрекетін игеру, оған баланы қосу өте баяу жүреді;

3) танымдық процестердің дамымауымен байланысты оқушылардың жас ерекшеліктерінің болуы;

4) танымдық мотивацияның жеткіліксіз қалыптасуы, оқу іс-әрекетінің мотивтері мен мазмұнының сәйкес келмеуі, мектепке түсу кезінде бейімделудің қиындығы.

Ойын көбінесе осы қиындықтарды жеңуге көмектеседі. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған балаларды ойын қызметіне белсенді қосу олардың жеке қасиеттерін қалыптастыруға және танымдық белсенділігін түзетуге ықпал етеді.

Оқу пәніне қызығушылықты дамытудың тиімді құралдарының бірі – дидактикалық ойындарды, олардың ойын-сауық материалдарын пайдалану, бұл танымдық процестердің дамуына ықпал етеді, орындалатын жұмысқа оң көзқарас тудырады, жалпы өнімділікті жақсартады, сол материалды әртүрлі тәсілдермен қайталауға мүмкіндік береді.

Ойындар сабақта қолданылғанда оқушылардың дайындығына, зерттелетін материалға, сабақтың мақсаттары мен шарттарына, сабақ түріне және т.б. байланысты. Мысалы, егер ойын алғашқы бекіту кезінде жаттығу ретінде қолданылса, онда оған 20-25 минуттық сабақ берілуі мүмкін. Әрі қарай, бұл ойын немесе оған ұқсас заттар материалды бекіту кезінде орын алуы мүмкін. Бір ойынды сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолдануға болады. Ойындардың барлық тартымдылығы мен тиімділігімен пропорцияны сақтау керек екенін есте ұстаған жөн, әйтпесе олар оқушыларды тез жалықтырады, эмоционалды сергектігін жоғалтады, яғни тиімді болмайды.

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалармен сабақтарда ойын технологиясын қолдана отырып, мұғалім білім беру мақсаттарына жетуі керек. Ойын – бұл адамның әлемді және ондағы қарым-қатынасты игеру тәсілдерінің бірі, адамның өзін-өзі растау тәсілі [12]. Оқыту құралы, әдісі және технологиясы ретінде әртүрлі ойындар педагогикалық процесте, мысалы, мектептердегі сабақтарда кеңінен қолданылады. Сондықтан жазбаша сөйлеуді меңгертуді әртүрлі қызықты ойындар арқылы өткізген жөн. Оларда оқушы өзін жеке тұлға ретінде де, ұжым мүшесі ретінде де көрсете алады. Тілді меңгертуге арналған ойындардың нақты формалары жоқ, бірақ кез келген жаттығуды, қиын тапсырманы ойынға айналдыруға болады. Ол үшін қажетті жабдықты дайындау, қолайлы атмосферасын құру, мәтіндерге тапсырманы әр түрлі, бірақ сонымен бірге қол жетімді және қызықты ету қажет.

Ойын жаттығулары – бұл психологиялық қызметті жетілдіру үшін баланың ақыл-ой және практикалық ойын әрекеттерін қайталайтын түзету және дамыту жұмысын қабылдау. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалармен түзету жұмыстарында ойын жаттығуларын жүйелі қолдану дамыған дағдыларды сәтті бекітуге мүмкіндік береді. Психикалық дамуы тежелген бастауыш сынып оқушысының жақын даму аймағын ескере отырып, іс-қимыл алгоритмдері мен ережелерімен нақты құрылған серияда түзету және дамыту ойын жаттығуларын ұсыну ұсынылады, бұл оған күшті дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Ойын мәселесімен айналысқан әдіскер ғалымдардың З.М. Богуславская, А.Н. Усова, Д.Б. Эльконин еңбектерін талдау кез келген дидактикалық ойынның негізгі мақсаты оқу екенін көрсетті. Сондықтан ондағы жетекші компонент ойын арқылы баладан жасырылатын дидактикалық тапсырма болып табылады. Дидактикалық ойынның өзіндік ерекшелігі екі ойын тапсырмасының ұтымды үйлесімімен анықталады: ойын және дидактикалық. Тәрбиелік тапсырма басым болса, ойын жаттығуға айналады, ал тапсырма ойын болса, әрекет өзінің тәрбиелік мәнін жоғалтады [13].

Дидактикалық ойынның маңызды элементі ережелер болып табылады. Ережелерді сақтау ойын мазмұнының орындалуын қамтамасыз етеді. Ережелерді сақтау ойын және дидактикалық тапсырмаларды шешудің таптырмас шарты болып табылады. Дидактикалық ойын ережелер тек ересек адамның сыртқы талаптары ретінде әрекет етпей, балалардың іс-әрекетінің ішкі реттеушісі болған жағдайда ғана жүзеге асады.

Ережелер дидактикалық және ойын тапсырмаларын біріктіре отырып, ойынды берілген жол бойынша бағыттайды.

Ойындық және дидактикалық тапсырмалар ойын әрекеттерінде жүзеге асады. Дидактикалық тапсырманы шешу құралы дидактикалық материал болып табылады. Дидактикалық тапсырманың нәтижесі ойын және дидактикалық есептерді шешу болып табылады. Екі есепті де шешу ойынның нәтижелілігінің көрсеткіші болып табылады.

Дидактикалық ойынның қосымша құрамдас бөліктері – сюжет пен рөл – міндетті емес және болмауы мүмкін. Дидактикалық ойын бір уақытта ойын

әрекетінің түрі және ересек адам мен баланың өзара әрекетін ұйымдастыру формасы ретінде әрекет етеді. Бұл оны бірегей етеді.

Қолданылатын материалдың сипатына қарай дидактикалық ойындар шартты түрде заттармен ойындар, тақтада басылған ойындар және сөздік ойындар болып бөлінеді [14].

1) Заттық ойындар – бұл халықтық ойындар (бір түсті және көп түсті сақиналардан жасалған ағаш конустар, бөшкелер, шарлар, ұя салатын қуыршақ, саңырауқұлақ және т.б.) дидактикалық ойындар, мозаика, әртүрлі табиғи материалдар (жапырақ, тұқым, т.б.). Бұл ойындар балалардың түс, өлшем, пішінді қабылдауын дамытады.

2) Жұмыс үстелінде басып шығарылған – қоршаған орта туралы идеяларды нақтылауға, білімді жүйелеуге, ойлау процестері мен операцияларын дамытуға бағытталған (анализ, синтез, жалпылау, жіктеу және т.б.).

Басылған үстел ойындарын бірнеше түрге бөлуге болады:

– Жұптастырылған суреттер. Ойынның міндеті – ұқсастығы бойынша суреттер.

– Лото. Олар жұптастыру принципіне негізделген: кішкентай карталардағы бірдей кескіндер үлкен картадағы суреттермен сәйкестендіріледі. Лото тақырыптары өте әртүрлі: «ойыншықтар», «ыдыс-аяқ», «киім», «өсімдіктер» т.б.

– Домино. Жұптастыру принципі келесі қозғалыс кезінде сурет карталарын таңдау арқылы жүзеге асырылады. Ойын есте сақтау, интеллект, т.б.

– Суреттер мен жиналмалы текшелерді қию. Ойындар зейінді дамытуға, ойды нақтылауға, бүтін мен бөліктің арақатынасын дамытуға бағытталған.

– «Лабиринт» сияқты ойындар үлкен мектеп жасына дейінгі балаларға арналған. Олар кеңістікті бағдарлауды және іс-әрекеттің нәтижесін болжай білу қабілетін дамытады.

3) Сөздік ойындар. Бұл топқа «Түстер», «Ақ-қара» т.б халықтық ойындардың көп саны кіреді. Ойындар зейінді, интеллектті, реакция жылдамдығын, үйлесімді сөйлеуді дамытады.

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған бастауыш сынып оқушыларына арналған дидактикалық тапсырмалар.

«Кім көп іс-әрекетті атай алады?»

Мақсаты. Балалардың етістіктің әртүрлі формаларын қолдану қабілетін тексеру. Балалардың жанды заттар жасайтын әрекеттер мен жансыз заттармен орындауға болатын әрекеттер туралы білімдерін анықтау.

Көрнекі материал: киім, ұшақ, жаңбыр, қар, қуыршақ, ит, күн, аяқ киім, жылан, үйрек.

Сұрақтар: Киіммен не істеуге болады? (Жуу, үтіктеу, қию, тігу, кірлеу, тазалау). Ұшақ не істейді? (Ұшады, ызылдайды, көтеріледі, қонады). Жаңбыр не істейді? (Жүреді, тамшылайды, төгеді, қамшылайды, шулайды, төбені

қағады). Қар ше? (Жүреді, құлайды, айналады, ұшады, жатады, жарқырайды, балқиды, жылт-жылт етеді, сықырлайды). Қуыршақпен не істеуге болады? (Жату, тамақтандыру, міну, емделу, серуендеу, билеу, киіну, шомылу, тастау). Ит не істейді? (Үреді, шайнайды, құйрығын бұлғайды, секіреді, ыңылдайды, жүреді, жүгіреді, күзетеді). Күн не істейді? (Жарқырайды, жылытады, көтеріледі, батады, түседі, жарқырайды, күледі, еркелейді). Сіз аяқ киіммен не істейсіз? (Кию, тазалау, жуу, кию, шешу, сақтау, киім ауыстыру, кептіру). Жылан не істеп жатыр? (Жорғалады, ысқырады, дірілдейді, шабуыл жасайды). Үйрек не істей алады? (Ұшу, жүзу, сүнгү, секіру).

«Сөздердің нұсқаларын ойлап тап».

Мақсаты: балалардың сөйлеудегі префиксті етістіктерді аналогия арқылы өзгерту және қолдану қабілетін зерттеу. Нұсқау: Сөйлемде басқа іс-әрекетті білдіретіндей сабын, құю, жазу, ұшып кету, жүрді, көрді, міну, жүзу, жорғалау етістіктерін тағы қалай өзгертуге болады деп ойланыңыз және айтыңыз.

Сөйлеу материалы: Анам ыдыстарды жуды. Құманға су құюға болады. Қаламмен дәптерге жазуға болады. Құс ұяға ұшып кетті. Ағашты арамен кесуге болады. Бала жүрді. Сіз велосипедпен жүре аласыз. Өзен бойымен жүзуге болады. Көлік жүрді.

«Көңілді балақай».

Мақсаты: сөйлеу тілін түсінуге үйрету, көру зейінін, есте сақтауын дамыту.

Құрал-жабдықтар: сиқырлы қоржын, жануар-ойыншықтар және суреттер (мысық, ит, қой, ешкі, жылқы), отбасының анық, үлкен суреттері.

Сипаттамасы: Сиқырлы қоржын ұстаған балақай кіреді. Логопед мысық, ит, қой, ешкі, жылқыны табудыұсынады. Бала аталған ойыншықтарды қоржыннан сипап-сезу арқылы табады.

Барлық жануарларды үстел үстіне тізіп қойып, логопед аталған ойыншықтардың көзі, тұмсығын көрсетуді өтінеді.

Отбасы мүшелерінің фотосуреттерін қарап, әкесі, анасы, ата-апасының көзін, мұрнын, кейіннен өзінің бас бөлшектерін көрсету ұсынылады.

«Қажет затты ата».

Мақсаты: заттармен жасалатын әрекеттерді түсінуін дамыту, себепті-салды байланыстарды белгілеуге үйрету.

Құрал-жабдықтар: еңбек құралдары немесе суреттері (пышақ, қайшы, қылқалам, бояулар, балта, ара; қолшатыр, шана, шаңғы, сабын, су, орамал)

Сипаттамасы: Үстел үстінде еңбек құралдары жатыр.

Педагог әрекеттерді атайды, ал бала сол әрекетке сай затты алады:

- кесу үшін – пышақ, қайшы;
- бояу үшін – қылқалам, бояулар;
- отынды шабу үшін – балта;
- ағашты аралау үшін – ара.

«Тыныс аламын, әндетемін».

Мақсаты: Дыбысқа еліктеуін ынталандыру. Ұзақ, біркелкі дем шығаруын дамыту, ерін бұлшықеттерін белсендіру, суреттердің атауын бекіту.

Құрал-жабдықтар: тақырыпқа қатысты құралдар немесе олардың суреттері: машина, ұшақ, аю, пойыз.

Сипаттамасы: Демді мұрын арқылы алып (демді қалай алу керектігін көрсетеді), демді – ауызбен шығару (демді шығарғанда айтылады) керектігін түсіндіреді. Бала әртүрлі суреттердің әндерін айтады.

Бағалау критерийлері: әр дұрыс жауап үшін бала 1 ұпай алды, қате жауаптар бағаланбайды. Жауаптардың жалпы саны балалардың сөйлеу дамуын талдаудың және балалармен ары қарай логопедиялық жұмысты жоспарлаудың бастапқы нүктесі болды.

Сөйлеудің лексикалық және грамматикалық құрылымын дамытуға арналған ойындар.

«Түбірге қара».

Мақсаты: «Туыстық» сөздер, «түбір» ұғымдарымен таныстыру, бір түбір сөздерді тауып, түбірді анықтау қабілеттерін дамыту.

Құрал-жабдықтар: «Ғажайып ағаштың» суреті бар 8 үлкен карточка, жазба сөздер жазылған карточкалар, сөздердің түбірлері жазылған карточкалар.

Ойынның барысы: Әр баланың қолында ағаштың суреті бар үлкен карта бар, оның ұяларына түбірі жазылған карточка салынған, балалар бір түбір сөздерді таңдауы керек.

«Бесінші дөңгелек».

Әр балада карточкалар жинағы болады. Мысалы: аппақ, ағарып, тиін, ақ. «Артық» сөзді тауып, себебін түсіндіру керек.

«Тестті тап».

Әр балада карточкалар жинағы болады. Сөздерді екі бағанға бөлу керек: біріншіде – сынақ сөздер, екіншісінде – тексерілген сөздер.

«Гүлге қараңдар!».

Мақсаты: «зат есім», «сын есім» ұғымдарымен таныстыру, сөйлеудің грамматикалық құрылымын дамыту, сөздік қорын байыту, есте сақтау, зейін, ойлау қабілеттерін дамыту.

Құрал-жабдықтар: қандай да бір заттың суреті бар карточкалар, сын есімдер жазылған карточкалар.

«Сөйлеу лотосы».

Балалар өздеріне ұнайтын суретті таңдайды. Баяндамашы сын есімдер жазылған карточкаларды көрсетеді, оқушылар сөзді оқиды, егер ол таңдаған суретке сәйкес келсе, карточканы өздері алады.

«Қарама-қарсы сөздер».

Ойын балаларды антонимдерді таңдауға үйретеді. Сын есімдерге антонимдерді таңдау керек.

«Шынжыр».

Суреттер мен сын есім сөздердің жиынтығы арқылы әңгіме құрастыруға болады. Мысалы: бір балада «жылы күн», екіншісінде «әуе бұлт», үшіншісінде «саңырауқұлақ жаңбыр» т.б. Баяндамашы: «Бұл сөз тіркестерін әңгімеге қалай біріктіруге болады?» – деген сұрақты қояды.

«Зат есімді таңда».

Бұл ойын үшін тек сын есімдері бар шағын карталар пайдаланылады. Балалар бір-бір картаны алып, сөзді оқып, оған зат есімдерді таңдайды. Мысалы: «жеңіл» бантик, мақта, күрте т.б.

«Кім көп сөз табады?».

Баяндамашы бейнеленген нысаны бар үлкен картаны көрсетеді. Балалар суреттің атын мүмкіндігінше көп анықтамаларымен сәйкестендіреді. Ойынды командалар арасындағы жарыс түрінде өткізуге болады.

«Қоянды тап».

Мақсаты: байланыстырып сөйлеуді, сөйлеудің грамматикалық құрылымын, зейінін, қабылдауын, есте сақтауын дамыту.

Құрал-жабдықтар: Карталар, тақырыптық суреттер.

«Зат қайда?».

Әрбір бала бөлме картасын алады, баяндамашы объектінің суреттерін көрсетеді, ал бөлмеде осы нысаны бар қатысушы оның орналасқан жерін атайды. Мысалы: қабырғадағы сурет, үстел үстіндегі ваза т.б.

«Элементтерді қосу».

Ересек пен бала бөлменің суретін мұқият қарап шығып, суретке тағы қандай заттарды қосуға болатынын шешеді. (Үстелде тағы не болуы мүмкін? Сөреде жатыр ма? Диванның қасында ма?).

Осылайша, ойын – бастауыш сынып оқушысының негізгі іс-әрекетінің бірі. Кез келген іс-әрекет сияқты ол мақсаттардың, мотивтердің, жүзеге асыру құралдарының, жүйелі әрекеттердің, нәтижелердің болуымен сипатталады. Ойын тәрбие мен оқыту құралы қызметін атқарады.

Ойын баланың физикалық, психикалық және адамгершілік дамуын жақсартады, оның танымдық процестерін тереңдетеді: қабылдау, есте сақтау, зейін, ойлау және сөйлеу.

Ойынның жетекші жан-жақты дамытушылық әрекет ретіндегі маңыздылығы оларды логопедиялық жұмыста кеңінен қолдануға мүмкіндік береді. Ол сондай-ақ ойынды түзету әрекетінің әртүрлі әдістерінің арасында бірінші орынға шығарады. Логопедиялық сабақтарда ойын арқылы дыбыстың айтылуының бұзылуын жеңуге, фонематикалық процестерді қалыптастыруға, сөйлеудің лексикалық және грамматикалық құрылымын меңгеруге ықпал етуге, сонымен қатар ұсақ моториканы дамытуға, психикалық процестерді белсендіруге, ассимиляция процесін жеңілдетуге болады. білу және түзетушілік араласу уақытын қысқарту.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Ибатова Г.Б. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған III-деңгейдегі балалармен логопедиялық жұмысты ұйымдастыру: Әдістемелік ұсынымдар. – Алматы, 2014. – 70 б.
- 2 Қазақстан Республикасының «Конституциясы» «Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзету және қолдау көрсету туралы» стратегиялық бағдарламасы // 2020 ж.
- 3 Алексеева М.М. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников. – М.: Агарту, 2015. – 400 с.
- 4 Арушанова А.Г. Начала диалога: старший дошкольный возраст // Дошкольное воспитание. – 2015. – № 11. – С. 68-73.
- 5 Артемова Л.В. Театрализованные игры для дошкольников. – М.: ВЛАДОС, 2017. – 136 с.
- 6 Ахутина Т.В. Генерация речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса. – М.: МГУ, 2014. – 158 с.
- 7 Бородич А.М. Методы развития детской речи. – М.: Агарту, 2016. – 196 с.
- 8 Вершина О.М. Особенности общения у детей с общим недоразвитием речи. – М.: Агарту, 2013. – 246 с.
- 9 Волков Б.С., Волкова Н.В. Психология общения в детстве: Практическое руководство. 2-е изд., ред. и приложение. – М.: Педагогическое общество России, 2018. – 240 с.
- 10 Волкова Г.А. Методы психолого-логопедического обследования детей с нарушениями речи. – СПб: Детство-пресс, 2017. – 144 с.
- 11 Волковская Т.Н., Юсупова Г.Х. Психологическая помощь детям дошкольного возраста, у которых не развита общая речь. – М: Букловер, 2014. – 104 с.
- 12 Гвоздев А.Н. Проблемы исследования детской речи. – М.: Гном, 2017. – 267 с.
- 13 Глухов В.П. Формирование связной речи дошкольников с ОБП на занятиях по обучению разговорной речи из опыта логопедической работы // Дефектология. – 2019, № 4. – 48-63 с.
- 14 Шолохова М.А. Развитие коммуникативной компетентности дошкольников, у которых речь вообще не развита: дис.... канд. – М.: МГУ имени М.А. Шолохова, 2019. – 201 с.

ҒТАМР 14.07.01

СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЗАҚЫМДАЛҒАН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДАҒЫ ДИСКАЛЬКУЛИЯНЫ ТҮЗЕТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

З.Н. Бекбаева

Ғылыми жетекші, п.ғ.к., қауымд.профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Ұ.Н. Мұрат

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Бұл мақалада сөйлеу тілі зақымдалған бастауыш сынып оқушыларының дискалькулияға бейімділігін ерте анықтаудың маңыздылығына назар аударылады. Тәуекел факторлары сипатталған вербальды дискалькулияның алдын алу бойынша коррекциялық және логопедиялық жұмыстардың міндеттері мен бағыттары сипатталған. Түзету әдістерінің бірі ретінде осы санаттағы балалармен баламалы және қосымша қарым-қатынас құралдарын пайдалану ұсынылады. Бұл зерттеу сөйлеу қабілеті бұзылған бастауыш сынып оқушыларындағы дискалькулияны түзетудің тиімді әдістеріне бағытталған. Мұндай оқушылардың жеке ерекшеліктері және сөйлеу бұзылыстарының математикалық дағдыларды игеруге әсері қарастырылады. Зерттеу визуалды және материалдық құралдарды, мультисенсорлық әдістерді, сөйлеу терапевттерімен және дефектологиялық тәрбиешілермен ынтымақтастықты қоса алғанда, инновациялық тәсілдерге шолу жасайды. Авторлар ынталандырушы оқу ортасын құру үшін жекелендірілген тәсілдің маңыздылығын және білім беру ойындарын пайдалануды атап көрсетеді. Зерттеу нәтижелері сөйлеу қабілеті бұзылған бастауыш сынып оқушылары арасында дискалькулияны түзетудің тиімді бағдарламаларын жасауға негіз болады.

Түйін сөздер: сөйлеу тілі зақымдалған балалар, дискалькулия, дискалькулияны түзету ерекшеліктері, дискалькулия, бастауыш сынып оқушылары, сөйлеудің бұзылуы, оқытуды түзету, жеке тәсіл, көрнекі және материалдық құралдар, мультисенсорлық әдістер, сөйлеу терапиясы.

Сөйлеу тілі зақымдалған бастауыш сынып оқушыларын оқыту проблемасында білім беру қажеттіліктері бар балалардың даму бұзылыстарының алдын алу мен түзетудің теориялық негіздерін әзірлеу және жетілдіру қажеттілігіне байланысты үлкен мән беріледі.

Ғылыми әдебиеттерде сөйлеу қабілеті нашар балаларды оқытудағы қиындықтар жоғары психикалық функциялардың жетіспеушілігімен байланысты екендігі туралы дәлелдер бар: сөйлеу, зейін, қабылдау, ойлау, есте сақтау. Бұзушылықтардың кең таралған түрі – дискалькулия – бұл санауды оқытудың бастапқы кезеңінде анықталған санау дағдыларының ерекше бұзылуы. Бастауыш мектепте білім беру тәжірибесі үшін мүмкіндігінше маңызды бұрын сөйлеу қабілеті бұзылған балаларда дискалькулияның пайда болу қаупі факторларын анықтау, сондай-ақ осы бұзушылықтың алдын алу және түзету бойынша психологиялық-педагогикалық жұмыстың бағыттарын, мазмұны мен әдістерін таңдау. Дискалькулиямен барлық математикалық белсенділіктің тұрақты бұзылуы дамиды, бұл овла қиындықтарында көрінеді-математикалық сөздікпен, тапсырма мәтінін қабылдау, математикалық өрнектерді жазу және т.б. (ауызша, практикалық, дислексиялық, графикалық және операциялық дискалькулиялар) Көптеген зерттеушілер дискалькулия оқшауланған бұзылыс емес деп санамайды, ал кейбір жағдайларда ол жазбаша тілді меңгерудің бұзылуымен бірге жүреді. Бастауыш сынып кезеңінде балаларға міндетті түрде үйретілетін міндеттердің бірі – математикалық дағдыларын, санау дағдыларын түсіндіру және оны өмірде қолдана білуге үйрету болып есептеледі.

Негізгі бөлім.

Қазіргі мәліметтерге сәйкес, балалардың шамамен 5-8%-ы дискалькулиямен ауырады. Сонымен қатар, зерттеушілер балалардың математикаға қабілетсіздігі оқу қабілетсіздігіне қарағанда жиі кездеседі деп күтеді Осыған байланысты қалыптасуы үшін бұл айқын болады. Жан-жақты дамыған тұлғаның ойлау қабілеті, басқалармен қатар, іргелі дағды болып табылады, онсыз толық білім алу мүмкін емес, ал болашақта мамандықты игеру мүмкін емес. Бұл, өз кезегінде, дискалькулия сияқты бұзылуларды ерте анықтау, алдын алу және түзету мәселелері сөйлеу мен басқа да психикалық функциялардың өзара әрекетін зерттеу үшін ғылыми маңызды болып табылады.

Бастауыш мектепте математиканы оқудың маңызды алғышарттары түс, шама туралы қарапайым идеялардың қалыптасуы, негізгі кеңістіктік, уақыттық және сандық шамалар арасындағы қатынастар, салыстыру, ұқсастықтар мен айырмашылықтарды табу мүмкіндігі осы белгілер мен қатынастардың негізі болып табылады.

А.Р. Лурия өз зерттеулерінде атап өткендей, санау мен санауды игеру көбінесе әртүрлі модальділікті қабылдаудың қалыптасу деңгейіне, атап айтқанда балалардың кеңістіктік қатынастарды игеруіне байланысты.

Кеңістіктегі көрнекі қабылдау және бағдарлау әріптер мен сандардың графикалық кескіндерін игеруді, жазу процесінде әріптік және сандық символизмді игеруді қамтамасыз етеді. Кеңістіктің қалыптасуы ұйымдар ондық жүйеге негізделген күрделі сандарды талдау үшін үлкен маңызға ие [1].

Л.С. Цветкова кеңістіктік функциялардың дамуы қосу және азайту кестесін игеру үшін қажетті фактор деп санайды. Мысалы, 15 және 3 сандарын қосу үшін екі таңбалы санды ондықтар мен бірліктерге бөлу, оларды тәуелсіз

разрядтар ретінде санада ұстау, қосу және бөліктерді қайта қосу мүмкіндігі қажет. Разрядтарды ассимиляциялау кеңістіктік көріністерге сүйенеді: сандық жазбада оң жақта тұрған таңба-бірліктер разрядын, басқа позициялардағы бірдей таңбаны білдіреді, ондаған, жүздеген, мыңдаған және т.б. кеңістіктік көріністерге негізделген визуалды синтез математикалық әрекеттерді игеруге көмектеседі және натурал сан ұғымын ажыратады. Бұл жағдайда визуалды синтез математиканы меңгеруде маңызды рөл атқарады.

Кеңістіктік қабылдаудың дамуының бұзылуы математикалық тапсырмаларды орындауды қиындатады, өйткені ол ауызша және вербалды емес деңгейде дамуы керек. Бұл қағаз парағында дәл қозғалыстарды қамтамасыз ету үшін қажет. Сондай-ақ, бұл функция арифметикалық есептерді шешуде маңызды болады [2].

Л.Е. Томме, Р.И. Лалаева, А. Ермаковская және басқалардың эксперименттік деректері сөйлеу қабілеті бұзылған балалардағы математикалық идеялардың өзіндік ерекшелігі бар екенін көрсетеді. Математикалық түсініктемелердің болмауы операциялар психикалық формаға көшуді қиындатады әрекеттерді орындау, санау және санау туралы білім тұрақсыз, үнемі көрнекі қолдауды қажет етеді. Балалар математикалық терминдердің мағынасын түсінбейді, сөйлеу сөзіне өздері білетін математикалық тіркестерді қоса алмайды. Көптеген балалар нұсқаулықты есте сақтай алмайды, практикалық тапсырманы ауызша ұйымдастыруды есте сақтай алмайды. Осы және балалардың сөйлеу қабілетінің бұзылуының басқа салдары олардың математикалық және жалпы психик алық дамуына кері әсерін тигізуі мүмкін [3, 4, 5].

Дискалькулиясы бар кіші оқушыда математиканы оқу кезінде келесі дағдылар қалыптаспауы мүмкін:

- оқу жағдайын тұрғысынан талдау мүмкіндігі математикалық сипаттамалар, қоршаған әлем объектілерінің сандық және кеңістіктік қатынастарын орнату;
- қажетті ақпаратты іздеу алгоритмін құра білу, практикалық және оқу мәселелерін шешудің логикасын анықтаңыз;
- модельдеу қабілеті – белгілердің (символдардың) көмегімен оқу мәселелерін шешу, оқу мәселесін шешу барысын жоспарлау, бақылау және түзету [6].

Санау операцияларын меңгеру күрделі психологиялық процесс болып табылады. Математиканы сәтті игерудің қажетті шарты көптеген психикалық функциялардың қалыптасуы және процестердің дамуы. Сөзсіз, санау операцияларын игерудің маңызды алғышарттарының бірі – сөйлеу. Балалардың сөйлеу дамуының бұзылуымен математикалық материалды игеруі өзара әрекеттесуі дәрежемен анықталады математикалық дайындықтың белсенділік, сөйлеу және танымдық компоненттерін дамыту.

Дискалькулия – санау қызметін игеру процесін қамтамасыз ететін жоғары психикалық функциялардың дамымауына байланысты санау операцияларын игерудегі ерекше, тұрақты және күрделі бұзушылық. Дискалькулия мыналарды

біріктіретін бірқатар механизмдерге байланысты санау (зейін, есте сақтау, дерексіз-логикалық ойлау), визуалды-кеңістіктік және визуалды-қабылдау дағдыларын игеру процесіне қатысатын жоғары психикалық функциялардың қалыптаспауы гноз, эмоционалды-ерікті реакциялар.

Математикалық дайындықтың әртүрлі компоненттерінің жеткіліксіздігі сапалы түрде туындайтыны анықталды математиканы меңгерудегі әртүрлі қиындықтар материал. Шын мәнінде, сөйлеудің дамымауы мыналарды тудырады:

Сөйлеу делдалдығының бұзылуына байланысты ассимиляцияның қиындықтары, бұл объектілермен нақты әрекеттерден дерексіз математикалық әрекеттерге өтуге кедергі келтіреді.

Сөйлеудің дамымауының кемшіліктермен үйлесуі қызметті ұйымдастыру жоспарлау мен бақылаудың бұзылуына байланысты математикалық материалды игеруді қиындатады, бұл қалыптасқан материалдардың бөлшектенуіне әкеледі қойылымдар.

Сөйлеу дамуының когнитивті функцияның жеткіліксіздігімен үйлесуі қиындатады математикалық материалды қабылдау, түсіну және есте сақтау қиындықтарына байланысты игеру, бұл жалпы математикалық көріністердің қалыптасуын бұзады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Лурия А.Р. Письмо и речь: Нейролингвистические исследования. – М.: Издательский центр «Академия», 2012. – 352 с.
- 2 Алексеева О.В. Логическая подготовка младших школьников при обучении математике. – М.: 2000. – 316 с.
- 3 Лалаева Р.И. Нарушения в овладении (дискалькулии) у младших школьников. Диагностика, профилактика и коррекция. Учебно-методическое пособие. – Спб.: Издательство «Союз», 2005. – 381 с.
- 4 Лалаева Р.И. Особенности симультанного анализа и синтеза у младших школьников с тяжелыми нарушениями речи. – Спб: Издательство «Союз», 2009. – 344 с.
- 5 Томме Л.Е. Развитие речевых предпосылок усвоения математики у детей с общим недоразвитием речи // Дефектология. – 2008, № 7. – С. 35-47.
- 6 Лалаева Р.И. Нарушения в овладении математикой (дискалькулии) у младших школьников. Диагностика, профилактика и коррекция. Учебно-методическое пособие. – Спб.: Издательство «Союз», 2005. – 381 с.

ҒТАМР 14.29.33

СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЗАҚЫМДАЛҒАН ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӘСІПТІК DAҒДЫЛАРЫН БАҒДАРЛАУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІСТЕР

З.Н. Бекбаева

Ғылыми жетекші, п.ғ.к., қауымд.профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Қ.Ә. Құдайберген

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада мамандық таңдау әрдайым әр адамның өміріндегі қиын кезеңдер болып табылатыны, ал түзету мектептерінде оқитын сөйлеу қабілеті зақымдалған жоғары сынып оқушыларына бұл таңдау бірнеше есе қиын екені айтылады. Қазіргі әлемде өмір бір орында тұрмайды, қоғам күн сайын дамып келеді. Бұл зерттеудің өзектілігі қоғамның қажеттіліктері мен жеке тұлғаның мүмкіндіктерін ескере отырып, есту қабілеті бұзылған жоғары сынып оқушыларымен түзету мектебінде кәсіптік бағдар беру жұмысының жүйесін өзгерту болып табылады делінген.

Түйін сөздер: кәсіп, кәсіби бағдар беру, мамандық таңдау, білім беру, сөйлеу тілі зақымдалған оқушылар, кәсіби дайындық.

Мамандық таңдауда сөйлеу қабілеті зақымдалған жоғары сынып оқушылары үлкен қиындықтарға тап болады. Осы кезеңде өзекті мамандықтар туралы ақпарат іздеу процесі саналы болады. Осы кезеңде мектептің көмегі ерекше маңызды, кәсіптік бағдар бойынша сабақтар, онда оқушыларға кәсіптер, кәсіп алу орындары, одан әрі жұмысқа орналасу мүмкіндіктері туралы айтылады, бітіруші сынып оқушыларының өмірінде ерекше маңызға ие.

Кәсіптік бағдар жоғары сынып оқушыларына психологиялық ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, қоғам қажеттіліктерін ескере отырып, мамандық таңдауда көмек көрсетеді, оқу орындары туралы ақпарат береді, ата-аналарға кәсіптік бағдар беру бойынша ұсыныстар береді.

Ал, кәсіби білім беру мамандық таңдау ережелері, кәсіби қызметтегі сәттіліктің себептері туралы әңгімелейді, мамандық таңдауға көмектеседі, жұмысқа орналасу дағдыларымен таныстырады, кәсіби мәдениет туралы әңгімелейтіндігі айтылған.

Мамандық таңдау және еңбек қызметіне дайындық жасөспірімдердің қалыптасуының маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Мамандық

таңдаудағы ойластырылған және шынайы көзқарас жасөспірімдерге қоғамға қажетті және сонымен бірге олардың жеке қасиеттеріне сәйкес келетін мамандықтарды игеруге мүмкіндік береді, онда олар ең қанағаттанарлық және жеке тұлға ретінде ашылады. Кәсіптік бағдар беру жұмысының негізгі мәні – жасөспірімнің өз мүмкіндіктеріне, мүдделеріне, мотивтеріне – бір жағынан және қоғамның қажеттіліктеріне – екінші жағынан сәйкес келетін мамандықты оңтайлы таңдауы болып табылады.

Сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушылардың кәсіптік дағдыларын бағдарлануы психологиялық себептерге байланысты мәселелерді (қиындықтарды) шешуге көмек алуға деген ұмтылысы, сондай-ақ олардың кәсіби болашағы үшін жауапкершілікті қабылдауға дайын болуы кәсіби бағдарлаудың қажетті шарты болып табылады [1]. Кәсіптік бағдар беру жұмысы барысында кеңес берушінің жеке белсенділігі мен жауапкершілігін ынталандыру үшін арнайы шаралар қабылдау қажет: позитивті көзқарас, оның күші мен мүмкіндігіне деген сенімді нығайту. Сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушыларын кәсіби бағдарлау кәсіби маңызды дағдыларды пысықтау бойынша топтық тренингтер, әртүрлі кәсіби рөлдерді көруге, бейнематериалдарды көруге және талқылауға мүмкіндік беретін рөлдік ойындар сияқты жұмыстың әртүрлі нысандарын пайдалану қажет. Бұл жұмысқа мүмкіндігі шектеулі мұғалімдер мен жасөспірімдердің ата-аналарын тарту үлкен маңызға ие [2].

Сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушыларына кәсіптерді ойдағыдай игеру үшін еңбекке баулу процесінде бірнеше өзара байланысты міндеттерді шешу қажет.

1. Зиятының дамуының жеткілікті деңгейін, көрнекі-бейнелі және ауызша-логикалық ойлаудың жоғары даму деңгейін қамтамасыз ету, бұл сызбаларды, сызбаларды пайдалануға, тиісті техникалық құжаттаманы оқуға мүмкіндік беретін жеткілікті техникалық сауаттылықты сатып алуға мүмкіндік береді. Адамның еңбек қызметіндегі тәуелсіздігі осыған байланысты;

2. Еңбекке баулу процесінде қызметтің өндірісте қабылданған жылдамдықпен орындалуын қамтамасыз ететін еңбек дағдыларының қалыптасу дәрежесіне қол жеткізу қажет;

3. Сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушыларын жұмысқа психологиялық дайындықты қалыптастыру маңызды арнайы мектептердің түлектері болашақ тәуелсіз өмір мен кәсіби іс-әрекеттің басында өздерін сенімсіз сезінеді [3]. Сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушылардың өмірлік перспективаларын бағалау олардың білім деңгейі мен еңбек дайындығына тікелей байланысты құралдардың теңдестірілген үйлесімі үлкен маңызға ие.

Сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағдарлануы бойынша кәсіби білім беру ұйымдарының мамандарына арналған әдістемелік ұсынымдар кәсіби табысқа деген заманауи көзқарас болып табылады – бұл адамға туғаннан берілмейді, бірақ еңбек қызметінде қалыптасады. Яғни кәсіпқойлықтың негізі-кәсіби мотивация, яғни жұмыс

істеуге деген ұмтылыс, сонымен қатар дағдылар қалыптасатын тиісті қабілеттер. Б.М. Теплов белгілі бір қабілеттің қандай шектерге дейін дамитынын ешкім болжай алмайтынын атап өтті: ол шексіз дами алады, тек адам өмірінің уақытымен, тәрбие мен оқыту әдістерімен шектеледі. Сөйлеу тілі зақымдалған оқушылар үшін қабілеттердің дамуы көбінесе ересектердің психологиялық қолдауына байланысты [4]. Бұл қолдау кәсіби жетістікке жеткен адамдардың өміріндегі фактілерге негізделуі керек, кәсіби қабілеттерін анықтау кезінде бірқатар факторларды ескеру қажет:

1) тек іс-әрекетте көрінетін кейбір кәсіби маңызды қасиеттердің жасырын сипаты;

2) өзінің жеке басын, қабілеттерін, табыстары мен сәтсіздіктерін бағалаудың ішкі критерийлерінің болмауы, негізінен сыртқы бағалауға бағдарлану;

3) жасөспірімнің өзін-өзі тануының жеткіліксіз деңгейі, эмоционалдық жай-күйінің тұрақсыздығы, өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі;

4) өмірлік тәжірибенің және кәсіптер әлемі мен еңбек нарығы туралы шынайы ақпараттың болмауы.

Зерттеу әдістеріне:

1. Теориялық:

– зерттеу мәселесіне қатысты арнайы педагогикалық, психологиялық әдебиеттерді ғылыми теориялық талдау;

– сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушыларының медициналық және педагогикалық құжаттарын, психологиялық-педагогикалық сипаттамаларын қарастыру;

2. Эмпирикалық:

– арнайы мектептің мұғалімдері: логопед, психолог, тәрбиеші мамандарымен, сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушылармен әңгімелесу;

– сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушыларын бақылау;

– арнайы іріктелініп алынған әдістемелер негізінде сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушыларына кәсіби бағдар беру ерекшеліктері анықтау экспериментін жүргізу;

– сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушыларына кәсіби бағдар беру ерекшеліктеріне негізделген әдістемелер көмегімен тәжірибе жасау [5].

1. А.Е. Голомитоктың «Карта интересов» әдістемесі.

Мақсаты: Сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушыларының қызығушылықтары мен бейімділігін зерттеуге арналған.

Нұсқаулық: Зерттеуші оқушылардың қызығушылығы мен бейімділігін анықтау үшін сұрақтар ұсынады. Егер сұрақта не сұралатыны ұнаса «+», ұнамаса «-» белгісін қою ұсынылады.

Сұрақтар:

1) Өсімдіктер өмірімен танысу;

2) Жануарлар өмірімен танысу;

3) Сурет салу;

- 4) Ағаштан бұйымдар жасау;
- 5) Спорт жаттығуларын жасау;
- 6) Көліктерге қызығушылық таныту;
- 7) Математикалық есептер шығару;
- 8) Музыка тыңдау;
- 9) Билеу;
- 10) Түрлі өлең, әңгіме жазу.

2. *Е.А. Климов, Л.Н. Кабардованың «Профессиональная готовность» әдістемесі.*

Мақсаты: Жоғарғы сынып оқушыларының кәсіби дайындығын анықтау.

Нұсқаулық: Ұсынылған мәліметтерді оқып, үш критерий бойынша бағалау қажет.

1. «Мен істей аламын немесе жасай аламын».
2. «Маған ұнайды, мен қалаймын».
3. «Мен ниеттімін».

Сауалнама мәтіні: Мен істей аламын немесе жасай аламын. Маған ұнайды, мен қалаймын. Мен ниеттімін.

- 1) Өсімдіктерді өсіру, олардың өсуі мен дамуын қамтамасыз ету (суару, ұрықтандыру);
- 2) Өлеңдер, әңгімелер, шығармалар жазу;
- 3) Әр түрлі материалдардан бұйымдар жасау (мата, қағаз, ағаш);
- 4) Шығармашылық қызметпен айналысу;
- 5) Жануарлардың өмірін бақылау;
- 6) Бейнелеу өнері туындыларын жасау (кескіндеме, графика, мүсіндеу).

Қорытындылай келе, мектепте осы ерекшеліктерді диагностикалау болашақ мамандықты таңдауда қателік ықтималдығын азайтады. Сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушыларына арналған кәсіптік бағдарлау әдістерін әзірлеу және өзгерту кезінде жарақат алу қаупін азайту үшін мамандық таңдауды игеруге болатын әдістерді таңдау қажет. Осы нұсқаулықта ұсынылған әдістер денсаулыққа қатысты ерекшеліктерін ескереді. Алайда, нұсқаулықты түсіндіру, нәтижелерді жүргізу, түсіндіру және өңдеу кезінде сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушыларының ерекшеліктерін ескеру қажет (жұмысқа көбірек уақыт беру, өңдеуге көмектесу, нәтижелер бойынша жеке сұхбат жүргізу және т.б.). Төменде жалпы білім беретін мектептер мен кәсіптік білім беру ұйымдарының жоғары сынып оқушыларының денсаулығындағы шектеулерді ескере отырып іріктелген және әзірленген кәсіптік бағдарлаудың топтық нысанына арналған әдістеме берілген. Бұл әдістерді ақпараттылық, өңдеудің қарапайымдылығы, оқушыларға түсінікті интерпретация біріктіреді. Әдістемелермен жұмыс жасөспірімнің өзін-өзі тану және өзін-өзі дамыту қажеттілігіне негізделген. Кәсіби қызығушылықтар мен бейімділіктерді анықтау кәсіби жетістік көбінесе адамның қалауы мен мүмкіндіктерінің сәйкес келуімен анықталады. Әдістердің негізгі мақсаты сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушыларының кәсіби мүдделерінің

қалыптасуын нақтылауға және оларды кәсіби таңдаумен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. 2-е изд. – М., 2005.
- 2 Петрова Е.А. Трудовое и профессиональное ориентирование лиц с инвалидностью и ОВЗ: учеб. пособие. – М.: Издательство РГСУ, 2016. – 310 с.
- 3 Пряжников Н.С., Румянцева Л.С. Самоопределение и профессиональная ориентация учащихся. – М., 2013. – С. 6.
- 4 Теплов Б.М. Учёный, Личность // Мир психологии. 2002.
- 5 Профессионально-трудовая подготовка незлышащих в современных условиях: Учебное пособие. – СПб.: Издво РГПУ им. А.И. Герцена, 2004. – 78 с.
- 6 Социальная адаптация, реабилитация и профессиональная ориентация лиц с ограниченными возможностями здоровья учебник для студ., учреждений высш. образования. – М.: Академия, 2014. – 240 с.

ГТАМР 14.29.29

СТЖД III ДЕҢГЕЙ БАР ОҚУШЫЛАРДА АУЫЗША БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМЫТУДАҒЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫН

А.А. Қолдасова

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

З.Н. Бекбаева

Ғылыми жетекші, п.ғ.к., қауымд.профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Қазіргі таңда ең өзекті мәселе – кіші мектеп жасындағы оқушылардың сөйлеуінің дамыту. Сондықтан, бұл мақалада дидактикалық ойындар арқылы СТЖД III деңгей бар бастауыш сынып оқушыларының үйлесімді ауызша байданыстырып сөйлеуін дамыту сияқты мәселе қарастырылады. Әр түрлі дидактикалық ойындарды ұйымдастыру барысында оқушылардың сөйлеуді дамытуға болады.

Түйін сөздер: ауызша байланыстырып сөйлеу, дидактикалық ойындар, оқушылар, сөз, СТЖД III.

Ойынның мақсаты қарым-қатынас дағдыларын және ауызша байланыстырып сөйлеу деңгейін қалыптастыруға және жетілдіруге ықпал ететін СТЖД бар балалардағы сөйлеу даму процестерін ынталандыру. Ойын ұлттық білім беруді және оқушылардың әр санатына жататындығын ескере отырып өткізіледі.

Дидактикалық ойын барысында қатысушылар белсенді түрде өзара әрекеттесе алады, өз әңгімелері мен диалогтарын құра алады, сондай-ақ өз сөздерінің лексикалық және грамматикалық байлығымен жұмыс істей алады. Ойын артикуляция дағдыларын, жалпы білім мен түсінуді дамытуды, әлеуметтік дағдылар мен қоғамға деген жалпы қабілеттерді қолдайды.

Ауызша байланыстырып сөйлеуді дамытудағы дидактикалық ойын СТЖД III деңгейіндегі білім алушылармен жұмыс істейтін педагогтар мен логопедтер үшін құнды бола алады және оларға тиімдірек және қызықты оқытуды қамтамасыз етеді

Сөйлеу тілінің жалпы дамымауымен (СТЖД) бастауыш сынып оқушыларының ауызша байланыстып сөйлеуін дамыту – қазіргі заманның логопедиялық тәжірибесіндегі ең өзекті мәселелердің бірі. Бастауыш мектеп

жасындағы балаларда оқу білімін меңгерудің тиімділігі мен табыстылығы байланыстырып сөйлеудің даму дәрежесіне байланысты.

Сөйлеу-бұл логикалық байланысты сөйлемдер тізбегінен тұратын және сонымен бірге кеңейтілген, толық, грамматикалық және композициялық түрде жасалған және семантикалық және эмоционалды жүктемені көтеретін мәлімдеме.

«Сөйлеу тілінің жалпы дамымауы» – сөйлеу сапасын анықтау үшін қолданылатын логопедиялық термин, бірақ оны невропатолог үшін тәуелсіз диагноз ретінде қолдануға болмайды. СТЖД логопедиялық классификацияға жатады. Тілдің жалпы дамымауы жүйелік бұзылулар құрылымындағы ілеспе ерекшелік ретінде пайда болуы мүмкін (алалия, аутизмнің бұзылуы, генетикалық ақаулар және т.б.).

3-деңгейдегі СТЖД бағдарламасында фонетикалық және лексикограмматикалық дамымаумен бірге жүретін егжей-тегжейлі фразалық сөйлеу пайда болады.

Ауызшы байланыстырып сөйлеу үлкен сөздік қорын игеруді, грамматика принциптерін түсінуді, оларды іс жүзінде қолдануды, үйренген тілдік материалды қолдана білуді, нақтырақ айтсақ, мәлімдеменің мәнін басқалар үшін толық, келісімді, дәйекті және түсінікті етуді талап етеді. Бұл ұсынылған мәтінді пайдаланады немесе өз мәтінін жасайды.

Логопедтерге қазақ тілінде ауызша байланыстырып сөйлеуді қалыптастыру үшін үлкен жауапкершілік жүктеледі.

Кіші мектеп жасындағы оқушыларының байланыстырып сөйлеуін зерттеу үшін келесі әдістер қолданылады:

- арнайы схема арқылы оқушының сөздік қорын зерттеу;
- бірқатар тапсырмаларды қолдана отырып, ауызшы байланыстырып сөйлеуді тексеру;
- оқушылардың білім беру мекемесі жағдайында оқу, пәндік-практикалық, ойын, тұрмыстық белсенділік кезінде оқушыны бақылау;
- медициналық-педагогикалық деректерді зерттеу (анамнез, медициналық және психологиялық зерттеулер, педагогикалық сипаттамалар, қорытындылар және т.б.);
- ата-аналармен, тәрбиешілермен және балалармен әңгімелесуден алынған мәліметтерді пайдалану [5, 160 б.].

Зерттеу медициналық құжаттарды зерттеуден басталады. Содан кейін сөйлеу диагностикасын жүргізу керек, оның барысында сөзді түсіну деңгейін анықтау керек; оқушының сөйлеу дағдылары бар ма немесе сөйлеуде қарапайым сөздерді қолдана ма; лексика-грамматикалық сөйлеу қатарының жетілдірілуі керек пе; оқушы сұрақтарға толық жауап бере ала ма және әртүрлі синтаксистік сөздерді қолдана отырып, дәйекті түрде сөйлей ала ма; оның сөйлеуі мақсатты ма?

III-деңгейдегі СТЖД бар бастауыш мектеп жасындағы оқушыларды ауызша байланыстырып сөйлеудің дамуын анықтау үшін ауызша сөйлеуді зерттеу бойынша ұсынылған әдістерді ұстану керек, қойылған міндеттерді шешуге

бейімделген логопедиялық куәландыруға ұсынылған материалдар мен альбомдарды қолдану қажет [7, 115 б.].

Зерттеу барысында сөйлеу көптеген функционалды жақтары бар күрделі жүйе екенін ескеру қажет. Сөйлеудегі құрамдас элементтердің дамуы өзара байланысты. Бұдан шығатыны, бір тілдік компоненттің дамуының төмен деңгейі жалпы тіл жүйесінің қайталама бұзылуларының себебі болады.

Зерттеулер келесі бағыттар бойынша жүргізіледі: сұрақтар мен жауаптар (белгілі бір тақырыптағы әңгіме), оқылған мәтінді баяндау, кейбір тақырып туралы сипаттамалық әңгіме құру, сюжеттік сурет немесе олардың сериясы негізінде әңгіме құрастыру.

Белгілі бір тапсырманы бастамас бұрын, сіз нақты нұсқаулар беруіңіз керек, онда зерттелетін оқушының алдағы іс-әрекеттерінің тәртібі көрсетілуі керек. Көбінесе тапсырманы түсіндіргеннен кейін, балалар тапсырманың мәнін түсінуді нақтылау үшін оны қайталауы керек. Әр оқушымен жеке жұмыс жүргізу керек. Тапсырмаларды нақтылау және түсіндіру, оларға қажетті түсініктемелер беру.

Келісілген сөйлеудің даму деңгейін бағалаудың келесі критерийлерін ұстану керек:

- сөйлеуді түсіну, талқылау барысында әңгіме тақырыбын ұстана білу;
- сөйлеуде әртүрлі синтаксистік конструкцияларды қолдана отырып, тәуелсіз мәлімдемелер құрудағы дағдылар;
- лексикалық-грамматикалық нормаларға сәйкес өз сөздерін нақты қалыптастыра білу;
- мәлімдемелер арасында ұзақ үзілістердің болмауы.

Осыған сүйене отырып, байланыстырып сөйлеудің дамуының үш деңгейін анықтауға болады. Ең жоғары деңгей-баланың бағытталған сөйлеуді түсінуі, әңгіме барысында тақырыпты ұстана білуі, сөйлеуде синтаксистің әртүрлі элементтерін қолдана отырып, сөйлемді өз бетінше құру дағдыларының болуы, лексика-грамматикалық нормаларды сақтай отырып, өз сөздерін нақты жеткізе білу, сөйлемдер арасында үзілістердің болмауы. Орта деңгей туралы сөйлескен сөйлеуді түсіну, талқылау барысында тақырыптан абстракциялау, қарапайым кең таралмаған сөйлемдер басым болатын тәуелсіз мәлімдемелер құрудағы дағдылар, лексика-грамматикалық тәртіптің дәлсіздіктерінің болуы, талқылау процесінде қысқа үзілістердің болуы туралы айтылады. Төмен деңгей-бұл сөйлеуді түсіну, талқылау барысында әңгіме тақырыбынан аулақ болу, сөйлесуде қарапайым синтаксистік құрылымдарды қолдану, ауызша сөйлеуде лексикалық және грамматикалық қателіктердің болуы, мәлімдемелер арасында ұзақ үзілістер.

Сөйлеу мәлімдемелерін зерттеуді талдау кезінде күрделі логикалық-грамматикалық байланыстарды, күрделі бағынышты сөйлемдерді және әртүрлі интонациялық түстері бар сөйлемдерді қамтитын балалардың тұжырымдарды (сөйлемдерді) қабылдау және құру ерекшеліктерін анықтау қажет. Балалардың мәтін құрастыру қабілетін зерттеу. Сөйлеуде жіберілген қателіктердің сипатын анықтаңыз [3, 100 б.].

Мектеп жасына дейінгі балалардың ауызшы байланыстырып сөйлеу жағдайын зерттеу үшін әртүрлі авторлық әдістер де бар. Мысалы, В.П. Глухов балалардың ойын, күнделікті және оқу іс-әрекеттері кезінде сөйлеуін бақылауды ұсынды (логопедиялық сабақтар және пәндік-практикалық іс-әрекеттің барлық түрлері, ана тілі бойынша тәрбие сабақтары) [2, 166 б.] балалардың фразалық сөйлеу дағдыларының болуы мен қалыптасу деңгейіне және сөйлеу мінез-құлқының ерекшеліктеріне назар аударылады. Монологиялық сөйлеу сабақтарында балалардың жауаптары жеке мәлімдемелер, қысқа хабарламалар, әңгімелер түрінде жазылады. Балалардың байланыстырып сөйлеуін кешенді зерттеу үшін бірқатар тапсырмалар қолданылады, оған мыналар кіреді: жеке ситуациялық суреттер бойынша ұсыныстар жасау; тақырыптық байланысты үш сурет бойынша сөйлем құрастыру; мәтінді қайталау; сурет бойынша әңгіме немесе сюжеттік суреттер сериясын құрастыру; жеке тәжірибе негізінде әңгіме құрастыру; сипаттама-әңгіме құрастыру.

Оқушының сөйлеу дамуының жеке деңгейін ескере отырып, зерттеу бағдарламасын шығармашылық элементтері бар қол жетімді тапсырмалармен толықтыруға болады: оқиғаны берілген бастама бойынша аяқтау; берілген тақырып бойынша әңгіме ойлап табу.

Кешенді зерттеу оқушының сөйлеу қабілеттерін әр түрлі сөйлеу формаларында бағалауға мүмкіндік береді-ең қарапайымнан (фразаны құрастыру) ең күрделіге дейін (шығармашылық элементтерінің қатысуымен әңгімелер құру). Бұл ретте арнайы зерттеулер жүргізу барысында сөйлеудің жалпы дамымауы бар бастауыш сынып оқушыларында анықталған егжей-тегжейлі мәлімдемелерді құрудағы типтік ерекшеліктер мен кемшіліктер ескеріледі.

Т.Б. Филичева когерентті сөйлеуді зерттеу үшін «біз ойнаймыз», «үй жануарлары мен жабайы жануарлар» сериясындағы суреттерді, сондай-ақ «мектеп жасына дейінгі балалардағы айтылу кемшіліктерін түзетуге арналған дидактикалық материалдан» суреттерді ұсынады.

Байланыстырып сөйлеуді зерттеу кезінде әр түрлі тапсырмаларды қолдану ұсынылады, мысалы, 1-ші адамнан айту; белгілі бір сөздерге эпитеттерді тандау; орындалатын әрекеттердің уақытын өзгерте отырып, мәтінді қайталау; сын есімдердің салыстырмалы дәрежесін қалыптастыру; кішірейту формасын қалыптастыру және т.б.

В.К. Воробьева келісілген сөйлеуді төрт серия бойынша тексеруге кеңес береді.

1. Балалардың сөйлеуінің репродуктивті мүмкіндіктерін анықтау және екі тапсырманы қамтиды: мәтінді мүмкіндігінше қайталаңыз; сол мәтінді қайталаңыз, бірақ қысқаша. Тәжірибелік материал ретінде тақырыптың жасына есептелген және көлемі бойынша бейімделген әңгіме мәтіндерін пайдалану ұсынылады.

2. Балалардың өнімді сөйлеу қабілеттерін ашу: көрнекі тіректер бойынша үйлесімді хабарламаның семантикалық бағдарламасын өз бетінше құра білу;

табылған бағдарламаны біртұтас үйлесімді хабарламаға айналдыра білу. Бұл серия екі тапсырманы қамтиды. Бірінші тапсырмада балаларға оқиганың логикалық дәйектілігінде сюжеттік суреттер сериясын өз бетінше орналастыру ұсынылады. Екінші тапсырма оқушыны анықталған бағдарлама бойынша әңгіме құрастыруға бағыттайды.

3. Мәлімдеменің жартылай берілген семантикалық және лексикалық-синтаксистік компоненттері жағдайында үйлесімді хабарламаны қайта құру ерекшеліктерін анықтау. Тапсырмалардың үш түрін қамтиды: оқылған бастама бойынша оқиганың жалғасын жасау; сюжетті құрастыру және оқушы тақырыптық суреттердің жалпы санынан таңдауы керек тақырыптық суреттер бойынша әңгіме құру; тақырыпты өз бетінше табу және оны әңгімеде жүзеге асыру.

4. Бағдарлау белсенділігінің деңгейін анықтау, өйткені мәтіндерді шығару ережелеріндегі бағдарлау біртұтас монологиялық мәлімдеме жасаудың негізі болып табылады. Индикативті іс-әрекет – бұл осы лингвистикалық бірліктің ұйымдарына тән жалпы, тән белгілерді ажырата білу. Жүйелі сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың бағдарлы іс-әрекетінің жай-күйі туралы мәселені шешу сөйлеу дамуының құрылымын зерттеуде, атап айтқанда, сөйлеу дамуының танымдық белсенділіктің қалыптасуына және баланың аналитикалық қабілеттерінің даму деңгейіне әсерін анықтау үшін маңызды [1, 140-144 б.].

Л.Н. Ефименкова когерентті сөйлеуді зерттеу кезінде баланың дағдыларын анықтау қажет екенін айтады: бұрын белгілі мәтінді және бейтаныс мәтінді қайталау; әңгіме тізбегінде алдын-ала орналастырылған сюжеттік суреттер сериясы бойынша әңгіме құрастыру; сюжеттік сурет бойынша [4, 175 б.].

Біртұтас сөйлеуді тексеру кезінде көмекші сұрақтар қойылмайды, өйткені нақты мақсат көзделеді. Егер бала жетекші сұрақтарсыз жасай алмаса, бұл хаттамамен жазылады, онда логопед қойған сұрақтар, сондай-ақ субъектілердің жауаптары көрсетіледі [4, 170 б.].

Балалардың барлық әңгімелері мен әңгімелері субъектілер оларды қалай жеткізетіні, яғни стенография арқылы жазылады. Көріп отырғаныңыздай, әр автор мектеп жасына дейінгі балаларда когерентті сөйлеуді зерттеудің өзіндік әдісін ұсынады.

Осылайша, III-деңгейдегі бастауыш мектеп жасындағы балаларда біртұтас сөйлеуді зерттеу қазіргі заманғы логопедия мен педагогиканың өзекті тақырыбы деп айтуға болады. Дамымаудың осы деңгейінде бала егжей-тегжейлі сөз тіркестерін қалыптастыра алады, бірақ сонымен бірге лексикалық-грамматикалық және фонематикалық компоненттер әлі де төмен деңгейде, бұл оның айналасындағы адамдармен қарым-қатынасын қиындатады. Мұндай ақаулар уақтылы анықталған кезде сәтті түзетіледі. Баланың оқу іс-әрекеті когнитивті саланың, атап айтқанда ойлаудың даму деңгейіне тікелей байланысты. Ең жоғары ойлау функцияларының дамуы (талдау, синтез, жалпылау, абстракциялау) көбінесе оқушының сөйлеу дағдыларының қалыптасу деңгейіне байланысты.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Воробьева В.К. Методика развития связной речи у детей с системным недоразвитием речи: учеб. пособие. – М.: АСТ: Астрель, 2016. – 158 б.
- 2 Глухов В.П. Формирование связной речи детей дошкольного возраста с ОНР. – М: Аркти, 2014. – 168 с.
- 3 Зикеева А.Г. Развитие речи учащихся специальных (коррекционных) общеобразовательных учреждений. Учеб. пособие для студ. вузов. – М.: Академия, 2020. – 200 с.
- 4 Ефименкова Л.Н. Формирование речи у дошкольников. – М.: Национальный книжный центр, 2021 – 176 с.
- 5 Ушакова О.С. Развитие речи дошкольников. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2017. – 168 с.
- 6 Филичева Т.Б., Туманова Т.В. Совершенствование связной речи. – М., 2004. – 48 с.
- 7 Филичева Т.Б., Чиркина Г.В. Подготовка к школе детей с общим недоразвитием речи в условиях специального детского сада. – М.: Педагогика, 2013 – 187 с.

ҒТАМР 14.31.09

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ – КӘСІБИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТ

Қ.Н. Оразгелдіқызы

Магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

А.А. Жуммадуллаева

Ғылыми жетекші, п.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Ж.Ш. Жияшева

PhD, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қ.

Мақалада педагогикалық шеберлік мәселелерінің туындау себептері айтылып, оны қалыптастырудың негізі кәсіби педагогикалық іс-әрекет екені айтылған. Оның мәні педагогтың тұлғалық қасиеттерінде екені айтылып, олардың тізімі жазылған. Педагогикалық технология және педагогикалық дағдылар тобын сараланған. Сонымен қатар, педагогикалық іс-әрекеттің құрамдас бөліктері мен тәсілдері жіктелген, оған педагогикалық шеберлік туралы ғалымдардың пікірлерлерін тиек еткен. Педагогикалық іс-әрекеттің ерекшеліктері айтылған.

Түйін сөздер: педагогикалық шеберлік, педагогикалық іс-әрекет, педагогикалық технология, педагогикалық дағды, шебер мұғалім.

Елдің экономикалық құрылымының өзгеруі, еңбек нарығының, интеллектуалдық ресурстардың капиталының, білім беру қызметтерінің пайда болуы білім беру жүйесіне тікелей әсер етеді. Консервативті жүйелердің бірі бола отырып, білім беру жүйесі бейімделуге, үнемі және дер кезінде өзгеріп отыруға мәжбүр. Өскелең ұрпақты қалыптастыру міндеттерінің алуан түрлілігі мен күрделілігі педагогикалық шеберлік мәселелерін тудырады.

Педагогикалық шеберліктің өзекті мәселелері оқыту мен тәрбиелеудің теориясы мен тәжірибесі болып табылады. Дәрігер тәнді емдейді, ал мұғалім жанды емдейді, оқыту мен тәрбиелеудің мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыратын, оқушылардың белсенді білім беру, танымдық, еңбек, қоғамдық, көркемдік, эстетикалық және спорттық іс-әрекеттерін ұйымдастыратын, олардың денсаулығын сақтауға, дамыту және әр түрлі тұлғалық қасиеттерді қалыптастыруға жауапты маман да – мұғалім. Я.А. Коменский: «адамгершілігімен ерекшеленетін ең жақсы адамдар ұстаз болсын – бұл

оқушыларды ең адал өмірге баулудың ең тиімді және тамаша құралы» деп дәлелдеген [1]. Ұстаздық мамандықты таңдаған әрбір адам өзі оқытатын, тәрбиелейтін адамдар үшін жауапкершілікпен қарайды. Педагогикалық процестің заңдылықтарын, тетіктерін меңгерген шебер болу – әрбір ұстаздың міндеті.

Педагогикалық шеберлік – оқыту мен тәрбиелеу өнері. Бұл оқу-тәрбие жұмысының барлық түрін оқушының дүниетанымы мен қабілетін жан-жақты дамытуға бағыттай алатын кәсіби қабілеттілік.

Сырттай қарағанда, ол сан алуан педагогикалық мәселелерді шығармашылықпен табысты шешуде, тәрбие жұмысының әдістері мен мақсаттарына нәтижелі жетуде көрінеді. Оның неғұрлым нақты сыртқы көрсеткіштері мыналар болып табылады: жұмыстың жоғары деңгейі, мұғалім жұмысының сапасы; мұғалімнің педагогикалық жағдаяттарға барабар мақсатты іс-әрекеті; білім алушылардың оқыту, тәрбиелеу, өзіндік жұмысының нәтижесіне қол жеткізу; өз бетінше білім алу, білімді меңгеру, өз бетінше ғылыми ізденістерге баулу қабілеттерін дамыту.

Ішкі жағынан педагогикалық шеберлік – педагогикалық міндеттердің орындалуын қамтамасыз ететін білім, білік, дағды, психикалық процестер, тұлға қасиеттерінің жұмыс істейтін жүйесі. Осыған байланысты педагогикалық шеберлік – мұғалім тұлғасының, оның өз бетінше, шығармашылықпен, педагогикалық іс-әрекетке шеберлікпен араласу қабілетінің көрінісі.

Шебер – «өз ісінде ерекше білімді немесе білікті» адам. Шебер ұстаз – жоғары мәдениетті меңгерген, өз ісінің шебері, өзі оқытатын пәнді, оқыту мен тәрбиелеудің әдіс-тәсілдерін жетік білетін, ғылым мен өнердің сан алуан салаларынан білімімен қатар психологиялық білімі де бар маман.

Педагогикалық шеберліктің мәні мұғалімнің өзінің тұлғалық қасиеттерінде жатыр, ол осы жұмысты жүзеге асыру арқылы оның табысты болуын қамтамасыз етеді. Мұғалімнің тұлғалық қасиеттері: жоғары адамгершілік, жауапкершілік, саналылық, еңбексүйгіштік, педагогикалық әділдік, балаларға деген сүйіспеншілік, ұстаздық қабілет, шыдамдылық, төзімділік, табандылық, оптимизм, гуманистік бағыттылық, юмор сезімі, кәсіби педагогикалық бағыттылық. Педагогика ғылымындағы педагогикалық шеберлікті меңгерудің бірегей үлгісі А.С. Макаренко еңбекті қуаныш деп қабылдай отырып, өзін риясыз жетілдіре отырып, қиын, мүгедек балалардың тағдырынан таңғажайып ұжым құра білді.

Педагогика ғылымында педагогикалық шеберліктің құрамдас бөліктерін түсінудің бірнеше тәсілдері бар. Кейбір ғалымдар бұл интуиция мен білімнің қосындысы десе, кейбірі педагогикалық қиындықтарды жеңуге қабілетті шынайы ғылыми, беделді нұсқау және баланың жан дүниесінің күйін сезіну сыйы, баланың жеке басына нәзік және ұқыпты әсер ету деп санайды. Педагогикалық шеберлікке педагогикалық білім мен интуициямен қатар, мұғалімнің аз күш жұмсап үлкен нәтижеге жетуіне мүмкіндік беретін педагогикалық технология саласындағы дағдылар да жатады. Мұғалімнің бұл тәсілдегі шеберлігі үнемі алға қарай ұмтылуды білдіреді.

Мұғалімнің шеберлігінде салыстырмалы түрде тәуелсіз төрт бөлікті бөліп көрсетуге болады:

– балалардың ұжымдық және жеке іс-әрекетін ұйымдастырушы ретіндегі шеберлік;

– сендіру дағдысы;

– білімді беруді меңгеру және операциялық тәжірибені қалыптастыру;

– оқыту әдістемесін меңгеру [2].

Педагогикалық шеберлікті дамытудың негізі кәсіби білім болып табылады. Мұғалімнің білімі, бір жағынан, ол оқытатын пәнге, екінші жағынан, оқушыларға бағытталған. Кәсіби білім мазмұны оқу пәні, оның әдістемесі, сонымен қатар педагогика мен психология бойынша білімдерден тұрады.

Кәсіби педагогикалық білімнің маңызды белгісі – күрделілік пен интеграциялық. Ең алдымен, ол мұғалімнің оқытылатын ғылымдарды синтездеу қабілеті. Синтездеудің негізі – педагогика тұрғысынан міндеттердің шешімін табу, мәселелердің психология тұрғысынан мәнісін түсінуді қажет ететін педагогикалық жағдаяттарды талдау, тұлға қалыптасуының арнайы заңдылықтар негізінде іс-әрекет кезіндегі әдістерді таңдау.

Әрбір педагогикалық мәселені шешу мұғалімнің педагогикалық білімінің тұтас жүйесін жаңартады. Шебер мұғалімнің кәсіби білімінің күрделілігі мен жалпылығымен қатар, жеке жұмыс стилі сияқты маңызды қасиеті де ерекшеленеді.

Педагогикалық шеберліктің тағы бір элементі мұғалімнің іс-әрекетін ұйымдастыру формасы болып табылады. Дағдысыз, іс-әрекет тәсілдерін меңгермеген білім, бағдар және т.б. қабілеттер, педагогикалық технологиясыз мұғалім іс-әрекетіндегі жоғары нәтижелерді елестету мүмкін емес.

Педагогикалық технология – тәрбие мен оқытудың қолданбалы принциптерінің, құралдары мен әдістерінің тиімділігін арттыратын әдістер мен әдістердің жиынтығы. К.С. Станиславский мұғалімге дарындылық аздық етеді – технология керек деген. Әр мұғалімде оқушыларға білім үйретуде мінсіз техника болуы керек.

А.С. Макаренко педагогикалық технологияға үлкен мән берді. Ғалым өзінің іргелі еңбектерінің бірінде былай деп жазды: «Мимикасы жоқ, бет-әлпетіне қажетті мимиканы бере алмайтын немесе көңіл-күйін басқара алмайтын адам жақсы ұстаз бола алмайды. Мұғалім өзін әрбір қимыл-қозғалыс оны тәрбиелейтіндей етіп ұстауы керек, оның осы сәтте нені қалайтынын және нені қаламайтынын әрқашан білуі керек» [3].

Педагогикалық техника педагогикалық міндеттерді шешу процесінде өзін-өзі басқару және өзара әрекеттесу қабілетін қамтиды.

Дағдылардың бірінші тобы – сіздің денеңізді, эмоционалдық күйді және сөйлеу техникасын бақылау.

Екіншісі – дидактикалық, ұйымдастырушылық қабілеттер, контактілі өзара әрекеттесу тәсілдерін меңгеру, т.б.

Мұғалім шеберлігінің негізгі критерийлері:

– қызметтің (бағыттың) орындылығы;

- өнімділік (нәтиже: білім деңгейі, оқушылардың білім деңгейі);
- оңтайлылық (құралдар таңдау);
- шығармашылық (әрекет мазмұны).

Мұғалім іс-әрекетінің мақсаты оқушы тұлғасын жан-жақты дамытуға бағытталған. Педагогикалық іс-әрекет ұрпақтардың әлеуметтік сабақтастығын жүзеге асыруға, жастарды әлеуметтік байланыстар жүйесіне қосуға ықпал етіп, адамның қоғамдық тәжірибені игерудегі табиғи мүмкіндіктерін жүзеге асыруға көмектеседі.

Басқа адамның іс-әрекетін (тәрбие, оқыту) басқару мүмкін, өйткені мұғалімнің мақсаты әрқашан оқушының болашағында объективті болады. Болашақтың іргесін қалаушы ұстазға жақын, түсінікті. Қаншалықты қиын екенін түсінген шебер ұстаздар әрқашан өз іс-әрекетінің логикасын оқушылардың қажеттіліктеріне қарай құрастырады.

Тәрбиенің негізгі құралдары әр түрлі іс-әрекет түрлері болып табылады. Ең алдымен, бұл негізгі тұлғалық мәдениетті қалыптастыру. Онсыз білім саласының бірде-бір маманы елестемейді. Негізгі тұлғалық мәдениетті қалыптастыру адам болмысының маңызды құрамдас бөліктеріне қатынасты тәрбиелеу арқылы жеңілдетіледі:

- табиғат (адамгершілікке тәрбиелеу, тұлғаның қасиеттері ретінде дұрыс тұрақты қатынастарды құру);
- өмір (құндылық категорияларын жариялау: бақыт, бостандық, ар-ождан, әділдік, теңдік, бауырластық және т.б.);
- қоғам (қоғамның құқықтық негіздерімен және оның саяси құрылымымен танысу; қоғамдағы тұлғаның рөлі проблемасын зерттеу: қазіргі «Мен» және қоғам; патриоттық тәрбие);
- еңбек (еңбек дағдыларына үйрету).

Дәстүрлі педагогикада жеке тұлғаның негізгі мәдениетін қалыптастыруға бағытталған оқу іс-әрекетінің бірнеше тәсілдері бар. Ғалым-педагогтар Б.Т.Лихачев, В.А. Слостенин, И.П. Подласи және басқалар оқу қызметінің келесі бағыттарын атап көрсетеді:

- ғылыми дүниетанымын қалыптастыру;
- азаматтық тәрбие;
- еңбек тәрбиесі;
- адамгершілік тәрбиесі;
- эстетикалық тәрбие беру;
- дене шынықтыру;
- экологиялық білім;
- кәсіби бағдар беру.

Педагогикалық шеберлік құрылымындағы ең маңызды құрамдас бөлігі мұғалімнің басқа адамның жеке басы мен тағдырына әсері болып табылады. Мұғалімнің оқушыға әсер ету процесі мектеп бітірумен аяқталмайды, кейде өмір бойы жалғасады. Бұл идеяны көрнекті совет педагогы В.А. Сухомлинский: «Педагогикалық жұмыстың соңғы нәтижесін бүгін емес, ертең емес, ұзақ

уақыттан кейін көруге болады. Сенің істеген ісің, айтқан сөзің, бала бойына сіңіре білгенің кейде бес-он жылдан кейін де әсер етеді» [4].

Сонымен, педагогикалық іс-әрекеттің ең маңызды ерекшелігі – ол басынан аяғына дейін адамдар, тұлға және педагогикалық іс-әрекет субъектісінің өзара әрекеттесу процесі және көп жағынан оның құралы, өнімі болып табылады. Ал осыдан бастап оқыту мен тәрбиелеудің мақсаттары, міндеттері мен әдістері жүреді.

Педагогикалық шеберлікке мұғалімнің іс-әрекетіне оң мотивация: қызығушылық, жауапкершілік сезімі болған жағдайда ғана қол жеткізуге болады. Ерекшелік, ұйымшылдық, адалдық, еңбекқорлық, байқағыштық, зейінділік, тапқырлық, төзімділік сияқты мінез-құлық қасиеттерінің маңызы зор.

Педагогикалық шеберлік оқу материалын диалектикалық өңдеу, оқу жұмысына әдеттен тыс, жаңа, қызықты нәрселерді енгізу, оқу-тәрбие мәселелерін қолжетімді және мәнерлі түрде түсіндіру және беру, педагогикалық мақсатқа барабар өрнекті қолдану, мінез-құлықты дұрыс қабылдау және бағалау дағдыларыңыз жүзеге асуы мүмкін емес. А.М.Данченко педагогикалық қабілеттерді зерттеу барысында мұғалімге табысқа жету үшін: педагогикалық қиял, ойлау, әдептілік, талапшылдық, сезімталдық, өзіндік сын қажет екенін көрсетті.

Қарастырылып отырған тәсілдердегі айырмашылықтарға қарамастан, мұғалімнің тұлғасы мен іс-әрекеті жалпы педагогикалық шеберлік құрылымында көрініс табатыны анық.

Олай болса, мұғалімнің педагогикалық іс-әрекеті мен педагогикалық шеберлігінің ең маңызды белгісі – адамтану, адамның күрделі рухани әлеміне үздіксіз ену деген қорытындыға келеміз. Бірыңғай педагогикалық үлгі жоқ, барлық балаларға бірдей қолданылатын бір ақиқат жоқ. Өйткені тәжірибелік педагогика – шеберлік деңгейіне жеткізілген, өнер дәрежесіне көтерілген білім мен дағды. Шебер мұғалім нақты педагогикалық жағдаяттардың ерекшеліктерін ескере отырып, теория мен практикада жинақталған жаңалықтың барлығын оқу процесіне енгізе алады. Дамыған педагогикалық өзіндік сана адамның өзіндік жеке жұмыс стилін меңгеруіне ықпал етеді. Демек, педагогикалық шеберліктің негіздерін әрбір ұстаз өзінің мансабында қалыптастыруы тиіс деп санаймын.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Коменский Я.А. Великая дидактика // Педагогическое наследие. – М.: Педагогика, 1989. – 416 с.
- 2 Жусупова Ж.А. Педагогикалық шеберлік: Оқулық. – Алматы, 2011. – 316 б.
- 3 Макаренко А.С. Сочинения: В 7 т. – М., 1958. – 242 с.
- 4 Слостенин В.А. Формирование личности учителя советской школы. – М.: Прометей, 1991. – 158 с.

ҒТАМР 14.25.09

ФИЗИКА САБАҒЫНДА ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫ ЖҮРГІЗУДЕ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Ж.Ғ. Нұрмахат

Студент, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Бұл мақалада физика сабағында зертханалық жұмыстарды жүргізуде қолданылатын ақпараттық технологиялар жайлы жазылды. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) – қоршаған әлемді талдауға жүйелік-ақпараттық тәсілді қалыптастыратын, ақпаратты алудың, түрлендірудің, берудің, сақтаудың және пайдаланудың ақпараттық процестерін, әдістері мен құралдарын зерттейтін ғылыми білімнің іргелі салаларының бірі. Сондықтан сабақта ол технологияны пайдалану маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: ақпараттық технология, физика, информатика, компьютер, демонстрация, эксперимент.

Бүгінгі таңда әлемде информатика сияқты материалды зерттеу тәсілдерінің алуан түрлілігін тудыратын ғылым мен техниканың бірде-бір саласы жоқ.

Соңғы жылдары біздің көз алдымызда адамдардың әлеуметтік, мәдени, ғылыми және өндірістік қызметінің барлық салаларына әсер еткен компьютерлік революция болды. Компьютерлердің қоғам өмірінің барлық салаларына енуі компьютермен байланыс мәдениеті адамның жалпы мәдениетінің бір бөлігіне айналады деп сендіреді.

Жинақталған ақпарат көлемі ұлғаяды, қолдану аясы кеңейеді. Бұл ретте оқушылар күн сайын интернет-көздерден, БАҚ-тан, электрондық ойындардан, жарнамадан алынатын ақпараттың үлкен ағынын өздері арқылы өткізеді. Мұғалімнің міндеті – «үйренуге үйрету», оқушы осы ақпараттық теңізге батпайтын жағдай жасау, бірақ дәл бағдарлай отырып, өзінің практикалық міндеттерін шешеді, компьютермен ұтымды жұмыс істеуді, толықтыруды, жүйелеуді, қажетті ақпаратты алуды үйренеді.

Ақпараттық құзыреттілік, коммуникативті құзыреттілікпен қатар, қазіргі заманғы оқушы моделінің ажырамас компоненттері болып табылады. Компьютерлік технологияларды қолдана отырып сабақты әзірлеу қазіргі уақытта жеткілікті мөлшерде болатын электрондық ресурстар болған жағдайда

ғана мүмкін болады. Электрондық білім беру ресурстары сабақтарды дайындауды және өткізуді жеңілдетеді, әсіресе біздің мектеп жағдайында, сонымен қатар оқушылардың өзіндік шығармашылық және зерттеу қызметін дамытуға ықпал етеді.

Оқу процесінде ақпараттық технологияларды қолдану сабақтың тиімділігін, оқытудың көрнекілігін, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын, бағдарламалық материалды игерудегі хабардарлығын арттыруға көмектеседі. Бұл оқушыларға жұмысты өз қарқынымен орындауға, көрнекі анықтамалық ақпаратты пайдалануға және жұмысты аяқтағаннан кейін қандай нәтиже алу керектігін білуге мүмкіндік береді. Теориялық білімді бақылауды компьютерлік тестілеу арқылы жүзеге асыру ұсынылады.

Компьютерді оқытудың тиімді құралы ретінде пайдалану педагогикалық технологиялардың мүмкіндіктерін едәуір кеңейтеді:

- физикалық компьютерлік энциклопедиялар;
- интерактивті курстар;
- виртуалды тәжірибелер оқушылардың физиканы оқуға деген ынтасын арттыруға мүмкіндік береді.

Физиканы оқыту, пәннің ерекшеліктеріне байланысты, заманауи ақпараттық технологияларды қолдануға қолайлы негіз болып табылады. Физика сабақтарында ақпараттық технологияларды қолданудың негізгі бағыттарының бірі, менің ойымша, компьютерлік физика зертханалық экспериментін орындау.

Физика сабақтарында демонстрациялық экспериментсіз жасау мүмкін емес, бірақ кабинеттің материалдық базасы әрдайым қазіргі физика кабинетінің талаптарына сәйкес келе бермейді. Сондықтан мұнда компьютерлік эксперимент көмекке келеді. Компьютер тек оқушының ғана емес, мұғалімнің де көмекшісі болады.

Оқушының бағдарламалық жасақтамамен жұмыс істеуінің артықшылығы – бұл қызмет түрі зерттеу және шығармашылық қызметті ынталандырады, оқушылардың танымдық қызығушылықтарын дамытады.

Интерактивті тәжірибелерді сабақта көрсету үшін пайдалануға болады. Бұл зертханалық жабдықтың жетіспеушілігімен байланысты мәселелерді шешуге, жұмыс уақытын оңтайлы ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Оқушылардың өзіндік жұмысы кезінде интерактивті зертханалық жұмыстарды қолдану да тиімді болады. Электрондық оқулықтар ізденімпаз оқушыларға жұмыс барысын қажетті режимде көруге, тәжірибелердің жекелеген кезеңдеріне толығырақ тоқталуға көмектеседі. Пән мұғалімінің жұмысына арналған бағдарламалық жасақтама нарығында көптеген компьютерлік бағдарламалар ұсынылады. Бағдарламалар көбінесе әмбебап болып табылады. Мұғалімнің алдында бағдарламаны өз жұмысында оңтайлы пайдалану мәселесі тұр. Мұнда мұғалімнің шығармашылығы мен тапқырлығы пайда бола бастайды.

Оқушыларға зертханалық жұмысты орындамас бұрын мен жұмыстың мақсаты мен барысы туралы хабарлаймыз, сонымен қатар зертханалық

жұмысты орындау туралы жазбаша нұсқаулар береміз. Оқушы жұмысты кезең-кезеңімен және өзіне ыңғайлы қарқынмен орындай алуы үшін. Нұсқаулықта модельдің атауы және жұмыстың қысқаша мазмұны көрсетілген. Соңында компьютерлік модель бойынша жұмыс барысында білімнің игерілуін тексеру үшін тест сұрақтарына жауап беру ұсынылды. Компьютерлік модельдерді қолдану физика сабақтарын әртараптандыруға және жандандыруға мүмкіндік береді. Компьютерлік модельдер оқушыларға модельдің бастапқы шарттарын өзгертуге мүмкіндік береді және бұл оқушылардың ғылыми-зерттеу және жобалау жұмыстарында модельдерді кеңінен қолдануға мүмкіндік береді. Модельдердің интерактивтілігі білім беру процесіне үлкен танымдық мүмкіндіктер ашады, бұл оқушыларды бақылаушыларға ғана емес, сонымен қатар эксперименттердің белсенді қатысушыларына айналдырады.

Айта кету керек, әдеттегідей зертханалық физика бойынша жұмыстар да жүргізіледі, ал компьютер оқу ақпаратын алудың дәстүрлі әдістері тиімді емес немесе мүмкін болмаған кезде қолданылады.

Физика сабағында компьютерді жүйелі түрде қолдана отырып, студент нақты объектілер мен құбылыстарды зерттеу үшін компьютермен жұмыс істеу дағдыларын қолдана алады. Компьютер жаңа ақпарат алудың әдеттегі құралына айналады.

Оқу процесінде ақпараттық технологияларды қолдану жоспарланған білім беру нәтижелерінің екі тобын бөлуге мүмкіндік береді:

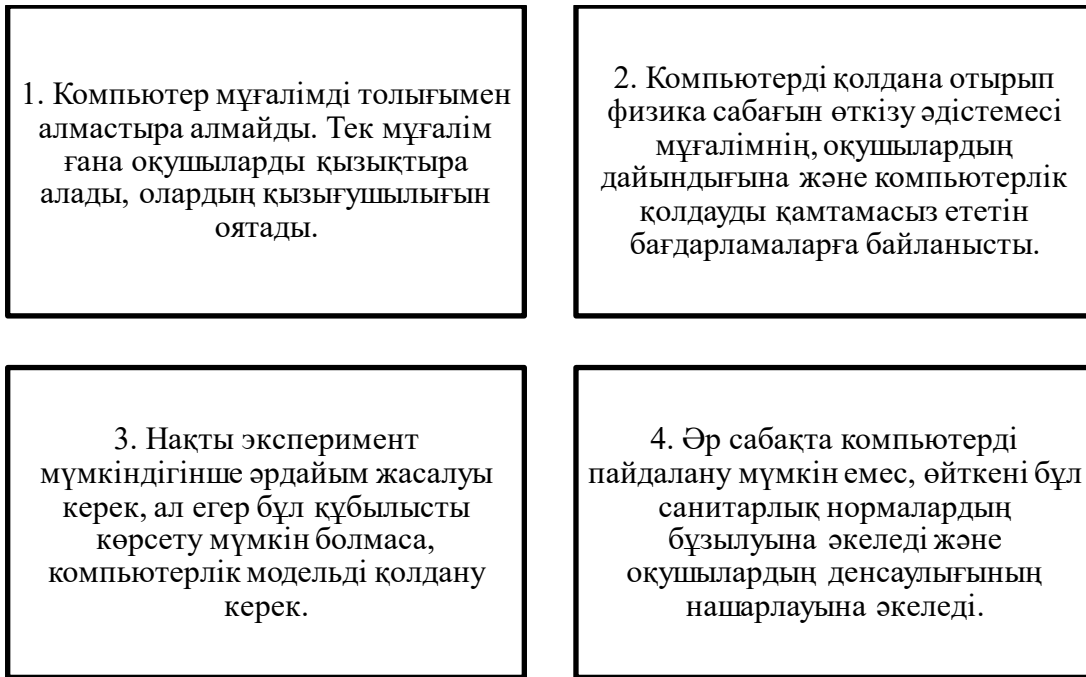
Кесте 1. Ақпараттық технологияларды қолданудың мүмкіндігі.

Оқушыларға қатысты	Мұғалімге қатысты
<p>1. Оқушыларға компьютерлік модельдермен жеке зерттеу жұмыстарына мүмкіндік беріледі, оның барысында олар өз бетінше эксперименттер жасай алады, гипотезаларын тез тексереді, физикалық құбылыстар мен процестердің заңдылықтарын белгілейді;</p> <p>2. Әр оқушы үшін жеке оқу қарқыны белгіленеді, экспериментті кез келген уақытта қайталау мүмкіндігі пайда болады;</p> <p>3. Компьютерлік зертханалық жұмысты орындаудың нақты мүмкіндігі бар, оны мектеп зертханасында орындау мүмкін емес;</p> <p>4. Оқушылар дербес компьютерді оқыту құралы ретінде оңтайлы пайдалану дағдыларын игереді;</p> <p>5. Оқушылар электрондық ресурстармен жұмыс істеу дағдыларын алады.</p>	<p>1. Мұғалім оқушылармен (әсіресе артта қалғандармен) жеке жұмыс істеуге уақыт бөледі;</p> <p>2. Оқу процесінің нәтижелерін жылдам жеке диагностикалау мүмкіндігі бар.</p>

Физика курсының кез келген бөлімінде оқушылардың түсінуі қиын тараулар бар. Мысалы, 7-сыныпта – «молекулалық физика», 8-сыныпта –

«электрлік құбылыстар», 9-сыныпта – «Оптика» және т.б. қиын физикалық құбылыстар мен процестердің мәнін түсіну үшін барлық балаларда дамымаған эрудиция мен визуалды-бейнелі ойлау қажет. Бұл жағдайда акт оқытудың кең таралған құралдарының бірі – дербес компьютер көмекке келеді.

Қорытындылай келе, біз әрқашан есте сақтауымыз керек нәрселер:

Сурет 1. Ақпараттық технологияларды қолданудың кемшілігі.

Қолданылған әдебиеттер

1 Захарова И.Г. Білім берудегі ақпараттық технологиялар: оқушылар мен студенттерге арналған нұсқаулық. – М.: «Академия» баспа орталығы, 2018. – 192 б.

2 Пивоварова М.А. Оқу үдерісіндегі ақпараттық технологиялар: мүмкіндіктер мен қауіптер // Әлеуметтік. – адам. білім. – 2017, №5. – Б. 139-140.

3 Полат Е.С. Білім беру жүйесіндегі заманауи педагогикалық және ақпараттық технологиялар: оқу.студенттерге арналған нұсқаулық» жоғары. оқу. мекемелер. – М.: «Академия» баспа орталығы, 2008. – 368 б.

4 Суртаева Н.Н. Дәстүрлі емес білім беру технологиялары. – Новокузнецк: 2010. – 63 б.

5 7-11 сыныптарда АКТ қолдану арқылы өткізілетін физика сабақтары. – М.: «Глобус», 2010. – 46 б.

6 www.fisika.ru.

7 <http://fiz-mat.ucoz.ru>.

ҒТАМР 14.31.09

БАСТАУЫШ СЫНЫП БАЛАЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫН ҚҰРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Н.Ж. Бостай

Магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

А.А. Жуммадуллаева

П.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Бұл мақалада, бастауыш мектеп – өскелең ұрпаққа білім берудің бастамасы екендігі және қазіргі қоғам талаптарының өзгеруіне байланысты, еліміздің көркейіп-өрендеуіне, ел талап-тілектерінің бетбұрыстарына байланысты жаңа ұрпақтың психологиясы да айтарлықтай өзгерістерге ұшырап, оны неғұрлым өмір талабына қарай өзгерту міндеттері қойылғандығы жайында айтылған. Еліміздің егемендігі мен тіліміздің тәуелсіздігі де өскелең ұрпаққа жаңа талаптар қояды. Балаларға ұлттық білім беру жан-жақты зерттеліп, оны терең білу, оның ортасын құрудың ерекшеліктері ашып көрсетілген. Бастауыш сынып балаларымен үнемі санасып отыру мектеп пен мұғалімдерге жауапты да құрметті міндеттер жүктейді.

Түйін сөздер: орта, балалар ортасы, еңбек ортасы, отбасылық орта, тәрбие, білім, тәлім, ептілік, дағды, ойлау.

Мемлекет басшысы өз сөзінде: «Орта білім берудің сапасы – еліміздің табысты дамуының тағы бір маңызды шарты», – деп атап көрсетті. Барлық оқушылардың білім алуына және жан-жақты дамуына жақсы жағдай жасау қажет. Ол жобаның іске қосылғанын айтты, жобаның аты – «Жайлы мектеп».

«Білімдіден шыққан сөз, Талаптыға болсын кез», – деп ұлы Абай айтқандай, мұғалім қашанда – білім мен біліктілікті және ізгілікті бірінші орынға қоятын тұлға. Ұлағатты ұрпақ тәрбиелеу – аса жауапты әрі күрделі міндет. Білім – оқу нәтижесі. Тікелей мағынада, білім жақсы оқыған, зиялы адам бейнесін байқатады [1].

Тұтас ұрпақтың құндылықтары мен мінезін қалыптастырған ұстаздарға алғысым шексіз. Қазақта «Ұстазы жақсының пейілі жақсы» деген сөздің бір себебі бар.

Ұстазсыз адам болмайды. Барлығы ұстаздардан үйренеді, білім алады. Сондықтан, менің ойымша, ұстаздар еңбегін дұрыс бағалау – болашақты айқындайтын аса маңызды міндет.

Тарихы терең дәстүрдің жалғасы ұлттық тәрбие арқылы беріледі. Мағжан Жұмабаев «Педагогика» атты еңбегінде: әр тәрбиеші балаға ұлттық дәстүр бойынша білім беруге міндетті. Ата-баба аманат етіп қалдырған жерді қорғау – біздің жаңа ұрпақ алдындағы ең бірінші және ең жақсы үмітіміз. Болашақ ұрпақ тәуелсіздігіміздің туын әрқашан биікте көтеруі керек.

Қазіргі жаһандану дәуірінде жаңа технологиялардың қарқынды дамуы өмірімізге өзгерістер әкелді. Сапалы білім қарқынды дамудың басты шартына айналды.

Абай үнемі сынайтын масылдық ешқашан қоғамға жақсы қызмет еткен емес. Біз жастар осыны түсінген кезде біліммен қаруланып, тек еңбекқорлыққа сүйенуіміз керек.

Біз әрқашан уақыттың жаңа қажеттіліктері мен тенденцияларына бейімделуіміз керек. Ол үшін бір орында тұрып қалмай, алға ұмтылу басты мақсат болуы керек. Сондықтан терең білімді, озық ойлы ұстаз ұрпақ тәрбиелеу – үлкен жауапкершілік.

Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты – бәсекеге қабілетті мамандарды шығару. Мектеп – оқу ортасы, оның негізгі жүрегі мұғалім. Білімқұмар ұстаздың шығармашылық қабілетінің бір қасиеті – оның оқу бағдарламасын өзгертіп, жүрекке жол таба білуінде. Ұстаздың атын білу, ұстазды құрметтеу, ұстазды қадірлеу, ұстазды барынша таза ұстау – әрбір мұғалімнің парызы. Ол өз мамандығын, өз пәнін, барша шәкіртін, мектебін сүйетін адам.

Үнемі өзгеріп отыратын қоғамда жаңа өсу мұғалімі – рухани және жан-жақты дамыған шығармашыл тұлға. Олар барлық оқыту құралдарын жақсы меңгерген және үздіксіз өзін-өзі жетілдіруге ұмтылады. Жаңа өсу мұғалімдері жетістіктер мен дағдылар арқылы қалыптасады және дамытады. Нарық жағдайлары мұғалімдерге қойылатын талаптарды белгілейді: бәсекеге қабілеттілік, жоғары сапалы білім кәсіби дағдылар және ұйымдасқан түрде жұмыс істей білу шеберлігі.

Осы айтылғандарды жинақтай келіп, жаңа формация мұғалімі – рефлексияға қабілетті, өзін-өзі жүзеге асыруға талпынған әдіснамалық, зерттеушілік, дидактикалық, әдістемелік, әлеуметтік тұлғалы, коммуникативтілік, ақпараттық және тағы басқа құзіреттіліктердің жоғары деңгейімен сипатталатын рухани-адамгершілікті, азаматтық жауапты, белсенді, сауатты, шығармашыл тұлға.

Нәтижеге бағдарланған білім беру моделі мен басқарудың жаңа парадигмасы шеңберінде мұғалімдердің белгілі бір тұжырымдамалар мен стандарттарды, сондай-ақ оқытудың тиімді әдістерін меңгеруі үшін кәсіби мәдениетін дамыту үшін оқыту қажеттіліктері жасалады.

Біліктілікті арттыру жүйесінде мұғалімнің білімге деген сұранысы нақты білімнің табиғатын түсіну арқылы қалыптасады, сол арқылы өз бетінше әрекетке араласып, жеке өмір тәжірибесін жетілдіре алады.

Азат мемлекеттің тірегі – білімді ұрпақ болса, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған мәселелер – білім мен ғылымды дамыту. Өркениеттің өзегі білім екені даусыз. Осы орайда, білім ошағы – мектеп болса, мектептің жаны –

ұстаздың басты міндеті – тұлғаны өз елінің тарихын, мәдениетін, тілін құрметтеуге, рухани құндылықтарымен ұштастыра білуге тәрбиелеу. Ел. Жалпы азаматтық деңгей.

Баршамызға белгілі, біздің қоғам өте қиын жағдайды бастан кешіруде. Өтпелі кезеңнің ауыртпалығын ешкім жоққа шығара алмайды. Бірақ қандай жағдай болмасын, адам жоғары адамгершілік және жеке қасиеттерді сақтауы керек. Осы аспектілердегі тәрбиені қазақ жастарының санасына жастайынан терең сіңіру керек. Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңында» да оқушыларға адамгершілік пен өмірдің іргетасын қалау, азамат қасиеттерін тәрбиелеп, ой-пікірлерін айшықтау басты міндет деп көрсетілген.

Олай болса, қоғамның болашағы жас ұрпақты адамгершілікке, мейірімділікке, парасаттылыққа, саналылыққа тәрбиелеу үшін денсаулық сақтаудың жаңа мазмұнын жасау қажет. Осы орайда Жүсіпбек Аймауытовтың: «Ұстаздық – жаттықтыруды қажет ететін шеберлік қана емес, сонымен бірге тынымсыз жаңалық ашу өнері» деген сөзі келтіріледі.

Егеменді еліміздің ең басты мақсаты өркениетті елдер қатарына көтерілу болса, ал өркениетке жетуде жан-жақты дамыған, рухани бай тұлғаның алатын орны ерекше. Қазіргі білім берудің басты мақсаты да сол жан-жақты дамыған, рухани бай жеке тұлға қалыптастыру болып табылады.

Рухани бай, жан-жақты дамыған адамның ең басты қасиеттерінің бірі – тіл байлығы, өз ойын анық, терең, әдемі жеткізе білуі, Абай атамыз айтқандай, сөзі адам жүрегіне жол сілтейтін жақсы, ойлы болуы, және сөз құдіретні білетін адамдарды меңгерген ол да осы тұлғаға ие. Рухани-адамгершілік тәрбиенің басты мақсаты – оқушылардың белсенді өмір салтын, қоғамдық міндеттерге саналы түрде қарауын, сөз бен істің бірлігін қамтамасыз ету, адамгершілік нормалардан ауытқуларды болдырмау.

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспары құрылған. Үшінші жаңғырту процесін іске қосатын бұл стратегиялық даму жоспары 10 түрлі жалпыұлттық басымдықтан құралған. Соның үшінші жалпыұлттық басымдығы – сапалы білім деп көрсетілген. Жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беру – қоғам болашағының негізі [2].

Бұл жерде сапалы білім берудің басымдылығы ұлттық білім беру ортасын құрудың ерекшеліктері, адами капиталды дамыту деп түсіндіріледі.

Төрт ерекшелік анықталды:

1-ерекшелік: Білім беруде мүмкіндіктер мен теңдік құру.

2-ерекшелік: Жақсы оқу жағдайлары мен ортасын құру.

3-ерекшелік: Білім сапасын арттыру.

4-ерекшелік: Білім беруді басқару мен қаржыландырудың тиімділігін арттыру.

Білім беру сапасын арттыру міндетінде оқытудың инновациялық бағдарламаларын қолдану, сол арқылы жаңа бағдарламалар баланың жеке даму ерекшеліктерін ескере отырып жасалады делінген.

Елімізде даму жоспарлары бойынша сапалы білім беруді құру үшін алдымен инфрақұрылымдық тәртіптер белгіленуі керек. Мақсат – еліміздегі

әрбір баланы 100 пайыз балабақшамен, мектеппен қамтамасыз ету. Екіншіден, ашық мектептер мен балабақшалардағы білім сапасын арттыру керек. Мектеп ғимараттары қауіпсіз және техникалық қамтамасыз ету көп болуы керек. Оқыту ортасының басқа түрлерін құрумен қатар цифрлық оқыту ортасын құру да білім сапасын арттырудың бір жолы ретінде қарастырылады. ҚР «Баланың құқықтары» туралы Заңға сәйкес, кез келген бала білім алуға толық құқылы.

Әрбір баланың білім алуға құқығы бар және Қазақстан Республикасының білім туралы заңдарына сәйкес оған тегін бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім және конкурстық негізде тегін техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі және жоғары білім алуға кепілдік беріледі.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдасында басты мақсат қазақстандықтардың жаңа ұрпағын тәрбиелеу деп көрсетілген. Тұжырымдамада көрсетілген мақсат-міндеттерге де басымдық беріледі. Олар:

- қазақстандықтардың жаңа буынын тәрбиелеу;
- педагогтардың кәсіби және мәдени капиталын арттыру;
- мектепке дейінгі білімді алуға тең мүмкіндіктер жасау;
- саналы және жан-жақты дамыған азаматты орта білім беру жүйесі арқылы қалыптастыру;
- жастарды оқуға және еңбек нарығына интеграциялау;
- экономика білімі үшін жоғары білікті кадрлар даярлау;
- жүйелі деңгейде білім беру сапасын қамтамасыз ету.

Тұжырымдамада осы мақсат-міндеттерді орындаудың нақты жолдары және нәтижесін жазылған. Бұған дейін бұл құжат қоғамдық талқылауға шығарылды. Оның толық мәтінін мына жерден табуға болады. Бала тәрбиесі адамзат қоғамының дамуымен байланысты жалпы мәңгілік ұғым болып табылады [3].

Елімізде халықты, қоғамды, елді қамтитын бүкіл білім беру жүйесі дамудың жаңа кезеңіне аяқ басты. Сонымен қатар, мектептегі білім беру жүйесінде де оң өзгерістер байқалды. Осы уақыт ішінде білім беруді ізгілендіру жүріп, оқыту әдістемесі әрқашан жаңашыл болып, балалардың дербес және саналы тұлға болып қалыптасуына жағдай жасады. Жаһандану жағдайында рухани құндылықтарымызға қайта оралу, жастарға саналы да әділ білім беру мәселесі өзекті болып отыр. Атамекенді ардақтап, рухын оятып, келешек ұрпаққа ұлттық сенім ұялату – ұстаздарымыздың ұлы парызы. Ол үшін ұстаздар жаңа бағытта кәсіби сапасын арттырып, білімін жаңартып, тиісті әдіс-тәсілдерді пайдаланып, әдістемелік негіз құруы қажет. Өйткені білім әр адамның өміріне қажет екенін өмір тәжірибесі дәлелдеп отыр. Сонымен қатар, озық технологияны қолдану білім беруді жаңартудың маңызды факторы болып табылады.

«Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың ең үлкен жауы. Ол оның болашақ өміріне апат әкеледі. Адамға бірінші керегі – білім». Әл-Фараби білімнің адам дамуының ең маңызды факторы екенін айтқан. Тәрбиелік факторлар білім беру ғылымындағы тұлғаның қалыптасуын түсіндіретін негізгі факторлардың бірі

болып табылады. Қазіргі білім мазмұны белгілі бір тарихи кезеңдегі ғасырлар бойы оқытылып, дамып келе жатқан қоғамдық сананың даму ерекшеліктеріне, ой мен құндылықтарды талдауға негізделген.

Х.И. Лийместің тәрбие туралы мойындалған анықтамасы бар еді, онда «Тәрбие – ол жеке адамның дамуындағы мақсатты процесті басқару» деп тәрбиені ұйымдастыру тұрғысынан түсіндірген [4].

Өйткені ұрпақ тағдыры – ұлт тағдыры. Баланың қоршаған ортамен қарым-қатынасын, дүниетанымын, өмірге деген көзқарасын қалыптастыру үшін ғасырлар бойы жинақтап, таңдап алған әдет-ғұрыптарды, адамгершілік қасиеттерді жастардың бойына сіңіру. Тәрбиенің негізі – ғасырлар бойы дәстүр арқылы бізге жеткен ұлттық, тағылымды, ғұмырлық тәлім. Баланы немесе жеке тұлғаны қоғамда өмір сүруге бейімдеп, даярлау деген мағынаны білдіреді.

Себебі, оқушыларды іргелі біліммен таныстырып, рухани құндылықтарды терең меңгеру қажет. ұлттық дәстүрлер ұлттық құндылықтарды жасау және мәдени-рухани дәстүрлерді, тілді қалпына келтіру кезінде өз елінің дәстүрлері, яғни рухани байланысы. қазіргі заманның өткені Ал болашақ осы ресурстарды жеткізушілер – білім, ұстаздар, дәстүрлер жиынтығы болуы керек. Әрбір ұлт «өсуі» қажет, яғни ұлттық білім алудың, ана тілін, әдебиеті мен өнерін оқытуды ұйымдастыруға арналған инфрақұрылымды қалыптастыруға қатысудың, тұтас алғанда оқушылардың өз ұлтының мәдениетіне араласуының қажеттілігін ұғынуы тиіс.

Қорытындылай келе, халқымыз «Балаңды өз тәрбиенмен тәрбиелеме, өз ұлтыңның тәрбиесімен тәрбиеле» деген екен. Осы жерде қазақ халқының ұлы ақыны, ғалым М. Жұмабаевтың мына сөзі ойға оралады: «Ұлт тәрбиесі – баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс. Әр елдің перзенттері еліне қызмет ететін болса, ұстаздар да өз елі үшін сол елдің балаларын оқытып, тәрбиелеуге міндетті». Бұл дәлелденген, сондықтан ұлттық құндылықтарымызды тәрбиеге сіңіру керек. Мысалы, мақал-мәтелдерде, адамгершілік тәрбиесі мен наным-сенімге байланысты іс-тәжірибелер енгізіліп, мақал-мәтелдерде эстетикалық тәрбиенің ұлы қағидалары қолданылса, өлеңдер мен ертегілерде адамдар эстетикалық тәрбиенің негізгі қағидалары тұжырымдады. Негізгі идеяны қолданыңыз. Эстетикалық тәрбие мифологияны өзінің мақсаты етіп алып, отандық шығармашылықтың әртүрлі аспектілеріне әсер етеді. Ендеше, ұлттық тәрбие – елдің тәрбиелік идеялары мен рухани мұрасының бастауы. Бұл жерде есте ұстайтын маңызды нәрсе, бұл адамдардың мұраларының бәрі бірдей маңызды емес, жақсы мен жаманы бар. Ең негізгі мәселе – бұларды бүгінгі күннің талап-тілегімен байланыстыра пайдалана білу болмақ. Ахмет Байтұрсынұлының «Балам дейтін жұрты болмаса, жұртым дейтін бала қайдан шығады?» Бұл ойдың түйіні өте тереңде жатыр, әрине. Сондықтан, келешек ұрпақ алдында қарыздар болмас үшін, бүгінгі күні босаңсып кеткен тәрбиені тез арада жолға қоймасақ, ертең кеш болуы әбден ықтимал.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Бабаев С.Б. Бастауыш мектеп педагогикасы. – Алматы, 2007. – 412 б.
- 2 Бөлеев Қ. Болашақ мұғалімдерді ұлттық тәрбие беруге кәсіби дайындау. – Алматы: «Нұрлы Әлем», 2004. – 294 б.
- 3 Дүйсенбаев А. Тәрбие теориясы мен әдістемесі. – Астана, 2015. – 318 б.
- 4 Набуова Р. Білім беру ұйымдарында тәрбие берудің стратегиялық бағыттары. – Алматы, 2012. – 262 б.

ҒТАМР 14.37.29

КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ ЖЕТІЛДІРУДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ РЕФЛЕКЦИЯНЫҢ МАҢЫЗЫ

Е.С. Абдуали

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Мақалада рефлексия ұғымы туралы түсінік беріліп, зерттелуі мен ғылыми негіздері қамтылып, оқу мен оқыту барысында мұғалімнің рефлексиялау дағдыларын дамытудың тиімді жолдары ұсынылады.

Түйін сөздер: өзін-өзі жетілдіру, рефлексия, өзіндік рефлексия.

Рефлексия мұғалімнің оқытуында оқушылардың зейінін күшейтіп, оқуын жақсартуға мүмкіндік береді. Ол мұғалімді жаңашыл болуға және жаңа тәжірибелер мен стратегиялардан хабардар болуға шақырады.

Мұғалімнің басты мақсаты – оқушылардың жан-жақты, ұшқыр ойлы болуын, жетістіктерге жетуін қамтамасыз ету үшін абсолютті ең жақсы білім беру. Сонымен, мұғалімнің өз оқушыларына қолынан келген білімінің барлығын беріп жатқанын қайдан білеміз деген сұрақ туындайды. Өзіндік рефлексия бұл сұраққа жауап беруге көмектесетін баға жетпес құрал.

Өзіндік рефлексия дегеніміз не?

Өзіндік рефлексия – педагог ретінде жетілуге, өз оқытуы туралы көбірек білуге және оқушылар мен олардың қажеттіліктерін жақсырақ түсінуге көмектеседі. Өзіндік рефлексия бұл мұғалімнің әрекетімен мен шешімдеріне шынайы қарау және оларды мұғалімге, жұмысына және айналасындағы адамдарға қалай әсер ететінін бағалау.

Өзіндік рефлексия – өткен қателіктерді қалай шешкені туралы және әрекет ету немесе қатысу тәсілін жақсартуға немесе өзгертуге болатындығы туралы ойлау. Өткен қателіктерден сабақ алу немесе жақсарту, дәл қазіргі болып жатқан уақытта жақсырақ шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Егер педагог өзіне ашық және шыншыл болса, өзіндік рефлексия жасау жеке және кәсіби тұрғыдан өсуге үлкен көмегін тигізеді.

Мұғалім рефлексия арқылы өзін-өзі қалай кәсіби жетілдіре алады?

Ұстаз жауапкершілігі үлкен мамандық, егер оны дұрыс орындамаса, зардап шегетін оқушылар. Мектептегі әр түрлі сынып деңгейлері, әр түрлі мінезді оқушылар болғандықтан, педагог ретінде өз дағдыларыңызды өзгертуге және жақсартуға әрқашан мүмкіндік бар.

Сабақта кері байланыс жасау мұғалімге оқушылармен қарым-қатынасты жақсарту бағыттарын анықтауға көмектеседі. Мүмкін оқушылардың материалды түсінбегендіктен сабақтың көп бөлігінде тапсырманы орындамағанын түсінеді. Мүмкін сыныптағы кейбір заттардың орнын ауыстыру немесе сынып атмосферасын өзгертудің қажет екенін түсінеді. Мүмкін мұғалім өзі берген материалдың жеткілікті түрде қиын емес екенін түсінеді. Оқушылармен сабақта кері байланыс жүргізу оқу материалдарын қашан жаңарту қажет екенін түсінуге көмектеседі.

Мұғалім оқытудың қазіргі оқу жоспары мен стандарттарына сәйкес келетініне көз жеткізеді. Себебі ескірген материал оқушылар үшін түсініксіз болуы мүмкін. Педагог өзінің оқушыларының күшті жақтарын және болашақ қажеттіліктерін жақсырақ түсінеді.

Өз-өзіне рефлексия жасау әр мұғалімдегі табиғи нәрсе. Бірақ, мұғалім өзін ешқашан сынап көрмесе және неден бастау керектігін білмесе, өзін аздап жоғалтқандай сезінуі мүмкін. Рефлексиялық тәжірибені бастаудың ең жақсы жолы – өзіне қоятын мақсатты сұрақтардың болуы, атап айтқанда:

1. Менің сабағым оқушылардың үйренуіне тиімді бола алды ма?
2. Менің оқушыларым берілген тапсырманы орындай алды ма?
3. Орындай алмаса, не үшін түсінбеді?
4. Келесі жолы сабақтарымның қай бөлігін дұрыстай аламын?
5. Сабақта менің күшті жақтарым қандай болды?
6. Шәкірттерім қай салада озық болды? Олар қандай қиындықтармен күресті?

Мұғалім бағалау кезінде өзіне адал болып және шәкірттері үшін ең жақсыны ойласа, бұл сұрақтар ұстаздың өзін-өзі кәсіби дамытуына үлкен көмегін тигізеді анық.

Өзіндік рефлексияны жеңілдетуге немесе тиімдірек етуге көптеген әрекеттер бар. Мұғалімге не тиімді екенін көру үшін осы идеялардың кейбірімен танысқан жөн:

– сабақта не өтетінін алдын ала жазып алу және оқушылардың алдында болмай-ақ оларды бақылау. Оқушыларға қалай қарайтынына, оқушылардың педагогке қалай қарайтынына, өз қарқынына және сабағының тиімділігіне назар аудару. Әрине бастапқы бұл тәсілдің тиімділігін бақылау қиын болуы мүмкін;

– оқушылардан бағалау парағын толтыруын сұрау, сонда олар мұғалімді бағалап, кері байланыс бере алады. Мұғалім тіпті оқушыға сабақты «бақылауын» талап етуге де болады;

– күнделікті әр күні жазып жүру. Кейде сабаққа нені өзгерткіңіз келетінін немесе қосқыңыз келетінін есте сақтау қиын болуы мүмкін. Келесі күнге жоспар құру үшін бәрін жазып алу керек. Ой қағазға түскен кезде, оларды орындау оңай әрі дұрыстау керек нәрсе естен шығып кетпейді;

– өзін кәсіби дамыту үшін арнайы уақыт бөлу керек. Сабақтан тыс уақытта мұғалім өзінің жүрегі қалаған сүйікті ісімен шұғылданау, ұйықтар алдында өз ойларын жазу сынды істермен айналысу да оқушылармен жақсы қарым-қатынас жасауға үлкен септігін тигізеді.

Өзін-өзі рефлексияға жаттықтыру мұғалімге тұлға ретінде және мамандық бойынша өсуге, түрлі өзгертулер енгізуге мүмкіндік береді. Бірақ, өзін-өзі рефлексиялау тек алғашқы қадам болып табылады. Ойлануға уақыт бөліп, жақсарту қажеттілігін түсінгеннен кейін не істеу керек?

Ең алдымен жоспар жасау. Бұл өзгерістерді қалай жүзеге асыру керек екенін шешу. Ертеңгі сабақты жақсарту үшін қандай стратегияларды қолдануға болады? Сыныпқа кейбір өзгерістер енгізіп, келесі күні әрекетті қайталау.

Егер сабақ сонда да тиімді болмаса, материалдарды басқа ресурстармен толықтыруға тырысу. Мектептегі әріптестерден көмек пен кеңес сұрау. Жақсартуларды бақылау үшін шағын өзгерістер жасау және өтілетін сабаққа қатысты деректерді жинау. Ең бастысы, мұғалім өзін-өзі рефлексияға жаттықтыруды тоқтатпай жалғастыру керек.

Өзін-өзі тәрбиелеу және кәсіби өзін-өзі жетілдіру жұмысына кіріспес бұрын мұғалім ең алдымен өз жұмысының қандай бір мерзіміне сараптамасы болуы керек, оның дұрыс бағалануына және өз жұмысын одан әрі жетілдіруге деген жетекшісінің ұсынысы болуы керек.

Кәсіби өзін-өзі дамытудың бастапқы компоненті өздігінен білімін көтеру болып табылады, бұл жерде «мақсатты түрдегі жалпы адамдық құндылықтарды әдістемелік және арнайы білім арқылы, кәсіби ептілігі мен дағдысы арқылы игеру бойынша педагогтың танымдылық әрекеті».

«Орыс оқытушыларының оқытушысы» деген атақ алған К.Д. Ушинский оқытушы оқу барысында ғана өмір сүреді деп санаған, қазіргі кезеңгі белгілі ғалымдардың бірі Д.С. Лихачев жастарға «Үнемі оқу керек. Барлық ірі ғалымдар тек қана біреуді оқытып қойған жоқ өздері де оқыды. Оқуды тоқтатқан күні – оқыта да алмайсың. Себебі білім үнемі өсіп жетіліп отырады» – деген.

Өзін-өзі жетілдіру білімі мен тәжірибесі өзін-өзі тәрбиелеудің алғышарттарын құрайды, ол өз кәсіби жекелігін дамытудағы үш бағытын меңзейді:

- а) өзінің жеке-қайталанбайтын ерекшелігін педагогикалық әрекеттер талаптарына бағыттау;
- б) кәсіби компетенттігін үнемі арттырып отыру;
- в) жеке тұлғаның әлеуметтік-адамгершіліктік басқа да қасиеттерін үнемі арттырып отыру.

Қазіргі таңда білім саласындағы өзгерістердің маңызын саралау, білім жүйесінің түрлі тарауларын бағалау күн сайын өзгеріп жатқан әлемде қазіргі мұғалімге кәсіби дамуында заман ағымына сай шындала беруді талап етеді.

Қазіргі мұғалім пәндік және сынып шеңберінде ғана шешілетін мәселелер шекарасынан шығу қажеттілігі туындауда. Табиғи апаттар, лаңкестік, ұлтаралық шиеленістер – бүгінгі күннің өзекті мәселелері тікелей мектепке, мұғалімге қатысты педагогты тек қана биолог, физик немесе тілші маманы ғана емес, өмір мектебінің ұстазы, тәлімгері, өмірлік дағдыларды қалыптастырушы, өзінің тәрбиеленушілерін өмірдегі түрлі жағдаяттарды жеңе білуге көмектесетін маман ретінде қалыптастыру.

Осы тұста С.Л. Фоменко кәсіби даму біліктілігін арттыруымен байланыстырып, оны педагогтың жеке тұлғалық сапаларын өзектендіру деп қарастырады: «педагогтың кәсіби дамуы – кәсіби біліктілігін үнемі арттыру, инновациялық қызметке қабілеттілігі, табанды ұйымдастырушылық, кәсіби даму мүмкіндіктерін жүзеге асыру жолдарын іздеу, жауапкершілік пен дербестігін дамыту» – деп түсіндіреді.

Мұғалімнің лауазымдық міндетіне мыналар кіреді:

- өз пәні бойынша оқытушыларға білім беруді жоғары ғылыми және әдістемелік деңгейде жүргізу;
- алған білімін тәжірибе түрінде қолдануда ептіліктер мен дағдыны қолдануды қалыптастырып отыру;
- оқушының өзіндік жұмысын ұйымдастыру және оны бақылап отыру;
- тиісті пән бойынша оқу материалын жоспарлау оқу бағдарламасын орындауды қамтамасыз ету;
- әдістемелік жұмыстарға қатысу;
- оқушыларды тәрбиелеу, сыныптан тыс тәрбие жұмыстарын жүргізу;
- оқушылардың үлгімін сараптау, олардың оқа пәнін қадағалауын қамтамасыз етіп отыру;
- оқушылардың жекелік қасиеттерін зерттеу, ондай жұмыстарға ата-аналарын қатыстыру;
- оқу құралдарын тасу барысында қауіпсіздік талаптарын және өндірістік санитария талаптарын сақтауды қадағалау.

Біліктілік талаптарын сәйкес мұғалім мыналарды білуі керек:

- өз пәнін, оның мазмұнын және тәжірибе түрінде қолданылуын;
- білім беру жүйесіндегі өз пәнінің алатын орнын және оқушылардың ғылыми танымын қалыптастыруын;
- оқушыларды оқытудың формалары мен әдістерін;
- еңбек заңнамасының негізін.

Мұғалімдердің «ұнайды-ұнамайды», «жақсы-жаман», «бұлай жасауға болмайды», «бұл жақсы әдіс» т.б. дегендей төмен деңгейде жеткізілген пікірлер болады. Кейбір мұғалімдер тәсілдерді қолдануда өзіндік көзқарастарын өз тәжірибелерімен байланыстыра қорытындылай біледі. Дегенмен, еріксіз рефлексия педагогтың әрі қарай дамытуға қажетті алғашқы әсерлерін білдіреді.

Кәсіби рефлексияны қалай қалай қалыптастыруға болады?

Инновациялық технологиялардың негізгі аспектісі кәсіби рефлексия үрдісін қалыптастыруды арнайы ұйымдастыру, саналы қызметке бағыттау.

Зерттеушілердің рефлексия құрылымын әр түрлі жасайды.

Педагогикалық қызметке анағұрлым сәйкес келетін бір нұсқасын қарастырайық. Қарастырылып отырған нұсқа педагогикалық қызметтің кейбір компоненттері немесе жеке педагогикалық жағдаяттарға негізделеді. Рефлексия құрылымы:

1. Талдауға қажет мәліметтерді анықтау.
2. Оның негізінде жатқан қағидаттар мен игі бастамаларды жіктеу.
3. Айтылған жағдаяттардың құрамдас бөліктерін талдау.

4. Шешім қабылдауға қажет білім мен бастамаларды жинақтау.

5. Қабылданған шешімді бағалау.

Бұл құрылым – кәсіби рефлексияның ерекше жоспары. Ұйымдастырылған, жоспарланған рефлексия шешілуі тиіс мақсатты анықтайды, ал ол өз кезегінде міндеттерді нақтылайды.

Ал мақсат пен міндет мектеп пен мұғалімнің қажеттілігінен туындайды.

Міндеттерді қалыптастыру үш ресурсқа негізделеді:

1. Мұғалімнің кәсіби мәселелері мен мұғалімнің өзіндік қиындықтары (оқыту үрдісіндегі түрлі жағдаяттар).

2. Бағдарлама мен жалпы білім стандарттарын салыстыра отырып өзіндік талдау.

3. Белгілі кезең немесе оқу жылындағы мектептің басым тұстарын анықтау.

Кәсіби қызметтегі рефлексияның рөліне айрықша мән беретін бірнеше мәселеге назар аудару қажет: *біріншіден*, рефлексия кәсіби қызметті меңгеруде аса қажет; *екіншіден*, рефлексияның негізінде игеру үдерісін бақылау және басқару жүзеге асырылады; *үшіншіден*, рефлексия кәсіби білім беру қызметінің шарттары өзгерген жағдайда қажет; *төртіншіден*, рефлексия қызметтің өзін дамытудың негізгі тетіктерінің бірі болып табылады.

Педагог рефлексияға өзінің қабілеттілігін дамыту үшін келесілер қажет:

– басты қағидаларға, қиын жағдайларға, мүлтіксіз шешімдерден кейін өзінің әрекетін талдауға қайта оралып отыру;

– әр жұмыс күнінің біткен уақытысында талдау жасау;

– өткен жұмыс күнінің барысына сыртқы бақылаушы ретінде баға беру;

– басқа адамдар туралы өзінің көзқарасын,

– баға беруін тексеріп отыру;

– қарым-қатынасты жоғарылату;

– қарым-қатынастары, көзқарасы басқалардан өзгеше, яғни қарым-қатынасы қиын адамдармен қарым-қатынас орнату;

– нақты жағдаятта өзінің әрекетіне талдау жасай білу.

Педагог өз бойында рефлексиялық қабілеттерін дамыта білсе және әр атқарған ісін талдай отырып, оны одан әрі жетілдіруге ұмтылатын болса алдына қойған мақсаттарының нәтижесіне жете алатыны сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер

1 Основы внутришкольного управления // Под ред. П.В. Худоминского. – М., 1987.

2 Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.

3 Құрманалина Ш.Х., Мұқанова Б.Ж. Педагогика: Астана, 2007.

4 Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2002.

5 Пидкасистый П.П., Портнов М.Л. Искусство преподавания. – М.: Роспедагенство, 1998.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Гуманитарлық ғылымдар
Гуманитарные науки
Humanities

Meirzhankyzy D.

Innovative methods of using proverbs with a component of colour terms in teaching a foreign language 5

Файзулла Ә.Б., Еспенбетова А.М.

Ақтөбе облысындағы республикалық маңызы бар ескерткіштердің зерттелуі және қалпына келтіру шаралары 11

Есқуатов М.С., Еспенбетова А.М.

Ақтөбе өңіріндегі ХХ ғасырдың 20 жылдарындағы ашаршылық пен оның демографиялық салдары 19

Ақыл А.А.

Қазіргі таңдағы «әке» лексемасының жағымсыз бейнесі 27

Жумабаева Ж.К., Карибаева Г.М.

Полиглоттардың лингвистикалық қабілеттерінің психологиялық ерекшеліктері 33

Төремұратова Н.М.

ХХ ғасырдағы қазақ киноматографындағы бала бейнесі: философиялық талдау 38

Әлеуметтік ғылымдар және экономика
Социальные науки и экономика
Social sciences and economics

Ахылбеков М.Н.

Общая аналитика платежной системы в Казахстане 45

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік салалары
Юриспруденция, военное дело и безопасность
Law enforcement, military and security

Орсаева Р.А., Садуақасова Л.Қ.

Қазақстандағы кәмелетке толмағандар құқығын қорғау мәселелері (азаматтық-құқықтық тұрғыда саралау) 52

Байжанова К.У., Рыскулбекова Б.Р.

О некоторых вопросах оценки доказательств по уголовным делам 57

Байжанова К.У., Рыскулбекова Б.Р.	
О некоторых вопросах судебной защиты прав, свобод человека и гражданина в уголовном судопроизводстве	63
Тайшықов Ж.Х.	
Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша прокуратура қызметінің конституциялық-құқықтық негіздері	70
Байжанова К.У., Рыскулбекова Б.Р.	
О практике применения уголовно-процессуального законодательства, регулирующего право на защиту	77
Куштаев Д.Т.	
Проблемы применения меры пресечения в виде домашнего ареста	81
Байжанова К.У., Рыскулбекова Б.Р.	
Право на защиту – конституционное право человека	86
Қалдыбай Қ.М., Сагиндыков К.М.	
Цифрлық криминалистикада қолданылатын құралдарды зерттеу	91

Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки
Natural science

Сайлау А.Д.	
Алгебра және анализ бастамалары курсының оқытудың ерекшеліктері мен өзіндік әдістемесі	99
Мұрат Б., Абдурахмонов Ж., Кузенбаева А.Е., Нуркешова Э.Т.	
Важность врожденных пороков развития как дисциплина для студентов медицинских ВУЗ-ов	106
Малинбаева А.О.	
Воздействие выбросов кирпичного завода на окружающую среду	110
Романова С.М., Крупа Е.Г., Серікова А.С.	
Ертіс өзені сапасына кешенді баға беру	114
Әбүталипова А.Ж., Өтепова Г.М., Сұраншиев Ж.Ә.	
Кампилобактериоз қоздырығышы антигенімен иммунделген қоян қан сарысуынан G иммуноглобулиндерді бөліп алу және тазарту	124
Байгиков Ж.Қ., Муратбекова М.А.	
Координаталық-векторлық әдіспен геометриялық есептерді шешу жолдары	129
Кунтуганова А.М.	
Математикалық білім берудегі инклюзивті тәжірибелер	134
Маратқызы Н., Кусаинова Е.Ү., Айтышева А.Т.	
Шығыс Қазақстан облысының дәрілік өсімдіктерінің адам ағзасына пайдасы	139

Техникалық ғылымдар және технологиялар
Технические науки и отрасль технологии
Technical sciences and technologies of the industry

Қарасаева Г.Р., Айманова Г.Р.

Ғимараттардың сыртқы қоршау конструкцияларының термиялық қорғаныс деңгейін бекіту әдісі 146

Аяпбеков А.Е., Мухаметжанова А.В.

К вопросу эволюции управления локомотивами: от бумажных носителей к автоматизированным системам 151

Сапархан Д.Б.

Нейрондық желі көмегімен Алматы қаласындағы тұрғын үй сатылымын болжау 158

Даукенов Н.Б.

Повышение безопасности сетевых ресурсов: метод активной защиты 163

Мугаз Қ.К., Сагиндыков К.М.

Ұйымдардағы компьютерлік жүйелердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Take-Grant моделінің қолданылуы 167

Савушкина И.Ю., Мухаметжанова А.В.

Цифровые транспортные коридоры ЕАЭС (ЦТК ЕАЭС) 171

Турысбекова С.Д.

Экономикалық процестерді болжауға арналған деректерді өндіру әдістері мен модельдері 180

Педагогика және білім беру
Педагогика и образование
Field of pedagogy and education

Катанова Е.Т., Чункурова З.К.

Мотивация как один из факторов успеха в обучении 189

Жарылқасын А.Ғ.

«Электр тогы. Ток көзі» тақырыбын оқытуда сыни тұрғыдан ойлау әдістерін қолдану 196

Рсалдинова А.К., Мажит Н.А.

5-6 жастағы жеңіл зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі балаларда байланыстырып сөйлеу тілін дамытуындағы қолданылатын әдістер 201

Kurmangaliyeva D.S.

Formation of political competence among school children 206

Тәжітаева С.Ә.

Алгебра курсында мәтіндік есептерді шешудің оқыту әдістемесі туралы .. 212

Бекет Б.Б.

Биология сабағында және сабақтан тыс жұмыстарды интеграциялау негізінде білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастырудың әдістемелік негіздемесі 217

Исенгалиева А.М.	
Дзюдошылардың координациялық қабілеті мен арнайы дайындығы	228
Бекбаева З.Н., Қолдасова А.А.	
Дидактикалық ойындар арқылы бастауыш сынып оқушыларының ауызша байланыстырып сөйлеуін дамыту	234
Есенкелді Э.	
Жалпы биологияны оқытуда когнитивті қабілетті қалыптастыруда жаңа әдістерді қолдану	239
Кенжегалиева А.Г., Иманбаева М.Н.	
Жаңа педагогикалық технологиялар арқылы оқушының жеке тұлғалық қабілетін қалыптастыру	244
Рсалдинова А.К., Мамиева З.Р.	
Жеңіл зияты зақымдалған мектеп жасына дейінгі балалардың монологтық сөйлеуін дамытудың тәжірибесіне талдау жасау	249
Тулєпова М.М., Айтжан Ұ.Б.	
Кескіндеме өнерін бейнелеу өнері сабақтарында қолдану әдістері	256
Маратқызы Н., Нұрзат М.Т., Сарқытова Т.Р., Төлеуханова Д.Т., Төлегенова А.М.	
Қазіргі оқу үдерісіндегі виртуалды оқытудың ерекшеліктері	260
Рахман Ә.Д., Тажекова А.Д.	
Мектеп географиясын оқытуда статистикалық зерттеу әдістері мен статистикалық мәліметтерді пайдалану	265
Бекбаева З.Н., Нұрмаш Ж.Н.	
Мектеп жасына дейінгі балаларда праксистің даму ерекшеліктері және бұзылысы	270
Дәметбек А.Р., Шуақаев М.К.	
Мектеп курсында логарифмдік тендеулерді оқыту әдістемесі	276
Убаев Ж.К., Панабек В.Ж.	
Мектеп оқушыларының физика пәнінен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жасаудың тиімді әдіс-тәсілдері	280
Бердіхан Ж.Ғ., Сыдықов Б.Д.	
Негізгі мектепте алгебра курсында электрондық оқыту құралдарын қолдану	286
Балтабаева Ж., Сапарбайқызы Ш.	
Оқушылардың көшбасшылық қабілетін дамытудағы педагогтің кәсіби имиджінің маңызы	291
Бейсенбек А.Т., Рсалдинова А.К.	
Сөйлеу тілі жалпы дамымаған (III деңгей) мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуін түзетуге арналған логоритмикалық жаттығулар бағдарламасы	296
Сабденова Б.А., Жылқыбек Н.Д.	
Сөйлеу тілі жалпы дамымаған II-деңгейдегі мектеп жасына дейінгі балаларда етістіктерді қосымшалармен құрастыру ерекшелігі	300

Бекбаева З.Н., Алипбаева М.Е.	
Сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалар үшін сюжеттік-рөлдік ойындардың маңызы	304
Сабденова Б.А., Сейітхан Н.Е.	
Сөйлеу тілі жалпы дамымаған бастауыш сынып оқушыларының белсенді сөздік қорын дамыту ерекшеліктері	308
Нұрсейіт Д.С.	
Сөйлеу тілі жалпы дамымаған бастауыш сынып оқушыларының жазбаша сөйлеуін дидактикалық ойындар арқылы түзетудің теориялық негіздері ...	317
Бекбаева З.Н., Мұрат Ұ.Н.	
Сөйлеу тілі зақымдалған бастауыш сынып оқушыларындағы дискалькулияны түзету ерекшеліктері	329
Бекбаева З.Н., Құдайберген Қ.Ә.	
Сөйлеу тілі зақымдалған жоғары сынып оқушыларының кәсіптік дағдыларын бағдарлауда қолданылатын әдістер	333
Қолдасова А.А., Бекбаева З.Н.	
СТЖД III деңгей бар оқушыларда ауызша байланыстырып сөйлеу тілін дамытудағы дидактикалық ойын	338
Оразгелдіқызы Қ.Н., Жуммадуллаева А.А., Жияшева Ж.Ш.	
Педагогикалық шеберлікті қалыптастырудың негізі – кәсіби педагогикалық іс-әрекет	344
Нұрмахат Ж.Ғ.	
Физика сабағында зертханалық жұмыстарды жүргізуде ақпараттық технологияларды пайдалану	349
Бостай Н.Ж., Жуммадуллаева А.А.	
Бастауыш сынып балаларының ұлттық білім беру ортасын құрудың ерекшеліктері	353
Абдуали Е.С.	
Кәсіби өзін-өзі жетілдіруде педагогикалық рефлексияның маңызы	359

Scientific publication
proceedings of the international scientific conference
«Science: theory and practice – 2024»
28-29 March 2024.
Turkistan, Kazakhstan

Responsible editor – A. Amangeldiyev

Signed to the press on 31.03.2024
Circulation of 50 copies. 60X90/8 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order No. 15276

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group».
Uly Dala avenue 38/494, Astana city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com

Ескертпелер үшін